२५

शारीरकमीमांसाभा.
ग्रं.१ प.४ १२२
शंकराचार्य

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ यमिह करुणाकिंकशारंगनालोकितसरोरुहमापमसत्पदं तमहमाश्रयं हरिं परमाश्रये जनकलोक-
भा० १ मनंतसत्यसुखाकृतिं १ श्रीगौरीपतिचरणद्वंद्वनिजपदांभोजे नमस्कृत्य प्रदर्शितं विद्वद्वनेऽद्वंद्वं नमनतं श्रीकृष्णतीर्थपादमिशिना द्वंद्वे
चमेकपालिकोपकरणं वैराग्यसौख्यान्तरे नास्तीति प्रदिश्य तमन्वविधुरं श्रीकाशिकेशशिवं २ यत्कृपालवमात्रेणाम्
कोभवति पंडितः वेदशास्त्रपारीणतां वाणीं वीणाकरां भजे ३ कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरसनं तत्प्रासोद्भोजनाद्यभिधस्वश्री
गौरीनायकामिलकदनस्मिन्नामार्थवल्लभात्मबोधैः श्रीमहापालगोभिः प्रकटितपरमाद्वैतमासाम्मितास्मश्रीम
द्गोविंदवाणीचरणकमललोनिर्मितान्वयबालिः ४ मातृपुर्यां काश्यां श्रीकामाक्ष्यादतेयायमदेवैरपि स्तुतं प्राप्यमंत्र
गैः प्रकृष्टाज्ञापुष्कवायुद्भमयस्मात्तेनैवालिप्तमानः श्रीशिवरामयामिनः किंच शिवश्वाकोरामश्रुतिस्वनाम्नाश्रीगौरीनाथ
कपोरभेदप्रकटयंति भोगान्मोल्लबालात्मबोधेपिंः श्रीमहापालसरस्वतीमिलेरितार्थः श्रीशंकरमाख्यकृत्तप्राम्य
वासक्षेत्र सुकृतं च विमिश्रीभाष्यतीर्थेपरहंसलघ्वौवावामबलांपक्षिदमभूपाय ५ अत्रभाष्यकदिनवाग्नूपणाले
नयोबेधः जालबद्धपदितण्मिवपरमहंसानां केशः तत्रापाकमभोक्तुमपायेवबीतार्थः विस्तरग्रंथवीक्षायामल
सेयस्यमानसंग्राह्यात्तद्दर्थसारमाभाष्यरत्नश्रमाभिधा ६ श्रीमच्छंकरतीर्थकंभाष्यंश्याबकाकृष्णद्विमानुयात्‌ ॥ इतिश्रमे
मेसफलोगंगरवेश्वदकंयथा ७ यदज्ञानसमुद्भूतमिदंजालमिदंजगत्‌ समस्तज्ञानसद्भावाने तेन द्वंद्वंगमनिर्भयं ८
इहखलुस्वाध्यायोऽध्येतव्य इति नियमविधिना विधिना पौत्रादिसाम्यस्वाध्याये न हि नित्यमस्थोन्यं सविशिष्ट्यासितव्यः
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति श्रवणविधिरूपलभ्यते तस्यार्थः श्रवणतत्वकामेनात्मेति विचार एव वेदान्तवाक्यैः
कर्तव्य इति तेन काम्येन नियमविधिना योऽधिकारी प्रामाण्यप्रमितिर्वैदिकानां पुराणादिप्रधानं वानिवत्ये इति वस्तु
गतिः तत्र कश्चिदिदं जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितयज्ञादिभिर्निर्मलचित्तोऽस्य शास्त्रविधेः को विषयः किं फलं
कोऽधिकारी कः संबंधः इति जिज्ञासतेऽनेन निःश्रेयसमुपलभ्यमानो भगवान्बादरायणः तदनुबंधचतुष्टयं वर्णनात्मक
शास्त्रारंभप्रयोजकस्यापेनमिति मिदं सूत्रं रचयांचकार अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तन्वनुबंधज्ञानं विधि १
संनिहितार्थवाक्यात्कोऽरेवेदार्थश्शाको तथाहि तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः

भा २ र्थामते श्रवणविधिर्नास्ति तेषामविदितश्रवणाधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षणात्तदर्थं मिन्यापततिरित्य
त्यप्रसंगेन तथा चास्य सूत्रस्य श्रवणविध्यपेक्षिताधिकार्यादिकृतिभिः स्वार्थनिर्णायकत्वापि तत्वाहेतदे
तमसद्भावः श्रुतिसंगतिः शास्त्रारंभहेतुत्वेन तद्वेधनिर्णायकत्वेनोपोद्घातत्वात् शास्त्रादौ संगतिः अधिकार्यादिश्रु
तीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसंगतिः एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्वमसीत्यादिश्रुती
नां सर्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिंगानां विषयके समन्वयोक्तेः पादसंगतिः एवं सर्वसूत्राणां क्रमार्थनिर्णायक
त्वात् श्रुतिसंगतिः तत्तदध्यायेन तत्तत्पादे च प्रमाणप्रमेयत्वेन संगतिरूहनीया प्रमेयं च कृत्स्नशास्त्रस्य ब्र
ह्म अध्यायानां समन्वयाविरोधसाधनफलानि तत्र प्रथमपादस्य स्पष्टब्रह्मलिंगानां समन्वयः प्रमेयः
द्वितीयतृतीययोरस्पष्टब्रह्मलिंगानां चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वयः इति भेदः अस्याधिकरणस्य प्राथम्यात्
२ धिकरणसंगतिरपेक्षिता अथाधिकरणमारभ्यते श्रोतव्य इति विहितश्रवणात्मकवेदान्तमीमांसाशास्त्र
विषयः तत्किमारंभणीयं नवेति विषयप्रयोजनसंभवासंभवाभ्यां संशयः तत्र नाहं ब्रह्मेति भेदग्राहिप्रमदे
णा कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वलिंगकानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनोरैक्यासंभवात् संबंधस्य
ज्ञानानिवृत्तिरूपफलासंभवाच्चारंभणीयमिति प्राप्ते सिद्धांतः अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति अत्र श्रवणविधिस
मार्थत्वात् कर्तव्येति पदमध्याहर्तव्यं अध्याहृते च भाष्यकृता ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थ
योः ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वानन्वयात् कृत्याफलीभूतं ज्ञानमजहल्लक्षणयोच्यते प्रत्ययेनेच्छया साध्यो वि
चारो जहल्लक्षणया तथा च ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रस्य श्रौतोर्थः संपद्यते तत्र ज्ञानस्य स्वतः फ
लत्वायोगात् प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यं न ह्यानर्थस्य सत्यत्वे
ज्ञानमात्रान्निवृत्त्ययोगात् अध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बंधस्याध्यस्तत्वमर्थात्सिद्धं तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोज २
नवत्त्वसिद्धिहेतुः तथाहि शास्त्रमारंभणीयं विषयप्रयोजनवत्त्वात् भोजनादिवत् शास्त्रप्रयोजनवत्

त्रीयत इति श्रुत्या यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायवत्त्वेन ज्ञायते निश्चितं विपश्चित् यो वै भूमा तदमृतं अतोऽन्यदार्तं
इत्यादिश्रुत्या च भूम्नाऽऽत्मा नित्यः ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते कर्मणा कृपणादिना चित्तःसंपादितः तस्मादि
लौकिकामोष्म इत्यर्थः विपश्चित्नित्यज्ञानस्वरूपः परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृते
न आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यादिश्रुत्याऽनात्मनामात्रे वैराग्यं लभ्यते परीक्ष्यानित्यत्वेन निश्चित्य अकृतो
मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्ति लौकिकं तत्फलेभ्यो वैराग्यमाप्नुयादित्यर्थः शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावितो भू
त्वेति श्रुत्या शमादिषट्कं लभ्यते समाहितो भूत्वेति काण्व एव पाठः उपरतिः संन्यासः न च पुनरावर्तते इति सद्यं
गानेहात्मकर्मत्यागस्य नित्यत्वश्रुत्या मुमुक्षुत्वं लभ्यते तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातं भवति य
थायोग्यतारात्रीरूपपदार्थातिरिक्तविशेषणनिष्ठेनित्यर्थं वा तस्य प्रतिष्ठा का मस्तु इति तथा प्रोक्तत्वादिति प्रत्यय
नि९ थसांख्ययोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो विषयः विचार एव वेदान्तविषय इति शङ्कां वितानं आत्मा द्रष्टव्य इत्यद्वैता
हि१० त्मदर्शनमुद्दिश्य श्रवणमिति विचारविधानात तत्र विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः श्रवणमाणत्वात् अधिकप्रमाण
विषयत्वेन प्रमाणं चाद्वैतात्मनि वेदान्तानां तत्त्वौपनिषदं पुरुषं वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति श्रुतेः वे
दान्तानां च प्रत्यक्ब्रह्मैक्यं विषयः तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीति श्रुतेः एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानद्वारा
मुक्तिः तरति शोकमात्मवित् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः तथा च वेदान्ताधिकारिणां विचारस्य कर्तव्य
तारूपः फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोग्यं सम्बन्धः तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत् ननु तस्याधिकार्यादिश्रु
तीनां स्वार्थे तात्पर्यं निर्णायकन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उतान्यः किं वेदान्ताः
सर्वे तत्त्वे प्रमाणं नात्मगतार्था वा किं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं न वा किं मुक्तिः स्वर्गादिवल्लोकान्तरप्राप्त्यन्यरूपा
वेति संशया निवृत्तेः तस्मात्समवायो न प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रं समावश्यकमि
ति तद्रूपकाशात्मश्रीचरणैः अधिकार्यादीनां मानमिकत्वेऽपि मापक निर्णयार्थमिदं सूत्रमिति

भा
१

त्वं शाब्दस्याधुनेऽप्यर्थासाधुत्वात् । न चाहंकाराद्यनात्मनो युष्मदिति प्रत्ययविषयत्वमस्तीति चेत् गोचरपदस्य योग्य-
त्वपरत्वात् । चिदात्मानात्मवदस्मद्युष्मत्प्रत्यययोग्यः न त्वयुक्तं संशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात् । न तावदयमेकान्तेनावि-
षयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति भाष्योक्तेश्च । यद्यप्यहंकारादिरपि तद्योग्यस्तथापि चिदात्मनः सकाशाद्भे-
दसिद्ध्यर्थं युष्मत्प्रत्ययगोचर इत्युच्यते । आश्रमश्रीचरणास्तु टीकायां जनानामेवमाहुः । सर्वो ह्ययं चेतनो युष्म-
त्पदवाच्यः अहंकारादिविशिष्टचेतनोऽस्मत्पदवाच्यः । तथा च युष्मदस्मदोः स्वार्थयोः प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेश-
नियमो त्वमादेशविधौ न लाक्षणिकयोः युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावाविति सूत्रा-
नुप्रसंगात् । अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिन्मात्रजडमात्रलक्षकयोरपि न त्वमादेशः लक्षकत्वाविशेषादिति
यदि तयोः शब्दबोधकत्वेऽसमवेत्वमादेशाभावः स्यात् तेन सूत्रेणान्यत्रापि तेनेदानीमनात्मा युष्मच्छब्देन युष्मच्छब्दः सूत्र-

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सि-

त्ययस्य योग्यः परागर्थो लक्ष्यते अस्मच्छब्देनास्मच्छब्दलक्ष्यप्रत्ययगोचरयोग्यः प्रत्यगात्मा तथा च लक्षणावच्छेदकत-
या शाब्दिकोपाधेरभावाद् इति न त्वमादेशः न च पराक्त्वप्रत्यक्त्वयोरेव लक्षणावच्छेदकत्वेन शाब्दयोग्यत्वाच्छब्दयोगौरव-
दिति वाच्यं पराक्प्रत्यक्त्वयोर्विरोधस्तु शब्दार्थयोर्विरुद्धशाब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् अत एवेदमस्मत्प्रत्ययगो-
चरयोरिति वक्तव्येऽपीदंशब्दोऽस्मच्छब्देन लोके वेदे च बहुशः इमे वयमास्महे इमे विदेहा अयमहमस्मीति च प्रयो-
गदर्शनात् नास्मच्छब्दविरोधीति मत्वा युष्मच्छब्दः प्रयुक्त इदंशब्दप्रयोगाविरोधास्तु तैः एतेन चेतनवा-
चित्वादस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः अभ्यर्हितं हि पूर्वमिति न्यायात् त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति सूत्रेण विहितए-
कशेषप्रसङ्गादिति निरस्तं युष्मदस्मदोरिति सूत्रे द्वन्द्वस्यापि दर्शनात् निपातनेनैकशेषाभावप्रसङ्गे एकशेषविवक्षितत- ३
विरोधस्तु तैरस्य दुष्टत्वात् युष्मदर्थोऽनात्मेति कृत्स्नस्य युष्मदस्मद्विभागेनाध्यारोपायोग्यत्वादस्मात्पदेन य-
हणं योग्यतोपलक्षणाय युष्मद्ग्रहणमित्याहुः । न तु युष्मदस्मदर्थापरामर्शकेनात्मानात्मनोर्वस्तुतः विरोध

बंधनिवर्तकहेतुत्वात् रज्जुरियमित्यादिवाक्यवत् वेदांतानां निवर्त्यः अध्यस्तत्वात् रज्जुसर्पवदिति प्र
योजनसिद्धिः एवमर्थाक्षेपकत्वात् जीवगतानर्थभ्रमनिवृत्तिफलं ब्रह्म च जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयमप्यर्था
त्सूचयति अन्यथाज्ञानादध्यासभ्रमानिवृत्तेः जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयत्वात् यदित्थं तत्तथा यथा
शुक्त्यभिन्न इदमंश इति विषयसिद्धिहेतुरध्यास इत्येवं विषयप्रयोजनवत्त्वात् शास्त्रमारंभणीयमिति अत्र पूर्वपक्षे
बंधस्य सत्यत्वेन ज्ञानादनिवृत्तेरुपायांतरसाध्या मुक्तिरिति फले सिद्धांते ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः एतत्सर्वं हृदि
निधाय ब्रह्मसूत्राणि व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्तव्यतारूपश्रौतार्थान्यथानुपपत्त्याधौत
सूत्रितं विषयप्रयोजनवत्त्वं उपोद्घातत्वात् सिद्धिहेत्वध्याससमाधानं भाष्यप्रथमं वर्णयति युष्मद
स्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति। एतेन सूत्रार्थापेक्षितत्वात् अध्यासग्रंथेन भाष्यमिति निरस्तम् आर्थिकार्थस्यापि ता
त्पर्यगोचरत्वात् अध्यासभावादयुक्तमिदं भाष्यमिति निरस्तम् तत्र सिन्नेन तत्प्रभावानुपपत्तिरितं तद्भाष्यरचनार्थं
न पत्तमंगलाचरणाभावाद्याख्येयमिदं भाष्यमिति केचिन्न तत्र अर्थतः सूत्रस्य व्याख्यानत्वात् अतो निर्दोषत्वादिदं भाष्यं व्याख्येयं लोके
तदर्थस्य सर्वोपप्लवरहितविज्ञानघनप्रत्यगर्थस्य तत्त्वसूचनत्वात् अतो विशेषयोरेकप्रमादितसंस्कारजन्यो
ऽहमिदं रजतमिति भ्रमः सत्यरजत इदं रजतमित्यपि ज्ञानसामान्यादेर्यविशेषयोरेकप्रमादितसंस्कारजन्यो
रप्यस्तीति अत्राध्यात्मनात्मनोर्द्वंकारप्रत्ययोरेकप्रमाभावाद्यासात्मानात्मनोर्वास्तवैकाभावे तत्तेनेहितदस्ति
रपि इति अत्राध्यासात्मनात्मनोरैकात्म्यप्रमाणाभावात् तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वेन भेदविशेषं वस्तुतः
तथाहि आत्मानात्मनावैकप्रत्ययौ परस्परैकात्म्ययोग्यत्वात् तमःप्रकाशवदिति नत्वभेदे न तयोरत्र प्रवेशाविति तत्र नयो
प्रतीतितोऽप्यवधारणत् असाधयति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति न चयुष्मत्पदस्य वश्यइति तत्र ज्ञेयत्वतो
चानरपदेचपरतोयुष्मदस्मदो मर्पणं तत्त्वत्वमादेशौ त्वइति विधानात् नदीयमदीयत्वत्तादिमन्येत्वइतिवत्
त्वमहंअयगोचरयोरिति स्यादितिवाच्यं तत्सावेकवचनत्वेक वचनाधिकारात् अत्र च युष्मदस्मत्प्रत्य
त्वमहम्प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति वाच्यं नयोरेकवचनत्वेक वचनाधिकारात् अत्र च युष्मदस्मत्प्रत्य
योरेकार्थवाचित्वाभावादन्तान्तेनोऽबहुत्वात् अस्मदर्थे चैतन्यस्याप्युपाधितो बहुत्वात् नन्वेवं सति कथमत्र
माष्यविग्रहः नचयुष्मिति प्रत्ययोयुष्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययः तद्गोचरयोरिति विग्रहइतिवा

सा॰ भा॰ ५

ति भासमानस्याहंकारादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत आह विषयस्येति साक्षिभास्यस्येत्यर्थः साक्षिभास्यत्वरूपलक्षणयोगा
द्युष्मदर्थो हि चिदिदमर्थत्वं नश्यति भासत इति भावः अथवा यदात्मनो मनःप्रभृतीनां चात्मरूपं प्रत्यक्त्वं प्रतीतितुल्यमहं ब्रवी
मीति तदा वदतो गोचरत्वे चोक्ते तदसिद्धमस्मदपि तत्प्रतीतिप्रमाणत्वात् अहंकारवद्धिया पाकाद् अस्मत्प्रत्ययगोचर इति अ
स्मत्प्रत्ययश्चासौ गोचरश्चेति विग्रहः अहं ज्ञानिति अपरस्फुरणत्वं स्फुरणाविषयत्वं वा हेतुः आद्ये दृष्टान्ते देवासिद्धिः
द्वितीये तु पक्षे तदसिद्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वादियुक्तमिति भावः ननु यदात्मनो विषयित्वं तदसिद्धमनुभवामीति
प्राहवृत्वात् अहंकारवदित्यत आह विषयिणीति वाच्यत्वेन लक्ष्यत्वे वा हेतुः नाद्यः पक्षे तदसिद्धेः नान्त्यः दृष्टान्ते तदेक
त्वादिति भावः देहं जानामीति देहाहंकारयोः विषयविषयित्वेऽपि नन्वत आह असिद्धभेदाध्यासवत् आत्माहंकारयोरध्य
यासः स्यादित्यत आह चिदात्मक इति तयोर्ज्ञाय्यात्मतामध्याससंभवात् अतोऽपि चिदात्मत्वेन च क्षिप्ते जडत्वादहंकारादेर्नि
ध्यासइति भावः अहमिति भासत्वात् आत्मवदहंकारस्यापि प्रत्यक्त्वादिकमस्त्येव ततः सर्वात्मपरात्मा पसिद्धिरित्याशंक्या
ह युष्मदिति अहमिति भासत्वमहंकारेनात्ति कर्तृकर्मत्वविरोधात् चिद्भासत्वं चिदात्मनिना तो नैरेत्वसिद्धिः अता
तद्विपर्ययेणा विषयिणस्तद्धर्माणां च विषये अध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तं तथाप्ययमन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मां
श्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नै
सर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः

युष्मदादेः प्रतिभासतः प्रत्यक्त्वविपरीतत्वादिकमेवमस्त्येवेति भावः युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यस्य व्याख्या
इति प्रत्ययस्यासाकल्येनाद्यावहारगोचरस्य तत्पदस्येति विग्रहः तस्य हेयत्वार्थमाह विषयस्येति विजवेधनेविषयाणितिवाप्तिरिति
विषयः तस्येत्यर्थः आत्मत्वनात्मतद्धर्माध्यासोमिथ्याभवतु अनात्मन्यात्मतद्धर्माध्यासः किंन स्यात् अहंस्फुरामिस्वनिकामाह
तुभवादित्याशंक्याह तद्विपर्ययेणेति तस्मादनात्मनो विषयित्वाविरुद्धस्वभावश्चैतन्यं तदभावे स्तीयाचेतनात्मनो विष
यिणः तद्धर्माणां चयोर्द्वयोरादेविषये अध्यासः समिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तम् अध्यासस्य सामग्र्यभावात् न ह्यत्र पूर्वप्रमाजि
संस्कारः सादृश्यमत्तानं वास्ति निरवयवनिर्गुणस्वप्रकाशात्मनि गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञानस्य चायोगात् तत्त्वात्मनोति
रूपणात्तद्धर्माणामिति भाष्यं कथमिति चेदुच्यते बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यज्ञानं विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुरणं शुभकर्म
तत्सद्वृत्तिमत्क्रमानन्दरसेवंवृत्त्युपाधिकृतभेदात् ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेशः तदुक्तं टीकायां आनन्दो विषयानुभवो

उक्तः प्रत्ययपदेन प्रतीतिर्नो विरोधः प्रतीयमानः । तत्प्रत्यययोरहंकारादिवनात्मनात्मप्रत्ययाभाति आत्मानात्मप्रतीतित्वात्प्रत्ययः स्वप्रका
शतयाभाति गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः युष्मदर्थः प्रत्यगात्मनि निरूपकारेण कर्तोऽहमित्यादिव्यवहारगोचरः अस्मद
र्थस्त्वनात्मप्रविलापनेनाहंब्रह्मेति व्यवहारगोचर इति द्विधा विरोधः स्फुटीकृतः युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी ते एव प्रत्ययगोच
रौ गोचरौ चेति युष्मदस्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तेन यो द्विधा विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावोऽनेन ताभेदस्तादात्म्यं तदनुपपत्तौ सि
द्धायामितरव्यवः ऐकात्म्यसंभवे पि स्फटिकोपहितं इत्यादिवत्तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह विषयविषयिणोरिति विरुद्धयोर्विषय य
वा विषयित्वादीपतटयोरिव न तादात्म्यमिति भावः युष्मदस्मदीपरात्मस्वरूपत्वेनौपप्रत्ययस्य गोचरत्वेति वा विग्रहः अ
गा त्रप्रत्ययगोचरपदाभ्यामात्मानात्मनोः प्रत्यक्परांभावे चिदचित्वे हेतुरुक्तः तत्र हेतुमाह विषयविषयिणोरिति अना
त्मनो ग्राह्यत्वादचित्वमात्मनस्तद्ग्राहकत्वाच्चित्वं वाच्यं अचित्वे स्वप्रत्वेन तद्ग्राहकमेकत्वे तु विरोधेनासंभवात् अप्रत्य
क्तायते चिन्तेः यच्छुद्वारा तद्धेत्वसद्भावः तत्त्वमात्मानात्मनोः परमार्थकेन चितः चितेरनग्राह्यग्राहकत्वेन च विरो २

तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचर
धानमः प्रकाशवदेकस्य तादात्म्यस्यानुपपत्तौ समानत्वमिति मिथ्याभवितुं युक्तम् ८ स्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः
णं चैतन्यस्य चिन्नाशद्दुःखादीनां चिन्निमर्थनाध्यासो मिथ्येत्याह तद्धर्माणामपीति तयोरात्मानात्मनोः धर्मास्तद्धर्मास्तेषा
मपीतरेतरभावानुपपत्तिः इतरत्र धर्मे इतरेतरवेकधर्मिणां भावः संसर्गः तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः न हि धर्मिणोः संसर्गं विनाध
र्माणां विनिमयोऽस्ति स्फटिके लोहितवत्तत्संनिधानालोहित्यधर्मसंसर्गः अत्र गात्मधर्मिणः केनाप्यसंसर्गान्न धर्मसंस
र्गपूर्वकोऽधर्मसंसर्गः कुतस्तरामपि युष्मदात्मकस्ततरामिति नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्धर्मसंसर्गस्य चाभावेऽप्यध्यासः
किं न स्यादित्यत आह इत्यतः इति इत्यतः शीलानात्मादात्म्याद्यभावेन तत्त्वमायाच्चभावादतः प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभा
वादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्वयः मिथ्याशब्दो द्व्यर्थः अपन्हववचनो निर्वचनीयतावचनश्चेत्यत्र चापह्नवार्थः ननु
त्र कस्याध्यासोऽपन्हूयत इत्याशंकायामात्मानात्मतद्धर्माणामध्यासोऽनिरस्यत इत्याह अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना अहमिति प्र
त्ययगोचरत्वं युष्मदर्थस्य तु त्वमिति प्रत्ययगोचरत्वात् आत्मानं विवेचयति विषयिणीति युष्मदस्मदिति विरोधार्थः साक्षिणेदत्वस्थितात्मक
इति अहमिति भासमानं चिदहंकारात्मनोर्नार्थः युष्मत्प्रत्ययगोचरस्येति तंकारेणापदस्येदमर्थस्येति यावत् नन्वहमि

को ऽध्यासः तद्विषयो व्यवहारो ऽभिमानः इति तावता ध्यासो दर्शितः द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह अन्योन्यस्मि
न्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरितरेतरात्र चेतनत्वादिधर्माणां धर्मिणा च देहात्मनोरितरेतरस्य मिथ्यात्वादिलक्षणं तच
भेदाग्रहेण अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्च व्यत्ययेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति योजना अतः स्याद
मिति प्रमाया अनाध्यासत्वं हि दृश्यते कालभेदेन कल्पितभेदेनात्मभेदाभावादितिवत्समवायेनैतन्न चथ
मिताहंत्वाध्यासो धर्माध्यासोहि देहधर्मा अप्यनित्यत्वादयो मिथ्यावा अपवादाद्यौ नामिहि पृथग्धर्माणां धर्मिधर्मसम्बन्धे
मिताहंत्वाध्यासे धर्माध्यासो हि देहधर्मा आत्मनि मिथ्येति अपवादयति तदात्म्यनात्मनोः परस्पराध्यस्तत्वेपूर्ववादः ध्यासादि माध्याकारे
पंयोरहमिति मिथ्येति ध्यासः इति तावन्नार्थत्वात् नत्वात्मानात्मनो ऽपरस्पराध्यस्तत्वेन पूर्ववादः स्यादिमाध्याकार
धर्माध्यासे इति निर्दिश्य ततश्चानात्मनि तस्मिन्माध्यासानस्वरूपस्य अन्तःकरणाद्यध्यासः
समानत्वे मिथ्युनीकृत्येति समम निर्देशेन तच्च नात्मनात्मनि तस्मिन्मात्राध्यासोनस्वरूपस्य अन्यत्र युष्मदर्थः
नस्यस्वरूपेणाध्यासात् तयोर्मिथुनीकरणमध्यासइतिनित्यत्वेत्यर्थः ननु ध्यासे मिथुनीकरणालो
कव्यवहारयोर्हेतुत्वं नामेकार्थत्वे ध्यासमिथुनीकृत्येति पूर्वकालत्वात् वास्तविकत्वात्प्रमाणादेः ध्यासस्य लापः कथंप्रयोग
इति चेत्र अध्यासस्य क्रियाभेदात् न च पूर्वपूर्वाध्यासजन्यानन्तराध्यासप्रति संस्कार व्यवहारपूर्वकालत्वेन इदं तत
यात्तत्वार्थत्वाप्रयोगः तदेव स्पष्टयति नैसर्गिक इति प्रमाणजन्यमिति हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहोनादिरित्यर्थः
तत्प्रवाहस्याव स्तुत्वादध्यासस्य कोनामसादित्वात्कथमनादित्वमिति चेदुच्यते अध्यासत्वावच्छिन्नकालीनाम
पेत्यत्वमयाय्यकाविनानादिकालस्यावर्तनेकार्यानादित्वमित्यर्थः कारणात् एतेन कारणाभावादिनिकस्योनि
रसः संस्कारस्य निमित्तस्यनैसर्गिकपदेनोक्तत्वात् न च पूर्वापमानव्यपदेशसंस्कारो हेतुरिति वाच्यं लाघवेन पू
र्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् नः पूर्वाध्यासजन्यः संस्कारो स्तीति सिद्धं अध्यासस्योपादानमाह मिथ्याज्ञाने
निमित्त इति मिथ्या च तदज्ञानं चेति मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तमुपादानं यस्य स तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः
अज्ञानस्योपादानत्वेपि संस्कारदोषत्वात्वावरकतया दोषत्वेनाहंकाराध्यासकर्तृत्वेनोपादानत्वेन संस्कारका
लकर्मादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तत्वमिति द्योतयितुं निमित्तपदं स्वप्रकाशात्मन्यसंगे कथमविद्या
संसर्ग इति शंकानिरासार्थं मिथ्यापदं प्रचण्डमार्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्धकारवत् अस्मत्तत्त्वमनुभवसि
द्धमज्ञानमिदंत्वेकल्पितस्याधिष्ठानस्वभावत्वात् नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति एतज्ञानत्वाभी
द्धमज्ञानेदं त्वं चेतः कल्पितस्याधिष्ठानत्वात् नित्यस्वरूपज्ञानस्य सलक्षणा मिथ्याज्ञानपदेनोक्त
शंकानिरासार्थं मिथ्यापदं मिथ्यात्वे सति साक्षात्त्वान्निवर्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणं मिथ्याज्ञानपदेनोक्तं
तानेनेष्वाधाराभावः साक्षात्त्रिवर्त्यत्वं निवर्तकं प्रति मिथ्यात्वे सत्तीत्यर्थः अज्ञाननिवृत्तिरित्यज्ञाननिवर्त्यत्वंबंधे

नित्यत्वं चेतिसेति धर्मौ॥ अस्य त्वंकर्णिचैतन्यानष्टत्वगत्यवभासेतइति अतोऽनिर्वाच्यत्वमस्मत्ते ह्येकरोमीत्यादिप्रतीतेः स्थैर्यस्य चा
ध्यासत्वायोगात्सम्बन्धसम्बन्धे वाद्य न वर्तते सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमिति मन्तव्यम् पृथगेव चैतन्यस्य सत्यत्वपारमार्थिकत्वं नास्तीति
रूपफलासंभवान् बहुमत्कृ योऽसौ वस्त्वंशेन वैकल्पेन विषयासंभवाच्छास्त्रं नारंभणीयमिति शङ्कामत्तामाप्य तात्पर्यं युक्तमहंका
रत्वं परस्य दुर्बलत्वं सूचयति तथाहि किं अध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वात् अभानाद्वा कारणाभावाद्वा आद्य इष्टत्वादत्र तथा
पीति एतदनुरोधादाद्यद्वयमेतिप्रतिपादितं अध्यासस्याप्रमाणत्वं प्रकाशान्यत्वयुक्ते अलं कारणमिति भावः न द्वितीय इत्याह अ
प्रसिद्ध इति अतः कर्ता मनुष्योऽहमिति प्रत्यक्षानुभवात् अध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः नचेदं प्रमात्वं कर्तृत्वादेः प्रमेति वा
च्यं अपौरुषेयत्वनिर्दोषत्वेनोपक्रमादिलिङ्गावधृततात्पर्येण च तत्त्वमस्यादिवाक्येनाकर्तृब्रह्मबोधनेनाप्रमात्वनिश्चय
त् नचायं प्रत्यक्षविरोधादागमस्यैव बाध इति वाच्यं देहात्मवादप्रसङ्गात् मनुष्योऽहमिति प्रत्यक्षविरोधेनागम
स्य शरीरादन्य आत्मा सिद्धः तस्मादिदं रजतमितिवत् सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्य भ्रमत्वशङ्काकलङ्कितस्य
नागमबाधकत्वमिति भावः किंचायं प्रत्यक्षं भ्रमो वा आगमस्तत्त्वे प्रत्यक्षस्य बाधकत्वं प्रत्यक्षस्यापि रजतभ्रम
स्य शुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनात् न द्वितीयः आगमस्तात्पर्यतो ज्ञानादिमूलत्वं व्यवहारे च संभवतीत्यर्थः
तत्त्वावेदकत्वं तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वात् अन्यथापि तत्त्व
भासमानमनवाधसंभवादिति एतत्तात्त्विकत्वाग्रस्याशंक्य वृत्ताकलानतिभाविफले हेतुर्वक्तव्यो विद्यानामरूपादिसंक
इति सूत्रितत्वलाभस्यापि ज्ञानान्निवृत्तिर्भवत्वास्य वाक्यार्थमिति तत्र ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्याप्यसत्यत्वादर्शनात्स
त्यस्यात्मनो निवृत्तदर्शनाच्च अयोगेण तानि अयं सत्यस्य ज्ञानान्निवृत्तिः अनिर्वाच्यत्वलाभात् नचैतद्दर्शना
त्सत्यस्य ज्ञानाद्दर्शनात्र्योपगमनानिश्चय इति वाच्यं तथा च ज्ञाननियमादिनिषेधज्ञानेनाश्रयत्वात् चेतस्य चनात्यः
पेक्षादिषु अत्यज्ञानमात्रनिवृत्तिप्रतीतेः अतः अज्ञानानिवर्तकत्व निर्वाहः सोऽयमध्यासत्वेनोक्तो नोद्यं किंच ज्ञानेकनि
वर्त्यत्वे किं नामसत्यत्वं ज्ञानाबाध्यत्वं ज्ञानान्यत्वं वा आद्ये प्रकृतिविरोधः अथ विरोधिविषयत्वे तान् नापि स्वाधिष्ठानेस्वाभा
वसमानाधिकरणत्वं अस्थूलमित्यादिश्रुतिविरोधात् नापि अस्य अवस्थायोगरूपेण ज्ञानानिवृत्तिरिति श्रुतिविरोधात् अथ व्यवहारस्का
ले बाधशून्यत्वं तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वं मिथ्यात्वमिति तत्र तत्र प्रसंगेनोपलब्धज्ञानानां च वाणीनोपमेव यागस्याप
देहाद्यत्वं तन्न च तदनन्याधिकरणेन तस्य वर्णितानां तेन कृतं तेषां कार्याणां समवेतमग्रहणाविषयाधिष्ठानप्रपंचमा
हैमायं माणानाधिष्ठितत्वं अध्यासहेतुदर्शयति लोकव्यवहार इति लोकानां मनुष्योऽहमित्यभिमन्यते इति

स्मृतिरूप इति स्मर्यत इति स्मृतिः सत्यरजतादिः तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृश इत्यर्थः सादृश्यो-
क्तावस्मर्यमाणारोप्ययोर्भेदाग्रहान्यथाख्यातिर्विरुक्तं भवति सादृश्यमुपपादयति पूर्वदृष्टेति दृष्टदर्शनं संस्कारद्वारा
पूर्वदर्शनादवभास इति पूर्वदृष्टावभासः तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति स्मर्यमाणा-
रोपययोः संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं दोषसंप्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कार[illegible] मात्रजत्व
स्यत्वाभावात् अत्र संप्रयोगग्रहणेनापि ज्ञानसामान्यज्ञानमुच्यते अहंकाराध्यासे इन्द्रियसंप्रयोगालाभात् एवं च दोषसंप्रयो-
गसंस्कारबलात् कलधौतादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभासत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूप पूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपा-
दितं अन्ये तु तात्पर्याद् दोषादिजन्यत्वकार्याध्यासलक्षणमुक्तमित्याहुः अपरे तु स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः स्म-
र्यमाणं च प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोपयोः प्रमाणजन्यत्वात् पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरं अभिनवरजतादेः पूर्व-
दृष्टत्वाभावात् तथा च प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्राप्तीति कार्याध्यासलक्षणं तदात्मकं पर-
त्रावभासपदाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव तत्र स्मर्यमाणं गङ्गादाव अभिनवघटे चातिव्याप्तिनिरासाय प्रमा-
णेत्यादिपदद्वयमित्याहुः तत्रार्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास्यत इति योजना ज्ञानाध्यासे तु स्मृति-
सदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास इति वाक्यं योजनीयमिति संक्षेपः ॥

नित्याप्तिनिरासायसत्यादीति अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा लक्षणं अस्य निरासार्थं मिथ्यात्वमिति स्वरूपादिनि
रासार्थम[illegible]नादीति अविद्यात्मनोः संबन्धनिरासार्थमुपादानत्वे सतीति सेयमध्यासं दर्शयित्वा समर्थयति अहमिदं
ममेदमिति आध्यात्मिककार्याध्यासे अहमिदमिति प्रथमोऽध्यासः न चात्र विज्ञानात् पृथग्ग्राह्यान्युपलभ्यन्ते अयमध्यास इति वाच्यं
अयो दहतीतिवदहमुपलभ इति इदं रूपमाद्यं रूपमवादिमं पदेन भोग्यः संघात उच्यते तत्राहमिदमित्यनेन मनुष्योऽहमिति
तादात्म्याध्यासो दर्शितः ममेदं शरीरमिति संसर्गाध्यासः ननु देहमनोस्तादात्म्यमेव संसर्ग इति तयोः को भेद इति
चेन्न सत्यं सत्येकोऽसति मिथ्याभेदस्तादात्म्यं तेन मनुष्योऽहमित्येकाभासेन ममेदमिति भेदांशरूपसंसर्गाभानमिति
भेदः एवं सामग्रीसत्त्वादनुभवसत्त्वाच्चाध्यासोऽस्तीत्यतोऽस्याप्यन्यत्राप्तिविरोधाभावेन विषयविषयिणोः सत्त्वाच्चासम्भा
वनीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यं एवं सामग्रीकार्याभ्यां अतेन विषयविषयिणोरित्यादिना लक्षणसंभावनाऽप्रमा
णैः साधितं लक्षणं पृच्छति आहेति किंलक्षणकोऽध्यास इत्याहेत्यर्थः अस्य भाष्यस्य तात्पर्यं निर्णयप्रधानत्वे

आह कोऽयमध्यासो नामेति उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः

नवादकथात्वद्योतनार्थं आहेति परोक्तिः आहेत्यादिकं ग्रन्थः प्रत्यगात्मनीत्यन्तः प्रमाध्यासलक्षणपरं भाष्यं तदारम्भसंभा
वनापरं तमेतमविद्याख्यमित्यारभ्य सर्वलोकप्रत्यक्षमित्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः लक्षणमाह उच्यत इति स्मृतिरूपइति अ
ध्यासस्य लक्षणं अत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणं शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थं तथाहि अवभास्यत इत्यवभासोऽर्जनाद्य
र्थः अधिकरणसापेक्षत्वमारोप्यत्वं तावताभावत्वेन तद्वत्त्वा नद्यापिचेकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमानेस्वाभावत्ताभाववत्यवभास्य
त्वमध्यासत्वमित्यर्थः इदं च साधारणाध्यासस्य साधारणं लक्षणं संयोगेति व्याप्तिनिरासायैकावच्छेदेनेति संयोगस्य स्वसंस्
ज्यमाने वृक्षे स्वाभावाभाववत्त्वमवभास्यत्वेऽपि स्वस्वाभावताभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदात्तत्र नातिव्याप्तिः एवं स्वाभाववति भूत
लेघटप्रागभावाभावोऽप्यस्तीति घटे तिव्याप्तिनिरासाय स्वसंसृज्यमान इतिपदं तेन स्वाभावकालेऽप्रतियोगिसंसर्गस्य वर्त
मानत्वं लब्धमतः प्रागभावव्याप्तिः अत्र तावच्छेदेनावभासमानेतिव्याप्तिवारणाय स्वाभावेत्यभाववतीतिपदं शुक्तावितर्कावच्छे
देन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नातिव्याप्तिः अन्यत्सत्त्वलक्षणाध्यासंभवः शुक्तौ रजतस्यात्यन्ताभावे न संसर्गोऽस्ति
न च स्वस्य संसृज्यमानरजतेऽवयवरजतकावभासमानेत्यन्ताभावेनो कि [illegible] वाच्यं अन्यथात्मनि प्रपञ्चादिति वक्ष्यति [illegible]

भ्रान्तस्य चाहमाभासमानत्वोपपन्नमात्मनीति उच्यत इति प्रतिषिद्धानात्मत्वेऽपि तेन प्रियत्वादेवाहमाभासमानत्वमन्यत्राहमाभासमानत्वाभावात्मकं न चाभानत्व
युक्तमित्याशङ्क्य हेत्वादिफलभावात्मकत्वेनाहमानमितिव्याप्तिरित्यविनाशाहमाप्यकं मोक्षवादिनामित्याह नन्वादिति अथमात्मा
नियमेन विषयो न भवति तत्रेदमाह अस्मदिति अस्मत्प्रत्ययोऽहमित्याभासमानत्वमहमाभासमानत्वादित्यर्थः अस्मत्प्रत्यये प्रियत्वात्
प्रतिविषयत्वेन च अप्रतीपत्वेऽस्मदन्यत्रैकात्म्यमहमाभासमानत्वादिति भावः नत्वाभासस्य नियमस्य मानत्वे तत्सिद्धमिति
परस्पराश्रयत्वमिति भावः अनादित्वात्स्वयमाभासमानत्वात्मनः स्वतोऽध्यासाधिष्ठानत्वेन सम्भवात् नन्वहमित्युल्लेखविषयक
मानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथं न विषयत्वं विना तत्फलभाक्त्वयोग्यत्वादित्यत आह अपरोक्षत्वादिति चशब्दः प्रकाशितार्
र्थः स्वप्रकाशत्वं साधयति प्रसिद्धिरिति अबालपण्डितमात्मनः संशयाद्यदर्शनात् स्वतः सिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः अतः
स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं सम्भवतीति भावः यदुक्तमपरोक्षत्वादध्यासाधिष्ठानत्वस्य दृश्यम्

उक्तं नत्वावश्यमेकानेनाविषयेणात्मनः परोक्षविषयत्वादपरोक्षत्वात्स्वप्रकाशस्वतः सिद्धेः न चायमस्ति नियमः
पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनतादीनध्यस्यन्ति एवमवि
रुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः तमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपा
वधारणं विद्यामाहुः तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते ॥

युक्तं तथाप्यग्राह्यत्वेऽध्यासकमिति तत्राह न चायमिति तत्र हेतुमाह अप्रत्यक्षेऽपीति इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः बाला अविवेकिनः त
लेन्द्रनीलकटाहकल्पत्वेन भौममलिनपीतत्वमिति च मपरोक्षे मध्यस्यन्ति तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति व्यभिचारान्न व्याप्तिः एतेना
त्मनात्मनो सादृश्यमभावात्राध्यास इत्यपास्तं नीलनभसोः सादृश्याभावेऽप्यध्यासदर्शनात् सिद्धं तेनालोकाकारवाच्यं प्रतीत्य
सादिविषयत्वं न भवतीति तेषां सम्भावनां निराकरोति एवमिति ननु ब्रह्मज्ञानान्निवर्त्यत्वं सूत्रितामविद्यां हित्वाध्यासः किमिति
वर्ण्यत इत्यत आह तमेतमिति आदिमध्यमस्मादिहानुकूलत्वादालक्षितमध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः वि
द्यानिवर्त्यत्वात्मास्यापि विद्यात्वमित्याह तद्विवेकेनेति अध्यस्तनिषेधेनाधिष्ठानस्वरूपनिर्धारणं विद्याध्यासनिवर्तिका
साक्षादित्यर्थः नन्वेषापि कारणाविद्यात्मकाकार्याविद्या किमिति वर्ण्यते तत्राह तत्रेति तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्म
के सतीत्यर्थः मूलाविद्यायाः सुखभावनर्थत्वादर्शनात्कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वं तत्कथनार्थं तद्वर्णनमिति भावः अध्यस्तकृत

[illegible] १५५ ८१

ननु ध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः कथमुक्तलक्षणसिद्धिरित्याशंक्याधिष्ठानाध्यस्यस्वरूपविवादेऽपि परत्रपरावभास इति लक्षणे
संवादाल्लक्षणसिद्धिः सत्याधिष्ठाने मिथ्यार्थावभाससिद्धेः सर्वतंत्रसिद्धांतैरिदं लक्षणमिति मत्वान्यथाख्यातिवादिनो मतमाह
तं केचिदिति केचिदन्यथाख्यातिवादिनोऽन्यत्र शुक्त्यादावन्यधर्मस्य स्वावयवधर्मस्य देशांतरस्थरूप्यादेरध्यास इति वदंति आ
त्मख्यातिवादिनस्तु बाह्यशुक्त्यादौ बुद्धिरूपात्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यासः आंतरस्य रजतस्य बहिर्वदवभास इति वदंतीत्यर्थः
अख्यातिमतमाह केचिदिति यत्र यदध्यासो लोकसिद्धः तयोर्[illegible] भेदाग्रहे सति तन्मूलो भ्रमः इदं रूप्यमिति
विशिष्टव्यवहार इति वदंतीत्यर्थः नैयायिकविशिष्टव्यवहारस्यानुपपत्त्या विशिष्टभ्रांतेः लौकिकत्वात् परत्र परावभाससम
निर्विभावः शून्यमतमाह अन्ये त्विति तस्यैवाधिष्ठानस्य शुक्त्यादेर्विपरीतधर्मत्वकल्पनामिति विरुद्धो धर्मो यस्य [illegible] तस्य
रजतादेरसतः कल्पनामाचक्षते इत्यर्थः एतेषु पक्षेषु परत्र परावभासत्वलक्षणसंवादमाह सर्वथापीति अन्यथा
ख्यात्यादिप्रकारविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः [illegible] वास

तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदंति केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबंधनो भ्रम इति अन्ये तु यत्र यदध्यासस्त
स्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति। तथा च लोकेऽनुभवः शुक्ति
का हि रजतवदवभासते एकश्चंद्रः सद्वितीयवदिति कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणां सर्वो हि पुरोऽव
स्थिते विषये विषयांतरमध्यस्यति युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि ॥

लायोगात् युष्मत्प्रत्यय[illegible]मेवेति भ्रमः। आरोप्यमिथ्यात्वेन शुक्त्यपेक्षा[illegible]नुभव
सिद्धत्वादित्याह तथा चेति बाधानंतरकालीनोऽयमनुभवः तत्पूर्वं शुक्तिका[illegible]स्वबाधप्रमात्वसिद्धेः मिथ्यात्वं
च वक्तुं शक्यते आत्मनीति निरूपाधिकाध्यासं [illegible] माह एक इति द्वितीयचंद्ररहितवदेक[illegible]विधाय
नीत्यर्थः लक्षणप्रकरणं [illegible] इत्याह मवतु [illegible] कथं पुनरिति यत्र
परोक्षत्वाधिष्ठानत्वं [illegible] विषयत्वं चेति [illegible] समवतो
[illegible] प्रमाणमस्तीति [illegible] सर्वो हीति पुरो
व स्थितत्वाभिष्टि [illegible] मतमाह [illegible] इदं [illegible] तत्वग
त्मनोऽन चलवाग् [illegible] नासिद्धं तथाऽवा
ःस्यादित्यर्थः ॥

नन्वात्मनो देहादिभिराध्यासिकसंबन्धोपि मास्तु स्वतश्चेतनतया प्रमातृत्वोपपत्तेः नचसम्बन्धमात्रेण प्रमातृत्वापत्तिः करणे
एवमादिति तत्राह नचैतस्मिन्निति प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वं प्रमा चादिनिमित्तमात्रं तदाश्रयत्वायोगः करणेव्वयं चैतन्य
दिहनिमात्रं जन्यं दोषप्रसंगः स्वतेजस्त्वात् सतो हि ती दोषः प्रमातृत्वाश्रयत्वमसंगस्यात्मनो हि निमन्तन्यदा
ध्यासं विना न संभवतीति भावः देहाध्यासेन इन्द्रियाध्यासं व्याख्यातमित्यर्थः न ह्यात्मनः प्रमातृत्वं माभूदिति वदन्तं प्रत्या-
ह नचेति तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहारार्थमध्यासोङ्गीकर्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसंहरति तस्मादि-
ति प्रमाणानामविद्यावत्त्वे हेत्वर्थः यद्धि प्रमाणाश्रयममिथ्याभूतं तदविद्यावदिति तस्मादिति अहंममाध्यासस्य प्रमातृत्वनिमित्तत्वेना
दोषत्वादविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाणान्यविद्यावन्तीति योजना सति प्रमातरि पश्चाद्भवन्दोष इत्युच्यते यथा काचादिः अविद्या
तु प्रमात्रन्तर्गतत्वान्न दोषो येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः ननु यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यामव्यव-

नचैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसत्यसंगस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरि-
ति तस्मादविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च पश्वादिभिश्चाविशेषात् यथा हि प-
श्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते अनुकूले च प्रवर्तन्ते यथा
दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्र-
त्यभिमुखीभवन्ति एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान्बलवत उपलभ्य ततो निवर्त-
हारोध्यासकार्य इति तदयुक्तं विदुषामध्यासाभावेपि व्यवहारदर्शनादित्यत आह ते तद्विपरीतान्प्रत्यभिमुखीभवन्ति
पश्वादिभिश्चेति चशब्दः शंकानिरासार्थः किं विद्वत्त्वमत्रास्मीति मात्रोत्कर्षः उत यौक्तिकमात्मनोनात्मभेदज्ञानं
आद्ये बाधितानध्यासान्नहि तेनास्यवहारदर्शनमनन्यथासिद्धं वर्तते द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिवर्तकत्वात्
विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्वादिभिरविशेषात् अध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वाद्व्यवहारोध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः
अत्रायं प्रयोगः विवेकिनोध्यासवन्तः व्यवहारवत्त्वात् पश्वादिवदिति तत्र संग्रहवाक्यं व्याकुर्वन्दृष्टान्ते हेतुमु-
दयति यथाहीति विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्टसाधनगोचरत्वं तदेवोदाहरति यथेति अयं दण्डो
मदनिष्टसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत् हरिततृणमिष्टसाधनं अनुभूतजातीयत्वात् अनुभूततृणवदिति
लमायां व्यवहरन्तीत्यर्थः अधुना दार्ष्टान्तिकमाह एवमिति व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्वयः विवेकिनोपीत्यर्थः

एवमध्यासस्य लक्षणसंभावने उक्त्वा प्रमाणमाह तमेतमिति नैसर्गिकमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकाः क-
र्मशास्त्रीया मोक्षशास्त्रीयाश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः तत्र विधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राणि एवं वेदान्तानि विधिनिषेध-
शून्यप्रमात्रनुपराणि मोक्षशास्त्राणि वेदान्तवाक्यानि इति विभागः एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाणं तर्कमुक्त-
ति कथं पुनरिति अविद्यावानहमित्यध्यासवान् तस्य प्रमातास्तद्विषय आश्रयो येषां तान्यविद्यावद्विषयाणीति विग्रहः तेन त्वमेव
व्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया अध्यासात्मकं प्रमात्राश्रितत्वात् तस्मात् प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि प्रत्यक्षेण तथापि पुनरपि क-
थं केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति प्रश्नार्थः विद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणानि स्युः आश्रयदोषात् प्रमाणत्वापत्तेरित्या-
क्षेपः तत्र प्रमाणप्रमेयव्यवहाराणामध्यासलिंगकानुमानं चाह उच्यत इत्यादिना तस्मादित्यन्तेन देवदत्तकर्तृको व्यवहारः तदी-
यदेहादिषु अहंममाध्यासमूलः तदन्वयव्यतिरेकानुसारित्वात् यो यदन्वयव्यतिरेकानुसारी स तन्मूलो यथा ... इति प्रयोगः तत्र व्यतिरेकं दर्शय-

तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिकाः प्रवृत्ताः सर्वाणि च वैदिकाश्च
शास्त्राणि विधिनिषेधमोक्षपराणि कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेत्युच्यते देहे-
न्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्य-
वहारः संभवति न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः संभवति न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते ॥

ति देहेति देवदत्तस्य सुषुप्तावध्यासाभावे हेतुः जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वान्नोक्तः अनेन लिंगेन
कारणतयाध्यासः सिध्यति व्यवहाररूपकार्यानुपपत्त्येति भावः ननु मनुष्यत्वादिजातिमति देहे अहमित्यभिमानमा-
त्राद्व्यवहारः सिध्यतु किमिन्द्रियादिषु ममाभिमानेनेत्याशंक्याह नहीति इन्द्रियपदं लिंगादेरप्युपलक्षणं प्रत्यक्षादीत्यादि-
पदप्रयोगात् तथाच प्रत्यक्षलिंगादिप्रयुक्तो व्यवहारः श्रोत्रवान् श्रोताहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदत्वमगृ-
हीत्वा न संभवतीत्यर्थः इन्द्रियाणि ममत्वेनानुपादाय व्यवहारः संभवतीति योजना सर्वेन्द्रियानुपादाने संभवति क्रियापर्यायेऽकेव्य-
वहारः कृतेति ... इन्द्रियानुपादाने व्यवहारयोरेकाभ्यन्तरकत्वान्न तन्त्रा पुनर्विभिन्नः इन्द्रियादिषु ममे-
त्यध्यासाभावे यद्वदिरहत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः इन्द्रियाणामेवैतद्व्यवहारादले हेत्वध्यासेनेत्यत आह नचेति इं-
द्रियाणामधिष्ठानमाश्रयः ननु त्वन्मते असंगस्य ... तेषामाश्रयः किमध्यासेनेत्यत आह नचानध्यस्तात्मभावेनेति अ-
नध्यस्तात्मभावः आत्मना तादात्म्यमप्राप्तेनेत्यर्थः अस्माद्दीति ... एव देहात्मनोः संबन्धो न संयोगादिरिति

श्रु·
भा·
१

अथ पुनः संभावितमर्थान्तरं दूषयति मंगलस्येति वाक्यार्थो विचारकर्तव्यतां न हि तत्र मंगलस्य कर्तव्यतादिना त्वयोगो इत्यर्थः ननु सूत्रकृ
ता प्रारब्धे मंगलं कार्यमिति अथशब्दः प्रयुक्त इति चेत् सत्यं न तस्य वाक्यार्थे मंगलं किंतु न कृत्वा ग्रन्थारंभे च मंगलं कृतं करोति न
द्वयस्यानन्तर्यमेवेत्याह अर्थान्तरेति अर्थान्तरस्यानन्तर्ये कृत्वा श्रवणेन शब्दवोध्येन विना प्रयोजने सति वाक्यार्थे हयोः अथशब्दस्य मंग
लफलकं ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ इति स्मरणादिति भावः ननु
प्रपंचो मिथ्येति प्रकृतेस्सति अथ मतं प्रपंचः सत्य इत्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वादथशब्दो दृष्टस्तथात्रापि किं न स्यादत
आह पूर्वेति फलतः फलस्येत्यर्थः ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वप्रकृतविशेषः प्रकृतो नास्ति तस्मादर्थान्तरत्वमथशब्देनोक्त
यतः कृतश्चिद्देशान्तरं तत्र कृतानन्तरकर्मफलाभावात् यदि फलस्य जिज्ञासापेक्षितत्वेऽविचारस्य हेतुत्वेन पूर्वप्रकृ
तेन तदपेक्षासीमायेत्तावलात् प्रकृतहेतुमाक्षिपता तेनार्थान्तरत्वमपेक्षेत तदार्थान्तरत्वमानन्तर्यात्तभवति हेतुफलभावज्ञानायान
न्तर्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्यैव प्रतीतिः न चास्यानन्तर्यार्थोऽस्तु हेतुत्वमानापत्तिरिति वाच्यं
पौ२ श्रा= मंगलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् अर्थान्तरप्रयुक्तकथस्य शब्दः कृता मंगलप्रयोजनो भवति पूर्वप्रकृतापेक्षा
यास्य फलतः आनन्तर्यमतिरेकात् सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते ए
वं ब्रह्मजिज्ञासापि यत् पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तदृत्कर्म स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं न त्विह कर्मावबोधानन्तर्यं वि
वक्षितं यतः कालतो वाव्यवधानेनानन्तर्यस्याशुद्धत्वात् अतः सामग्रीफलयोरेव सम्बन्धमानन्तर्यमव्यवधानात् विशेषो
तस्मिन्नुक्ते सत्यर्थान्तरत्वं न वाच्यं ज्ञातत्वादेः फलस्येति भावः फलस्य विचारस्य पूर्वप्रकृतहेत्वपेक्षाया बलाद्यदर्थान्तरत्वं तस्यान
तर्याभेदात्पृथगयथाशब्दार्थत्वमित्यथापेक्षाभावेऽपि जनीयं यद्वा पूर्वप्रकृतेति येनापेक्षायाः अर्थान्तरतायास्तत्त्वाः फलतानन्तर्यादा
नन्तर्याव्यतिरेकात्तस्याः ज्ञानतोऽनभिवाद्यायथशब्दार्थेनेत्यर्थः नन्वानन्तर्यार्थकत्वे आनन्तर्यस्यावधिः कः इत्याशंक्याह
सति वेति यच्चियमेन पूर्ववृत्तं पूर्वभावि पुष्कलकारणमिति यावत् तदेवावधित्वेन विवक्षितमित्यर्थः ननु धर्मविचारस्य
ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमिमतं आह स्वाध्यायेति समानत्वाद्ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न पुष्कलकारण
मित्यर्थः नन्वसंयोगपृथक्त्वन्यायेन तस्य क्रमायत्त्वादिकर्माङ्गिता नाम विधीयत इति सर्वापेक्षाधिकरणेव
क्तत्वेन यच्च पूर्ववृत्तं तेन तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शंकते नन्विति इह ब्रह्मजिज्ञासायां विशेषः असाधारणम् ॥ १
॥ ॥

८

फलितमाह अत इति अनुभवबलादित्यर्थः समान इति अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः ननु अस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न प
श्वादयो ब्रुवन्ति नापि परेषामेतत्प्रत्यक्षं अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति तत्राह पश्वादीनां चेति तेषामात्मनोऽज्ञानमात्रमस्ति न
विवेकः उपदेशाभावात् अतः सामग्रीसत्त्वादध्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः निगमयति तत्सामान्येति तैः पश्वादिभिः सामान्यं
व्यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनाद्धि व्युत्पत्तिमतामपि व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति संबन्धः समानत्वं व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेन
तुल्यं पुरस्तात्तत्रान्वयव्यतिरेकौ स्मारयति तत्काल इति तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य स तत्कालः यदाध्यासस्तदा व्य
वहारस्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाविति यावत् अतो व्यवहारलिङ्गाद्विवेकिनामपि देहादिष्वहंममाभिमानोऽस्ती
त्यनवद्यं ननु लौकिकव्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमादिव्यवहारस्यानाध्यासिकत्वं तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्व

अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः पश्वादीनां च प्रसिद्ध एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यव
हारस्तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते शास्त्रीये तु व्य
वहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीत
मपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यतेऽनुपयोगादधिकारविरोधाच्च प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञा
नात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमव
योऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते ॥

कत्वादित्याशङ्क्यार्धमङ्गीकरोति शास्त्रीये त्विति तर्हि कथं वैदि
ककर्मणोऽध्यासजन्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य किं तत्र देहात्मधीमात्रमपेक्षितं उतात्मतत्त्वज्ञानं आद्ये तस्याध्यासात्म
कत्वात् तत्सिद्धिरित्याह तथापीति न द्वितीय इत्याह न वेदान्तवेद्यमिति क्षुत्पिपासादिपरलोकजातिविशेषवानहंसंसा
ति रीति ज्ञानं कर्मण्यपेक्षितं न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानं अनुपयोगात् प्रवृत्तिबाधाच्चेत्यर्थः शास्त्रीयकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं
निगमयति प्राक्चेति अध्यासे शास्त्रं प्रमाणयति तथाहीति यथा प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयोऽध्यासे प्रमाणानि तथागमो
ऽपीत्यर्थः ब्राह्मणो यजेतेत्यत्र स्वात्माभिमतेत अष्टवर्षमुपनयीत कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्याद्यागमाध्यासात्मकादिपदैरपि
काणत्ववर्णाद्यभिमानिनमनुवदन्त्यध्यासं गमयन्तीति भावः ॥४॥

मी० कौ० ११

ननु मीमांसयोः शेषशेषित्वसम्बन्धकत्वाधिकारत्वं चैकमात्मैककर्मोपलफलकत्वेनैककर्तृकत्वं तस्मादेवं वदन्ति हि ज्ञानकर्मणोः
किमितिसमुच्चयपक्षवादिनः एवमेकवेदार्थविज्ञानस्यैकत्वाचैककर्तृकत्वं तथा चाग्नेयादियागानामेकस्वर्गफलकानां
हादशाद्यायानां चैककर्मत्विज्ञातस्यैकत्वात्क्रमवत्वयोः क्रमो विवक्षितश्चेति क्रमार्थोऽयमुद्देश्यानुक्रमादि फलेति फल
भेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यत्र हेतुः यथाप्यर्थग्रहणाय न चतुर्णां वेदानामैकस्वर्गाय फलभेदान
भ्युदयनिःश्रेयसादिभिन्नेनादेतौ तस्मात्तयोर्विषयाधीनत्वं स्वत्वस्वरूपादिकं च धर्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः
न केवलं फलस्य स्वरूपभेदः किं तु हेतोरपीत्याह नचेति ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलं तद्धि हेतुमित्याह किं
यदेति नित्यनिरपेक्षश्रेयोनिःश्रेयसमात्मफलमित्यर्थः ब्रह्मज्ञानं च स्वरूपतिक्वानितिक्रमनुष्ठानमपेक्षत इत्याह
नचेति स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदात्तत्समुच्चय इति भावः जिज्ञास्यभेदं विवृणोति भव्यश्चेति भवतीति भव्यः साध्य इत्यर्थः
फलजिज्ञास्यभेदाच्चाभ्युदयफलं धर्मज्ञानं तच्चानुष्ठानापेक्षं निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरं
पेक्षं भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकाले स्ति पुरुषव्यापारतन्त्रत्वादिह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यत्वान्न
न पुरुषव्यापारतन्त्रं चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च याहि चोदना धर्मस्य च लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमव
बोधयति ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलमवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते
साध्यत्वे हेतुमाह नेति तर्हि तत्कर्तृत्वेनेत्याह पुरुषेति पुरुषव्यापारः प्रयत्नः तत्तन्त्रे हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः कृतिसाध्यत्वा
त्कृतिजनकज्ञानकाले धर्मस्यासत्वेन तत्त्वादित्यर्थः अयमयं धर्मो हेतुत्वादयमाह इदमिति तत्र मीमांसायामित्यर्थः
भूतमसाध्यं तत्र हेतुः नित्येति सदास्त्वादित्यर्थः साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मणोः स्वरूपभेदस्ततो हेतुतोऽप्याह ने
ति धर्मवत्कृत्यधीनत्वेत्यर्थः मानतोऽपि भेदमाह चोदनेति अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना तस्याः प्रवृत्तिर्बोधकत्वं
हेतुत्वाच्च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः संग्रहवाक्यं विवृणोति याहीति लक्षणं प्रमाणं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यं हि स्व
विषये धर्मे यागादिकरणकस्वर्गादिफलकभावनारूपे फले इतरयागादिषु च नियोगवादितस्मान्न यागादौ
वा पुरुषं प्रवर्तयदेव बोधयति अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यं तु स्वमर्थं केवलमप्रयोजकं ब्रह्मावबोधयत्येव न प्रवर्तयति
विषयाभावादित्यर्थः ननु ब्रह्मबोध एव विषयस्तत्राह न पुरुष इति ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्तत इत्यत्र हेतु
ह एवेवाकेनाह अवबोधस्येति स्वजन्यज्ञानस्य प्रमाणान प्रवर्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति मानादेवबोधस्येज्ञा

20

ननु ज्ञाने विधिप्रयोगानवकाशेऽपि ... प्रवर्तकत्वमस्त्येवार्थः
... मीमांसयोः क्रमार्थोऽयमुद्देशः ॥

पौर्वापर्यनियमो नास्तीना अयमाशयः ननु वस्तुवृत्ते नैतस्य न्यायस्य संदेहे ब्रह्मज्ञानेन हि चात्रैव पुष्कलकारणं तस्य धर्मनिर्णयमा
त्रहेतुत्वात् नापि कर्मनिर्णयस्तस्यानुष्ठानहेतुत्वात् नहि भूमा श्रोत्रियधर्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति यया धर्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानं
भवेत् यद्यपि शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्माणि हेतवः तथापि न तेषामधिकारिविशेषणत्वं अतस्तान्नैवेषां जन्मान्तरकृता
नामपि फलहेतुत्वात् अधिकारिविशेषणत्वाभावान्न प्रकृतिपुष्कलकारणमानन्तर्यावधित्वेन वक्तव्यं अतः कर्माणि न
हेतवस्तत्राप्यविचारो वानारपरितिनिन ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यका
रणत्वाभावेऽप्यानन्तर्यं किंद्वारा क्रमतात्पर्यं यथा हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यवदानानां क्रमवत्ता
तायां वृद्धिगत्याशंकार् यथेति अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमार्थकात्तदर्थाश्च कारणादिभिः क्रमो बाध्यते नैवं जिज्ञासयोः
शेषशेषित्वे लिंगादिकं मानमस्ति ननु यस्य चातुर्मास्यापरहीमवेत अग्रहः नौम्नाप्रव्रजेदिति अत्रायमीत्यविशिष्टवदेवा
सूत्रान्तरा धर्मतः स्वाचरितात्परे मनोमोदानिवेशयेदिति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातीति ननु ब्रह्मचर्याद्देवप्रव
जेत् अप्रसादयति अत्र समासो न वेदप्रमाणमसति अतिस्मृतिर्भावात्त्यादाहृतस्मृतिस्मृतेर्बद्धचित्तविषयत्वाच्चासामान्य
नेन आसादयतिक्रमाः ॥

तधर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य
विवक्षितत्वान्न तथेह क्रमो विवक्षितः शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः ॥

नहुतेऽभवत्यिदिन्मां तरकृतकर्मभिः शुद्धचित्तस्याप्यब्रह्मचर्यादेवस्मान्यस्य ब्रह्मजिज्ञासितत्वं यदहरेव शुद्धमितिरागोन्नाय
तेतदापरहीभवेत ज्ञानमशुद्धोऽतथैव कालमाकलयेत वनेषु हो प्रव्रजेदिति तत्रासृतिः यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे
दिति तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वं किंचिन्मानमिति क्रमेण यथाप्यधर्मांशत्वस्याविवक्षितत्वात् ननु धर्मब्रह्मजि
ज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः एककर्तृत्वाभावे ननयोः क्रमानुपपत्तेः अतो न क्रमार्थांशत्वस्याह इत्यर्थः ननु तयोरेक
कर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह शेषेति यथा एकप्रधानशेषतया यथावदानानां प्रयाजादीनां च यथा आग्नेयशेषित्वे
यथाप्रयाजदर्शपौर्णमासशेषत्वात्तथाधिकृताधिकारत्वं यथा प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाभ्यामाग्नेयादेरहनन उपजेकामस्येति
विहितस्यागोदोहनस्य यथावाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति दर्शपूर्णमासोत्तरकाले विहितसोमयागस्यदर्शपूर्णमासाधि
कृताधिकारत्वं तेषामेककर्तृकत्वं भवति न तथेह एकप्रयोगवचनमस्ति नोत्तेषामपायप्रतिवन्धनस्याभावात् ॥
॥ ॥

भा॰ र॰ प्र॰ १२

धर्माय जिज्ञासेतिवत् ब्रह्मणे जिज्ञासेति चतुर्थीसमासः किं न स्यादित्यत उच्यते जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थं
ज्ञानं तस्याः प्रथमं कर्मकारकमपेक्षितं पश्चात्फलं तत्सम्बन्धे कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः कर्मण्येकेन समर्थे फलमु
क्तं भवति जिज्ञासायाः कर्मण एव फलत्वात् यथा स्वर्गेच्छुः स्वर्गमेव फलं लभते तद्वत् अत एव धर्मजिज्ञासेत्यत्रापि सा
ध्यत्वात्तदनुमितिः जिज्ञासाशब्देन षष्ठीसमासोऽङ्गीकृतः विचारलक्षणया विचारस्य ज्ञानार्थकत्वात् प्रथमं फलाकांक्षा
त् धर्माय जिज्ञासेति चतुर्थीसमासस्तूक्तः तथापि कर्मत्वं ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्र केवलं ज्ञातव्येन ब्रह्मणः फलत्वादिति प्र
युक्ता ब्रह्मपदार्थमाह ब्रह्म चेति ननु ब्रह्मशब्दः इदं ब्रह्मायातीति ब्रह्मस्वयंभूः प्रजापतिरिति निरुक्तिलोके च ब्रह्मणा व
ज्ञातो जीववेदकमलासनेषु ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते तस्मात्कथमाह अत एवेति जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकसूत्रसंगत
प्रसंगादेवेत्यर्थः वृत्यन्तरे शेषषष्ठीं समहूषयति ब्रह्मण इति संबन्धसामान्यशेषे जिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मसम्बन्धवाच्या इत्य
ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं जन्माद्यस्य यत इति अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशंकितव्यं ब्रह्मण इति कर्म
णि षष्ठी न शेषे जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः जिज्ञास्यान्तराणि र्देशाच्च ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाक
र्मत्वं न विरुध्यते संबन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण
परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् व्यर्थः प्रयास इति चेत् ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेन्न प्रधानपरि
ग्रहे तदपेक्षितानामप्यर्थाक्षिप्तत्वात् ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानं तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परि
गृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि यथा राजासौ
यातीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् श्रुत्यनुगमाच्च यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्याद्याः श्रुतयः तद्वि
यात् ज्ञानेन कर्मत्वमाश्रयः कर्मत्वं ब्रह्मणः कर्मकक्रियायाः कर्मत्वं विना न सम्भवत्वात् इत्यायाविषयत्वानन्त्य त्वा
च्च प्रथमाध्याये हितकर्मविशेष्यत्वाच्छेषषष्ठ्यर्थः ननु प्रमाणादिकमपि ब्रह्मविचार्यत्वेन शोधितव्यं न बध्यतां
ननु प्रमाणादिकमप्यत्र विचार्यं तस्मिन् ब्रह्मणि इष्टतमत्वं कथं लेठीति नायमनवसर इति भावः गृह्णाति
च्चाह जिज्ञास्यान्तरेति कृते कर्मणि फलकांक्षादर्शनात्कल्प्यत इत्यर्थः षष्ठीसम्बन्धमात्रप्रतीतमपि विशेषाकांक्षायां कर्मक्रियासन्निधानात्
षष्ठी शङ्कते नन्विति षष्ठी शेषे इति विधानात् षष्ठ्याः सम्बन्धमात्रप्रतीतमपि विशेषाकांक्षायां कर्मकक्रियासन्निधाना
त् कर्मत्वपर्यवसानमित्यर्थः अभिप्रेतं प्रत्यक्षं ज्ञानं निवर्तयतिमाह एवमपीति कर्मलाभेऽपि प्रत्यक्षं कर्मणः श्रुतौ निरस्ते
कर्मत्वपर्यवसानमित्यर्थः ग्रभिप्रायमाह अभिप्रेतं विहितं परीक्ष्याह प्रयासापेक्षितं च कर्मत्वं प्रत्यक्षापरोक्षं कल्पयतः इत्यर्थः शेषवा
णि जिज्ञासापदस्याकाङ्क्षानन्त्वेन कृदन्तस्य योगे विहितप्रथमापदाद्विति चकर्मत्वमन्यापरोक्षं कल्पयत इत्यर्थः शेषवा
दी स्वाभिमतमुद्घाटयति नव्यमिति शेषषष्ठ्या ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति तत्र ब्रह्मणाश्रितानि लक्ष
णप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति न जिज्ञासायाः अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मस
म्बन्धित्वात्कर्मणि षष्ठ्यां तु ब्रह्मकर्मक एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिप्रेत्य विशेषषष्ठी मुच्यते अत्र समाधानमाह प्रधानेति

१२

एवमथशब्दस्यार्थान्तरासंभवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुष्कलकारणं वक्तव्यमित्याह तस्मादिति अपदिष्टे वेदस्य इहमेवेति
शेषः नन्विदमित्यत आह इच्छन्निति विवेकादीनां साधारणत्वेन प्रामाणिकत्वं पुरस्तादेवोक्तं लौकिकव्यापारान्मनसउपर
मः शमः बाह्यकरणानामुपरमो दमः त्यागार्थं विहितानां नित्यादिकर्मसंन्यासउपरतिः शीतोष्णादिद्वंद्वसहनं तितिक्षा निद्रा
लस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानं सर्वत्रास्तिकता श्रद्धा एतत्षट्कप्राप्तिः शमादिसंपत् अत्र विवेकादीनां ब्रह्मजिज्ञासां प्र
ति हेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तव्यं तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासां प्रति हेतुत्वमाह तेष्विति अथशब्देनेति
तद्रूपतया ब्रह्मविचारप्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तं ज्ञानानुत्पादान्न व्यतिरेकसिद्धिः अथशब्दस्यानन्तर्यमुपसंहरति तस्मादिति
ननु विवेकादिकं न संभवति तस्य देवतात्मस्वरूपाज्ञानेन संभवित्वात् कर्मफलस्य नित्यत्वेन तदेवाभासितम्
जीवस्य ब्रह्मस्वरूपमात्मत्वात् पुनः भेदात् तस्य लोकादिवत्स्वरूपार्थत्वात्सोपानचन्द्रमसो ब्रह्मज्ञानसंभवं तत्फलस्य विचारार्थानि
तस्माल्लिङ्गमपि विवक्षितमयद्वन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इत्याचाते नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनसंपत्तेरभावात् पामर ब्र०सू०२ शां०२
मादिसाधनसंपन्नमुमुक्षोश्च तेषु हि सत्स्वप्रागपि धर्मजिज्ञासायाऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये तस्माद
थशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते ततः शब्दो हेत्वर्थः यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयः साधनानां
मनित्यफलतां दर्शयति तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इत्यादि तथा ब्रह्म
विज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त
व्या ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा
शङ्कते ननु चेति ततः शब्द इति अथशब्देनानन्तर्यवाचिना तदवधित्वेनार्थाद्विवेकादेः हेतुत्वस्यार्थतः उक्तत्वेनेति यत
दिदं ततः पुनरस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यद्दुक्तं तस्यार्थिकत्वेन तस्यैव तेन निरासायानुवादकोऽलं हेत्वर्थः उक्तं विशेषयति कर्मफला
स्यादिति तस्मादित्यनेनैव पक्षे यद्दुक्तं तन्नास्तीत्यत आह अकारणं तमित्यायवतो न यथेदं तस्मात्स्फुरति कर्मफला
त्ययलक्षणं वेदाधिक्यं तस्मादनोनिदर्शनमिति विस्मयानाकानिमित्तानित्यविवेकान्नैराश्यलाभदीनभावः मुमुक्षुत्वं
संभावयति तदेवाह यथा वेदः कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति तथा ब्रह्मज्ञानात्परमपुरुषार्थप्राप्तिं विज्ञानस्याप्यानित्यत्वेनाधिका
दर्शयतीत्यर्थः जीवन्मुक्तत्वादेः स्वात्मनो ब्रह्मस्वरूपत्वस्य भवितुमकृतकत्वमिति भावः एवमथतः शब्दार्थमभिधाय ब्रह्मजिज्ञासा
रिणः समर्थनाकाङ्क्षामाह ब्रह्मणो जिज्ञासेति तस्मादिति सूत्रवाक्यपूरणार्थमध्याहृतकर्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासा
सा परं नविचारं लक्षयति तस्मात्समासवाक्यमेव कथनेन अवयवार्थं दर्शयति ब्रह्मण इति ॥

भा॰ प्र॰ १२

नचैकेन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः नच सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्यैवेति वाच्यम् ब्रह्मपदस्य लोके संगतिग्रहाभावेन तन
दितिवाक्यस्यार्थकत्वादिमाशंक्य ब्रह्मपदस्य व्युत्पत्त्या प्रयोगं तस्य निर्णयाय समग्रस्य च प्रसिद्धिरित्याह ब्रह्मशब्दस्येति व्यु
त्पत्तेः अतो व्युत्पत्तिस्थले प्रयोगान्यथानुपपत्त्या कल्पितार्थसंगतिज्ञानेन प्रमाणवाक्ये निर्वर्तकपदप्रयोगदर्शनात
सत्यार्थमहत्त्वरूपः इति व्याकरणे निश्चीयते बृंहतेर्धातोरिति स्मरणेन स्वाच्छन्दिनिरवधिकमहत्त्वमिति संकोचकाभावा
त् अतएव नित्यत्वेन सह प्रयोगश्च गम्यते निरवधिकमहत्त्वं चानन्तादिदोषवत्त्वे सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न संभवतीति लो
के गुणहीने दोषवत्यल्पत्वप्रसिद्धेः लोकदृष्ट्या बृंहतेर्निरवधिकमहत्त्वं देशकालवस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते
अविद्यादिदोषशून्यत्वं शुद्धत्वं ज्ञानस्वभावत्वं बुद्धत्वं बन्धकाले विद्यमानं बन्धाभावोपलक्षितत्वं प्रतीयते एवं सकलदोषशून्यं
निर्गुणं प्रसिद्धं तथा सर्वज्ञत्वादिगुणकं च तत्पदवाच्यं प्रसिद्धं तेषु एकार्थस्य वा परिशेषेऽल्पत्वप्रसंगेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वं
कार्यशक्तिमत्त्वस्य चलाभादिति नवपदात्मसिद्धेः प्रमाणत्वेनापाततो दृष्टान्ताभिव्यक्तेर्जिज्ञासोपपत्तिरिति

ब्रह्मपदस्य हि श्रुतौ धात्वनुसारेण नित्यशुद्धत्वाद्यर्थाः प्रतीयन्ते बृंहतेर्धातोरर्थानुगमात् सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मा
स्तित्वप्रसिद्धिः सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाह
मस्मीति प्रतीयात् आत्मा च ब्रह्म यदि हि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुन
रापन्नमित्याशंक्य पर्यालोचनायां ब्रह्मणः प्रसिद्ध्यानुपपत्तिरित्याह सर्वस्येति तत्रैव तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः
सर्वस्य लोकस्याप्यात्माभेदाद्ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केन मानेन आह सर्वो हीति अ
हमस्मीति प्रत्येतीति न किंत्वहमेवाहमस्मीति आत्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः आत्मनः कुतः सिद्धेति श्रुतमनुमानं वा
काह यदि हीति आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति लोको जानीयात् लोकस्त्वहमस्मीति जानातीति तस्मादा
त्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातमित्यत आह आत्मा चेति अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रु
तिरिति भावः प्रसिद्धिपक्षे दोषं स्वयमेव स्मारयति यदीति अज्ञातत्वाभावेन विषयाद्यभावात् अविचार्य
त्वप्रसंगमित्यर्थः यथेदं रजतमिति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिरत्र हृदहमस्मीति सत्त्वचेतनरूपात्मत्वसामान्येनैव सतो
ब्रह्मणः प्रसिद्धिः नतु पूर्णानन्दब्रह्मत्वरूपविशेषेण वादिनां विवादाभावप्रसंगात् नहि सुज्ञातविशेषदर्श
ने सति विजानतां समये इति विप्रतिपत्तेरत्र विप्रतिपत्तिसमयानुपपत्तेः सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषसंशयात्तत्वा
द्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति तेनात्मानं सामान्यविशेषभावत्वात्मनिश्चितिपूर्णत्वादिपदवाच्यमेवात्म कलि १२

तद्धि ज्ञासस्वेति मूलं अत एव नुमाराच्च कर्मैकविषयत्वमाह अत एवानुगमाच्चेति अतिसूत्रयोरेकार्थत्वलाभाच्चेत्यर्थः जि
ज्ञासापदस्यावयवार्थमाह ज्ञातुमिति नन्वनवगतत्वं खल्वनीक्षायाः प्रदर्शनात् तस्यामूलविषयत्वानं व्रकथं वस्तुतो नेन
जिज्ञासायाः फलं तदेव मूले कथमित्याशंक्याह अवगतीति अवगतिर्हि निवृत्तिरूपाभिव्यक्तिस्वचैतन्यमवगतिः
पर्यन्तावधिर्यस्याविच्छाया ज्ञानस्येति तान्नस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्मतद्वफल मूलेन त्वापानत्त्वानमित्यमुनावस
ने इति फलमूलेनान्तर्याभेदात् जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः ननु गमनस्य ग्रामः कर्मत्वन्यायेन फलमिति भेदात्कर्मै
वफलमित्युक्तं तत्राह फलेति क्रियान्तरेण भेदेऽपि ज्ञायाः फलविषयत्वात्कर्मैवफलमित्यर्थः ननु ज्ञानावग
त्योरैक्याद्दोषतदवस्थ इत्यत आह ज्ञानेनेति ज्ञानवृत्तिः अवगतिस्तत्फलमिति भेद इति भावः अवगतेरपि जाध
ते अवगतेः फलत्वस्फुटत्वं इति चस्येति द्विधा ह्योक्तहेतुमाह तिः शोचेति वीजमविद्यादिदृष्टं स्यानर्थस्य तन्नाशक
अत एवानुगमाच्चय नेवाव्यमानि भूलनिन्नथेन रम्यायाः अतयत हि जिज्ञास्यत्व हुतेति सत्यमत्तमेव ब्रह्मत्वेति
ज्ञासाकर्मकं तद्दर्शयति नच कर्मेण षष्ठी शेषे हेतुत्वेनानुग्राह्यभवति तस्मात् ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी ज्ञातुमिच्छा
जिज्ञासा अवगतिपर्यन्तं ज्ञानसन्वाच्याया इच्छायाः कर्मफलविषयत्वादिच्छाया ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तु०
मिष्टं ब्रह्म अवगतिर्हि पुरुषार्थो निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्तस्माद् ब्रह्म जिज्ञासितव्यं
बास्याद्युदिप्रसिद्धेः५ तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वेति जिज्ञासितव्यं यद्यप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति इत्यादि अस्ति तावद् ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्ध
त्वादित्यर्थः अवयवार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यस्यार्थमाह तस्मादिति ग्रन्थस्य मुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं
ब्रह्मस्वविचारस्तदर्थं तत्त्वार्थे न संभवति अथातः शब्दाभ्यामधिकारिणः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य
इत्यर्थः इति सूत्रेयोर्वर्णिकं प्रथमवर्णिके ... विषयादिसंभवा
संभवाभ्यां शास्त्रारम्भसंदेहे पूर्वपक्षमाह तत्पुनरिति पुनःशब्दो वर्णिकान्तरद्योतनार्थः यदि वेदान्तविचारात्प्रागेव ब्र
ह्मज्ञाने तर्हि ज्ञाताज्ञानरूपविषयत्वं नास्ति अज्ञानाभावेन निवृत्तिरूपप्रयोजनस्याप्यभावादिति न विचारयितव्यं अथाज्ञातं
केनापि तर्हि तदृशेन विचारः कर्तुं न शक्यते अज्ञातत्वे ह्यज्ञाततायोगात् तथा च ब्रह्मज्ञानार्थं विचारात्मकशास्त्रे
णावेदान्तेषु प्रतिपादकतायोगात् तत्प्रतिपादनरूपसंबन्धोनास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारम्भणीय
मित्यर्थः आपाततः प्रसिद्धाविद्यादिलाभात् आरंभणीयमिति सिद्धान्तयति अस्तीत्यादिना प्रसिद्धं तावदित्यर्थः प्र
सिद्धत्वमाह तदेव नाविद्यादप्रसिद्धिपरत्वात् ॥

सूत्रार्थमपप्रस्तौति तस्मादिति तं प्रत्यग्रस्तत्वेन विषयादिसम्भवात् अधिकारार्थत्वादधिकारित्वाभावादानन्तर्यासिद्धाच विषया
दिसम्भवाच्च वेदान्तविषयामीमांसारभ्यतेति विचारणीयत्वेन विशेषितात्परतकर्मतन्त्रानुष्ठानप्रकारेणनियमः सा
तिः अथ यस्यायारभ्यत्वमर्थः ननु तत्रैव विचारस्य विषयादाभावान्नदारंभः कथं सूत्रार्थ इत्यतआह ब्रह्मेति ब्रह्मतत्त्वकोलिति
हारविचारं तत्त्वविज्ञानं न केवलं ब्रह्मैवेति भावः एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्थाः आत्मान चत्वारि चैव दर्शितः सूत्र
स्य चानेकार्थत्वं भूषणं नन्विदं सूत्रं शास्त्राद्दृष्टिरिति शास्त्रमारभ्यतीति अतन्तर्भावाच्च आधेतस्य इत्यतआह सूत्रस्य
वैयाने द्वितीये तस्यारंभकत्वाच्च नच तत्पत्मेवारंभकं तस्यान्तेवान्तरितमारभ्यतादन नचारंभकत्वं पयोगमकमुच्यते अव
णविधिनारब्धसिद्धत्वाच्छास्त्रमेवशास्त्रारंभप्रतिपादयतीत्यर्थादन विधिर्वेदान्तानामेवकृत्स्नं वेदार्थप्रधानमुखेनह
दिमनवद्यं प्रथमसूत्रस्यामात्र प्रथमसूत्रेणशास्त्रारंभमुखेन शास्त्रमारभ्यमाणं श्रवणाद्यधिकरणयोगमागतिवक्तृत्वके
तयोति ब्रह्मेति समन्वयनस्तस्यानावबोधात विचारः कर्तव्यइत्यतनस्तत्त्वविचार्यत्वात्तात्पर्यप्रमाणादिविचारणप्रतिज्ञा
स्वेपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिविचारादिविशिष्टविचारणादिविशेषणब्रह्मतत्त्वविलाकर्तृमशक्यत्वानन्तरूपतानादौल
त्यागवत्कर्मान्तरमसम्भवनीत्यादिद्वयं तत्त्वनपृथग्द्वेवलक्षणसमन्वयवर्तत्वात् किं लक्षणमिति किमाद्येननास्य वल
क्षणमित्यर्थः अतेयपाणां स्थानादितत्वपरस्मान्तिः लक्षणप्रतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गानांतस्यप्रतिसमन्व
तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणानिः श्रेयसप्रयोजनाप्रस्तू
यते ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्युक्तं किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्मेत्यत आह भगवान्सूत्रकारः जन्माद्यस्य यत इति
योके अतिसंसार्यध्यायपादसंगतयः तथाहि यतोवाइमानिभूतानिजायन्त इत्याद्यावाक्यविषयः तत्किं ब्रह्मणो लक्षणं न किं
वेतिसंदेहे तच्छ्रवणादेव ब्रह्मस्वरूपासिद्धाशंकासिद्धिः फलंसिद्धान्तेतत्सिद्धिरिति भेदः यद्यपितत्पूर्वाधिकरणेऽपि फलमे
वफलमिति कृत्वापृथक्फलवक्तव्यं तदुक्तं आहोपचापवाद्यब्रह्मलक्षणाकर्मणि प्रयोजनं वक्तव्यं यत्रकृत्वापवादित
इतितयापिस्पष्टार्थमुक्तमितिमन्तव्यं यत्पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षस्तत्रापवादिकी संगतिः प्राप्तिसन्देहौ विना
तत्र तवक्तीतिप्राप्तंजन्मादेर्जगद्धर्मत्वेनब्रह्मलक्षणतायोगात् नच जगदुपादानत्वसतिकर्तृत्वं लक्षणमितिवाच्यं कर्तृके
पादानत्वेदृष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः तथाचतस्यप्रमाणतः अतःकेवलक्षणासिद्धेः किमनुमानेनेतिवाच्यं अनुमानमपश्च
मनुग्राहकत्वेनतदभावेनश्रुतेरपिवाक्यार्थासिद्धेः नचजगत्कर्तृकत्वमुपादानत्ववायनेकलक्षणमितिवाच्यं कर्तृमा
त्रस्योपादानाद्विन्नत्वस्यलोकगत्वहस्तुतः पिदिन्द्रियादिभिप्रमेयत्वादुक्तमात्रस्यानुमानस्यापतिष्ठितस्यातीन्द्रियार्थस्याप्ते
आयेभ्यात् अप्रमेयतयानिर्दोषं ... आत्मकार्यस्य सम्भावादिदृष्टान्तेनसमावयितुंशक्यत्वात्तदेवलक्षणमितिनि
ष्टोतयति जन्माद्यस्य यतइतीति अत्रजगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणमनिषध्यते तस्माग्रेकृतिश्वेतपिकर

तत्र स्थूलसूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपत्तीरुपन्यस्यति देहमात्रमित्यादिना शास्त्रज्ञानशून्याः प्राकृताः वेदबाह्यमतान्युक्त्वा
तार्किकादिमतमाह अस्तीति सांख्यमतमाह भोक्तेति किमात्मा देहादिरूपः उत तद्भिन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहे
न्द्रियमनोबुद्धिशून्यान्युक्त्वा तद्भिन्नोऽपि कर्ता भोक्ता वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसांख्यमते उपन्यस्याकर्तापि
स्वाद्भिन्नो न वेति विवादकोटित्वेन योगिमतमाह अस्ति तद्व्यतिरिक्त इति निरतिशयसत्त्वं सर्वज्ञेश्वरः स
र्वज्ञत्वादिसंपन्न इति योगिनो वदन्तीति भेदकोटिमुक्त्वाभेदकोटिमाह आत्मा स भोक्तुरिति भोक्तुर्जीवस्यात्मा स
ईशः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः विप्रतिपत्तीरुपसंहरति एवं बहव इति विप्रतिपत्तीनां
प्रपंचो निरासश्च विवरणोपन्यासे द्रष्टव्यः सुखबोधाय यतितव्ये परमाते तत्र युक्तिवाक्याभासाः सिद्धान्तिनः जीवात्र
ह्मैव ब्रह्मात्मत्वात् असदवतिरेक्यादिपुरुषः तत्त्वमसीत्यादिश्रुतेश्चाबाधितत्वात् सन्तः न अन्येषां देहादिरात्मा इत्यपरोक्षं चानन्ता

देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे मन
इत्यन्ये विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके शून्यमित्यपरे अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे
भोक्तैव केवलं न कर्तेत्येके अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् आत्मा स भोक्तुरित्यप
रे एवं बहवो विप्रतिपन्नाः युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तस्तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो
निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात्

व्यतिरेकेणाहं दृष्टिवदित्यादियुक्त्याभासाः स
वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः इन्द्रियसंवादे च प्राणादयः तेऽहं वदमुक्ताः मन एवाचक्षुर्विज्ञानमयः असदेवेदमग्र आसी
त्कर्ता बोद्धा मन्तेत्यादयः आत्मानमन्तरो यमयतीति वाक्याभासवाक्यानीति विभागः देहादिर्नात्मा भौतिकत्वा
टी॰ त्वादि॥ द्घटवदित्यादिन्यायैर्वाक्यैश्च योऽभासः इति स्फुटं तत्त्वाभासं विवक्षते ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तथापि कस्मात्पन्नेन मुहान
दाय्यमाणं स्पष्टार्थः सत्स्विति किं तत्र सर्वेवाचारं भोगत्वं तत्र आह तत्राविचार्येति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्देवमुक्तिरिति
वक्तव्याति: मतान्तराश्रयणेन दम्भाद्वान्मोचकादिः किं चात्मानमन्यथाज्ञानात्तमापन्नः स संसारान्धकूपे पतेत् अयं तमः
प्रविशन्तीत्येके चात्महनो जना इति श्रुतेः योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मा
पहारिणेति वचनाच्चेत्यर्थः अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसफलाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति ॥

ब्र० भा
प्र०
१५

देहो जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति यास्कमुनिकाक्तं एतत्तस्य मूलं किं तत्राह यतो ति या
स्कमुनिः किल महाभूतानामुत्पन्नानां स्थितिकाले भौतिके घटादौ जन्मादिषट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यं चकार तन्
मूलीकृत्य जन्मादिषट्ककारणलक्षणं सूत्रार्थ इति ग्रहणे सूत्रकृता अस्य लक्षणस्य गृहीते किं न महाभूतानां ल
क्षणमुक्तमिति शंका स्यात्सा माभूदिति यस्य कस्य जन्मादयस्तस्य पदोक्तम् इत्यर्थः यदिति कृतमस्या विस्मृतिमूलमिति
महाभूतजन्मादिकमर्थस्तदितरस्य साम्यं तिरेव स्मृतम् सम्मतं किमेतया रीत्या नानि कृतेनेति भावः यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्त
कारणं स्यात् तदा ब्रह्मलक्षणमयुक्तं जाति व्याप्त्यादि दोषः स्यात् तस्य निराकरणाय लक्षणसूत्रे ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न
संभवति कारणान्तरासंभवादिति युक्तिः सूचिता सा तर्कपादे विस्तरेणाख्यास्यते अधुनासद्दोषणांतरं दर्शयति न च

स्मादुर

यास्कपरिपठितानां न जायते स्तीत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकालेपि संभाव्यमानत्वात् मूलकारणाद्वत्
ति स्थितिना उत्पन्नजगतोत्तरजीनां स्वस्थितिप्रदेशे तन्मात्रेपीति यैत्पत्ति अस्त्यस्तैत्वेव स्थितिः प्रलयश्च तेन च प्रो
नयथा केवि शेषणास्य जगतो यथोक्त विशेषणमीश्वरस्य कार्यन्तः प्रधानादचेतनात् दणुभ्यो वा अभावात्स्वभावा
तो वा भ्यादिकं संभावयितुं शक्यं नच स्वभावतो विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् ॥

24

अनेककर्तृकेत्यादिना नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य मादीनां च तनुर्भेजनादि विषयोऽन्ततो अविद्यामूलात्प्रधानपरमाण्वोः संसारिणश्च
निराश्रयत्वादिति परमाणूनामचेतनानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगात् जीवानां प्रयत्नानामनियमेनानुमानात्स्वर्गेऽस्मा
सिद्धे तेषां परेषामभावात् जगदारम्भकत्वासंभव इति भावः स्वभावादेव विचित्रं जगदिति लोकायतस्तत्राह नच
म ति जगतो स्वतः संभावयितुं शक्यमित्यन्वयः किं स्वयमेव स्वस्मादेवेतीति सभावः अनेकारणानपेक्षत्वं ना
यः आत्माश्रयात् न द्वितीयस्तत्राह विशिष्टेति विशिष्टानां नियमाधारणानि देशकालनिमित्तानि तेषां कार्या
र्थिभिरुपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्तमित्यर्थः अनपेक्षत्वे धान्यार्थिनामपि विशेषवर्षादिकाले १५
बीजादिनिमित्तप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः

प

सूत्रं व्याचष्टे जन्मेत्यादिना बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानार्थः सर्वं वाक्यार्थस्याव्ययीभावार्थस्य विशेषणमिति यत्र विशेषणं द्रवदतत्संविज्ञानवः तद्गुणसंविज्ञानादौ

तिनत्रयस्यैकवचनयोनि तत्समाहारेण जन्मस्थितिभंगसमाहारविशेषणात्मना च जन्मनः समासार्थैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञा

२३ नं यस्मिन्बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानोर्थः तत्रयजन्मकारणतद्गुणेति अस्य विधानमयुक्तं स्थितिलयकारणादि त्वेन तान

प्रमाणत्वात् ब्रह्मणि समन्वयात् अतो जन्मस्थितिभंगोनिरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि मिलितान्येव लक्षणमिति समासत्रेसमाह

रोधोनिस्तरीतिपप जन्मादित्वे जन्मनः कथं तावत् संसारस्थानादित्वादिमतआह जन्मनश्चेति मूलक्रमभवस्तुगमाचादिहेता

त्वात् तदेव सूत्रकृता जन्मनआदित्वमुक्तमित्यर्थः इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचित्वमाशंक्योपक्षिप्तसर्वकार्यवाचित्वमाह अस्येति

विषयादिनानात्मनित्यत्वान्न जन्मादिसंबंध इत्यत आह अस्येति विषयमाद्यमहत्त्वभूतानाम् जन्मादिसंबंधोवक्ष्यते इति भावः ननु तत

तोजन्मादेर्वाऽऽसंसर्गभावान्न लक्षणमित्याशंक्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति यच्छब्दार्थमाह यत इति यच्छब्देन संबंधान्मनर्न्तमा

नंदरूपं व्याख्याते अनंतरंप्रवेतिनिर्णितत्वात् तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मन्तव्यं पदार्थमुक्त्वा पूर्वं सूत्रे स्पष्टस्य पदानुषंगेन

वि २ जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः जन्मस्थितिभंगं समासार्थः जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च श्रुतिनिर्दे वस्तुतःतापेतं

शस्तावत् यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् वस्तुवृत्तमपि जन्मना लब्धसत्ता

कस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसंभवात् अस्येति प्रत्यक्षादिप्रमाणसंनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः षष्ठी जन्मा

दिधर्मसंबंधार्था यत इति कारणनिर्देशः अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनिय

तदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभंगं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणा

द्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम् ॥

तत्र व्याख्यातृत्वे हेतुत्वस्य कारणार्थमाह अस्येत्यादिना कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसंभावनार्थानि जगतो विशेषणानीति यथा कुंभ

कारः पूर्वं कुंभशब्दाभिधेयं निकर्षिते बुद्धावालिख्य तेन नामरूपेण तु कुंभं करोति तथा परमेश्वरोऽपि प्रकटयति

व्यापरस्य कारणस्य पि स्वतिलंबितनामरूपात्मना व्याकरोतीत्यनुमीयते इति सर्वज्ञत्वसिद्धिः नामरूपाभ्यामिति इत्थंभावे तृतीया अत्र

कार्यं चेतनकर्तृकं कार्यत्वात् कुंभवदिति प्रधानस्य चेतनत्वनिरासः हिरण्यगर्भादिजीवजन्यत्वनिरासार्थमनेकेति अस्य देशा

नवेक्षादेश्च प्रमाणपक्षयोः कर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य मत्तः परतरं नान्यदिति श्रुतिरीश्वरविषया इति स्तुत इ

सूक्ष्मदेहोपाधिर्हिरण्यगर्भो जीवानां कार्यत्वेन न तत्कारणमुपपादितत्वान्न जगत्कारणत्वमित्यर्थः कारणस्यासर्वज्ञत्वं संभावयति प्रति

नियतेति प्रतिनियतदेशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयस्येत्यर्थः सर्गांतरे क्रियाफलस्य भेदरूपदेशाः दे

वानामूर्ध्वकाल उत्तरायणादिकालो निमित्तं शुक्लकर्मजस्यैव फलभोगः स्वर्गादौ द्वारेण वक्ष्यन्ते तथा चप्रथमसेवा

प्रतिपत्तेरिति २

यथा कश्चिद्गान्धारदेशेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय विजने त्यक्तः केनचिन्मुक्तबन्धस्तदुक्तमार्गग्रहणसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुश
लो मेधावी स्वदेशानेव प्राप्नुयादेवमेवेहापि विद्याकामादिभिः स्वरूपानन्दाच्छादकाविद्याभिनाहनेन संसारे क्षिप्तः केनचिद्दयापरव
शेनाचार्येणानादिसिद्धं संसारित्वं किं तु तत्त्वमसीत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककुशलश्चेत्स्वरूपं तेन नीतो ब्रह्मात्मतां प्राप्नोतीति श्रुतिः तेऽस्याः
पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह पण्डित इति आत्मनः श्रुतेरिति मर्थः ननु श्रवणमननाद्यपेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वा
द्धर्मवत् किं च श्रुतिलिङ्गवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह नेति जिज्ञास्यधर्मे इव जिज्ञास्ये ब्रह्मणि श्रुत्यादय एव अनुभवो
ब्रह्मसाक्षात्कारो विद्वदनुभवः आदिपदान्मननिदिध्यासनयोर्ग्रहः नन्वहेतुमाह अनुभवेति भूतार्थब्रह्मज्ञानस्य सा
क्षात्कारावसानत्वापेक्षणे न प्रमाणभूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसंभवात् नहि धर्मे मननाद्यपेक्षा युक्ता
धर्मे तु नित्यपरोक्षे साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वात् संभवाच्च श्रुत्यादीनामेव मात्रमनुष्ठेयापेक्षितत्वाद्धर्मस्य श्रुत्यन्त

पण्डितो मेधावीत्याद्युपाख्याने वाक्योपपत्तेः एवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेदेति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयतीति नधर्मजि
ज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां किं तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणमनुभ
वावसानत्वाद्भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामा
ण्यं स्यात् पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म यथाश्वेन गच्छति
पद्भ्यामन्यथा वा न वा गच्छतीति तथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति उदिते जुहोति अनुदिते
भेतापवक्ष्यति श्रुत्यादिनिर्णयोपयोगित्वेनापेक्षितत्वेन मननादयः अनुपयोगाद्धर्मे निरपेक्षः शब्दः श्रुतिः शब्दस्यार्थप्रका
शनसामर्थ्यं लिङ्गं पदयोगे इतरपदाकाङ्क्षा वाक्यं अन्योन्यापेक्षं प्रधानवाक्यं प्रकरणं क्रमप्रदितानामर्थानां क्रमपठिते
यथाक्रमं संबन्धः स्थानं यथैन्द्राग्न्यादयः इष्टयो दर्शक्रमेणाम्नाता [illegible] दशमन्त्राः
शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इत्यादयस्तत्र प्रथमेष्टौ प्रथमस्य मन्त्रस्य विनियोगः क्रमाद्गृह्णीयं संज्ञासामान्यसमाख्यया आध्वर्यवं संज्ञकानां नाम
ज्ञानामाध्वर्यवसंज्ञके कर्मणि विनियोग इति विवेकः एवं तावद्ब्रह्म मननाद्यपेक्षं वेदार्थत्वाद्धर्मवदित्यनुमाने साध्यत्वेन
धर्मस्यानुभवायोग्यत्वमनपेक्षितानुभवत्वं चोपाधिरित्युक्तमुपाधिव्यतिरेकाद्ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षत्वं चोक्तं तत्र यदि वेदा
र्थमात्रेण ब्रह्मणो धर्मेण साम्यं तया चेत्तर्हि कर्तृसाध्यत्वविधिनिषेधविकल्पोत्सर्गापवादाद्यं ब्रह्मणि धर्मवत्स्यादिति वि
परीतव्यापकमाह पुरुषेणादिना पुरुषकृत्यधीनात्मलाभत्वमितिपूर्वपदं ब्रह्माच्च धर्मस्य प्रामाण्यमित्यन्वयः
धर्मस्य साध्यत्वे लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति कर्तुमिति लौकिकवदित्यर्थः दृष्टान्तं स्फुटयति यथेति दार्ष्टान्तिकमाह

पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषणमीश्वरं भूतकार्याद्युत्पत्त्यादिकं न संभवतीति भाष्ये एककर्तारं विना कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः तेन
यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति व्याप्तिर्दर्शिता येन एतदेव व्याप्तिज्ञानं नयातिथ्येककर्तारं साधयतीति किं च नित्यानां कर्मणां विमुखस्यापि यत
देवेति एतदेवानुमानमेव साधनेन कृतिरिति मन्यत इति योऽज्ञत्वात् अयथावाच्यत्वाप्तिज्ञानमेव कृत्स्नत्वनुयायादेकस्मिन्मात्रेणत्वनात्म
त्वमतं सदनुमानं स्वतंत्रमिति मन्यत इत्यर्थः सर्वज्ञत्वमादिश्याह्रार्थः यद्वा व्याप्तिज्ञानसहकृतमनसैव तत्स्वरूपमेवानुमानमन्यत
इत्यर्थः तत्र यो विभागः व्याप्तितात्तत्वातः कर्तास्तीत्यस्तित्वसिद्धिः पश्चात्तत्कर्ता सर्वज्ञः जगत्कारणत्वान्निरेकेण कुल
लादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धिर्लक्षणे इति अत्र मन्यत इत्यनुमानस्याभासत्वं सूचितं तथाहि अंकुरादौ तावज्जीवः कर्ता न
भवति जीवाङ्कुरस्यादृष्टवदचेतनत्वनियमात् अन्यः कर्ता नास्त्येवेति व्यतिरेकेण निश्चयात् यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति व्याप्ति
नासिद्धिः लक्षणलिंगकानुमानेन बाधः अशरीरस्य जनयितृत्वायोगात् एतस्मिन्ननुमाने जन्यमिति व्याप्तिविशेषेण निश्चितत्वासिद्धेः
नाभावनिश्चयात् तस्मादीश्वरसिद्ध्यर्थं प्रत्यक्षसंभावनार्थत्वेनानुमानस्य किंमात्रं तत्त्वं तत्रेति भावः नान्यदनुपकृत्यैवानुमा
यदेवानुमाने संसारिव्याप्तिरिति केवलानुमानसिद्धिः साधनमीश्वरकारणत्वेनाभिमन्यते नाप्तिसाधितदेवोपमसंजननादिसूत्रे अनुमानमेव
नवेदान्तवाक्य [illegible] न्यायानुपात्तत्वात् वेदान्तवाक्यानि निर्दिश्य विचार्यन्ते वाक्यार्थविचारणाध्यवसा
नानिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता [illegible] वाक्यानि
[illegible] सत्यं तु वेदान्तवाक्योपजनितो नन्वादि
कारणवादिषु तदर्थग्रहणद्रढिम्ने यानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवत् न निवार्यते श्रुत्यैव च सहायत्वेनत
न्तर्भावमभिप्रेत्य भवदीयस्त्वत्कृतानुमानस्य वेदोपजनकत्वादिति वैशेषिकः केस्याभ्युपगमात् श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतिः
शंकते नन्विति ततो मन्यत इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः यदि श्रुतीनां स्वतंत्रमानत्वं न स्यात् हि ननु समन्व
यादिसूत्रादिना नानाशाखानामर्थसमन्वयकृते न विचारः तेन तस्माद्धेतुनस्तत्त्वज्ञानं श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽपि श्रुतिरेव वाक्यान्
अन्यानि विचार्यन्ते नानुमानमिति परिहरति नेति किंच सूत्रेण [illegible] स्यारंभः स च नानुमाना
त्तैरोपनिषदमिति निश्चयते श्रुतेनानुमानेन विचार्यमित्याह वाक्यार्थेति वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यदध्यवसानं तात्पर्यनि
श्चयः प्रमेयसंभवनिश्चयः तेन जाता ब्रह्मावगतिः मुख्यार्थं भवतीत्यर्थः संभवादाद्यभावः तन्नु किमनुमानमपेक्षितमे
वनेत्याह सत्स्विति विमतं सप्रतिज्ञानिमित्तोपादानकं विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् स्वस्त्रादिवदिति अनुमानेनस्यात्त
त्त्वदार्ढ्याय स्थितमित्यर्थः दार्ढ्यं संशयविपर्याससनिवृत्तिः मतमात्रेति श्रुत्यर्थस्य केवलसंभावनीयत्वमित्यर्थः ॥

भा.
प्र.
२

इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुतस्तत्राह स्वभावतश्चेति परोक्षविज्ञाननियामकत्वं भवितुमर्हतीति ऋते ब्रह्मलोकरूपात्हितीनत्वाच्चेत्यर्थः इन्द्रियाग्राह्य-
त्वमित्याभिप्रायः किं तस्मादित्यत आह सतिह्रीति तन्मात्रत्वेतिशेषः इदं कार्यं ब्रह्मजमिति आभिप्रायं ब्रह्मणोनो इन्द्रियतामत्र
भवतीत्यर्थः द्वितीयकारणस्य सूत्रावयवकारणस्य ब्रह्मत्वकल्पिलिङ्गिनात्वानुमानकामित्याह कार्यमात्रमिति सम्बन्धग्रहणस्माच्च
निमित्तेर्गाजन्यकारणं ब्रह्मेति निश्चयालाभसमस्मान्नत्राभावश्रुतिरेव प्रापानेन विचारणीयानुमानतर्कानन्वादि निसाधा
न्यहारासम्बन्धेवहुस्मरणः स्वप्रकार्यात्मकत्वादित्रेतार्थसम्भावनार्थं प्रमाणेनयाविचार्यमित्युपसंहरति तस्मादिति एत
सूत्रस्य विषयवाक्यं दर्शयति किं पुनरिति इहत्र सूत्रेण लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः अत्र हि यद्य
समस्ते विशिष्टाधिकारिणोऽयस्य विचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्मजातकामस्य द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते तथेव श्रुतावपि भृगुदत्त्र

स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति गृ
ह्येत कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन केनचिद्वा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुं तस्माज्जन्मादि
सूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थं किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् १३
भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति तस्मा एतत्प्रोवाच यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जा
तानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति तस्य च निर्णयवाक्यमानन्दाद्ध्येव खल्विमानि भू
तानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति तथान्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नि
त्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि

26

ब्रह्मजातकामस्य ज्ञानाकारणोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं सूत्रस्य दर्शयितुं तस्मोपक्रमं
वाक्यं पठति भृगुरिति अधीहि स्मार यत्तदुपदिशेत्यर्थः अत्रत्येनैकत्वविवक्षितेति नानात्वेब्रह्मत्वविधानायोगात् य
त्प्रधानकारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्ये यदेककारणं तद्ब्रह्मेति बोधककारणात्तदेकं ब्रह्मेति वा महावाक्यमिति भेदः किं
तर्हि स्वरूपलक्षणमित्याशङ्क्य वाक्यशेषान्निर्णीतो यतः शब्दार्थः स नपुंसकानानन्दस्त्वाह तस्येति यः सर्वज्ञः सादत
द्व्यत्वनामरूपमन्वेवजायते विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यन्तरीयवाक्यान्यपि विषय इत्याह अन्यान्यपीति एवंजाती
यकत्वमेवाह नित्येति तद्वेवं सर्वेषां मुमुक्षावासलक्षणहेतुवाक्यानि जिज्ञास्यब्रह्मणि समन्वितानि न प्रियाणि तानीति
सिद्धं २ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १०
श्रीरामसर्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ॥

धर्मसमायस्त्वमुपचारात्तत्र विपर्ययाद्भेदमाह विपरीतेति विप्रतिषेधाच्च विकल्पाद्व्यस्य धर्मसाधये अर्थवन्तः साधकाश्च भवन्तीति तेऽत्र
स्याप्यसिद्धिरित्यर्थः यत्नेन तन्मूलं पिबेदित्यत्र योगिनिविशेषाः श्रीहरिमिश्चैवैवायज्ञे नेतिसंशयविनो विकल्पः य इत्यत्र इत्यायो वैकल्पिकः उ
हितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः न हिंस्यादिति स्मृतेः अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादेः तथा हवनीयादनुदिते होमस्मृतेः अस्य ५३
स्यापदेषु देजस्तो नीतिर्विवादः इति विवेकः एतेनाप्यपि स्मृतिनेत्रे छायानिवारयति नतिमादिनाम नवस्तुविषयत्वादित्येतेन इव
स्वेवैनेवघटः एतेनैतिप्रकारे विकल्पः आहितनाग्निवेतिस्मृता स्वरूपविकल्पः ननु वस्तुन्यथात्माद्देवादिनामग्नितनाशी
त्वादिविकल्पाद्वयतेतत्राह विकल्पनामिति अग्नित्वादिकोटिस्मरणेऽपुरुषबुद्धित्वेन लाभतः स्यादितमात्रासंशयविपर्ययपवि
कल्पानप्रमाणरूपत्वस्तत्त्वार्थः अयंभावः धर्मेहिपञ्चायथार्थत्वादयते तत्र यानथाकर्तृयावत्तत्त्वायाथाम्यं पुरुषबुद्ध्यपेक्षविकल्पः सर्वे
प्रमाणरूपा एव भवन्तीति न त्वाम्नायप्राप्ते सर्वे विकल्पा यथार्थान्मृतीति नत्राणां मितिविरुद्धत्वप्रमाह नेति यदि सिद्धवस्तुज्ञानम
पिसाध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्ध्यपेक्षं स्यात्तेन तदसिद्धे विकल्पः यथार्थाः स्युः न सिद्धवस्तुज्ञानं पौरुषं किन्तर्हि प्रमाणवस्तुजन्यं त
विप्रतिषेधात्तथार्थं वेनः स्युर्विकल्पेनात्मास्यावाद्ध्य नतु वस्तु वैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते विकल्पनास्तु पु
रुषबुद्ध्यपेक्षाः न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षं किन्तर्हि वस्तुतन्त्रमेव तन्न हि स्थाणावेकस्मिन् स्थाणुर्वा पुरुषो
वेति तत्त्वज्ञानं भवति तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तुतन्त्रत्वात् एवम्भूतवस्तुवि
षयाणां प्रमाणानां वस्तुतन्त्रं तत्र वंसतिविषयज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात् ननु भूतवस्तुत्वे ब्रह्मणः
न प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणार्थकेव प्रमाणमेदिया विषयत्वे सर्वे पायदाते॥ ५२
याचवस्तुन एकरूपत्वादेकमेवज्ञानं प्रमाणमन्ये विकल्पा अयथार्था एवेत्यर्थः अत्र दृष्टान्तमाह नहि स्थाणाविति स्था
णुरेवेत्यवधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा अयथार्था भवन्तीत्यर्थः तत्र यद्वस्तु तत्र ज्ञानं तद्यथार्थं पुरुषतन्त्रं तत्रेति विभजते
तत्रेति स्थाणाविति अर्थः स्थाणौ पुरुषो वा यत्तदादिदर्शितिदर्शितं एवमिति प्रकृतमाह नैवं सतीति सिद्धे यज्ञानप्रमाणस्य
वस्तुधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव यथार्थं न पुरुषतन्त्रं भूतार्थविषयत्वात् स्थाणुज्ञानवदित्यर्थः अतः सा
ध्यसर्वे विकल्पाः पुंतन्त्रा न सिद्धार्थ इति वेलतन्त्वापनम्भसाम्य ब्रह्मणः इतिमननादपपत्तेः सिद्धमिति भावः ननु तर्हि ब्रह्म
प्रयत्नादिगोचरं धर्मविलक्षणत्वात् तथा च जन्मादिसूत्रे जन्मादिकारणानुमानं विचार्यं सिद्धार्थत्वसमानत्वात् नवाकृतिः
सिद्धार्थत्वस्याप्रमाणत्वे न तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्कते नात्विति प्रमाणान्तरविषयत्वमेव ब्रह्मणि मितिकृत्वा प्रमा
णान्तरस्यैव विचारसामान्यविशेषः अत्र प्रत्यक्षपरीक्षणः किं यत्कार्यं तद्धेतुजन्यमित्यनुमानं ब्रह्म साधकं किं वा यत्कार्यं तदन्त
कारणकमिति नाद्यः आप्यसिद्धेरित्याह नेति ब्रह्मणः इन्द्रियाग्राह्यत्वात्सम्बन्धग्रहणासम्भवात् न प्रमाणान्तर

वेदः स्वविषयादधिकार्थज्ञानवक्तृकः प्रमाणवाक्यत्वात् व्याकरणादिवदित्यनुमानान्तरं तत्र व्याप्तिमाह यद्वदिति
विस्तरः शाखाधिकं अनेनार्थतो न्यूनत्वं वदन्कर्तृज्ञानस्याधिक्यं च प्रतिदर्शयति चार्थवादाधिकं वेदे अत्रैव योजना य
था व्याकरणादिप्रमाणं सम्भवति तथा ततः शास्त्रादधिकार्थज्ञानादिति प्रसिद्धं यथा पाणिनिमाथुरादीनामेकदेशार्थो यस्य तदपि व्याक
रणादिशास्त्रं तेभ्य एवाधिकार्थज्ञातृभ्यः सम्भवति यद्यस्यार्थं सम्पिण्डितं तदधिकार्थज्ञातृसम्भवति तदस्य समस्तस्यापीति अतः य
स्मान्महतो परिच्छिन्नात्कलनात्सन्तायोनेः सकाशादनेकशाखोपादिविविधविद्यास्य वेदस्य प्रकृष्टनिश्वासवत् अप्रयत्नेनै
व सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति किमु वक्तव्यमिति तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वे लोकानिराकार्यं श्रुतिस्य निश्वसि
त पदार्थमाह अप्रयत्नेनेति प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषमात्रादिरूपेणार्थः अत्रानुमानेनयः स
र्वज्ञः सिद्धः तस्य सर्वज्ञत्वं तदाश्वासः पाणिन्यादिवद्वेदकर्तुरधिकार्थज्ञानवत्तामात्रसाधने न तत्र ज्ञानस्य वेदहेतुत्वं निश्वसित

सततोऽधिकतरविज्ञानः १९

यद्यपि हि सत्यार्थं शास्त्रं यस्मात् प्रकृष्टविशेषात् सम्भवति यथा व्याकरणादिपाणिन्यादेस्तथैकदेशार्थसमर्पितोऽप्यधिक
तरविज्ञानः इति प्रसिद्धं लोके किमु वक्तव्यं अनेकशाखाभेदभिन्नस्य वेदस्य तिर्यङ्मनुष्यदेवानामसाधारणविभागमहतो
ऽस्य वेदराशेः सर्ववेत्ता नाकस्मात्प्रयत्नेन वलीलायोनेः पुरुषनिश्वासवदायासाकारतो भूतयोनेः सम्भवः
अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिश्रुतेः तस्य महतो भूतस्य निरतिशयसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चेति
अथवा यदयं कश्चिद्वेदादिशास्त्रयोनिः कारणं प्रमाणमस्य अस्तियोग्यवायव्यरूपाधिगमे शास्त्रादेव प्रमाणात्

अतिविरोधाद्वेदज्ञानमात्रेण प्रवृत्तवद्वेदकर्तृत्वोपपत्तेश्च इत्यादिविशेषः अपेक्षितापरापेक्षस्य स्वतन्त्रस्य कर्तृत्वेदानुपूर्वी स्वयमेव
स्मृत्वा तथैव कल्पादौ ब्रह्मादिषु आविर्भावयत्र नान्यज्ञानत्वान्तरं अर्थमप्यवज्ञानीयतया ज्ञानातीति सर्वज्ञत्वं न वयं अथवा ब्रह्म
णोलक्षणान्तरं प्रमाणजिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह अथवेति लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनिर्णयार्थत्वादेकफलत्वसंगतिः ते
नौपनिषदं पुरुषमिति ब्रह्मणो वेदैकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये कार्यलिङ्गेनैवलाघवान्कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेर्न
ब्रूत इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वाद्ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति शास्त्रयोनित्वादिति प्रसंगादयोद्धान्तोदत्वा १८
टी३ वस्तुस्वरूपयाथात्म्यनिर्णीहकेकार्यत्वेषोऽग्रहेणानि अतएव इति नह्याचष्टे यथाक्रममिति सर्वज्ञः पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिरूपं शास्त्रं
हत्य अत्र पूर्वपक्षेऽनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फले सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः अनुमानादिनं ब्रह्मसिद्धिः सर्वस्य चेत्प्रमाणा
विरहात् किं च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदनेककर्तृकत्वबाधात्रलाघवावतारः न च सर्वज्ञस्यैकस्य कर्तृत्वेऽनेकत्वं संभवएकत्वा

वृत्तानुवादेन संगतिं वदन् सूत्रमवतारयति जगदिति चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थान्मतं तत्सूत्रकृ
ता चेतनस्य प्रेक्षापूर्वकत्वात् सा च ब्रह्मणः सर्वकारणत्वात् ज्ञेयोपलब्धा सन्ननु यथा कुलाल इति स्थिते न देवार्थिकं सर्वज्ञत्वं
प्रधानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वेन तद्दृढयन्नाहेत्यर्थः हेतुद्वयस्यैकार्थसाधनत्वादेकविषयत्वमेवानन्तरसंगतिः यद्वा वेद
स्यानित्यत्वाद्ब्रह्मणः सर्वहेतुता नास्तीत्याशङ्क्य संगत्या वेदहेतुत्वमुच्यते अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वे
दः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इत्यादिवाक्यं विषयः तत्किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साध्यते उत नेति संदेहः नत्वाकरण
त्वे वेदस्य पौरुषेयत्वेनाल्पप्रमाणं स्यात् तेन न ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यं तावत्साधयति इति पूर्वपक्षे जगद्धेतोर्ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वासिद्धिः फलं
सिद्धान्ते तत्सिद्धिः अस्य वेदस्य तावन्महापुरुषलिङ्गस्य वेदकर्तरि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः
एवमाद्यपादेष्वाद्यसूत्रान्तेष्वपि संगतयो ज्ञेयाः वेदो हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरूप एव लभ्यते सा तदुपादानब्रह्मणानशक्तिपूर्वकात्तद्
त्वाप्रकाशनशक्तित्वात् कार्यगतशक्तिर्नाद्यप्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वसर्वज्ञत्वे वाच्य

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव दृढयन्नाह । शास्त्रयोनित्वादिति ३ महत ऋग्वेदादेः शा
स्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म न
हीदृशस्य शास्त्रस्यर्ग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोस्ति ॥

प्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वज्ञत्वं सिध्यति यद्वा यथार्थोपकारः सर्वज्ञमन्तरा न वेदकर्तृत्वमिति तथापि विचित्रगुणमायासह
योगाद्भूतानां तत्त्वप्रकाशविभ्रमः परमेश्वरः स्वकृतसर्वकृत्स्नीयकर्मसु मनीयकमेवं तं वेदराशिं तद्यथा अयुक्तम्
त्वान्नैव करोतीति न वेदस्य पौरुषेयतायत्यं यथा च सर्वज्ञवाक्यत्वान्न वाक्यस्य प्रमाणं तत्र पौरुषेयताज्ञैयो
गप्रग्रन्थसाम्ये तावद्वेदकर्ता वेदविदन्तर्भाविसर्वज्ञत्वानन्तरीयकत्वाज्ञानानीति सर्वज्ञत्वमिति सिद्धं तथापि शास्त्रेति शा
स्त्रमितिहेतुत्वाद्ब्रह्मणः सर्वज्ञं सर्वकारणं चेति संगतिः तथानुसारेण सङ्गयोजनाभिप्रायपदानि व्याचष्टे महत इति हेतोः
सर्वज्ञत्वसिद्ध्यै वेदस्य विशेषणानि तत्रार्थतो महत्त्वमाह अनेकेति तद्वाक्यस्य महत्त्वं स्पष्टमाह शब्दमात्रोपलक्षणाक्षं
इतिमत्त्वाद् अनेकेति पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानीति दश
विद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवस्तैरुपकृतस्येत्यर्थः अनेन मन्त्रादिभिः परिष्कृतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितं अ
बोधकत्वाभावादपि प्रामाण्यमित्याह प्रदीपवदिति सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वप्रकाशनतात्स्वतो वेदान्तकल्पत्वं योनिरु
पादानं कर्ता च नन्वस्य वेदस्य योनित्वात् सर्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य न त्वेन वेदस्याचिन्त्यानेः सर्वज्ञत्वं नेत्यत आह

पु॰सा॰ ९७ नन्तु कर्मविशेषमनारभ्य प्रकरणांतराधीतानां कथं तच्छेषत्वं मानाभावादित्यत आह उपासनेति मोक्षकामः स ब्रह्माभेदमारोप्याहं ब्रह्मास्मीत्युपा
सना विधिः आदिपदग्राह्यः तत्कार्यपरत्वेनावक्तव्यमित्यर्थः नन्वभ्यस्तविधित्वादप्रमाणत कार्यपरत्वं विमर्शमस्त्वमिति तत्राह नहीति यदि नः समन्ता
त्रिकाये न स्थितं परिनिष्ठितं वस्तु न पदं सिद्धमिति यावत् तस्य प्रतिपादनं मज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तन्न संभवति मानांतरयोग्यत्वेन वाक्यस्य संवाद
त्वस्यानुवादकत्वात् अग्निर्हिमस्य भेषजमिति वाक्यवत् विसंवादित्वाद्बाधकत्वात् इत्यादित्यः प्लवा इति वाक्यवदित्यर्थः सिद्धो न वेदार्थः मानांतरयोग्य
त्वात् घटवदिति सुखा निष्फलत्वाच्च तदेवं स्यादित्याह नहीति सिद्धज्ञापनेन हेयोपादेयत्यागोपादेयफलाभावाच्च तन्न संभवतीत्यर्थः फलं हि सुखावाप्तिः
दुःखहानं च तच्च हेति निहेतिभ्यां साध्यं ते चोपादेयस्य प्रहेति प्रयत्नकार्ये स्यहेयस्य निहेति प्रयत्नकार्ये स्यज्ञानाभ्यां जाये न सिद्धज्ञा
॥ नादिति भावः तर्हि सिद्धवोधिवेदवादानां साफल्यं कथमित्याशंक्याम्नायस्येत्यादि संगृह्य वाक्यं विवृणोति अत एवेति देवैर्निरस्तः सेति ॥
मुपासनादि क्रियां तद्विधानार्थत्वं वा न रूपादि निहितवस्तु प्रतिपादने संभवति अत्यन्तादिविषयत्वान्यदनिहितवस्तुनः तस्यैतिपादेन
वहेयोपादेयरहितपुरुषार्थाभावादत एव सोरोदीदित्यादीनामानर्थक्यं मा भूदिति विधिनालैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्तुतिरिति
स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् मंत्राणां चेषे त्वेत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् न क्वचिदपि वेदवाक्या
नां विधिसंस्पर्शमंतरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः संभवति क्रियाविषयत्वाद्विधेः तस्मात्कर्मापेक्षित
कर्तृस्वरूपदेवतादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदांतानाम् अथ प्रकरणांतरभयान्नैतदभ्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपास
28 नो॰दीति विवक्षयास्य जत्वेन सजातस्येति दामारावहिविनेदपमितिसफलनिषेधशेषत्वं वेदांतानां विध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः ननु तेषां
मंत्रवत्स्वार्थप्रमस्तुतार्थवादवद्विध्येकवाक्यत्वमित्याशंक्य दृष्टांतासिद्धिमाह मंत्राणां चेति प्रमाणलक्षणेऽर्थवादचिंतानंतरं मंत्रेषु चिंता कृता इषे पूर्वमीमांसा
त्वादृतिमंत्रे छिनद्मीत्यध्याहारेण च्छेदनक्रियाप्रतीतेरनुमंत्रेत्यादौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मंत्राः कर्तव्यादिभिः कृतैः किंतु वाध
कालिकमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वते कृतावुपकुर्वंत्युत दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति संदेहे चिंतादिनाप्यध्ययनकालावगतमंत्रार्थस्मरणस्य संभवे
दृष्टार्था मंत्रा इति प्राप्ते सिद्धांतः अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति लौकिकवैदिकयोर्वाक्यार्थस्याविशेषात् लौकिकवाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेनैकरूपका
रकत्वसंभवात् दृष्टसंभवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनुष्ठानापेक्षितेन क्रियातत्साधनस्मरणेन मंत्राणां कर्मांगत्वं मंत्रैरेवार्थः स्मर्तव्य ११
इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति तथा चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा पदैकवाक्यत्वं विधिभिर्मंत्राणां तु वाक्यीभावद्वारेणाभिधानैकवाक्यत्वमिति भावः
ननु तु कर्मप्रकरणस्थवाक्यानां विध्येकवाक्यत्वे वेदांतानां तु सिद्धप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह न क्वचिदिति वेदांता विध्येकवाक्यत्वेनैवार्थवंतः सिद्धार्थत्वे

किं तच्छास्त्रमित्यत आह शास्त्रमिति ऋग्वेदादिरूपमित्यर्थः किमर्थमिति येन हेतुना दर्शितं ततः किमर्थमित्यर्थः जन्मादिलिङ्गका
नुमानस्य ख्यातेः अन्येऽपि व्यासशंकानिरासार्थं सूत्रत्रयं वक्तव्यमित्याह उच्यत इति वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्यपरा इति निष्फलत्वसाध
त्वयोः प्रसंगात्संशये पूर्वसूत्रद्वितीयवर्णके नान्तप्रमाणान्तरसिद्धत्वमाह कथं पुनरित्यादिना सदेव सोम्येत्यादीनां सर्वात्मत्वा
१८॥ दिरूपेण ब्रह्मणि तात्पर्येण समन्वयोऽर्थः फलवादिना नयः सर्वेषु वेदान्तेषु समन्वयात्प्रमाणत्वसिद्धेः सिद्धं ततो निष्ठितमिति विवेकः क
थमित्यादेरुपेतन्तः पावतीति यतो निमित्तं सूत्रेण व्याख्यानं स्वरूपे दर्शयति क्रियापरत्वं दर्शितमतो क्रियार्थत्वाद्वेदान्तानामानर्थक्यं फलवद
र्थस्मृत्यत्वं प्रमाणमित्यन्वयः सूत्रस्यायमर्थः प्रथमसूत्रे नाम्नादेश्यपापानुकरणाक्यं भावनाविधिभावेन फलवदर्थपरत्वमुक्तं
दनालत्वागोर्थो धर्म इति द्वितीयसूत्रे धर्मकार्यं चोदनाप्रमाणमिति वेदप्रामाण्यं व्यापकं कार्यपरत्वमवसितं तत्र वायुर्वै क्षेपि
ष्ठेत्याद्यर्थवादानां धर्मप्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आम्नायस्य प्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन तदानर्थक्यं वादेषु धर्मस्याप्रतीतेः कि

शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादि किमर्थं तर्हीदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्रेणैवैवंजातीयकं
शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितमुच्यते तत्र सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जन्मादिसूत्रे
केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशंक्येत तामाशंकां निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रववृते शास्त्रयोनित्वादिति कथं पु
नर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते यावता आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति क्रियापरत्वं शास्त्र
स्य प्रदर्शितमतो वेदान्तानामानर्थक्यमक्रियार्थत्वात् कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वं

यार्थत्वं तेषामानर्थक्यं निष्फलार्थत्वं न चाध्ययनविध्युपात्तानां निष्फलत्वे सिद्धे प्रामाण्यं युक्तं तस्मादनिरस्तमेषां प्रामाण्यमुच्यते
व्यापकाभावाद्व्याप्याप्रामाण्यनाशे वेति यावत् एवं पूर्वपक्षे विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति सूत्रेण सिद्धं तस्मा
त्क्रियापरत्वमिति अनित्यमिति प्रदर्शितमित्यर्थः वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यत्र देवतादेवताकं कर्मेति प्रमेयफलं दृश्यतीति
र्विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थद्वारेण वाक्यैकत्वमालक्ष्यते इत्यादिविधिनैकवाक्यत्वात् अर्थवादाः सफलाः स्युः स्तुति
लक्षणयास्फलकार्यपरत्वात् प्रामाण्यमर्थवादानां इति यावत् नन्वध्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानामानर्थक्यमयुक्तमित्यत आ
ध२ ह कर्त्रिति न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं ब्रूमः किन्तु लोकसिद्धसमानार्थत्वेन निष्फलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वेनैषां प्रामा
ण्यं तरश्रयेदिति निष्फलत्वयोः प्रसंगात् प्रामाण्याय तावत्कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमि
ति ब्रूमः तत्रेदं तत्त्वदर्शिवाक्यानां कर्तृदेवताप्रकाशकत्वं विविदिषादिवाक्यानां फलप्रकाशकत्वं ॥

ए. भा. २१

ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः सत्र कारणमिदं कांडद्वयार्थभेद उक्तः एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः तत्र कांडद्वये जि
ज्ञास्यभेदस्तावत्फलभेदेन लक्षणभेदेन वाच्यः तथा च मुक्तिफलायुक्ता न कर्मविधेयता मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वेन कर्मफलाद्
विशेषप्रसंगात् अविशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः अतः कार्यफलविलक्षणत्वात् नित्यसिद्धमुक्तेः न ब्रह्मज्ञानं विधि
प्रयुक्तं इति शंकते नविधेरिति मुक्तेः कर्मफलाद्वैलक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञाने विधेयं न च तर्हि सफलं कार्यमेव वे
दांतेष्वपि जिज्ञास्यमिति तत इदानीं सिद्धिरिति वाच्यं इष्टत्वात् नन्वत्र गुणेन जिज्ञास्यत्वमत्र विशेषः ज्ञानविधिशेषत्वेनास्त
त्र कृताब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति नेति ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति आत्मा वा इति ब्रह्मवेदनं ब्रह्मभाव
कामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादिति विधिपरिणामतः श्रुतिरदृष्टेः लोके ज्ञानस्वरूपं वेदांतानां वाचनोदयोपयति नियम इति ननु

नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं कर्मकांडे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति तत्र धर्मज्ञा
नफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति नार्हत्येवं भवितुं कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः
प्रतिपाद्यमानत्वात् आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः य आत्माऽपहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः आत्मेत्येवोपासीत
आत्मानमेव लोकमुपासीत ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिषु विधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा ब्रह्मेत्याकांक्षायां तत्स्व
रूपसमर्पणेन सर्वे वेदांता उपयुक्ताः नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमान
न्दं ब्रह्मेत्येवमादयः तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्र
कथने हानोपादानासंभवात् सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात्
ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं तथेहाप्यसंसार्यात्मव
स्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् स्यादेतदेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रा
न्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तेत न तु निवर्तते श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारधर्मदर्शना
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधिदर्शनात् तस्मात्प्रतिपत्तिविधिवि
षयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति ॥

19

किं विधिफलमित्यत आह तदुपासनाच्चेति प्रत्यग्ब्रह्मोपासनात् ब्रह्मविदाप्नोति परमिति शास्त्रदृष्टो मोक्षः स्वर्गवल्लो
काप्रसिद्धफलमित्यर्थः ब्रह्मणः कर्तव्योपासनाविषयत्वे विधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह कर्तव्येति विधिसंबद्धसिद्ध
बोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्वेदान्तानां वैफल्यं स्यादित्यर्थः नन्विति शंकाभाष्यं सर्पादिदृष्टान्तवैषम्येण परिहरति स्यादिति एतदेव
वर्तयेदस्मादित्यर्थः एवं ग्राह्यार्थमाह यदीति किं च यदि ज्ञानादेव मुक्तिस्तदा श्रवणाज्ज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न स्या
त् तद्विधेयकार्यमध्यासमुक्तिरित्याह श्रोतव्य इति महाना कार्यान्वितशाब्दः प्रथमादिफलस्यैव शास्त्रत्वासिद्धेः फलाभावान्न म
ननादिविधेयकार्यपरा वेदांताः इति पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति २१

विधिपराद्वाक्यान्नभेदप्रसक्तिमाह यथेति सप्तदशप्रदेशप्राप्ति चोदनीयत्वेनोक्तं इत्यनेन विधिविधेयकेषु पादस्य स्याकां
क्षायाः सप्तदशत्वप्राप्तिकरोति तत्प्राप्तिसंस्कृतं तदा स्थूणः प्रयोगेनादृष्टेनोपात्तसंस्कृतो ग्रिहावेदनीयः वज्रहस्तः पु न्या॰ २
रंदर इति विधिपदैरेव वाक्यैः समर्थितेन तत्तुसन्तर्थः विधिपरवाक्यसांख्यादापि नैवाकाभेदः स्यादिति शंकानिरासाय संप्रपि
शाह माक्लान्तरार्थता तथा विशेषतयोचानेन प्रधानत्वेनेति नवाक्यभेदः प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदत्वादिति भावः
तत्रेत्यत्र पूर्वपक्षिणोक्तमर्थविषयस्य ग्रहणा कुतो विधिशेषत्वमिति शंकते कुत इति हेतुव्यवहारेणाह श्रास्त्रतात्पर्य
निश्चयः हेतुव्यवहारे चत्रातः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनं प्रयोगात्र दृश्यते अतः शास्त्रस्य प्रापितएव प्रयोजनेनैव कार्यत्वात
तु नेयमिति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः कार्यशेषत्वं ग्रहणमाह प्रवृत्तीति शास्त्रस्य नियोगपरत्वे हेत्वंतरमपि माह तथा
हीत्यादिना क्रियाकार्यनियोगो विधिर्वा सर्वविधितिर्न्यायेन वेदार्थत्वाका तात्पर्यमाख्यात्मकम् हेतुविति तस्य वेद
यथा भूपास्वनीयादी स्यात् किंकान्तविधिशेषतया शास्त्रे प्रामाण्यंते तद्व्युत्पन्नत्वादिति हेतिप्रयोजनत्वा
कार्यस्य तथा हि शास्त्रतात्पर्यविदः आहेति तत्पर्यार्थः कर्मावबोधने नाम चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वच
नेतस्य शास्त्रस्य उपदेशः तदुक्तं नाक्रियार्थेन समाम्नायः शास्त्रस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति विधा
नः प्रवृत्तकश्चिद्विषयविशेषप्रवर्तयत्नु ततश्च दृष्टार्थविशेषाणिवतेषु चार्थवत्त्वात् इत्नप्रयतयाचान्यदुपयुक्ते
तस्मात्सामान्यादेवतानामपितथैवार्थवत्तस्मात् सतिवविधिपरत्वेषणास्वार्थत्वादिकामस्यामिरेद्वादिसाधनेविधौ
यत एव समस्तत्वका मस्य ग्रस्तत्वं विधौ यत
सकार्यं वेदार्थं इत्यत्र चोदनासूत्रस्थं भाष्यमाह चोदनेति क्रियायामिति तस्य त्वानमिति तस्य
योगस्य त्वानद्वारा प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः शाबरस्वामिसंमतिमुक्तानैमिनीमतिमाह तस्य त्वानमिति तस्य
परमस्य त्वापकं प्रयोक्तृत्वं यदि विधिवाक्यमुपदेशः तस्य धर्मस्य व्यतिरेकादित्यर्थः पदानां कार्यान्वितार्थशक्तिरित्यत्र सत्रेप
पदार्थनां ५ इति तदुक्तानामिति तत्र वेदेषु नानासिद्धार्थनिष्ठानां क्रियार्थनकार्यवाचिनां लिङादिपदेन समाम्नायः सदेवाह
णांकतेव्यपदार्थं तत्र स्वाकार्यरूपकार्ययोनिमितत्वादित्यर्थः कार्यान्वितार्थस्वकानिपदानि कार्यवाचिपदेन सह
पदार्थस्मृतिद्वारा कार्यमेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति भावः फलितमाह अत इति यतो हेतोरेवमतः सतो विधिनेषएव वाक्य
मेव यथास्वमर्थवादादिकं तत्तद्वेषतया एतेषामितिकं सर्वथा हेत्वा सामान्यधास्त्वं तस्मादेवतानां कार्यपरत्वेनैवार्थव
त्वस्यादित्यर्थः ननु वेदानेषु नियोगस्यैव विषयस्य चाद्यानां कथं कार्यपरत्वमित्यत्राह सर्वचेति ॥

ब्र॰ भा॰ २२

मनुष्यत्वादूर्ध्वं गते ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु तारतम्यमुक्त्वाधोगतेष्वपि तदाह नरेति इदानीं दुःखतारतम्यं तदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन् धर्मफ
लं प्रपंचयति तच्चार्थमिति विविधकर्मफलं मोक्षस्य तद्वैलक्षण्याज्ञानानां धर्मापेक्षत्वमुपसंहरति एवमिति अस्मिन्नाका
मकोऽयमयास्या दिशमाह्यर्थः तेन भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालमित्याद्याः स्मृतिः काण्डेऽध्वनयान्त्वालोचयन् ऋतज्ञानात् फल
तारतम्यं तत्साधनतारतम्यं वर्तमानेन न्यायः श्रुतिमाह तथाहीति मोक्षो न कर्मफलं कर्मफलविरुद्धत्वेनेत्युक्तं विशे
कत्वं शरीरादियोगपद्यादि धर्मजत्वादिति व्यतिरेकमात्रं गारितवादिति न्यायान्तरमाश्रित्याह अशरीरत्वमिति वाक्यतयारणा
तत्वेति विदेहस्य तत्मात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशतीत्यर्थः मोक्षस्य धर्मजत्वे उपासनारूपधर्मफलं तद्वत् प्रियं स्पृशेदिति
त्रिविधयोगात् इत्याह धर्मकार्यत्वे हीति ननु प्रियं नाम वैषयिकं सुखं तेन त्रिविध्यते मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्मणामविरो

तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानस्तथोर्ध्व
गतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोः प्रतिषेधचोदनालक्षणस्याधर्मस्य तदनुष्ठायिनां
च तारतम्यं गम्यते एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तः शरीरोपादानपूर्वकः सुखदुःखतारतम्य
मनित्यः संसाररूपः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धः तथा च श्रुतिः न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति
२५ यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्ष
णधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपप
20 द्यते॥ अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न तस्य स्वाभाविकत्वात् अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महान्तं विभुमात्मानं
मत्वा धीरो न शोचति अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिभ्यः अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यम
स्था.२१ तिर शरीरत्वं नित्यमिति सिद्धं तत्र किंचित्परिणामिनित्यं यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते यथा पृथिव्या

त्रफलदानसामर्थ्यादिनिषेधकत्वे अशरीरत्वमेवेति आत्मनो देहासंयोगित्वमशरीरत्वं तस्यानादित्वान्न कर्मसाध्यतेत्याह
नेति अशरीरस्य स्थूलदेहशून्यस्य देहेष्वनेकेष्वनित्येषु एकं नित्यं समवस्थितं महान्तं मत्वापि न आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति वि २२
भुमिति तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः स्वच्छोऽकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः सूक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह अप्राण इति
प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो ऽयितः शुभ्रः शुद्ध इत्यर्थः देहद्वयाभा
वे श्रुतिः असङ्गो हीति निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्यानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह अत एवेति नित्यत्वेऽपि परिणामितया
धर्मकार्यत्वं मोक्षस्य स्यादित्याशङ्क्य नित्यं द्वेधा विभजते तत्र किंचिदिति नित्यत्वस्य मध्ये इत्यर्थः परिणामि च तन्नित्यं चेति परिणामि

वेदांतानविधिपराः स्वार्थफलत्वेनसमितियोज्यविधुरत्वात्राप्येसमर्थ्यतिवाक्यवत् सोमेदीक्षितस्वर्गकामोयजेतेतिवाक्ययोर्नित्यमार्थ्यदे
तोविशेषणद्वयमितिसिद्धांतयति श्रुतेति यदुक्तंमोक्षकामस्यनियोज्यत्वात्तत्रविधेयमितितत्रेमाह नेति मोक्षोनविधिजन्यःक
र्मफलविलक्षणत्वात् आत्मवदित्यर्थः उक्तंहितुलनायकर्मफलत्वेप्रपंचयति शारीरमित्यादिनावर्णितसंसारस्वरूपमनुवदतीत्य
नेन अथवेदाध्ययनानंतरं ध्याकेवेदेसफलत्वदर्शनवत्वात् धर्मजिज्ञासायांकर्मवाक्यविचारः कर्तव्यइतिसूत्रार्थः नकेवलंधर्मोक्षं
कर्मकिंत्वधर्मोपीत्याह अधर्मोपीति निषेधवाक्यप्रमाणकत्वादित्यर्थः कर्मणःफलमाह तयोरिति मोक्षस्वतंत्रीद्वयोर्विशेषकः
शारीरादयोमोक्षविषयादिजन्योनात्मनिस्त्वप्रसिद्धइतिवैलक्षण्यज्ञानाय प्रत्यक्षत्वादीनि विशेषणानिसामान्येनकर्मफलमुक्त्वा
धर्मफलेषुप्रपंचयति मनुष्यत्वादिति सत्वेक्षमानन्देआनंदस्तत्रः शानतारतम्यंपर्वादीनामितिक्रमेणमवानुमारत्वमवग

अत्राभिधीयते न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं यद्विषया जिज्ञा
सा अथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रिता अधर्मोपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय तयोश्चोदनालक्षण
योरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्था
त वरांतेषु प्रसिद्धे मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मांतेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते धर्मतारतम्याद २
धिकारितारतम्यं प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यविद्वत्तादिकृतमधिकारितारतम्यं तथा यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण
पथा गमनं केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्राद्याव
त्संपातमुषित्वेत्यस्माद्गम्यते॥

त्यर्थः तत्र सुखतारतम्यादित्यर्थः मोक्षस्तु निरतिशयस्तत्साधने च तत्तत्तारतम्ये कर्मरूप
मितिवैलक्षण्यं किं च साधनं च तत्त्वज्ञानमेकरूपमेव मोक्षविद्याधिकारी कर्मणि तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह धर्मेति
गम्यते न केवलं किं तु प्रसिद्धं चेत्यर्थः अर्थित्वं फलकामित्वं सामर्थ्यं लौकिकं प्रज्ञादि आदिपदाद्दुष्टत्वशास्त्रानिषिद्धत्वं च
किं च कर्मफलमार्गे प्राप्यं मोक्षस्तु निरुपाधिरिति भेदमाह तथेति उपासनायां चित्तस्थैर्यं एकाग्रता अर्चिरादिमार्गगामानुप्रलो १
कगमनं तेनैव मार्गेणेत्यादिना सूच्यते इत्यर्थः अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनं आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते
वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते २ शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनं
बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ३ तत्रापि चंद्रलोकेपीत्यर्थः संपतति गच्छत्यस्माल्लोकादमुं लोकं येनेति संपातः कर्म
यावत्कर्मभोगं तावदुषित्वा पुनरायातीत्यर्थः॥

मं. १३
२२

प्रदीपानमेनिवृत्तिवत्तानादत्तान निवृत्तिरूपमोक्षस्य हेतुफलत्वाद्युक्तनियोगमाध्यवसित्याह अपि चेति योऽयमाद्यमि
निवेदमत्रमेवमवतिपरकारणं सर्वकार्यं तद्रूपतद्धिष्ठानेत मिन्द्रहेसत्यस्यहेतुरनारब्धफलानि कर्माणि नश्यन्ति त
स्माः स्वरूपानंदविज्ञानोर्मर्यो भवति द्वितीयाभावात् अभयं तस्य भयान्तानेकानात् तन्नीवाविभ्रमस्य स्वदेशाद
त्मानमेवाह ब्रह्मास्मीत्येवं विदितवतनस्माहेदनात्तु ब्रह्मपूर्णं समभवत् परिछेदभ्रान्तिस्नादेकत्वमहं ब्रह्मेत्यनुभवतः
तत्रानुभवकालेऽस्माद्दृश्येन कोऽनललरीतिश्च तीनामर्थः नासौनानमर्थमाह यदेति विद्यानफलयोः सम्यग्रूपार्थः मोक्षस्य
विधिफलत्वे स्वर्गादिवत्कालान्तरप्राप्तिः स्यात् तथा चक्षुतिव्याधातिभावः इत्यत्र मोक्षेऽवैयानेकमाह नचेति तदस्येत
त्मत्वसीतिपूर्ववत्तस्मात्सत्तामदेवामतीह अयं ब्रह्मप्रतिपदेहत्वज्ञाननिष्ठानमुवानामेत्रान्तस्य सर्वात्मकत्व
प्रकाशकान्तदन्तरिमादीनां ज्ञानदर्शिनोऽर्थः यद्यपि त्रिविनिर्णियतक्रियायालत्वान्ब्रह्मदर्शनं तत्त्वप्रमितिः कि
अपि ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीतीयते चास्य कर्माणि नश्यन्ति परावरे आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन अभ
यं वै जनक प्राप्तोऽसि तदात्मानमेवावेद अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुप
श्यतः इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति तथा तं हैतमपश्यदृषिर्वाम
देवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवारणाय उदाहार्या यथा तिष्ठन्
गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते तथेदं त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारय
सि श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं पारं
तारयत्विति तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्ध
निवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति तथाचाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रूपं यथा अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयतीति न चाध्यासरूपं यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं वायुर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्ग इतिवत् नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्कारः संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम्

ऽऽत्मानं कूटस्थनित्यं इति न कर्मसाध्यमित्याह इदं त्विति परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथ्यैव कूटस्थस्य सततासिद्धा-
भावात् नित्यत्वं पारमार्थिकं कूटस्थस्यापि परिच्छेदाभावमाह व्योमवदिति परिणामाभावमाह सर्वविक्रियारहितमिति फला-
नपेक्षित्वात् फलार्थमपि विक्रियेत्याह नित्यतृप्तमिति तृप्तिरनपेक्षत्वं विशेषकं स्वेत्वा निरवयवत्वान्न क्रियालम्भनार्थमपि
न क्रिया स्वयंज्योतिःस्वभावं अतः कूटस्थत्वान्न कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तं कर्म न तत्कार्यसंगित्वाच्चेत्याह यत्रेति कालेन च
च्छिन्नत्वाच्चेत्याह कालेति कालत्रयं च नोपावर्तेते तत्र नियोगप्रयुक्तयासं वेधनीयं धर्माद्यन्वयमेवेत्याह अन्यत्रेति अन्य-
दित्यर्थः कृताकृतात् कृतात्कार्यात् अकृतात्कारणात् भूताद्भव्याच्च चकाराद्वर्तमानाच्चान्यदन्यत्र पश्यसि तद्वदेत्यर्थः ननु श्रुतयो ब्रह्मणः
कूटस्थत्वेऽपि नित्यत्वं वदन्तु मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादित्यत आह अत इति तत्कैवल्यं तस्यैव कर्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थः

इदं तु पारमार्थिकं कूटस्थनित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावं यत्र
धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते तदशरीरं मोक्षाख्यम् अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्चेत्यादिश्रुतिभ्यः अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च
कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात् तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु क-
श्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोप-
देशो युक्तः ॥

ब्रह्मात्मैक्यत्वमस्य कूटस्थत्वे धर्माद्यसंगित्वं चेति भावः यद्यपि जिज्ञासितं तद्ब्रह्म अतः पृथक्त्वास्य
त्वात् मोक्षस्य इत्यर्थः अतः शाब्दभावनादेव व्यवस्थेत्यर्थः अत एव विधिस्पर्शेण स्वरूपतः न स्यात्कार्यं विलक्षण-
त्वेन विधानविषयत्वाभावात् न हि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणेन ज्ञायते विधिपरवाक्यान्तर्भावेन वा तद्विना विधेरनुपपत्तिः
योगिदृश्येनापि विविदर्शनादिति भावः अथवा प्रागुक्तस्य नियोगासाध्यत्वे फलितमर्थमाह अत इति यद्वेति
तास्य ब्रह्मत्वं वेदान्तैरुपदिश्यते समन्वयादित्यर्थः विधिवदेवं प्रतिपाद्यति तद्यदीति तत्रैवं सतीति मोक्षसा-
ध्यत्वेनानित्यत्वमित्यर्थः अत इति मते नियोगसाध्यत्वेन नियोज्याभावात् कर्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः ॥ ॥

प्रतिज्ञा च तत्प्रयोजनमाह संपदादीति उपक्रमादिलिङ्गैर्ब्रह्मात्मैकत्वे वस्तुनि शास्त्रमिति हेतुः उपासनाधिकरणवाक्या
नां पदनिष्ठः समन्वयः तात्पर्यं निश्चितं तत्पदोक्ते न किंचैकत्वज्ञानादज्ञानस्य कस्यचिद्दृश्यते अतः करणस्य नोपासनादिरू
षि श्रितत्वमनन्तानन्दस्वरूपाहङ्कारग्रन्थिविनाशपरत्वमनन्तानन्दनिवृत्तिफलत्वाच्चार्थवादः स्यान्नेषु संपदादिज्ञानस्य प्रमा
णेनाज्ञाननिवर्तकत्वं किंच जीवस्य ब्रह्मत्वं संपदादिकं कथं तद्भावः पूर्वरूपस्थितेन हेतुनान्यस्यान्यात्मत्वाभावात्तस्मा
त्संपदादिरूपमित्यर्थः फलितमाह अत इति प्रमाणान्तरकृतिसाध्यासिद्धा किं तर्हि तन्निमित्तप्रमाणसाध्येत्यर्थः उक्तरीत्या

संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्म्ययमात्मा ब्रह्मेत्येवमादीनां वाक्या
नां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशया इति चैवमा
दीनामविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संप
दादिरूपत्वे न समञ्जसानि स्युः तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मवि
द्या किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रैव एवंभूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य च न कयाचिद्युक्त्या
शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुं न च विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः अन्यदेव तद्विदितादथो अ
विदितादधि इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात् येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादिति च तथोपास्तिक्रिया
कर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं य शा०१
दिदमुपासत इति

सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्यसाध्यत्वं ज्ञानस्य नियोगविषयत्वं च कल्पयितुमशक्यं कृत्यसाध्यत्वादित्याह एवं
भूतस्येति ननु ब्रह्म कार्यांगं कारकत्वात् कारकवदिति चेन्न ज्ञानेन ब्रह्मणः कर्मकारकत्वस्य
लोपासनयोः नाप इत्याह न चेति ज्ञानोपासने विदिक्रियासाध्यार्थः विदितं कार्यं विदितं कारणं तस्मादन्य
दित्यर्थः येनात्मना इदं सर्वं दृश्यं लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात् तस्मादविषयत्वमित्यर्थः न द्वितीयप्रत्य
क् न चेति यन्मनसा न मनुत इति श्रुत्या लोकोपमलसाध्यत्वं ज्ञानातीतत्वविषयत्वमुक्त्वा तदेव वेद्यं च ब्रह्म त्वं वि २५
द्धि यत्तु पाधिविशिष्टदेवतादिकमिदमित्युपासते जनाः नेदं ब्रह्मेत्यर्थः ॥

२२

एवं च भूतेऽत्र प्रमाणमुक्तिरेव नैकमित्युक्तं न वा तापादस्य निरस्तमित्याह तथा चेति गौरवेद कमिति मिथ्याज्ञानस्यापायेन रागद्वेषमो
हादिदोषाणां नाशः दोषापायाद्धर्माधर्मरूपप्रवृत्तेरपायः प्रवृत्त्यपायाज्जन्मनो देहाभिसंबन्धरूपजन्मापायः एवमपवर्गक्रमेणोत्तरोत्तरस्यापि
तन्नाशात्त्रयोऽप्यनित्यस्य प्रवृत्तिरूपदेहेन्द्रियनिरस्य कार्यस्य जन्मनो नाशाद्दुःखध्वंसरूपोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः ननु पूर्वं सत्त्वेन तत्त्वज्ञा
नाद्विप्रतिपत्तिनिरासेन सतीनरपदार्थमिथ्याज्ञानतत्त्वज्ञानेकपमोक्षसाधनतीत्याकांक्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणापवर्ग
मिद्धेऽस्योपपत्तेः तथा च मिथ्याज्ञानतत्त्वज्ञानाभ्यां मुक्तिरेव दुःखसंसृष्टमते चेतनस्य ममतानुत्पत्त्या हि प्रवृत्त्यभावात् मिथ्येति तत्तज्ञानान्मुक्तिरिति
प्रासंगिकमतिरुक्तमोऽदृष्टानां न यत्र दृष्टेन निवृत्तिभवतीति अकर्माभोगेनित्यात् कर्मणः संस्कृतशोऽनिवृत्तत्वादेव प्रवृत्तीति कर्मानन्त्य
हेतुनाद्यनमुक्तिरेव निर्मिमावः ननु श्रवणाद्येकत्वविज्ञानमपि भेदज्ञानव्रजप्रमासंपदादिरूपत्वेन भाविनत्वादित्यत्र

तथा चार्थप्रयोजनेनापवर्गे हेतुनेस तेषु दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः
इति मिथ्याज्ञानाभावरूपस्य चापि तदर्थं तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानापायसूत्रस्यानेकत्वविज्ञानं भवति नन्वेकस्यानेकत्वविज्ञा
नस्य पदार्थयथाज्ञानेन वैसनोऽनेकाविशेषात्मज्ञानमेव सतेन लोके जयतीति तत्त्वज्ञानमनुष्यावामनोऽत्र स्यस्यपाशी
नादिसोऽत्र देव्यादेवा इतिवमननादिमादिशु प्रमदप्रधानसमानविशिष्टक्रियायोगनिमित्तेनवापूर्वोवसर्वगाः प्रायो
वावसंवर्गा इति वन वाग्यात्मा वेतस्यादि व कर्मणां संस्कारकृतमस्

२ नवेदमिन्नादिना अस्यालेवमनिरस्कारेणानुभूयमानभेदप्रत्यक्षेण यथायमनःसमुत्पन्नेन्द्रियेदन्तेन ततउक्तः प्रावि
मेदेवाञ्चप्रत्यक्षानेताऽस्य नेतत्त्वसाध्याहिदेवदेवाणेवमननं इति सपनपाञ्चनेनफलप्रसिद्धिर्भवति तथा चेतनतत्त्वसाप्यान्तोऽवकस्या
मेदसंपरिति न चेत्यर्थः आलेखनस्य प्राधान्येन ध्यानमनीकाप्राधिरथामः यथाग्रस्वदृश्यामनसमाहितमस्यावातथाह
ब्रह्मेति ज्ञानमध्यासेनेत्याह नवेति आदेशा उपदेशाः क्रियाविशेषाविशिष्टक्रियानपायोगेनिमित्तेयस्यप्राप्तस्यतत्तथाय
था प्रलयकालेवाग्न्यादीनां सूर्येऽनिसंस्तवतोऽविसंवर्गाः स्वापकालेप्राणे वागादीनां स्वरतोऽविसंवर्गक्रियायोगात्संवर्गा इति
ध्यानेक्षणदोषणविहितेन माहृदिक्रियायोगानस्यैवावस्थितिज्ञानमितिनेत्याह नापीति यथा पतन्वेवितमात्संभवतीति उपाश्रुप
ज्ञायेनाभ्यासस्य संस्कारकर्मवावेत्तानिविहितेन यावकर्मणिकर्तृत्वेनवागस्याममनःसंस्कारकत्वेनदस्यज्ञानेनेत्याह नाप्यज्यम्यति

११

ग्रा॰
भा॰
२५

शंकते स्वात्मधर्म इति अस्मात्स्वरूपभूत एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृतः उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यत इत्यत्र दृष्टान्तः
यथेति संस्कारो मलनाशः किमात्मनि मलः सत्यः कल्पितो वा द्वितीये ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया आद्ये क्रिया कि
मात्मनिष्ठान्यनिष्ठा वा नाद्य इत्याह न क्रियेति अनुपपत्तिं स्फुटयति यदिति क्रिया हि स्वाश्रयसंयोगादिविकारम
कुर्वती न जायत इत्यर्थः तच्च वाक्यबाधनं न द्वितीय इत्याह अन्येति अविषयिणा क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगित्वादिति
यावद्धर्मिणं [illegible] क्रियाश्रये हि कांस्यचूर्णादिद्रव्यसंयोगिनात्मा संस्क्रियत इति भावः अन्यक्रियया आत्मा न संस्क्रियत

स्वात्मधर्म एव सं स्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते यथादर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रि
यमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेन्न क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनो यदाश्रया क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभ
ते यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येताविकार्योऽयमुच्यत इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्ये
रंस्तच्चानिष्टं तस्मान्न स्वाश्रया क्रियात्मनः संभवति अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा संस्क्रियते था
ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः न देहादिसंहतस्यैवावि
द्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात् प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वं तया देहाश्रयया तत्संहत एव
कश्चिदविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति युक्तं यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संह
तस्य तदभिमानिन आरोग्यफलमहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यत एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिनाहं शुद्धः
संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते स च देहेन संहत एव तेनैव ह्यहंकर्त्राहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना स
र्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते तत्फलं च स एवाश्नाति

इत्यत्र व्यभिचारं शंकते नन्विति आत्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बितत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या देहतादात्म्यापन्नस्य
क्रियाश्रयत्वभ्रमात्संस्कार्यत्वभ्रमात्र व्यभिचार इत्याह नेति कश्चिदिति अनिश्चितस्वरूप इत्यर्थः यत्रात्मनि वि
षये आरोग्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः ननु देहाभिन्नस्य कथं संस्कारफलस्य [illegible]
फलभोक्तृत्वायोगादित्यत आह तेनेति देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिबिम्बितात्मना कर्त्राहमिति भासमानेन प्रत्ययि
कामाद्याश्रयेण तस्माद्ब्रह्मसतो भिन्नमपि तत्क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थः मनो विशिष्टस्यापि भोक्तृत्वं साक्षिकं २५

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वादविद्याविषयत्वेऽप्यतिरोहितमिति शंकते अविद्याविषयत्व इति वेदान्तजन्यवृत्तिकृताविद्यानिवृत्तिफलशालि
तया ब्रह्मणः प्रमाणफलत्वात्तद्विषयत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वं स्फुरणाविषयत्वादप्रमेयत्वमपि न परिहरति
नेति प्रयत्नात्फलत्वादित्यर्थः निवृत्तिरूपफलाश्रयत्वादिति वार्थः उक्तं निवृत्तिफलेति न वेति विशिष्टविषयत्व
मविषयतया प्रतिज्ञातं तथा प्रत्यक्षत्वेऽप्यतिमान् तथा चेति यस्माद्ब्रह्म स्वमतं चैतन्यमात्रविषयमिति निश्चयस्तेन समाधानं वा
ऽपेक्षत्वं तस्य ब्रह्मचैतन्यविषयत्वमिति मन्तव्यं वेदान्तजन्यवृत्त्यां प्रमेयत्वमस्ति अविद्यातत्त्वमिति अविषयतया प्रसिद्धि
ज्ञानमात्रविज्ञानमहत्त्वमिति निषेधः अज्ञानाद्ब्रह्मविज्ञाने दृष्टमिति नियन्तृत्वं स्पष्टं दृष्टं चात्मस्वरूपमनोवृत्तेः सा
क्षिणा प्रमाणप्रयोजनत्वात् विज्ञाने बुद्धिवृत्तेः निश्चयरूपायाः साक्षिणा तथा न विषयीकुर्यादित्याह नेति
अविषयत्वे ब्रह्मणः स्वरूपेण विज्ञानानुपपत्तिरिति चेन्नाविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य न हि शास्त्रमिदं
तया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपादयितुमिच्छति किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवे
दनादिभेदमपनयति तथा च श्रुतयः यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां
नो [illegible] न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः अविज्ञातो विज्ञाता इति चैवमादि अतोऽविद्याकल्पितसंसा
रित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं वाचिकं का
यिकं वा कार्यमपेक्षत इति युक्तं तथा विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वं न हि दध्यादि विकार्यमुत्पा
द्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्य
त्वं सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव नापि संस्कार्यो मोक्षो येन व्यापारमपेक्षेत संस्
कारो नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा न तावद्गुणाधानेन सम्भवति अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरू
पत्वान्मोक्षस्य नापि दोषापनयनेन नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य अनुपपन्नं ब्रह्मणोऽन्यत्वात् मोक्षस्य नित्यत्वं सिद्धमित्याह स्वत इति नत्वि
त्यर्थः ध्वंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वात्तु नानित्यत्वप्रसंगस्तदर्थं उत्पत्तिविकारासिद्धिसंस्काररूपचतुर्विधमेव क्रियाफलं
नद्विचत्वारोऽमोक्षस्य नोपपन्नाः स्पष्टत्वाभिप्रायेणाह उत्पाद्यं विकार्यं वा दिना तस्मात्तत्र मोक्षत्वमुक्तमेवेत्यनयोः पक्षयोर्विकार्य
त्वे चाप्तेर्नित्यत्वं न युक्तमित्यभ्युपगमः स्वरूपेति तथा चेति स्वरूपत्वस्य वस्त्वन्तरविकारः नन्वात्मनोऽनित्यत्वाय क्रियायास्त्वितरेव
प्राप्तस्य प्राप्तिर्नास्तीत्याह न चेति ब्रह्मण एवाविद्यानिवृत्त्याऽप्रमेयत्वात्मत्वानुभूतिः क्रियापेक्षत्वादत्राह नात्मेत्यादिना पृथक्चोदितो
द्धीरणं संस्कार्यत्वेनाहं संस्कार्यत्वेनाप्राप्तत्वेनाह नापीत्यादिना गुणाधानेन दृष्टं संस्कार्यादिना तात्स्थ्येन वस्त्वा देशस्त्वा
नादि१

भा॰ सू॰ २६

विषयवस्तुतन्त्रत्वात्कृतिसाध्यध्यानक्रियेयं महद्वैलक्षण्यमाह यस्यै इति गृहीतमध्वर्युणेति शेषः वषट्करिष्यन्होता संध्यां देवतामिति
चैवमादिवाक्येषु यथा यथा पुरुषाधीनध्यानक्रिया वस्तुतन्त्रेत्युक्तं तत्र चोदनातन्त्रा पुरुषाधीना क्रियेयं शेषः ध्यानमपि मानसत्वाज्ज्ञान
वत्क्रियेत्यत आह ध्यानमिमादिना तथापि क्रियैवेति शेषः कर्तुं शक्यत्वाद्विधेयमिति भावः ध्यानक्रियामुक्त्वा ततो
प४ वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति ज्ञानं त्विति अतः प्रमाणजत्वाच्चोदनातन्त्रं विधेयं विषयः पुरुषः कर्तृतन्त्रत्वे हेतुः यथाभूतवस्तु
रूपतन्त्रं तस्मादुक्तन्यायेन चोदनातन्त्रत्वाज्ज्ञानस्य मानसत्वेऽपि भेदः स्फुटः भेदमेव दृष्टान्तेनाह यथा चेति अग्नौ
इष्टेष्वपि विधितो ध्यानेन कर्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः ननु प्रमाणज्ञानमपि विधेयमस्तु तत्रापि त इति वा धर्मे तद्भा

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन् संध्यां मनसा ध्यायेदिति चैवमादिषु ध्यानं चिं
तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात् ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं प्रमाणं
च यथाभूतवस्तुविषयमतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव तन्न चोदनातन्त्रं ना
पि पुरुषतन्त्रं तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यं यथा च पुरुषो वाव गौतमाग्निरित्यत्र योषित्पुरुषयो
रग्निबुद्धिर्मानसी भवति केवलचोदनाजन्यत्वात्तु क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिर्न सा चोद
नातन्त्रा नापि पुरुषतन्त्रा किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वे ७२
दितव्यं तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रं तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियो
ज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवदहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् ॥

वात् विधेयक्रियात्वमिति नेत्याह एवं सर्वेति शाब्दानुमानार्थापत्त्यादिष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यं तत्रापि माना
देव ज्ञानस्योत्पत्तेर्विध्ययोगादित्यर्थः तत्रैवं सति लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सतीत्यर्थः यथाभूतत्वमबाधितत्वं तत्त्वम
तेऽपि एतद्दृष्टं विधिः आत्मा द्रष्टव्य इति ज्ञाने लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययाः विधायकाः अत एव ज्ञानं विधेयमित्यत आह तद्विष
य इति तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विषयः पुरुषं प्रवर्तयितुमशक्ता भवन्ति श्रुतियोग्यं कृत्यसाध्यं नियोज्यस्याभावात्तु तद्विषय २९
त्वादित्यर्थः समापि नियोगानिवोन्नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः तर्हि तेषां विधायकता नेत्याह अहेयेति व
स्तुस्वरूपो विषयस्तत्त्वात् हेयोपादेयातिशयस्य साध्यत्वात्त्वविधेयत्वमित्यर्थः उदासीनवस्तुविषयकत्वाच्च ज्ञानं न विधेयं

24

विशिष्टस्याभोक्तृत्वेन केवलस्य साक्षित्वमित्यत्र मानमाह तयोरिति प्रमात्रसादित्वे मेयस्य नवसंसर्गमात्रेण कल्पितकर्तृत्वादिमन्नुष्म
नादिप्रमातृकर्मफलभोक्तृसंपर्कशून्यत्वेनान्यः साक्षितया प्रकाशनात्मकः आत्मा देहः देहादिषु संप्रमात्रात्मा न भिन्नार्थः एवं सोपा
धिकस्य चिदात्मनो मिथ्यासंस्कारेण मन्तृत्वादि हेतुरपि कल्पसंस्कारत्वेन मानमाह एक इति सर्वभूतेषु स्थितोऽप्येको देवः स्वप्रकाशस्तथा
पि मायावृतत्वात्तु प्रकाशनत्वमाह गूढ इति ननु जीवेनासंवेद्यो दूरत्वाद्धा देवस्यापि नेन तमसा गूढत्वादित्यनेनाह सर्वव्यापीति
सर्वभूतान्तरात्मेति देवस्य विभुत्वात्सर्वप्राणिप्रत्यक्त्वाच्च वारणं देवामानमित्यर्थः एतमेके कर्तृत्वं वादिनि चेत् कर्माध्यक्ष इति क्रियासा
क्षीत्यर्थः नहि साध्यस्य मध्यस्थी निर्देशतापतिः न सर्वभूतानामपि प्राणभृत्वात्साक्षीभवति मायया साक्षाच्चासौ तथा किं कल्पितमिति भावः सा
क्षित्वाद्धेतुमाह केवल इति शोधितैकत्वात्मकनीसा साक्षीति लोकप्रसिद्धं चकारो हेतुभावसमुच्चयार्थः निर्गुणत्वाद्विशेषत्वाच्च

तयोरसंक्रियमाणत्वात्सम्मानज्ञानमोक्षिकाकर्मीनीतिमंत्रवर्णो द्वा सुपर्णा इत्यादिमन्त्रोऽयं गौतमे कोऽयमात्मा भूमेत्नी चिदेकरसात्मेति च तथा
एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च
स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धमिति चेतो मन्त्रावनात्मतां निरस्यता निमन्त्रयेत्तावद्ब्रह्म
णो दर्शयतः तस्मात् ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिबन्धापतिः कर्तृत्वान्मोक्षस्य न क्रियानुप्रवेशः सह हेतुः न शक्यते केनचि
द्दर्शयितुं तस्मात् ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया न
वैलक्षण्यात् क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरुषचित्तव्यापाराधीना च ॥ ज्ञानं विना

गुणदोषनाशेनवासंस्कारेणेत्यर्थः स एव पर्यगात्सुक्रादिरिताह शुक्लेन नाच्छः सम्यक्त्मापरि सर्वगमाद्यानः शुक्रो दीप्तिमा
न प्रकाशो लिङ्गशून्यः अव्रणः अक्षताविरः शिराविधुरः धनवपुरिति वा आत्मापरात्मनोः स्थूलदेहशून्यत्वमुक्तं शु
द्धनामादिमलशून्यः अपापविद्धः पुण्यपापादिसम्बन्धरहित इत्यर्थः अतएव इत्यमात्मविकारसंस्कारेभ्योऽन्यं चमक्रि
याफलत्वाद्भिन्नत्वात् तस्मात्क्रियासाध्यान्तेहतेरमवेदित्यर्थः ननु मोक्षसाधनज्ञानस्यात्मसम्बन्धोऽपि तत्वज्ञानार्थत्वाद्विशेषाह
तस्मादिति ज्ञानाभावादित्यर्थः आत्मानं स्थितं ननु तन्निति तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशोऽनात्मत्वीतिव्याह तेनेति भावः
मानसमपि ज्ञानेन विधिप्रयोज्यक्रियावस्तुतन्त्रत्वान्न कर्तृसाध्यत्वादेनमाह नेति वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति क्रिया हीति यत्र
विषयेन तदनुपेक्षैव चोद्यते तत्र साध्ये क्रियेति योजना ॥

श्री
भा० टी०

सानाभावो सिद्ध इत्याह नत्वेति अज्ञानस्य फलस्य स्वरूपस्यात्मनः उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात् तत्त्ववेदस्य कार्यपरत्वमसि
द्धं नच प्रवृत्तिनिवृत्तिमंत्रो लिंगमंशेऽप्यसत्त्वरूपे कार्यबोधजनमायवत्त्ववाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चिन्वानस्य पदानां कार्या
न्विते शक्तिग्रहात् असिद्धस्यापदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यं पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिंगेन पुत्रजन्मानुमा
य पुत्रादिपदानां सिद्धे संगतिग्रहात् कार्यान्विताऽपेक्षान्विताऽर्थे शक्तिः सिद्धं योकार्ये लागवाक्ति सुस्थापितवाक्यार्थत्वाक्षिप्तत्वे
किंच ब्रह्मणोऽनभिलाषित्वादेव फलत्वे वस्तुस्य कार्यपरत्वे तत्त्ववेदाने प्रतत्स्याभावात् अथ वाक्यार्थशेषत्वात् किं वा लोकसिद्धत्वात्
यद्वाऽहिंस्मात्तानरविरोधात् नत्राग्यपत्त्वर्यतिरायश्चप्रयोगाविति अनन्यशेषार्थसंसारीत्यादिविशेषणा नास्ति वा
नत्रोपविषयस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात् योसावुपनिषत्स्ववाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मो मायादिचतुर्विधद्रव्यवि
लक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषोऽनाऽसौ नास्तिनास्ति गाम्यतः इति वाक्यवादितत्स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दा
दात्मनश्च प्रमाणात्मनस्य शक्यत्वात् नत्वात्मा हं प्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नं न तत्त्वा
त्विच्छेन प्रत्यक्त्वात् अयं प्रत्ययविषयकर्तुरतिरेकात् तत्साक्षी सर्वभूतस्थः समएकः कूटस्थनित्यः पुरु
षो विधिकांडे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मनः सनकेनचित्समारब्धं शक्यो विधिशेषत्वं वानेत
आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः सर्वं हि विनश्यद्विकारजं पुरुषांतं विनश्यति पुरुषो विनाशहेत्व
भावादविनाशी विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः अतएव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्तस्मात् पुरुषान्न परं किं २६
भावेऽहंतेवेदोनमानसिद्धस्वात्कार्यत्वं तत्त्वमात्मत्वमाह सएष इति इति विदमर्थेऽदं नाहं चिन्ताकाष्ठासापरागतिः
नेति सर्वद्वयनिषेधेनयआत्माऽउपदिष्टः सएष इत्यर्थः चतुर्थशंकते नत्वात्माहमिति आत्मनोऽहंकारादिसाक्षित्वेनाहं
धीविषयत्वस्य निरस्तत्वात्तल्लोकसिद्धेत्याह नेति यतोऽयं कर्ता सुखि तज्ज्ञानेति तस्यालोकिकत्वे किं प्रवाचमित्याह न
हीति समस्तात्त्वमप्यवर्जितः नतन्मन्ते आत्मानमधिगति योतकाति विशेषणानि पंचमनिरस्यति अतइति के नचिह
दिना प्रमाणेन वेत्यर्थः आगमत्वाद् नमात्मानस्वविरोधस्तेति भावः साक्षीकर्मांतं चेतन्नत्वाकत्रुं वदितिनत्राह विधीति
अन्नात्मसाक्षिणोऽन्नुपयोगस्तात्तस्यपदात्मकत्वात्तकर्मशेषत्वमित्यर्थः साक्षिणः सर्वशेषित्वाद्धेयानुपादेयत्वाच्च न
कर्मशेषत्वमित्याह आत्मत्वादिति अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्वमाशंक्याह सर्वं हीति यस्मात्मत्वेनहेयोनित्यश्च

25

विधिपरत्वेनोपगतिरुच्यत इति किमर्थानीति विधित्सायामिति प्रसिद्धरूपाणां द्विविधित्वान्नीत्यर्थः विधिप्रत्ययैः आत्मज्ञानं परमपुरुषा
र्थसाधनमिति निश्चीयते तस्मात् आत्यन्तिके सुखे तन्वन्वेषणाया विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मप्रवणत्वादिप्रसिद्धेर्विधिकात्तद्विधिफलानि विधि
पदानीमानि स्वाभाविके निविशन्तीति योऽहमस्मीत्यादिना तत्र विषयेषु संसारस्य प्रवृत्तिस्तच्चरात्त्वं शब्दैर्नियमः स्रोतसि
नदीनामिव प्रवाहः प्रवर्तयन्ति ज्ञानसाधनप्रवणत्वादिति विशेषः प्रत्यगात्मत्वप्रसाद् तस्येति अन्वेषणात् ज्ञानं यदिदं जगत्
वेमात्मैवेत्यनात्मबाधेनात्मावबोधपते। द्वितीयाद्रूपात्मबोधे कं विधिस्तत्परतोऽहंतत्त्वेनोपजीवनः कः स्यादिति भावः

किमर्थानि तर्हि आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनि विधित्सायामिव वचनानि स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकर
णार्थानीति ब्रूमः योऽयं बहिर्मुखतः प्रवर्तते पुरुषः इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभ
ते तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविककार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोततस्त
या प्रवर्तयन्त्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनि तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते इदं स
र्वं यदयमात्मा यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादेष आत्मा
नेति नेत्यादिभिः एकत्वेन प्रधानमात्मज्ञानेनानात्मपतापगतानि भवन्तीति तत्र ये ऽप्यपरमात्मैकवाक्यत्व
मस्मात्कथं शास्त्रात्मा वा अतोऽशेषाः सर्वे कर्तव्यतादानिः कृतकृत्यताचेति तथा च श्रुतिः आत्मानं चेद्विजानीया
दयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारतेति
स्मृतेः तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मसमर्पणं यदपि केचिदाहुः प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरे
केण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्तीति

आत्मज्ञानिनः कर्तव्याभावेन तस्माद् तथा चेति अर्थवत्प्रमाणेन दः
परमात्मा द्रष्टव्य इति यदिकश्चित्सूत्रवः आत्मानं ज्ञातवान्यनन्तरं किं फलमिच्छन्कस्य वा भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानं
अनुसंज्वरेत् तथा न सोऽहंभोग्य हेत्वभावात्कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायं ज्ञात्वा देहलम्बात्संज्वरः एतद्बुद्ध्वा तत्
त्वेहं तिकारमतनिरासमुपसंहरति तस्मादिति प्रमाकारो नकर्मणव्यस्यति यदपि केचिदिति कर्तृत्वाल्लोकसिद्धत्वा

भा०
मा०
२८

द्वितीयमङ्गीकरोति क्रियार्थत्वमिति नश्यभत्वेव शेषस्य दर्शादेः क्रियाशेषत्वे फलमदृष्टं कल्पनीयमिति नानुपपत्तिः

तिनश्यार्थं ननु भक्ष्यस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे फलानेन्त्र्याणः कत्वस्य स्वार्थतेति ननादर इत्यत आह फलार्थेऽप्यन्ताङ्गीकारमात्रेणाप्र

स्यार्थत्वं भङ्गोत्रानावलोकमर्थः आनर्थक्ये फलाभावः इति पठनीयं कृते यदीति यद्यपि दर्शादिस्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा

फलत्वादुपदिष्टं तथापि कृत्स्नस्य कस्यचित्क्रियाद्वाराभावात्तेन दृष्टान्तेन किं फलस्यादित्यर्थः भूतस्य साफल्ये क्रियैव

द्वारमिति न नियमः एताः शाकमात्रेणापि फलस्य दर्शनादित्याह इत्यत इति नहि वदर्शादिवदेव तथाः इष्टादे क्रियाद्वारासा

फलस्य प्रसङ्गस्य स्वतः इति विशेषस्तथापि वेदस्तावत्स फलभवनार्थं कत्वमात्रेण दृष्टापूर्वदेशसाम्यमिममनवद्यं इदानीं वेदान्ता

नां निषेधवाक्यवत्सिद्धार्थपरत्वमित्याह अपिवेति ननः शक्यार्थनसंबंधस्य हननाभावो ननर्थं दृष्टसाधनत्वं न आदिश्य

क्रियार्थत्वं प्रयोजनं तस्य न चैतावता वत्त्वमुपदिष्टं भवति यदिनामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादित्यत आह नवगता

स्य वस्तुपदेशस्य नर्थैव भविष्यमदृष्टिति तदवगत्यामिश्यात्वानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टम्

१३ र्थत्वे क्रियासाधनवस्तूपदेशेन अपि च ब्राह्मणो न हन्तव्य इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते न च सा क्रिया नापि क्रि

या साधनमक्रियार्थानामुपदेशो नर्थकश्चेत् ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादि निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं न चास्ति इ

न च स्वभावप्राप्तं हन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तं क्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमतिरेके

ण

यार्थः इष्टश्वात्र नरकदुःखाभावस्तत्परिफलको हननाभावः इति निषेधवाक्यार्थो हननाभावो दुःखाभावहेतुरिति कार्यहन

नस्य दुःखसाधनत्वविधायकृष्णोनिवर्तते नात्र नियोगः कश्चित् किंत्वसंक्रियानत्साधनदृष्टादिविषयत्वात् न च हननानां

भावरूपाननवगता निवृत्तिः क्रियाभावत्वान्नापि क्रियासाधनमभावस्याभावार्थादेतन्न हावार्थोसत्वाच्चेत्यर्थः अतो निषे

धशास्त्रस्य सिद्धार्थप्रामाण्यमितिभावः विप्रते रंडमाह प्रक्रियेति ननस्वभावतो रागतः प्राप्तेन हननेनार्थानानुरागेण

नः संबंधेन हन्तनाहननविरोधिमेसंकल्पक्रियाबोध्यते सा च नञर्थ इत्यात प्राप्तता हिर्थीयते प्रहननं कुर्यादिति

तथा च कार्यार्थकुसिद्वाक्यमित्यापाकनिषेधाति न चेति औदासीन्यपुरुषस्य स्वरूपं न च हननक्रियानिवृत्त्युपल

त्ति निवृत्तौदासीन्यं हननाभावः तियावत् तद्यतिरेकेणानञः क्रियार्थकत्वं कल्पयितुं न च शाक्यमितियोजना स्

त्वार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्धि क्रियालक्षणायाश्च मायत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थकत्वे विधिनिषे

२८ [illegible] २८

26

एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादबाधितत्वादस्य वेदान्तेषु दोषप्रसक्त्यभावाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तं तत्र पूर्वपक्षमाह तेनेति तेन सकलक्रियाकाण्डस्या
विधानं पुरुषार्थोपदेशकत्वं ... ... उक्तमिति ... कृत्वा च वेदान्तानामकार्यवस्तुपरत्वनिरूपणादिनिमित्तः पूर्वोक्त
मनुवदति यदपीति वेदस्य नैरर्थक्यशंकि तेन स्वार्थपरत्वमिदं भाष्यं इहापीति तत्र फलवदर्थावबोधनमिति वक्तव्यमर्थ
वादस्य क्रमात् ... भावबोधनमित्युक्ते नैतावता वेदान्तानां स्वरूपपरत्वनिरासः अतएवानुपलब्धेऽर्थे तत्प्रमाणमिति निरस्तं कार्यार्थ
स्य फलवदर्थत्वान्नैव वेदार्थत्वं दर्शयति न चाविधिरूपं स्यादिति नहेतद्वाक्यविरोधमाह तदर्थेति निषेधशास्त्रस्यापि
निवृत्तिकार्यपरत्वमस्ति तत्र ... कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्राय इत्यर्थः अतएव ... कर्मकाण्डस्य
... लोके प्रवर्तकत्वं ... क्रियात ... सिद्धसाधन ... क्रियातोऽतिरिक्तं कार्यं तस्य कर्मतो
भवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि ... किमुक्तानकांक्षाया ... किंच वेदान्ताः सिद्धवस्तु
तेनोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति चोपनिषदत्वविशेषणं ... निषत्प्रमाणे तत्कार्यमात्र ... तदुपपद्यते
वस्तुपरो वेदभागो नास्तीति ... कर्मणो ... कर्मावबोधनमि
त्येवमादेः ... नं२
... ... तदर्थ ... क्रियातिरेकेण ...
... कार्यमुपदिश्यतीति कोऽहेतुः ... क्रियाभवति ... क्रियासाधनत्वात्कि
यार्थ एवमतोपदेशा इति चेत् ... क्रियार्थत्वेऽपि ... इह मेव ॥
... फलवत्त्वात् ... तस्मात् ... क्रियार्थ ... प्रयोजनाभावः फलाभावो ...
... इतिवाक्ये ... आत्मनो ...
... ननु केवलं ... कार्यं ... क्रिया
कार्यशेषत्वे ... कूटस्थ ... क्रियत्वात् उक्ता क्रिया
... ननु ... कार्यत्वाद् ... कूटस्थस्य कार्यत्वादिलाभ ... निरस्ति ...
ति ... कार्यत्वे कार्यशेषत्वे ... कार्य ... भावः ...
क्रियातत्वपीति क्रियार्थः कार्यशेषपरः कूटस्थस्य ... भावः अतस्य कार्यशेषत्वं ...
... भवति ... कार्यशेषत्वे ... कार्यान्वयो ...

श्री भा. २९

नन्वेकैकपर्यायेना मानानर्थकमिति तत्रेऽ किंविषयमिति तत्राह तस्मादिति वेदानां स्वार्थैकत्वं तत्त्वानां पर्यं कर्मविषयं नित्यर्थः य
दुपीनां दिसाधर्थं स्वर्गस्तान साक्षात्साधनानि हिना विसाद्दात्कारात्मीव तत्त्वमुक्तिदेहप्राद्वेतित्सरहितमाह अतो नास्मा
दिना अह्महमिति साक्षात्कारविरोधाद्दित्यर्थः तत्वविदोऽपि वन्मुक्तोसावतमाह तदुक्तमुक्तेति सोऽवतः शरीरत्वं विरुद्धमिति शंक
ते शरीर इति आत्मनो देहसंबंधस्यातिशयुक्तत्वात्तत्वधिया तत्रात्मस्वरूपमशरीरत्वं जीवन्मुक्तमित्याह नेत्यादिना अ
संगात्मस्वरूपं न शरीरत्वेनात्मा हतेन तत्त्वधिया ज्ञो वन्तो न स्मेते इत्याह निष्ठमिति देहात्मनोः संबंधः भ्रमहति शंकते तत्केति

तस्मात्तु दृष्टार्थानपयोगुणात्मो नादिमतार्थवाद विषयमानर्थक्याभिधाने दृष्टसंबंधगुणकं कते मविध्यनुप्रवेशमंतरे
एव सत्त्वमात्रमनुत्रमानमनेर्थकस्यात्मसहीयावसन्नसीमादिवदिति नन्वसिद्धेरत्नदिचेनात्मसर्वदेति वक्तमात्रकथनेपि
अपेयानतस्माद्दृष्टत्वात्तत्र नु कृतम्रमत्वापि यथा सर्वसत्त्वादित्वदर्शनात्तत्र स्वस्वरूपकमनवदंशवत्वमित्युक्तमत्राच्यते नाव
गतत्रस्मात्म भावस्य यथा सर्वं सत्त्वादि नेत्रा कांदर्शितं वेदप्रमाणजनितत्त्वस्मात्मभावविरोधान्देहादिरागात्माभिमानि

जनितत्व

नो दुःखमयादिमत्वे दृष्टमिति तस्यैव वेदप्रमाणे अस्माव गमे तद भिमान निवृत्तौ तद्देव मिथ्याज्ञाननिमित्ते दुःखम
यादिमत्वं भवतीति शंका कस्यचित्तत्र हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्ते दुःखे दृष्टमिति तस्यैव
प्रव्रजितस्य धनविमुक्तस्य धनित्वाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति न च कुंडलिनः कुंडलित्वाभि
मान निमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुंडलवियुक्तस्य कुंडलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुंडलित्वनिमित्तं सुखं भवति त
त् ॥ अशरीरं वा वसंतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति शरीरे पतिते शरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेन्न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञा

27

ननिमित्तत्वात् न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वान्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुं नित्यत्वमशरीरत्व

मा.२

मकर्मनिमित्तत्वादिति अवोचाम तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेन्न शरीरसंबंधस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्म
कृतत्वासिद्धेः शरीरसंबंधस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसंगादंधपरंपरैषानादित्वकल्पना

तत्राप्यर्थकार्यापेत्तेति भावः आत्मनः शरीरसंबंधजातेयधर्माधर्मौ तावनि तत्संबंधे संबंधनलेन तत्स्यान्याश्रयादेकस्यापि
सिद्धिः नैवमपि स्यात्सिद्धिः स्यादिति परिहरति नेत्यादिना नन्वेतदेहजन्मधर्माधर्मकर्मणा एतद्देहसंबंधः पूर्वदेहत्वेस्यात्तस्यान्यत्र
पूर्वदेहकर्मणा एतद्देहसंबंधो मतिः पूर्वदेहस्य तत्पूर्वदेहकृतकर्मणा इति बीजांकुरवदनादिता यदोषस्तत्राह अंधेति
यया मा ऽक्षीत्यर्थः न हि बीजादंकुरस्तस्मौ बीजांतरं वयथा तस्माद्देहात्तदेहस्तत्तेन न हि हस्तात्मनो देहसंबंधः पूर्वकर्मकृत इत्यंधत्वेन

२९

ननु तदभाववत्तद्व्यतिरिक्तद्वयोर्विनश्यत्तिः किं न स्यात् अत्राह सत्यमेवेति प्रयोगः दर्शनादिति विज्ञाने कार्यत्वसामा
न्यादित्यादि नन्वस्त्विति ज्ञानादिर्यज्ञाने ज्ञानकार्यकत्वेऽस्तैव प्रत्यक्षादौ तादात्म्यसंबंधाभावेन लक्षणत्वना
ग्गत अन्यविरुद्धत्वात् लक्षणत्वे प्रयोजकत्वाभावादित्याह तस्मिन् तद्विषयत्वेन विरुद्धवाचकाज्ञानात् तदभावसमानाधि
करणसंबंधात् प्रकृते वाक्यजन्यज्ञानत्वं प्रतिबंधकपदं न प्रयोजकमिति तत्र तत्र प्रकृतानन्तः प्रकृतान्नसंबंधः प्रकृ
ते प्रयोजकत्वाभावादन्यथासिद्धत्वात् प्रयोजनान्तरं किं तत्प्रकृतार्थमिति हेतुत्वप्रयोजनेन हेतुसाधनत्वेन संबंधान्तः स्वे
च्छया तत्रैव तत्र निष्ठानन्तरं तद्विषयत्वे वेदनं तत्कालिक सुखादिमात्रविषयसुखादेः प्रयोगस्यापि प्रवृत्तिः तथा च न
हेतवः हेतुनैव लक्षणं तदनिष्ठ साधनत्वेनैव इष्टसाधनत्वेन बलवतीत्यर्थः अत्र च हेतुत्वं तद्विनेति विशिष्टेष्टसाधनत्वं भातीति प्राप्त
मन्यथा तदभावबोध नैवलक्षणवदनिष्टसाधनत्वमिति वुद्धिर्भवति तत्काले तत्कालिके इष्टसाधनत्वस्य विशेषणत्वेन निषि
द्धाभाववदुद्विशेषणाभावप्रयोजकत्वाद्धि तत्त्वाबलवदनिष्टसाधनत्वमिति तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वेन ज्ञेय इति

ननु इष्टसाधनाभावे तत्र संदेहे नाभावे बोधयति अभाववुद्धिः विरोधिनी कार्याभावात् चेष्टोपयोगिवत् तत्त्वमेवाप
युक्तमिति नतु तस्य क्रियानिषेधो दोषो न्यायवत् अत एव तत्र हेतुत्वमन्यदि प्रवृत्ति प्रयोजकत्वमन्यायमेवं तन्नियमप्रजापति
पदं वस्तुत्वेन हेतुर्दोषाभावादेव भावे अभावेति चोपाधिः पदार्थे तरपदार्थप्रकृतार्थाभाववुद्धिवत् वलाहिमः
तथार्थाभाववुद्धिर्यत्र विशेषणत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमिति वुद्धेः स्वाभाविकत्वानुभवात् प्रसिद्धमिति प्रकारन्त
राभावे हेतुः स्यादिति तत्र स्वार्थेति तथा प्रतिबंधकत्वे मानं तत्त्वव्यवस्थाप्यते वुद्धिं निवर्तयति साधनत्वमिति भूले
रागोपनेतव्ये सामान्यतः आशास्त्रः संशयादिव्यवहारः प्रवृत्तिनिवृत्तिभावः तत्प्रकारतः अन्यथा क्रियानुपपत्तेः तत्प्रमेयप्रसिद्धः
पदार्थतत्वनिरूपणतया कार्यत्वेन साधनत्वं न तस्य तद्धानिः तद्विशेषणत्वात् इष्टसाधनत्वं तदभाववत्त्वं न तथा
पदार्थे इति तस्मादिति भावार्थाभावेन तद्विषयकत्वाभावात् कार्याभावस्य तद्धेतुः तत्त्वप्रयोजनविशिष्टफलादित्यादि
नतु तस्माद्विशिष्टाभावतत्त्वमेवेति अतिव्याप्तिः तद्विशिष्टस्य दोषानुपपत्तेः तत्साध्यत्वेन विशिष्टफलादित्यर्थमिति प्रयोग
तत्र वक्तव्ये निमित्तत्वेन क्रियाविशिष्टतया कार्यत्वेन तत्र तत्त्वमिति प्रजापतिव्रतमिति उपक्रमप्रवृत्त
तत्त्वज्ञानेन विरोधिसमस्तक्रियान्तरं तत्त्वं प्रवृत्तितो तत्र तत्प्रवृत्तिसमानार्थान्तरं न तु प्रतिबंधका
चितावगमात् अन्यविरुद्धत्वेन कर्तव्यमेतेषाः प्रजापतिव्रतादिषु तत्र तदभावे नत्वेवं मानं तदभावफल

जीवस्मृतोऽप्रमाणमाह तथा चेति नन्वत्र जीवन्मुक्तस्य देहयज्ञादिदृष्टान्तः श्रुतिर्निर्ल्वयनीमर्थं न कुवल्मीकादौ प्रसक्तानितिमास्त
सर्पोपाणमनकाभिमानावर्त्तेते एवमेवेदं विदुषाण्तकाभिमानेन शरीरमिति श्रुति श्रवणकालवानिर्मुक्तमपि वदेवापदेहस्य शरीरः
विदुषो देहे सर्पस्यत्वचीवाभिमानाभावाद्शरीरत्वाद्स्मतः प्राणिनी ति प्राणो जीवत्राणि ब्रह्मैव किं तद् ब्रह्म तेजः सर्वं ज्यो
तिरानंदरूपं वेत्यर्थः यत्तु नोचत्तरपि वाधितवत्त्वाद् नुवृत्यासवत्तुरिवेत्याहितोऽयमिति श्रवणवर्गमिति ब्रह्मज्ञानान् मु
क्तिलाभासिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं हि तस्य सतो ब्रह्मवत्त्वं चानिर्दिष्टनया स्थितमित्यर्थः ब्रह्मज्ञानस्य हि एव श्रवणावन मननन
निदिध्यासनयोरपवादनरवावकमेदेन विधिरंगीकारा ब्रह्मस्ये निविधि शेषत्वमाह एवं ज्ञानत्वमस्मतया प्राधान्यादित्याह नेति

तथा च ब्रह्मविद्विधयाश्रुतिस्तद्यथाहिनिर्ल्वयनीवल्मीके स्मताप्रसक्तायां नैवमेवेदं शारीरं ब्रह्म तेन तथा यमशा
रीरस्मतः प्राणिब्रह्मैव तेज एवेति सवन्तुरिव सकलोकाः [illegible] मन ध्रुवमप्राणोप्र
णाएवेति च स्मरति रपि स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्वं प्रहेतस्म वं पदर्शी
यति तस्मात्त्रावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वमपूर्वयथापूर्वं संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभा
व इमनवर्णयन्नुवक्त श्रवणान्तरा चीनयोर्मननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्धि विशेषत्वं ब्रह्मज्ञानं स्वरूपपर्यव
सायितमिति नावगतार्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा विधिशेष
त्वं न तु तदस्ति मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणावदर्थान्वयार्थत्वात् तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमा
णकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्मशास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धमेवं च स
त्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति तस्य शास्त्रारम्भ उपपद्यते प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि [illegible]
:प्रमेयांशे चरितार्थत्वं तत्त्वे नियमादृष्टस्य ज्ञानोपयोगः सर्वापेक्षा
श्रवणोत्पन्नकस्य वेदान्तगोचरत्वात् अथ ध्याने मनने ध्यानयोः प्रमेयांशे [illegible] विधेय
न्यायादिति मननं न हि ज्ञाने विधिः किमिति न्यूनकालजाद् यदि दीर्घ निरवदि ज्ञाने विधिः संभावि कृत्वेदान्तैरवगतं ब्रह्मविधेय
ज्ञाने कर्मकारकत्वेन विनियुक्तं तदा विधिशेषत्वं स्यात् न वगतस्य विनियुक्तत्वम् [illegible] फललाभे विधयोगादि
तर्थः तस्माद्विधासंभवादतः शेषत्वासंभवात् सूत्रयोजयति स्वतन्त्रमिति एवं च समन्वीति चोवधारणाऽकरीत्या [illegible]
ते ब्रह्मैव भगवतो व्यासस्य सूत्रकस्य शास्त्रस्य निर्दुष्टाध्यसविलक्षणप्रमेयत्वाभावे हि वेदान्तानां कार्यपरत्वेन प्रमेयाभेदात्

मा
स्वत्नु २
२५
28

तत्प्रतिक्रमाह स्थितेति कूटस्थस्य कूटस्थो माया कर्तृत्वमित्यर्थः स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधिना कर्तृत्वमिति शंकां दृष्टा
न्तेनैव समाधत्ते निरस्यतीत्येति राजादीनां यत् कूटस्थकार्यैककर्तृत्वं तत्पुत्रेणान्यत्मन्तव्यमित्यर्थः देहकर्मणोरविद्याभूमौ बीजांकुरवदादावस्म
न्योरात्मना संबंधो भाति कूटस्थेनाह स्थितोऽपि ननु एवं जीवेति विचारणनमायात्मनः कर्तृत्वमेव प्रसिद्धमिति तत्राह एतेनेति
भ्रांतिकृतेन देहादिसंबंधेन यथा मम देहिकं तन्मात्रस्वैकाधारणत्वमित्यर्थः ततः आत्माकर्तृत्वेः भोक्तृत्वमात्मावादे स्वे वेयदि
के सत्यमिति भावः भेदकानामभावात्रयोगाभ्यासादेनेति प्रसिद्धेर्जीवन्तो भेदे देहेन न तस्यैव भावेना न प्रयत्नप्रसिद्धेरिम

क्रियासमवायाभावादात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः सन्निधानमात्रेणापि तत्प्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेत्तत्पन्नदाना पुण्य
जितम्भ्रमसंबंधित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेरेनात्मनो यत्नदाना दिवत्शारीरादिभिः सत्तामित्रं तव निमित्तं किंचित्तत्क
ल्पितं निमित्तमिमानतत्पुत्रमिदं संबंध ईनुः एतेनयज्ञमान त्वं भ्रान्त्यैव आत्मानम भ्रान्त्या देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन भ२
स्याभीयदेहादावभिमानोगौण इति श्रोत्रियस्तु प्रसिद्धत्वमेदपयोगेत्तत्र प्रसिद्धेर्वस्त्विप्रसिद्धोवस्तुभेदो यथा
केसरादिमान्यत्वं तिविशेषोन्त्यसालिरेकान्योन्येद्वस्तुप्रमाणाभावत्वात्प्रसिद्धत्वकथाः पुरुषः प्रातिके
केः प्रोक्तोर्थो हि प्रिः सिद्धान्तेः स्वयं तत्सिद्धत्वस्य पुरुषोद्देशद्वाद्वत्वयोर्गेतिर्भवतीनापप्रसिद्धवत्मेदस्यानतत्वन
ज्ञानस्य तु प्रत्ययो भ्रांति निमित्ता वेव भवतीनग्रीणेयदास्येदोषकार्यस्यागौणत्वमिति स्वरूपमागविशेषप्रकृष्टतस्य
स्य योग्यादिविषयोपयावाशुक्तिकायाम वृत्तायेजनमिति निक्षिप्तस्तौ ग्रहणयोनदृदेहादिसंघातेर मितिनिरूपचा
रेणाग्राह्य ममतावात्मानात्मविवेकिनःदृष्टास्यानीकरणोगौणोप्यन्तेर्गते आत्मानात्मविवेकिनामप्यपरिहार्या
भ्रान्तित्वात्त्मिथ्याविवेकि ग्रहणभरतयो भवतः नस्माद्द्रष्टादिवाविवेकि कान्त्याति त्वबाधिनो देहादावहंप्रत्ययोमिथ्
वत्तगौणस्त्वस्यादिविभवत्तेनिमित्तत्वानाशशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोपि विदुषोऽशरीरत्वम्

टी॰ यस्तु तस्य सुख्यासो भेदकाभावत्तदृष्ट्याः सर्वोपाधिविनिर्मुक्ताविति यथार्थः नन्वितिति भेदकानन्तुत्वस्य प्रसिद्धत्वस्य ज्ञात्वपम
प्रातिक्षेति पाहः तत्त्वं दृश्यं प्रत्यर्थः संसारसत्वेनाभूतादरश्ति यथामतेति यथाहं संयायगमत्वयोर्नयगौणत्वंवदाभ्रांतिमत्वयोः
किंवाच्यमित्याह पुत्राद्येति श्रुतकस्मादिति श्वनौकिकाहृदादिकानास्वकारे दृष्टस्तनो त्यर्थः निरूपचारेण गुणात्ताने विने
मार्थः भ्रान्तिरिक्तान्तिमत्वादित्वादिति देहात्मवादिस्वात्मनस्तत्सिद्धा नामित्यनादि भावः ॥

सा
मां
१॥

रामनाविपरे धाम्नि कृत्स्नाम्नायसमन्वयः कार्यं तात्पर्यं बाधेन साधितः स्फुटं तु हृदये ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् अत्र उपलक्षणम् गमनोत्तर
संगतिमाह सांख्या इत्यादिना भवत्विति वेदान्तानां समन्वयः तथापि मानान्तराविरोधे ब्रह्मणि प्रमाणत्वं न सिध्यति प्रधानस्य
चेतनकारणतायां तु न समन्वयः किं तु सांख्यकार्यं तत्र प्रकृतिकार्यत्वात् एवं हि सम्बन्धमानान्तरविरोधे प्रधानेऽस्य
समन्वय इत्याह इत्यर्थः सिद्धमानान्तरसम्भवे मानान्तरं शास्त्रमपि अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शास्त्रेषु
सम्भवाद् अत्यन्तबाधकाभावात् ईश्वरोपलक्षितं किं चेतनस्य सामर्थ्यं श्रुतेन समन्वयतः अविरोधस्यार्थस्य स्फुटत्वात् प्रत्यगात्मनि
सम्भवान्नित्यत्वाद् वाक्यानि योजयन्तीत्यत्र किं चेतनसामर्थ्यं तत्र कारणत्वं तेनाह सर्वं ब्रह्मेति नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्नास्ति
रणात्समतो वेदान्तानां प्रामाण्यं मानान्तरं सिद्धमेव तत्कारणत्वाद् ईश्वरस्याह प्रधानेति यत्कार्यं तत् प्रकृतिकं यथा घटः यत्तु चेतनसम्प्रयुक्तं
प्रधानं गमकत्वमनुमानत्वाह प्रधानेति तत्कार्यं तत्प्रकृतिकमनुमानात् प्रधानादीनि कारणानि तस्य प्रत्यक्षसिद्धानामास्तम्
सांख्यादयस्तु पारिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणानि तस्याऽनुमिमाना तत्परत्वमपि
तत्रैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेषु अनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषितं
तत्र प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेयाः इति सांख्या मन्यन्ते काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनु
मिमते अणूंश्च समवायिकारणमेवमन्येऽपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इह
प्रतिपद्यन्ते तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिपरत्वदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासाः
प्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते तत्र सांख्याः त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमाना आहुः या
प्रधानं२ वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्तीति त्वयोक्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि
निवेदान्तवाक्यानि सर्वेश्वरत्वं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वमुपपद्यते कथं सर्वज्ञत्वमवगम्यते
यितुं शक्यं तेन सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते सत्त्वं च ज्ञानमाह
रिति सामान्यतो दृष्टानुमानात् प्रधानपुरुषसंयोग इत्यर्थः प्रकृतिप्रत्ययः कारणानि विरोधि मतान्तरमाह का
णादा इति सृष्टिवाक्येष्वेव परार्थानुमानरूपेणोपन्यस्तं कार्यं तद् बुद्धिमत्कर्तृकमिति ईश्वरकर्तृत्वं परमाणूनां च का
रणत्वं तन्तुमूलपरिमाणादारब्धमित्यनुमितमित्यर्थः अन्येऽपि बौद्धादयः अभूतार्थमसदेवेदमग्र आसीदित्यादिवाक्या
भासात् सत्त्वरूपत्वावसानं प्रपञ्चस्य स्थापयन्तीत्याहुः एवं वादिविप्रतिपत्तिमुक्त्वा तन्निरासाय तत्सूत्रसन्दर्भमवतारयति
सः पदतत्त्वज्ञत्वाद् वेदान्तवाक्यानां प्रमाणत्वेन जगत्कारणं चेतनमचेतनं
तत्रैव वादिविवादेऽस्ति तत्रार्थः आकरणमीमांसायाः निपुणत्वात् वाक्यप्रमाणात्त्वयन्तु जगत्कारणं चेतनमचेतनं
वेति तत्र सांख्यास्तु त्रिगुणात्मकमेव सर्वं पूर्वपक्षमाह तत्र सांख्या इति अविशेषेणैव कार्यमुपसदेवेत्यादिषु इत्यस
लिङ्गात्मकानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः कृत्स्नादिसङ्गतयः एवं पक्षे जीवस्य प्रधाने कोऽपि हि सिद्धान्ते

एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते

अथवा घ्नसाधनयमे विचाराने नस्मतो वाध्यार्थस्य तु हि दृश्यमानसेमा मनाथमेदे हतत्तान्य विशिष्टोप्यानसोपमो ज्ञितास्य इति
मत्रे स्यादिमत्र इच्छन्तमाह अथेति स्तीयाध्याये प्रकाशिति [illegible] निर्णयानन्तरं तो विशिष्ट घस्य प्रयोगासंभवात्कः केन
दोषः को वा प्रकृत दोष इति [illegible] एवमाह [illegible] नस्मादानन्तरमारम्भ इत्यग्रक मिति भावः स्यान्ने
सत्रानु [illegible] माह अथेति [illegible] तस्यानन्तरमारम्भ इत्यग्रक मिति भावः वेदान्तार्थ इह देहे
नोदि हेतुना पदन्विघ्या [illegible] नागयो वतेषां ग्रामा [illegible] नपस्थादित्याह तस्मादिति ज्ञानस्य प्रमेय
प्रमानं वा पक्व त्वादि त्यर्थः अस्मन्नकार्यः [illegible] नन्वेषां व्यावहारिकमत्र अविद्यामा [illegible] इति अपि चेति
सदवा धिनेवस्य [illegible] विघ यत्नाद् [illegible] मायामात्रत्व
अथातः परिशिष्टं [illegible] निर्णयान्तः [illegible] नन्तेन [illegible] प्रमाण
नः [illegible] इति तस्मादेव [illegible] अपि चाहं गोण
[illegible] प्रमाणं [illegible] इति [illegible]
मिथ्या मनो [illegible] लौकिकं न [illegible] १६
[illegible] अहम् [illegible]
देहप्रमाणं [illegible] इति [illegible]
नानाम्नि [illegible] कार्यान्नु [illegible] मनु [illegible]
निष्प्रयामुत्र [illegible] मिथ्यात्वाभिमानस्य च स
[illegible] कथंभवेत् [illegible] इत्यर्थः नन्वेदं [illegible]
नः अहमर्थस्य प्रमातुः अस्य [illegible] प्रमातृत्व [illegible] ज्ञाना [illegible] नाना [illegible]
[illegible] प्रमातृत्वं [illegible] कल्पित [illegible]
[illegible] प्रमातृप्रमाते [illegible] कल्पितो [illegible]
नदाश्रितानां प्रमाणानां [illegible] प्रमाण [illegible] मिथ्या
मानत्वेन [illegible] लौकिक [illegible]

ब्र॰ भा॰ २ एवं तस्मादेतस्मादाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजः सृष्टवदित्याह तदैक्षतेति मिषच्चलनलक्षणं नामितिषावत् ततो वा मित्रः पर
मात्मा प्राणमसृजत प्राणात् श्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम चेत्यत्र
षोडश कलाः तत्र केचित्ते धात्वर्थनिर्देश इति कात्यायनस्मृतमर्वाचीनत्वेनेतिनिपदेन शिवेनैव धात्वर्थ उच्यते तेन धात्वर्थ
ईक्षणं कथ्यमानं व्याख्यायते इत्यामन्त्रलक्षणायेत्याह ईक्षतेरिति निर्देशेति इत्यत्र नैव मन्त्राविधेयं जनेः पूर्ववन्नमितिसूत्रेण धात्व
र्थनिर्देशेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते न तु दिशपीत्यर्थः सोऽयं दिविष्ठलिङ्गाद्यागांशे नामविधानात् ईवद्वदेशं आदिश्य

तत्तेजोऽसृजतेति तदैक्षत बहु स्यामिति नामरूपविकृतं तेन गम्यते सदात्मना व्याप्तं तस्मै ब्रह्मकृत नाम च वाच्यम्
लक्षणपूर्वकं तेजः प्रभृतेः सृष्टत्वं दर्शयति यथा आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु
सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजतेति लोकसृष्टेः पूर्वमेव सृष्टिमात्रे क्वचित्तु षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह स ईक्षाञ्चक्रे स प्रा
णमसृजतेतीक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशो मिषत्रोऽपजनेरितिवद्धात्वर्थनिर्देशाभिधेन
यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपस्तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि
वाक्यान्युदाहर्तव्यानि यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति तदपि नोपपद्यते न हि प्रधाना
वस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो ज्ञानं संभवति ननूक्तं ज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति तदपि नोपपद्यते यदि
30 गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रति
त्व२ बन्धशक्तिमाश्रित्य किंचिज्ज्ञमुच्येत अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिना अभिधीयते न चाचेतनस्य प्रधानस्य
साक्षित्वमस्ति तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं ॥

कुतिस्यभावनमितिसूत्रार्थः धात्वर्थनिर्देशेन लाभमाह तेनेति सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्ववित् इति भेदः ता
न्मीलताम्येवतपः तपस्विनः फलमाह तस्मादिति एतत्कार्यं सूत्रात्मा ब्रह्म केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमङ्गीकृत्य प्र ३१
धानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तं संप्रति न केवलजडवृत्तिर्ज्ञानशब्दार्थः किं तु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिरित्यभ्युपगम्य बाधो वा
ज्ञानं तद्बाधस्य प्रधानस्य नास्तीत्याह अपि चेति साक्षित्वमस्ति येनोक्तज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः ॥ ॥

अचेतनस्य सत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं न चेतनस्येत्याह तेन च सत्त्वधर्मेणेति न केवलस्येति उत्पत्तानस्य सत्त्वधर्मत्वाद्विशे
षणस्य कार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः। ननु गुणानां साम्यावस्था प्रधानमिति सांख्या वदन्ति तदव
स्थायां सत्त्वस्योत्कर्षाभावात्कथं सर्वज्ञत्वमत आह त्रिगुणत्वादिति त्रयो गुणा एव प्रधानं तेषां साम्यावस्थायामस्ति भेद
प्रधानमित्युच्यते तद्वस्थायामपि प्रत्येकं सर्वज्ञानशक्तिः सत्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमस्तीत्यर्थः। ननु प्रधानस्य किमिति शक्ति
मत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वं मुख्यं कार्यमिति तत्राह नहीति प्रमितत्वात्तस्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वमुक्तं किमन्यथा सर्वज्ञकार्याभावा
न्नेन च सत्त्वधर्मेणज्ञानेन कार्येण सर्वज्ञः पुरुषः सर्वज्ञ इति नः प्रसिद्धाः सत्त्वस्याद्विनिवृत्ति प्रयोज्य सर्वज्ञत्वं
प्रसिद्धं न केवलस्य कार्यकारणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किंचिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं निर्गुणत्वा
त्प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणमतः सत्त्वप्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपच
र्यते प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणमतः सत्त्वं यथा मुख्यमस्य सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यं नहि सर्ववि
धं ते वेदान्ते सर्वशब्दवाच्यत्वं सर्वज्ञस्याभ्युपगम्यत्वात्सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यं नहि सर्ववि
षयं ज्ञानं कुर्वदेव सर्वज्ञो वर्तते तथा हि ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेताथानित्यं तदिति ज्ञानक्रि
यायां उपरमेऽपि ब्रह्म तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमायातमिति। अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्वकारककमपि ब्रह्मणः
ज्ञानस्य ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ब्रह्मणोऽनुपपत्तिः कथं चिदुपपन्नापि च प्रधानस्यानेककारकत्वं प्रति
णेन्द्रियाणां ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावेऽनुपपत्तिः कस्यचिदुपपन्नापि च प्रधानस्य सर्वज्ञमारभ्यते ५ इत्यत्रै
ष सम्यग्वाक्यार्थः तत्रापि नेति द्विविधं सर्वज्ञत्वं कार्यकारणस्य रूपेणैवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते ५ ईक्षतेर्ना
शब्दं ५ न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुं अशब्दं हि तत् कथमशब्दत्वमीक्ष
तेरीक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य कथमेवं हि श्रूयते सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत बहु
स्यां प्रजायेयेति।
सेत्याह अपि चेति सत्त्वादिगुणसाम्यमुक्त्वा ज्ञानमतो विशेषमाह अपि चेति अचेतनस्य कारणत्वे स्वतःसिद्धे सम्यगनेन प्रधा
नादेः कारणत्वं न केवलं हेतुत्वमिति निरस्तं प्रधानस्यावृत्तेः निरस्तमिति ईक्षतेर्नाशब्दमिति ईक्षणश्रवणाद्देहसंबन्ध
स्य ब्रह्मणः प्रधानमशब्दत्वान्न कारणमिति सूत्रयोजना तत्र ब्रह्मकार्यं कारणमेतत्तदीक्षणमेवाह तदैक्षत बहुस्यां
प्रजायेय तत्तेजोऽसृजतेत्यादिना कार्यमेवाभिहितमिति ॥

प्रा
भा
३१

अथ ज्ञानत्वं प्रकारस्य शोधयति नः कारणानुविधायि रूपेणैव दोषस्य स्यादिशोधयति विघटनाः विविधस्य हि संस्काराणां प्रलया
वसानेनो हि संस्काराणां स्वोपादानः कश्चिन्नाशो नत्वसत्त्वमस्तु स्वरूपेण निलीनः सर्वे कार्यं विषयकर्मी त्वान्तस्य कार्यं
त्वात् कर्मसंस्कारावस्थ तत्कृतं तन्मात्र योनिस्थितौ सत्त्वमिति ननु मायोपाधिकं विरुद्ध चिन्मात्रस्येश्वरस्य कथमीक्षणं
प्रतिमुख्यैकदेशं कृत्स्नभावादिति चेत्र कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेव कर्तृत्वं ईश्वरस्यापीत्यस्य नित्यमतानवत्त्वान्न च
नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वे नित्यो नित्यस्य किमीक्षणेनेति वाच्यं बाधाद्देव प्राक् तत्संभवात् किमाकाशेनापि प्रसंगात् कृत
त्वात् बाधादिकारणत्वेनाकाशादेरनेकत्वेन ज्ञानमीक्षणमाकाशादि हेतुत्वेनासौ कार्यमिति अथाक
नेसत्त्वात्मना स्थितेनाकर्तृ स्यलीकत्वमिति इत्यर्थः अथाकृतकार्योपक चेतनस्य रूपत्वाणस्य कारकानपेक्षत्वेपि
तत्रापपत्तः किं पुनस्तत्कर्मणस्य गमनेश्वरस्य ज्ञानस्य विषयो भवतीति नत्वसत्त्वात्मननिर्वचनीयत्ता
स्वरूपस्याहतेनाविकीर्णितानिरुप्य यत्र दृष्टियोगी नामसत्वीनानागत विषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छंति
योगशास्त्रविदः किमुत कर्त्तृत्वस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सर्वविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति यदपु
कंप्रागुत्पत्तेरसत्तः पूर्वोक्तदिशं प्रत्यमनं तरतोहि न तत्त्वमनुपपन्नमिति नतत्त्रोपि सर्वज्ञत्त्वे विषयकार्य
वहुत्वाद्यात्मकत्वरूपनिरूपणेन तन्नाथनोपेतानुपपत्तेः अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा
ज्ञानोत्पत्तिः स्यान्नज्ञानप्रतिबंधकारणरहितस्येश्वरस्य मन्त्रोक्त प्रकाशस्य स्वभावोपि विविधैव अथ
ज्ञाननिवर्तकत्वं यतः नतस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति वेद्यं न च
तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति अपि चाविद्यादिमतः इति श्लोकस्य तात्पर्यमस्यापीति नियमाभावान्नापितो
हि तद्रूपेणानुस्यूतकारकं वाच्यमित्याशंक्याह अपि चाविद्यादिमत इति श्लोकेति यस्य नाभीष्टः शरीराद्यपेक्षेति वादमाह स
शरीरस्यापि जन्मनः तत्कारणमिति भावः ननु सर्वज्ञत्वं ज्ञानेन तत्त्वशरीरस्यापि मितिमावस्थानीमास्वेत्क्षति वादमाह स
शरीरस्यापि जनेतत्कारणमिति भावः ननु यत्नेन ज्ञानेन तच्छरीरसापेक्षमिति नापि सत्ताभावान्न कति वादमाह स
चैवेति कार्यशरीरं करणमिति यस्मात् स ईश्वरस्य शक्तिः मायारूप कार्योपलक्षणपराविचित्रकार्यकारित्वाद्विविधा सा चैति
धर्मादिसिद्धानप्रमाणमात्रसिद्धत्वात् श्रूयत इति ज्ञानरूपेणैव लेनयास्तु शक्तिः ज्ञानसांभाविकानादिमायात्मकत्वादि
त्यर्थः ज्ञानस्य चैतन्यस्य चलमायोपहितप्रतिबिंबितत्वेनस्फुटत्वेन सक्रियानामबिंबत्वेनग्रहणेनजनकतात्ततापिस
भाविकीति वार्थः अपाणिपादो यिनवनः ईश्वरस्य कार्यलौकिककर्तृत्वपेक्षानास्तीति भावः अयमन

२१

ननु सत्त्वहतिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञत्वमुक्तमित्यत आह योगिनां त्विति सर्वैश्वर्यसंयममत आह अथेति सर्वज्ञत्वं नाम स
र्वेषां चेतनाचेतनानां कर्तृत्वं ज्ञातृत्वं च सामान्यादिति कृत्वा शङ्कते इदं तावदिति सर्वज्ञानातीतिशब्दसाधुत्वे शंकते
ज्ञानेनित्यत्वं इति नित्यमपि ज्ञानस्य तत्त्वतो यदि तत्त्वेन ग्रहणं स्वरूपाद्भेदं कल्पयित्वा कार्यतोपचाराद्वस्तुतस्तत्कर्तृ
त्वव्यपदेशः साधुरिति दृष्टान्तमाह नपततेति संततेत्यर्थः प्रमाणविप्रतिपत्तितोपि ननु प्रकाशातेरकर्मत्वात्कथं विना

योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते भिन्नत्वादस्मदादेः पुनः सात्त्विकनिमित्तमीश्व
रस्य प्रधानस्य कस्यचित्तत्त्वाग्निनिमित्तमपः पिण्डादेर्द्रष्टृत्वं तथा सत्त्वोत्कर्षनिमित्तमीश्वरस्य प्रधानस्य तदेवम
र्थं तत्सत्त्वमस्मदादीनां कारणमिति परमेश्वरस्य सततं ज्ञानेनापि न सत्त्वोत्सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रिया
प्रतिस्थानेऽपि सर्वदा हि ज्ञानाने इदं तावदुक्तमस्मदादेः कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति यस्मादिदं सर्वं
विषयावभासनं तत्संतानेनित्यमस्ति सोऽयं सर्वज्ञ इति विषयतिथि इष्टमनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचि
न्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् नासौ ज्ञानानि तत्त्वदोषात्तितज्ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्यात्तत्र व्यपदेशो नोपपद्य

प्रततेः = तत इति चेन्नस्मिन्नैसर्गप्रकाशे भिन्नविलीनेऽस्तीति प्रकाशयतीति स्यात्तत्र व्यपदेशार्थं तन्न ननु सविता हि प्रका
शसंयोगादिति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्तत्र प्रमाणः प्रागुक्तत्वे तेन कर्मसंयोगात्तीति विषयमोह इति तनः
नाप्यत्रापि कर्मास्ति सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशः तदेवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि व्यपदेशस्तदेवं नेति
निकर्तृत्वव्यपदेशः समुपपन्नो भवत्येवं कर्मापेक्षायामनुग्रहाणि इति तत्त्वतः

प्रकाशत इति योगोपि ज्ञानात्मः सकर्मकत्वात्कर्माभावे तत्त्वरेतनेन युक्तमिति तदाह कर्मापेक्षायामिति कर्माविवक्षा
यामपि प्रकाशरूपसवितृप्रकाशयतीति कर्तृत्वव्यपदेशो यथाक्रियान्वेनकर्तृत्वोपचारवच्चिदात्मनापि विषयपक्षेण कर्तृ
त्वोपचारात्तद्वैधर्म्यमित्यर्थः सूत्रं भाष्यं

छा॰ भा॰ ३५

ननु प्रधानस्याचेतनत्वेन किं साम्यं चेतनगौणमिति नेत्याह यथेति निपुणकृतसमस्तकार्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः उपचारप्रायेवचनादि
तिगौणत्वं प्रत्युक्तं प्रकरणसमाम्नानादित्यर्थः अथेक्षत्यसम्भवाचेतनेन प्रतिगौणत्वमिति तिष्ठति चेन्नात्मशब्दात्सन्निश्चितत्वमित्यनिश्चयादिति
सूत्रार्थमाह यदुक्तमिमास्तिस्रो देवताः प्रकृतमभ्यक्तं सवायाः इयमीक्षि त्रीदेवतायेत्याह तदिदानीमुत सन्निधानं तदिदं सत्प्रमाणः सच्छब्दाभिधेय
तेजोबन्नरूपाः यथेत्तदा हेवताइति हितीयाक्षरश्रवणान्ते अनेन शब्देन कस्मादनुमतेन जीवेनात्मना मनस्स्वरूपेणात्मनानुप्रवि
श्य नामरूपे व्याकरवाणि चित्स्वरूपं च स्थूलं करिष्यामीत्येतदन्वयः लौकिकं च सिद्धं जीवप्राणधारणो इति धातोर्जीवति

यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीति निश्चित्यानन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते तेन
था प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते तस्माच्चेतनवदुपचर्यते कस्मात्पुनः कारणं विहाय मुख्यमी
क्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति चाचेतनयोरप्तेजसोरुपचारदर्शनात्तस्मा
त्सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते उपचारप्रायेवचनादित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते गौणश्चेन्नात्मशब्दा
त् ६ यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकमीक्षितृत्वमप्तेजसोरिवेति तदसत् कस्मादात्मशब्दात्सदे
व सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति च तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि
च तेजोऽबन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्र
विश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात्सेयं देवते
ति परामृश्येत न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता
प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् आत्मा हि नाम स्वरूपं नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भ
वितुमर्हति अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्यते तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते तथा स य एषोऽणि
मैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मशब्देनोपदिश्यत्वे

प्राणान्धारयतीति निर्वचनाच्चेत्यर्थः अथ त्विति स्वप्रदेशविवप्रतिबिंबयोर्लौकिके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाज्जीवो ब्रह्मणः सतः
आत्मेति युक्तमित्यर्थः जीवस्य सच्छब्दार्थं प्रत्यात्मत्वशब्दात्सत्त्वप्रधानमित्युक्त्वा सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दात्प्रधानमिति वि
पर्ययेण हेतुमाचष्टे तथेति स यः सदाख्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्मः ऐतदात्म्यकमिदं सर्वं जगत्तस्मादेव सतो विकारस्य मिथ्या
त्वात्सत्यं स आत्मा श्वेतकेतो त्वं च नासि संसारी किं तर्हि तदेव सद्वा अखिलसर्वात्मकं ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थः इत्यत्रोपदेशान्निश्च

32

अपि सिद्धान्ते शङ्कते नन्विति ज्ञाने प्रतिबिम्बकाभावेऽप्यविद्यायामदीति कल्पनान्ते ईश्वरादन्योऽस्तीत्यन्वयः औपाधिकस्यानीश्वरस्य
भेदस्य समर्थाकत्वात्त्वाप्रसिद्धान्तस्थमाह अन्तोऽयातर इति तन्त्र उपाधिसंबन्धकृतः स्याद्वन्तन्नप्रत्ययरूपो व्यवहारश्च संकीर्णः इति शेषः अ
सति विवेके कस्य भक्तसंकरस्तत्राह नच्छायाचेति उपाधिसंबन्धकृते न्यर्थः देहादिसंबन्धस्य देहस्य विवेको नाद्य विद्यात्मना कृते न्यर्थः
अविद्यायां हि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बचैतन्यमीश्वरः इति भेदोऽविद्याधीनस्य तत्कृतः अनादिमेदस्य कार्यत्वायोगान्नकार्यं चाद्यादिक
नप्रमात्रादिभेदवत्तत्कार्यं एवेति विवेकः नन्वत्र स्तत्प्रकारणम्य निकृष्यमविवेकस्तत्राह इष्यते चेति वस्तुतो देहादिभिन्न

ननु नास्त्येव तावत्प्रतिबन्धकारणाभावादनीश्वरादन्यः संसारी नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्यादिश्रुतेस्तत्र किमिदमुच्यते सं
सारिणः शारीरा इत्यपेक्षया तेनात्मनि नेश्वरस्यान्योऽस्ति नेश्वरादन्यः संसारीत्यापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धः
स्यात् एव घटकरकादिरिवाकाशस्य उपाधिसंबन्धः एवं नन्दनकृतस्य शास्त्रस्य व्यवहारो लोकस्य इष्टः तत्र घटच्छिद्रकरकच्छिद्र
मित्यादिना काशस्यैवाविवेकोऽपि तन्नानाकाशभेदाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा तथा देहादिसंघातोपाधिसंबन्धावि
वेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः इष्यते आत्मन एव सतो देहादिसंघातेनात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण सू
त्राणि सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीश्वरत्वमनुपपन्नं संसारित्वमीश्वरस्य प्रधानस्याचेतनस्याकल्पनात् स्वदादिव
त्कारणत्वोपपत्तिरीश्वरस्य तत्र स्याच्छ्रुतिन्यायान्तरस्यापाद्युक्तत्वेनैव प्रसङ्गः यथा तु नैकस्यापि ब्रह्मण एव कारणत्वेनि
र्दिष्टा वक्ते तेन प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चविषयत्वमिति निविलक्षणत्वादस्य च एवमादिनां ब्रह्मणः अचेतनं प्रधानं जगत्का
रणमीति तत्त्वबुद्धवादिति तदन्यथानुपपद्यते श्रुतेर्मनो प्रचेतनत्वव्यपदेशादर्शनात्मना समत्रुपपन्नं तावत्स्यात् स्य
कृते विपत्तिषद्धीमचेतनेऽपि कृते चेतनत्ववदुपचारो दृष्टस्तद्वच्चेतनेऽपि प्रधानेऽप्रमाणकेऽसर्वे चेतनत्ववदुपचारोऽभविष्य

इष्टसिद्धि

न्यात्म५

त्स्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनोऽनवरोधितिमस्मोऽहमित्याद्यनुभवरूपः सच मिथ्याबुद्धयामीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेणाभ्यान्ति सिद्धा
न्तेनेन कल्पितरूपेति चकारार्थः यद्यहं कर्मि स्वाद्यहं लोकानुभवमाह इष्यते चेति इत्यमात्मेति तत्राभ्यात्मना इष्यत
इत्यर्थः पूर्वं पूर्वं भ्रान्तिमात्रेण इष्यते न प्रमयेति वार्थः कूटस्थस्यापि मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह यथा त्विति यत्र वेधाण
श्रि= हेण कि गृहादयोऽपि इति तत्र समस्तादिपदानामवादिनो लोकावगतशक्तिकानां वाचकेष्टान्वेनोपस्थितमर्थं उद्यमस्तत्तक
नादिति स्थितं स प्रपञ्चनतत्त्वनिरस्याशङ्कामाह अन्यादिति अन्यथा हि चेतनत्वेऽपि ॥

छा
भा
३५

अनर्थाधेनुकं भूयं चैवति यदि चाहमस्मिनि कश्चित्किल दस्युभिर्मामहारण्यमार्गे पतितं नमेधं स्ववंधुनगरं दिशामिष्टुं वभाष किमत्रा
शुष्मताद्ः विनष्टोयनेति सचायः स्वाधो वाणीमाकर्ण्य नमाम्रमन्तो वाच अहोमन्दाज्ञनधेयेयदत्र भवान मादीनं स्वाभीष्टन
गरप्राप्यामसमर्थं भाषत इति सचविप्रलिप्सुर्द्दुष्टगणवानमानीयतदीपलोगलमेधं था इयामास उपदिदेश चैनमेधं पथमाय
कान्ना नयनं नेष्यतिमामत्सलोगलमिति सचाधः अत्रात्मनयानदन्यजनत्वामीष्टम्यग्राप्य अनर्थं परंपराप्राप्तस्तेन न्यायेन त्व
र्थः नयामसीति आत्मज्ञानमावेदति विद्वन्नेतमोहं तं नप्राप्नुयात्स्मृता नर्थं संसारं च प्राप्नुयादित्यर्थः ननु नीवसप्रधाने

यदि चात्र स्म सन्तो मुमुक्षोरचेतनत्म कात्मानमात्मेस्मृपदिष्टो नमात्मभूतं तत्स्वमसृक्षुदृधानन्नयां यथोलोमलन्याये
नमहात्मदृष्टिनपरिमन्नेनम्नविदितं वात्मानं नप्रतिपद्येत तथा सति द्रव्यार्थो हि दृष्टमेतानर्थं च वर्णितं तस्मात्पथा
स्वर्गाद्यर्थिनो ग्रिहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि सत्यमात्मानं नमपदिश्यतकेनोद्गतिपया
भूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तं एवं च सति तमपरस्य ग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन समामिमुंधस्य मोक्षोपदेश उ
पपद्यते न पथाप्रमुच्यस्यात्मनोपदेशे हस्मुक्त्यमस्मीति विद्यादिति वस्तुपन्यात्रमिदमनित्यफलं स्यात् नमो
क्षोपदेशो नोपपद्येत तस्मात्समदृष्टिमप्यात्मशादृष्टग्रहणात्मरं मन्तव्यामिमन्तभेदप्रवृत्तवान्तवादुपपत्रागोण
त्वात्मशाहोममात्माभदृक्षेनइति अपि चक्षुर्चिदृष्णाशहोद्दृहितनेनावतामशाहृप्रमाणाकैर्योगोणी कल्पना
मात्मासर्वत्रात्मात्वाप्रसंगात् यतः कंचेतनाचेतनयोः साधारणात्मशाहः कल्पनलन यारिवकस्यापि :स
हृदितत्र अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् तस्माच्चेतन विषय एव मुख्यत्वात्मशाहस्थत्वेनत्वोपचारादृता दिशुप

केसंपदुपासनार्थमिदं वाकल्पयितिमत्राह एवं च सतीति अत्रापि तात्मप्रमाणात्मसामिनर्थः कस्यचिद्दारोपितचौरत्वस्य स्तेन
नतमपरस्य गहत्वोमामहोहकः तदृष्टान्तेन सत्यात्मस्वरूपस्य मिथ्याभिसंधितात्मनो हातयथा हत्वा मिसंधस्तमपरस्य परिगृह्णाति
स्तनदपतेयमुत्रात इति आत्मोपदिष्टः सउपदेशः संपन्नतेनमुक्तरमाह अत्रायेति देहमात्रापगतौ मस्त्रप्रमाणः तस्मान्मोक्ष
पदेशान्मुक्तिसंभवतिगोणात्मशात्मत्वादात्मशाहः सतिमुख्ये इमाह अपिचेति केचिदुत्सारोदासर्वत्रात्मशात्मत्वाप्रमुख्ये ३५
आत्मशाहोनस्यादित्यर्थः चेतनत्वोपचारान भूतादिषु सर्वत्र चेतनत्वादात्मादित्यर्थः ॥

33

यदुक्तमनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति तत्राह अनेन जीवेनेति नामरूपयोर्व्याकरणं सृष्टिः आदित्यादिविषयमेतं अनेन जीवेनेति
चेतन्यात्मना ... चेतनत्वाच्चाचेतनत्वमीदृशस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति साधकं चेतनात्मीति हेतोः पूर्वमीक्षणस्य गौण
त्वमिति योजना चेतनवत्कार्यकारित्वं गौणः तेजआदेरचेतनत्वं कार्यकारित्वं मुख्यः गुह्यातेजः पदेन तदभिधानं सम्भवते न
च मुख्यमीक्षणमित्याह तेजआदिति सृष्टेन यदिमतं तेषामुक्तेस्तात्तदेवकृतमित्याह सन्निति गौणमुख्ययोरतल्पयोः

अनेन जीवेनात्मनेति विषयत्वाच्चेतनत्वे नामरूपव्याकरणादेश्चप्रयोजनत्वेनैव निर्देशात्तदात्मशब्दवत्किंचिन्मुख्यत्वेकारण
मस्तीति शङ्कां कृत्वा ... नमीक्षितृत्वस्य तेजआदिष्वपि च सदपि हि तत्ताद्रूपेण तदात्मशब्दादि ... मुख्यत्वस्य ...
मित्युक्तमर्थाल्लौकिकचेतने पि प्रधाने प्रवर्तमानस्य ... सर्वार्थकारित्वाद्व्यापारः ... तथैव मूर्तात्म
... मात्माभ इत्येवं इति प्रधाने हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वद्रूप करोति ... सिद्धिग्रहादिषु वर्तमा
नो यथैकपदात्मशब्दः ... ना चेतनविषयो भविष्यति भूतानि दृष्टं ... इति च प्रयोगदर्शनादेकपदज्योतिः प्राह
... विषयत्वे कृतमात्मशब्दी ... भिन्नत्वमित्युक्तं भवतीति तमिममर्थं ... नप्र
धानमचेतनमात्मशब्दवाच्यं भवितुमर्हतीति ... मिति प्रकृते सदधिमानमात्रं ... तेनाद्यतेनेति च तत्के
नोपयुक्तं तत्समर्थ ... परिदृश्यमानार्थं ... तस्मादेव चिद्रूपादेव ... मात्रत्वेन ...
पदेशार्थं हि चेतनमेतदात्माप्ययं तत्त्वमसीति श्रूयते ... चेतनस्य सतश्चेतनो मोक्षोपदेशो विपरीतत्वादसत्त्वप्रतिषिद्ध
स्यानर्थायैव प्रमाणभावादिति दोषप्रसङ्गात् ... मित्युक्तम

संप्रत्यभावेन गौणत्वमथ ... कल्पनातदात्मशब्दादिवसन्नाद्यतोऽप्यत्राभिप्रायः आत्मेति तत्कालिकत्वेन ...
... प्रधाने गौणत्वमिति शङ्कते आत्मेत्यादिना आत्मशब्दः प्रधाने पि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह यथेति नानार्थक
त्वे दृष्टान्तो यथेति ... सति ... प्रयोगात्तत्र ... ज्योतिःशब्दो यथा मुख्यस्तद्
दर्थः तस्मिन्नात्मशब्दे ... भेदत्वान् ... तत्त्वमस्यादि ... इत्याद्यर्थमाह नेत्यादिना कृतिः सम्भवत्यस्य

ब्र॰सू॰ सौत्रश्चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याह चशब्द इति विरुद्धत्वेति सत्यपीति अभिप्रायाज्ञानाद्धेयत्वेति सच्चयनिवेदनधीमात्रागतं तत्वं
भा॰ पुत्रं पिता वाच हे श्वेतकेतो उत तमादेशमप्राक्ष्य इत्यादेश उपदेशैकलभ्यः सदात्मा तमप्राक्ष्यः गुरुनिकटे पृष्टवानसि येन श्रवणेन
२६ मननेन निदिध्यासनेनाश्रुतमश्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः नन्वन्येन ज्ञातेनान्यद्ज्ञातमविज्ञातं स्यादिति पुत्रः शङ्कते क-
थमिति हे भगवः कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः कार्यस्य कारणानन्यत्वं ज्ञात्वाह यथेति पिण्डः स्वरूपेण विज्ञातेनेति शेषः
तत्र युक्तिमाह वाचेति वाचया वागिन्द्रियेणारभ्यत इति विकारो वाचारम्भणं ननु वाचा नाम्नैवारभ्यते न घटादिरित्याशङ्क्य ना-
ममात्र एव विकार इत्याह नामधेयमिति नामधेयविकारो घटो वाचा केवलमुच्यते वस्तुतस्तु कारणाद्भिन्नो नास्ति तस्मान्मृदेव

चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञा-
तमिति प्रतिज्ञातं उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः
स आदेशो भवतीति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव स-
त्यमेवं सोम्य स आदेशो भवतीति वाक्योपक्रमे श्रवणात् न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेय-
त्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवत्यप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं कुतश्च न प्रधा-
नं सच्छब्दवाच्यं ८ स्वाप्ययात् ९ तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य त-
दा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति

34 सद्भावः विकारमिथ्यात्वेन तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति नेत्याह सत्यमिति कारणं कार्याद्भिन्नसत्ताकं न कार्यं का-
रणाद्भिन्नसत्ताकं कारणातिरिक्तस्य कार्यस्य स्वरूपस्याभावात् कारणज्ञानेन ज्ञातं भवतीति सिद्धे दार्ष्टान्तिकमाह एवमि-
ति सद्ब्रह्म वस्तु वियदादिविकारो मृषेति ब्रह्मज्ञानेन सर्वं ज्ञेयं किंचिन्नावशिष्यत इत्यर्थः यद्यपि प्रधानज्ञानेन तत्कार्यात्मा-
दिकार्यस्य ज्ञानं भवति न पुरुषाणां तेषां प्रधानविकारत्वाभावादित्याह न चेति अस्माकं जीवानां सद्रूपत्वात् तज्ज्ञानमिति नेत्याह
भावः कुतश्चेति पुनरधिकस्य हेतोर्विमर्शः स्वपूयमो जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन्नप्ययश्रवणात् सच्चेतनमेवेति सूत्रयो-
जना एतत्स्वप्ने यदा यत्र स्वपितीति नाम भवति तदा पुरुषः सता संपन्न एको भवति सदैक्येऽपि नाम प्रवृत्तिः २६
कथमित्याह स्वमिति तत्र लोकप्रसिद्धिमाह तस्मादिति यस्मात्स्वं सदात्मानमपीतो भवति तस्मादित्यर्थः ॥

३

आत्मत्वादिजातेरेव साधारण्यान्नत्वे सत्तावाच्यापि तत्त्वे साधारण्येऽपि तथापि तस्यास्तत्त्वेऽनौपाधिकत्वेन निरूपकाभावा
न्नप्रधानत्वमिति तन्माह साधारण्येनेति तेन तत्त्वावच्छिन्ने तत्प्रकारकत्वं शब्दके नये च निरूपकमस्तीत्याह प्रकृतेऽपि तत्र
पदस्य निरूपकत्वं स्फुरयति न हीति ततः किं तत्राह तस्मादिति आत्मत्वादिजातेः शाब्दत्वं नानार्थकत्वं तत्र
निरूप्यते निष्ठेति कस्यचिदर्थस्य निरूपकत्वेनेति निष्ठाप्रयोगमन्तरा अर्थवादेति एतान्निवाचकत्वान्निरूप्यत्वेऽपि तस्य
माद्यस्य शब्दे नकत्वेन तत्त्वेन तत्साधारण्यविशिष्टत्वं च तच्छक्तिशब्दत्वं प्रतिपाद्यं शब्दप्रकाशकत्वेन गुणो
नस्योति प्रदोक्तः अर्थकत्वात् ज्योतिषि तेजस्यग्नये तित्वातिथौ रश्मौ ज्योतिः शास्त्रे गोत्वं यथा तदाहुः नन्वात्मशब्दादिनिरूपके सत्त्वएव

साधारण्येनात्मशब्दस्यानेककरणमपदं वाक्यं विनिर्माणकमंतरेण तत्त्वेनेति नानाविधं रयितुं शक्यते न च तच्चेतन
तस्य निरूपकं किंचित्कारणमस्ति तत्र नेन सदीतिन्तु न निह्नस्य चेतनः शक्यते नहि चेतनस्य श्वेतके नारचे
तन आत्मा नित्यं भवतीत्यत्र चासत्त्वात् चेतनत्वविषयत्वस्य सहकारिनिर्दोषत्वे ज्योतिः शास्त्रेऽपि लोके केनयोगेन
त्वन्नत्वे च रूढेर्थे नाद्य प्रकृतित्वेन तत्त्वे तत्साधारण्ये तत्त्वे नानार्थ इत्यादिना उपचारादेव तत्प्रयोगानिरूपं
सम्बन्धगौणत्वं धर्मस्यार्थे शंक्यतया व्याप्यतेः एतेनेव यथा न कारणान्तरानिरूपकत्वे नात्मनोऽयं तत्त्विष्यमातो
र्थदेशादिरिति तस्माच्चेतनस्य प्रधाने सहचरत्वं वा पुनस्तत्प्रधानस्य सह तत्त्वं वा हेयता चेतनाच पचनान्येव
प्रधानस्य तत्त्वं वा चेतनात्मा नात्मत्वमसीनोऽहम्परिहृता त्वात्मनः पदे शब्दार्थस्यात्मतत्त्वेन यातन्निरूप्यमात्मा सहिति तस्य
माखानमुपदिष्टिस्तस्य सदेवमन्वयायतानां तत्त्वं हि सर्वविषु तत्त्वमीपस्य प्रत्युत्तरात्मा समवायसमन्वयनी
ति अर्थस्यात्मनो प्रमाणत्वाद्यपश्चादर्थपतीतेर्व्याप्य तथापि तत्त्वात्मनो निरूपणे चेतनत्वं न स्यात्तत्त्वात्मनेति तत्त्वे

ह

त्वप्रधानस्य प्रधानेनैव तत्त्वमस्याधारत्वमनंकानि तानि कतिपयेन सूत्रसारांशस्य नानार्थकोऽपि सम्बन्धे गौणत्वं नानार्थकत्व
शंकायाः दुर्बलत्वेनात्मश्चिरात्मार्थ प्रयक्त अनया तत्पदेन तत्तत्पदार्थ चेतनस्य तत्त्वे ज्ञाता तत्वेन तत्त्वं महास्य तत्त्वे चेत
ह अथवेति निरस्तात्मनाऽसौ गौणत्वं नानार्थकत्वं शंकायाः आत्मशब्दस्य कर्त्तृत्वम् अवतत्त्वान्तरेण स्याः तत्तत्त्वमित्य
आत्मशब्देन जीवादिभिन्नादिति इत्यापि तथा मा तेजो पदस्य एतेनैव प्रधानस्य कारणत्वं निरासे देहादिरर्थः ननु यथा
कश्चिदकंपनी इत्यादिति कस्याप्यस्यात्मतत्त्वसंप्रतिपत्तौ पदिशति न हि तत्त्वमनपेक्षप्रधानस्य सत्त्वादर्थस्यात्म

शा
भा
२२

ततइदं वेदान्तवाक्यानामवगतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यमात्राचेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थः यावतेकमविना
द यदितर्कि किं कस्मादिना अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनादिकं चेतनत्वमिति अवगतिवैयर्थ्यमित्यर्थः विप्रतिपत्तिविप्रलम्भादिदोषः प्रति
गच्छेत्तु प्रमाणान्तरादपोद्यया गोलकं प्रादुर्भवति प्रमाणाभ्यां तेनत्वं देवः सर्वादयस्तदनुग्राहकास्तदनेन देहलोकेन इति लो
कविषयाः स्वर्थः ननु वेदान्तानां स्वतः प्रामाण्ये तत्प्रमेयकं स्वार्थनिश्चायकत्वसंभवात् किं गतिसामान्येनेत्यत आह
महदेवेति एकरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिद्वारेण स्फुटतः वक्तृदिति यथा सर्वज्ञपकल्प्या

यदितर्कि कस्मात्येऽखवेदान्तेष्वपि भिन्नाकारणावगतिरभविष्यत् क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं क्वचिदचेत
नं प्रधानं क्वचिदसदेवेति ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत न
त्वेतदस्ति समाने वरि सर्वेष्ववेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रति
ष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः इति तस्माद्वा एतस्मा
दात्मन आकाशः संभूत इति आत्मन एवेदं सर्वमित्यात्मन एष प्राणो जायत इति चात्मनः कारणत्वं दर्शय
न्ति सर्वे वेदान्ताः आत्मशब्दश्च चेतनवचनः सर्वोपि चायं ब्रह्मप्रामाण्यकारणमेतद्धि वेदान्तवाक्यानां चेतनकार
णत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु तोकतिसामान्यात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं कुतश्च सर्वज्ञं
ब्रह्म जगतः कारणं १ श्रुतत्वाच्च ॥ स्वशब्देनैव सर्वज्ञः ईश्वरो ब्रह्म जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वत
राणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः इ
ति तस्मात्सर्वज्ञं जगतः कारणं नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धं ॥ वगतिहेतुत्वं प्रमाणादीनां बाधादिषु वेअप्रामा
वेदान्तानां गतिसामान्यप्रामाण्यदार्ढ्यहेतुरित्यर्थः एवमीक्षत्यादिलिङ्गैश्चेतनत्वे वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनवा
चकशब्देनापि निरस्यति श्रुतत्वाच्चेति सूत्रं व्याचष्टे स्वशब्देनेति स्वस्य चेतनस्य वाचकः सर्वज्ञः ईश्वरः का
लकालो गुणी सर्वविद्यः परमेश्वरं प्रकृत्य सर्वविन्करणमिति श्रुतेः तत्त्वान्त्राचेतनं कारणमिति सूत्रार्थः करणाधिपाः
जीवास्तेषामधिपः अधिकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति ईक्षत्यादिकपरमाणुवादाद्यप्यमुक्तमिति

३५

ब्र
सू
टि

२२

अतेजस्त्वात्तथेत्यर्थः । एवमादिना एतेषां तेजोऽन्नर्थस्यापि शुङ्गस्य सत्यात्पत्तिं पिकर्षेति निमस्यनीवस्य सत्यस्यार्धवाशुपाधित्वादि
निवृत्तं नाम्नस्वप्रयोगोरूपाधिमाह मन इति पुष्टिपक्वमनोऽन्नेनैवपुरुषस्यैतद्यदादि स्थूलास्थीनि विशेषाणां ज्ञात्मनामसंबन्धात्मा
नात्मेति हि या अगस्यत्वविशेषणादेव नेत्याशोतिमापश्चेत्रियसंज्ञात्मानतिः आत्मत्रासनाभ्रमत्वैवपिरिशुः सन्तेजसस्यंज्ञः
स्वप्रविविचिववाससनासरहिते मायापरिशिष्टमात्र रूपनैषमात्मनन्नत्र इति श्रुतिस्थमनः शाहुत्वाचाभवतिस आत्माऽस्थूल

यथा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोके प्रसिद्धं नाम निर्वक्ति स्वयमेवेनेत्याचक्षते यः प्रकृतः सत्सम्पन्नो भवति स्व
मपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः श्रुणि श्रुवैस्येनेत्याधीनत्वप्रसिद्धप्रभेदवाच्यत्वादिमनस्यतिप्रसत्योः प्रयोगदर्शनात्
मनः प्रचारोपाधिविशेषसंबन्धादिन्द्रियार्थानात्त्वद्विशेषात्रोप्तात्वोनात्मात्तिः निद्रासनादिविशिष्टः स्वमात्म
रूपमनः साक्षाच्चाभवतिसदुपाधिद्वयोपरमेस्वरूपमात्मस्थायाप्रमाणाभिरुह्विशेषाभावात्मात्मनिरुक्तीनद्वे
निस्वयमपीतोभवतीत्युच्यते यथा हृदयशाहृनिर्वचनश्रुत्यादिकं नंस्वावायश्च आत्मा हृदितस्मात्तदेवनिरुक्तंहृद
यमितितस्माद्हृदयमितियथावाशनाया उदन्यायामृतवृत्तिमत्त्वंदर्शयतिश्रुतिरापएव वनदृशितेन नयंतेतेजएव
नमीनेनयतइतिच एवंसमात्मानमत्सदवाचमपीतो भवतीतीममर्थंत्सपितिनामनिर्वचनेनदर्शयति
नचचेतनआत्माऽचेतनंस्वरूपत्वेनप्रतिपद्येतयदि हिस्युः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्देनोच्यतेनमपिचेतनोऽ
चेतनमपेतीतिविरुद्धमापद्येत श्रुत्यंतरंच प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तोनबाह्यंकिंचनवेदनांतरमितिसुषुप्ता
वस्थायांचेतनेनप्यंदर्शयति अतोयस्मिन्नप्ययः सर्वेषांचेतनानांतच्चेतनंसत्सदवाच्यंजगतः कारणंनप्र
धानंश्रुतस्त्वनगधानेनुमानतः कारणं ॥ गतिसामान्यात्

सत्त्वोपाधिद्वयोपरमेदेनवः कर्तेतिविशेषाभिमानाभावात्सोन ह्रस्वपञ्चेयंतप्रतत्त्वं नन्वस्वपितीति नामनिरुक्तेरर्थ
वादत्वात्कथमर्थसिध्दिः यथेति तस्याहृदयप्राहृष्टेतन्नि वेचनं तद्वितामिन्नेत्वैवकृतानवयंतेजस्यंतीनाणएवामाना
शापदर्थः नसीतंडदकंनयतेशोषयतीतितेजएवोदनंप्रचरीकं स्मादम: एवमिदमपिनिर्वचनेनयथार्थमित्याह एव
मिति इदं च प्रधानपक्षेनयुक्तमित्याह नचेति तथाहुस्वात्मनो वात्मीयेपिक्रिवस्तीमाशेकाद यदीति प्राज्ञेन
निर्वचेतनत्वेनस्वेणसंपरिष्वंगाभेदभावमाभावेनाभेदइत्यर्थः ॥

छा०
भा०
टी०

रूपहृदयेष्वतिमाह । ज्यायानिति । हैतस्थानं ज्यायानमलं सगुणरूपं निर्गुणमनन्तयामं स्पृष्टं निर्गुणमादित्यर्थः एकस्य हि रूपत्वे विरुद्धमित्यत आह । विद्येति । विद्याविषयो ह्ययं निर्गुणानं सत्यं अविद्याविषयउपास्यं सगुणत्वं कल्पितमित्यविरोधः तत्राविद्याविषयं विवृणोति । तत्रेति । निर्गुणज्ञानार्थमारोपितमप्येवमाश्रित्य बाधात्मा का लेशदृष्टिर्हि कल्पयन्नननन्त फलार्थमुपासनानि विधीयन्ते तेषां चित्तैकाग्र्यहेतुत्वान्मुक्तिफलमिति तद्धाकानाममपि मद्दातात्पर्यं तत्र स्पष्टीति मं तद्धुना सगुणेऽप्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं दहरविद्यादीनां क्रममुक्तिः उद्गीथादिध्यानस्य कर्मसमृद्धिः फलमिति भेदः ध्यानानां मानसत्वात्तानं तरंगत्वात्तज्ज्ञानकांडविधानमिति भावः ननूपास्यब्रह्मण एकत्वात्कथमुपासनानां भेद

न तमन्यत्वात्तेनं संपूर्णमभ्यदिति चैवं सरस्वतो विद्यादिया विषयभेदेन ब्रह्मणो हि रूपतो दर्शयेतिवाकानि तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहार इत्यत्र कानि चिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि कानि चित्क्रममुक्त्यर्थानि कानि चित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति तथापि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति च स्मृतेश्च यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति यद्यप्येक आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजंगमेषु गूढस्तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदेत्यत्र

स्तत्राह । तेषामिति । गुणविशेषाः सत्यकामत्वादयो हृदयादिरुपाधिः अत्र स्वयमेवाशंकां परिहरति एक इति परमात्मस्वरूपाभेदेऽप्युपाधिभेदेनोपहितोपास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः तं परमात्मानं यद्गुणत्वेन लोकाराजानन्निवोपासते तद्गुणत्वमेव तेषां फलं भवति क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः ध्यानवान्भवति स्मृतानाहृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव श्रुतिमाह । स्मृतिश्चेति । ननु सर्वभूतेषु निरतिशयात्मनः एकत्वादुपास्योपासकयोस्तारतम्यमतयः कथमित्याशंकां परिहरति यद्यप्येक इति उक्तानामनुपाधीनां स्थितानां तस्मादैश्वर्यतारतम्यस्वरूपपात्रीनां तारतम्यरूपाविशेषो भवतीति तेषु कूटस्थस्यात्मनः उत्तरोत्तरमनुष्यादिहिरण्यगर्भान्तेष्वाविर्भावतारतम्यश्रूयते तस्य आत्मानं स्वरूपमाविस्तरां प्रकटतरं यो वेद उपास्ते सोऽश्नुते तदितिनव प्रयत्यादित्यर्थः तथाच ३८

हृतानुवादेनोत्तरसूत्रसंदर्भमारचयति जन्मादीति प्रथमसूत्रस्य शास्त्रारंभहानत्वान्नन्वादिसूत्रमारभ्य अंतं सर्ववेदान्तानां
कार्यप्रधानाद्यचेतनेच समन्वयनिरासेन ब्रह्मण्येव तात्पर्यमतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रंथारंभे किंकारण
मित्यत्र: वेदांतेषु ब्रह्मणि निर्गुणब्रह्मवाक्यानां तत्पर्यमुपलब्धेः नन्नु कस्य वाक्यस्य सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणसम
न्वयः कस्य वा गुणाविवक्षा विना साक्षाद्ब्रह्मसमन्वय इत्यत्रो हेतुकारणमित्याह उच्यत इति सोऽस्य सगुणनिर्गुणवा
क्यार्थस्य संदिग्धरूपं द्वीति नामरूपात्मको विकारः सर्वं तत्तद्वेदोक्तदृश्यमान्यत्वादि विशेषइति वाक्यार्थः वाक्यान्तरादइति
यत्रद्दीत्यादिना यशांखल्वतानावस्थायां द्वैतमिव कल्पितं भवति तत्तदाइतरः सच्चितसंपश्यतीति इत्येषा नापि कं वस्तु भाति
यत्रज्ञानकाले विदुषः सर्वं तदात्ममात्रमभूत् तत्केन कं पश्येदित्याद्येवाश्रिरूपाधिकं तत्वं भाति यत्र सम्भित्तिनिष्ठ
जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य अफलत्वाच्चैवमित्यन्ते: सद्वैतान्नृदाहृतानि वेदांतवाक्यानि तेषां सर्वेषां: सर्वेषां किंदीक्ष्यतेजग
तो जन्मस्थितिलयकारणमित्यनेनास्य प्रतिपादकत्वात्पूर्वेक प्रतिपादितं तानि सामान्येन न्यासेन च सर्वे
वेदांता उत्तरकारणवादिन इति व्याख्यातमतः परस्यैवास्य किंतु स्यातामित्युच्यते द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते ना
मरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितं यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्रत्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृ
णोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिव
दन्यदास्ते निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनं अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलं नेति नेत्यस्थूलमनण्व
तो विद्यान्निर्दिष्टं किमपि न वेत्ति सोहितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः अथ निर्गुणत्वेनैतं सगुणमनूच्य तेयत्र सगुणस्थि
तेद्वितीयं वेत्ति तदल्पं तदितिर् उपरत्नभूमा तदमृतमिति तं अग्रेर्थात् पूर्वेव सायोध्यं धीरः परमात्मैव सर्वाणि रूपाणि विचि
न्त्य सृष्ट्वा नामानि च कृत्वा उक्तादेशविषयेणरीतं सं शास्त्रवक्तृः मो वर्णितेन सगुणत्वेन निर्गुणत्वेन विद्वान प्यमृतो भवतीति
नीतः कलाग्रंथाः यस्मात् निष्कलं श्रुतो निरोधात्वान्निष्क्रियं अतः शांतं सर्वविशेषं निरवद्यं रागादिदोषशून्यं अंजनं मल
तमः सर्वपापमोदिकं वा तद्रहितं निरंजनं किं वा मतस्य मोक्षस्य स्वरूपमेव वाक्यो त्यवृत्तिस्थत्वेन परमत्वं सेतुं लोकिक
सेतुवन्मापकं यथा दग्धेंधनोऽनलः शाम्यति तन्मिव विघातं शास्त्राश्रयंतं निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः नेति नेती

मु०
भा०
३९ परिहरति तस्मादिति संगच्छते विज्ञानात् मुख्य इति परमात्मेत्यर्थः शारीरत्वेपीश्वरत्वं किं तस्मात्कस्माद् नवेति जीवतंडवीरमित्य
र्थः नन्वानंदपदप्रयोगेष्वानंदमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याशंक्य नो नित्याभ्यासाधिकारेप्योति: पदस्याभ्यासनिष्ठामयपरत्वेवत आनं
दमयप्रकरणाख्यानंपदस्यानंदमयपरत्वात् तदभ्यासस्तत्प्रयोजनसाधकत्वमित्यभावात् आनंदमयं प्रत्यभ्यासोस्तीति रसस्सारः आनं
द इत्यर्थः अयं लोकः यद्येष आकाशः पूर्णः आनंदः साक्षीश्वरको तस्मात् तदाकोवान्याच्चलेत्कोवाविशिष्यमाणएव जीवेत्

तस्मात्प्रियाद्यवयवयोगच्छारीरत्वप्रतीतेश्च मुख्यब्रह्मवादानामसंगतप्रियादिसंस्पर्शःस्यादित्यत आह प्रियमेव शिर इत्यादि श्रूयते
शारीरत्वं च श्रूयते तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनंदम
य इत्यर्थः न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शोऽवारयितुं शक्यः तस्मात्संसार्येवानंदमय आत्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते
॥ आनंदमयोऽभ्यासात् १२ पर एवात्मानंदमयो भवितुमर्हति कुतोऽभ्यासात् एवमस्मिन्नेव ब्रह्मात्मन्यानंदशब्दो बहु
कृत्वोऽभ्यस्यते आनंदमयं प्रस्तुत्य रसो वै स इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवति को ह्येवान्या
त्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यात् एष ह्येवानंदयाति सैषानंदस्य मीमांसा भवति एतमानंदमयमात्मा
नमुपसंक्रामति आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति च अन्यत्र च विज्ञान
मानंदं ब्रह्मेति ब्रह्मण्येवानंदशब्दो दृष्टः एवमानंदमयस्यात्मत्वं तासेदोष आनंदमयस्य सर्वान्तरत्वात् मुख्य
37 मेव ब्रह्मात्मानमुपदिदिक्षुणा हि लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शारीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्ध
मनूद्य मूषानिषिक्त द्रुतताम्रादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं ॥

तस्माद्देयवानंदयतीत्यर्थः स एव स्वाद्यादिनावस्थमानः मनुष्यगुणानंदमारभ्य ब्रह्मानंदावसानान् एषां सन्निहि
तानां आनंदस्य तारतम्यमीमांसा भवति उपसंक्रामति विद्वान्प्राप्नोत्येकदेशिनोऽर्थः मुख्यसिद्धान्ते तु उपसंक्रमणं विदुषः को
शानां प्रत्यगात्मत्वेन विलापनमिति ज्ञेयं शिष्टं स्पष्टार्थं आनंदशब्दाभ्यासादवगतिः सर्वत्र समानेति गतिसामान्यार्थ ३१
माह अन्यत्र चेति लिङ्गादन्यत्रात्मसन्निधेर्वाधयति मत्वाह नासाविति सर्वान्तरत्वं न स्फुटमित्याशंक्य ततोन्तरमिति
वाक्यैः तस्य सर्वान्तरत्वमिति विरोधोऽति मुख्यमिति लोकबुद्धिमिति तस्माः स्थूलग्राहितामनुसरेदित्यर्थः ॥

शब्दस्य बहुकृत्वो [illegible] ब्रह्मण्यभ्यासादानंदमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते पतत्कमन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहे पतितत्वादानंदमयं मुख्य

आ

अथैष भगवद्गीतानामुदाहृतमिति एतन्मयमिति अत्र सूत्रे देहेन जीवन्तेनोपास्यता किं जीवत्वेनेत्युक्तं भवति तत्र सूत्रकारः संमति
माह एवमिति इदयप्रसंबंधः एवं पक्षिन्याको उपाधिविवक्षितत्वहा कल्पासनापक्षमिति विवक्षमानः सूत्रसंदर्भसारं भर
त्युक्तावन्नविवक्षितत्वहानं तेपव्रशपरमितिनिर्णायार्थमारंभः स्यात् एवं सपक्षमिति अन्नमयादिकोशाः उपाधिविशेषाः
वाकारादिस्थानार्थं आरंभसमर्थं नत्पुपसंहरति एवमेकमप्यनीति सिद्धवत्कृत्यातिसामान्यस्यसाधनार्थमपुनरारंभः स्यात्
यथेति अत्र प्रसिद्धप्राणमनोबुद्धयो हिरण्यगर्भस्याः किं वा चेतन्यमेव आनंदस्तेषां पंचानां विकाराः आध्यात्मिकदेहा

एतानापि यद्यद्विभ्रांतिमत्त्वं श्रीमद्विंनिमेवचा ततदेवाव्याकृतं ब्रह्मतेनोक्तं संभवंमिति यत्रयत्रविभ्रमत्वं घटितमायः
समर्थ्यवस्तुपाणानवाचोपते एवमित्याप्यादित्यमंउक्तेहिरण्मयः पुरुषः सर्वपापोदयलिंगानवत्वेतिवत्से
वमाकाशस्तल्लिंगादिनादिपुत्रहेतुं एवंमयोमत्विकवशात्मधात्मतान्नमुपाधिविशेषवहारेण परिदृश्यमानमप्यवि
वदितेनापि सर्वं विशेषपरापरविशेषत्वेनसंदिश्यमानं वाकारादिपर्यालोचनया निर्णीतं संभवतियथेदेवता
वदितेनापि सर्वं विशेषपरापरविशेषत्वेनसंदिश्यमानं त्यक्तोऽपि सर्वं वा सत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदो
वदानंदमयोऽभ्यासादिति एवमेकमपि अस्यापदितेनापि सर्वं निरस्यापि सर्वं वा सत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदो
तेषूपदिश्यतरतिमद्दर्शयितुं परोऽयं आरभ्यते यत्रयतिसमान्यादिसचेतनकारणमुक्तंतदपि वाक्यांतराणि बहू
विषयाणि आचक्षाणेन अर्थविपरीतकारणनिषेधनपंचानां आनंदमयोऽभ्यासात् तैत्तिरीयकेऽन्नमयं प्राणमयं
मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्याम्नायते तस्माद्वा एतस्मादिज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानंदमयः इति तत्र संशयः किं
मिहानंदमयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यथा प्रकृतं मयस्यातिमननं तत्र संनिधिः किं वाऽन्नमयादिवद्ब्रह्मणोऽर्थांतरमिति किं ता
वत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थांतरममुख्य आत्मानंदमयः स्यात्कस्मादन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् अथापि स्यात्सर्वांतरत्वा
त्पमनोबुद्धिर्जीवान्नमयादयः पंचकोशाः निरूढे परमार्थः एवैषिकृतत्वेनाग्न्यादेस्तत्पाठात्तस्याप्येन न संशयाभावा
हाणाप्रायपाठेन विज्ञानमयकालेऽकृतेहिमयटो विकारे प्राचुर्यचनसाहचर्यात्मप्रायेऽविकारप्रायपाठादानंदविकारो जीवः आनंद
मयः इति निश्चयो स्तीति मनुष्यादशस्यास्तरमात्मपुर्वपदमारकमस्मादिन्नाकांतर्भेदकेऽन्नमयादीति क्रमादिसंगतयः स्व
टाएव पूर्वपदेहोऽनिकल्पमतेजोवापात्तपिपरिश्रमिः कल्पमिदानेनतमस्तोमानितिभेदः पाकते अथापीति ॥

[illegible]

निराकरणाय

सू० भा० ५

आनंदमयस्य ब्रह्मत्वे लिंगमंतरमुपक्रमणमाह मांत्रेति यस्मादेवं प्रकृतेनमानमांत्रवर्णिकमेव ब्रह्मानंदमय इति वाक्ये गीयते यस्मिन्नेता
ननु मंत्रोक्तमेवान्नमयामिति कोऽतिदेशफलमाह मंत्रेति ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानत्वात्तावन्मात्रस्य मंत्रवर्णे नेदमुक्तमविरो
धादित्यर्थः तद्विशेषणं प्रयोजनाभावादित्यर्थः नहीत्यन्नमयादीनामपि मांत्रवर्णिकब्रह्मत्वं स्यादित्यत आह नेति किं च सत्याद्युक्तब्र
ह्मणो विद्यामंत्रवर्णे पंचमपर्यायस्यानंदमयेति शिक्षायां नियमात्सकलेनैकार्थ्यत्वेनासावानंदमय इति हेत्वाह एतद्विशेषणेति स
त्यः तमः स्पष्टालोचनमनत्यंतप्रकृतत्वानित्यर्थः अभिधानेकासनावधूम्राभिन्नमतिरेकः अधिकारप्रकरणे सम्यानं

मांत्रवर्णिकमेव च गीयते १५ इतश्चानंदमयः पर एवात्मा एतस्माद्धृष्टविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यस
स्मिन्मंत्रे यद्ब्रह्म सत्यज्ञानानंतैर्विशेषणैर्निर्धारितं यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजंगमानि भूतान्यजायंत यच्च भूतानि
सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वांतरं यस्य विज्ञानायान्योंतर आत्मेति प्रक्रांतं तन्मांत्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गी
यते तस्मादन्य आत्मानंदमय इति मंत्रब्राह्मणयोरेकार्थत्वं युक्तमविरोधात् अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातां न चा
न्नमयादिभ्य इवानंदमयादन्योंतर आत्माभिधीयते एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात् न
स्मादानंदमयः पर एवात्मा नेतरोऽनुपपत्तेः १६ इतश्चानंदमयः पर एवात्मा नेतरः ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः न
जीव आनंदमयशब्देनाभिधीयते कस्मादनुपपत्तेः आनंदमयं हि प्रकृत्य श्रूयते सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपो
तद् तप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किं चेति तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टु
रव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते भेदव्यपदेशाच्च १७ इतश्च नानंदमयः संसारी यस्मादा
नंदमयाधिकारे रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति जीवानंदमयौ भेदेन व्यपदिशति नहि लब्धैव लब्धव्यो
भवति कथं तर्हि नात्मान्वेष्टव्य आत्मलाभात्परं विद्यत इति श्रुतिः स्मृतिश्च यदि लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तं बाढं
तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टस्तेन
देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मानन्विष्टान्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मंतव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादि

दमयोरसः ननु लब्धृलब्धव्यभावेऽप्यभेदः किं न स्यादित्यत आह नहि लब्धैवेति ननु लब्धृलब्धव्ययोर्भेदस्याव्यपकत्वेऽश्र
तिस्मृतिबाधः स्यादित्याशंकते कथमिति यावत्तावदित्येतदुक्तमतः श्रुतिस्मृती कथमिति तत्त्वयः उक्तांशं कामंगीकरोति
बाढमिति तर्हि आत्मनएवात्मना लभ्यत्वोक्तिबाधः अभेदादित्याशंक्य कल्पितभेदान्न बाध इत्याह तथापीति अभेदेऽपि संसृ
लौकिकः भ्रमस्त्वात्मनः स्वाज्ञानजभ्रमेण देहाद्यभिन्नस्य भेदभ्रान्तापरमात्मनो हेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः अन्वेष्टव्यो देहादिविवि

३४

आ

अथैषा भगवद्दीपिका भासतद्वति एतन्मयमिति अन्नरसमयो देहो न जीवो नैतो ग्राह्यतां किन्तु तदन्येनेत्युक्तं भवति तत्र सूत्रकारसंमति
माह एवमिति इदमन्नरसमयः एवंप्रकारेण प्राणादिविवक्षितलक्षणात्मकमयार्थेन तथा प्राणादिकमन्नरसमयादिस्वरूपसंदर्भस्वार्थमर
स्तत्काधत्रविवक्षितत्वाद्वा तेनैव तत्परमितिनिर्णयार्थमारंभ इत्याह एवमप्यादीति अन्नमयादिकोशादुपाधिविशेषाः
वाक्यगतित्तात्पर्ये आरंभस्तदर्थं तन्मूलसंदर्भ इति एवमेकस्माद्येति सिद्धवत्कृत्य निःसामान्यस्वरूपार्थमप्युत्तरारंभ इत्याह
यदेति अन्नमयसिद्धं प्राणमनोबुद्धयो हि शरीरगर्भरूपाः किंच चैतन्यमपीत्यत्र आनंदस्य पंचानां विकाराः आध्यात्मिका देहप

रतावपि यद्यपि दृश्यन्ते मस्तत्तेषाम् इन्द्रियतया वा तत्तद्देवाधीनत्वं मम तेनैतत्संभवमिति यत्र यत्र विभक्तिं प्रतिपादयः
सर्वत्र स्वरस्यैव वाच्यतया पर्यवसानं एवमिति प्राणादितमं ततो हि प्राणमयः पुरुषः स वा एष पुरुषविधस्तस्य प्रिय एव शिरः
वमाकाशात्मेति प्राणादितादिदृष्टं पंचकोशमयं ततः प्राणमयादिमन्नान्तमुपाधिविशेषवद्धारेण प्रदिश्यमानमन्यदिति
वदितोपाधि संवेद्यविशेषपरापरं विषय तेजस्संदिश्यमानं कार्यगतिपदार्थं लोचनया निर्णीतं तदभावतियदेवता
वदानंदमयोभ्यासादिति एकमेकस्यापि प्रत्येकं तित्तोपाधिसंवेद्यं निरस्तोपाधिमेवं वा सा स त्वेन तेषां तेनच वेदां
तेषूपदिश्यन्त इति प्रदर्शयितुं परोऽयं आरभ्यते पञ्चानां सामान्यादिन्यचेतनकारणाम् कं तदपि वाक्यान्तरालितस्मि
विषयाणि आचक्षणेनात्र सर्वविपरीतकारणनिषेधेनयुच्यते आनंदमयोऽभ्यासात् तैत्तिरीयकेऽन्नमयं प्राणमयं
मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्याम्नायते तस्माद्वा एतस्मादिति तानन्मयादन्योऽन्तर आत्मानंदमय इति तत्र संशयः किं
मिदानंदमयः परं ब्रह्मैव परमेश्वरं तेनोक्तं तथा प्राणमयादिवदुत्पत्तिविकारादिमयादिवदुत्पन्नकोश इति किं ता
वत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽतीतरममयत्वा आत्मानंदमयः स्यात्कस्मादन्नमयादिप्रवाहपतितत्वादथापिस्यात्सर्वान्तरत्वा
त्प्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः पंचकोशास्तु निरूप्यते: परमार्थेः एवंविकल्पितो णमुख्येत्तराणां तदन्त्वेन सैषा भावा
दानंदमयोऽपि पावनेन विज्ञानकोशतः स नित्यमयदेविकारे प्रावृणं च प्रवाहकालमयं विकारस्वप्रयोगादानंदविकारो जीवः आनंद
मयः तिनिप्रयोलोति सत्युदाहरणात्सर्गतात्सर्वपदार्थकार्यादिवाक्यात् अन्नमयादीति क्रमादिसंगतयः स
टाएव पूर्वपदे हृतिकल्पमते जीवो वा परमात्मा वा नियोगाद्यान्ति: कल्पे सिद्धान्तेन प्रयोजनस्यनिभेदः प्रकृते नयायीति ८

निराकरणाय

ब्र॰ भा॰ ४

आनंदमयस्य ब्रह्मत्वे लिंगमुक्त्वा प्रकरणमाह मांत्रवर्णिकमेव च गीयत इति यस्मादेवं प्रकृते तत्कामनमात्रवर्णिकमेव ब्रह्मानंदमयत्वेनोक्तं यो विद्वानन्तो
न च ब्रह्म विद्याप्रकरणमिति केवलमानंदमयपरं ब्रह्मेति ब्रह्माणमात्मनं ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रस्तुतं तद्ब्रह्म आनंदमय एव सिद्धं
आदिस्तदनंतरमुपक्रमादिति प्रकृतार्थः नेतरोऽनुपपत्तेरिति मांत्रवर्णिकमेवानंदमयत्वेनादि ब्रह्मेति न्यायेनाह नेतर इति किंचास्य ब्रह्मत्वं
तेनोपदिष्टात्मत्वादनीश्वर एव परमात्मानंदमयः स्यादिति प्रश्नानां पुनः प्रकृतेनानंदमयत्वेनाह भेदव्यपदेशाच्चेति स
ईश्वरः तपः स्वष्टा लोकानसृजत तत्कृत वानित्यर्थः अभिध्यानेकामनत्वब्रह्मणो भिन्नत्वमतिरेकः अधिकारे प्रकरणे ब्रह्मानं

मांत्रवर्णिकमेव च गीयते १५ इतश्चानंदमयः परएवात्मा यस्माद्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्य
भिन्नं ब्रह्मेत्युक्तं सत्यज्ञानानंतत्वविशेषैर्निर्द्धारितं यस्मादाकाशादिक्रमेण सर्वाणि भूतान्युत्पाद्य तदेवानुप्रविश्य गुहायां
स्वभूतानामन्तः प्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं यस्य विज्ञानाय अन्योऽन्तर आत्मेति प्रक्रांतं तन्मांत्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गी
यते नान्तर आत्मानंदमय इति ब्रह्मप्रकरणे विशेषकार्यत्वप्रकमविरोधात् स्यादिति कृतत्वात्ताप्रकृतप्रक्रियेत्याशंक्याह न चा
न्नमयादिभ्य इवानंदमयादन्योऽन्तर आत्माभिधीयते एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति तस्मा

स्मादानंदमयः परएवात्मा नेतरोऽनुपपत्तेः १६ इतश्चानंदमयः परएवात्मा नेतरो यस्मादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः न
जीव आनंदमयशब्देनाभिधीयते कस्मादनुपपत्तेः आनंदमयं हि प्रकृत्य श्रूयते सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपो
९६ तप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेति तत्र प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टु
रव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते भेदव्यपदेशाच्च १७ इतश्च नानंदमयः संसारी यस्मादा
नंदमयाधिकारे रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति जीवानंदमययोर्भेदेन व्यपदिशति नहि लब्धैव लब्धव्यो
भवति कथं तर्हि नात्मान्वेष्टव्य आत्मलाभान्न परं विद्यत इति श्रुतिः स्मृतिश्च यदा ह्येवानंदं लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तं बाढं
३४ ○ तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैवासतत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टस्तेन
देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मान्विष्टान्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्यः श्रुतः श्रोतव्यो मतो मंतव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्येवमादि

दमयोरसः ननु लब्धृलब्धव्यभावेऽप्यभेदः किं न स्यादित्यत आह नहि लब्धैवेति ननु लब्धृलब्धव्ययोर्भेदस्याबाधकत्वेऽ
तिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्याशंकते कथमिति यावता वस्त्वभेदस्तावदिति श्रुतिस्मृती कथमिति न्यायः उक्तां शंकामंगीकरोति
बाढमिति तर्ह्यात्मनएवात्मना लब्धत्वोक्तिबाधः अभेदादित्याशंक्य कल्पितभेदात् ब्रवाधइत्याह तथापीति अभेदे पीत्यर्थः
लौकिकः भ्रमस्थात्मनः स्वात्मानं जन्मना देहाद्यभिन्नस्य भेदभ्रांत्या परमात्मनो हेयत्वायुक्तिरित्यर्थः अन्वेष्टव्यो देहादिविवि

भेदव्यपदेशाउपपद्यते ५

...तयोरेपः विवेकज्ञानेन लब्धः स्वात्मानंतम्यतदर्थस्यानम्यः
विज्ञानेनेदिध्यासनस्वात्मनोवाक्यांतरस्यार्थानुवादादर्थेन स्तं

नामरूपप्रपञ्चाकारत्वव्यवहारास्पदे लोकप्रसिद्धे देहे न सामान्येन प्राणमनः प्राणाकारेणैव समभिव्याहृतं प्रश्चीणोतीति प्रतीतेर्योगान्नेतर
उपाधिविज्ञानमयकोशात्मत्वं नापि प्रायपठितत्वाद्वा शरीरेणोपपन्नानन्दमयस्य शारीरत्वमिति लिंगद्वयेनैवं व्यतः संप्रत्ययाभावाद्यथा
ससंबोधनत्वात्मा विकारसन्निधेर्वा यदिति भावः विकारार्थे कमयट् प्रतिषेधेः सत्यायत्नाशंका मयटः प्राचुर्येऽपि विधानादिति
वमिताह विकारेणादिना नन्वहमन्वचनेन मयडिति तद्धितविधानसामर्थ्यान्न प्राचुर्यार्थे विशिष्टस्य प्रसक्तस्य वच
प्रवीणाप्रवीणसमानमुन्नेयोत्तरमतान्मानमात्मेति प्राद्यन्यलिपतिप्रोक्तार्थो सर्वान्तरत्वस्य सानंदमयमात्मानमुप
दिदेश नि प्रशंसया प्राकृतमतो निर्दिष्टानन्दप्राचुर्यानाशास्तम्य प्रतीयते प्रशंसितत्वात्प्रत्यक्षेपणे ब्रह्मलोकेवा
तीमवत्येव विज्ञानानंदमयस्य सर्वान्तरत्वान्नु ब्रह्मान्वयत्वे यत्तद्योऽपि पादीनां भिन्नत्वादिकल्पनात्वयपनाम्न प्रिया
त्मन इत्यनीला नेतरेणाभिजानितानानन्दात्मा विकीर्णत्वं समाधीयत प्रवाणानंदमयस्मात्र मयादि शरीरपरंपर
याप्रदर्शमानत्वात्मजनः साक्षादेव स शारीरत्वं संसारिकत्वमस्मादानंदमयः विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ११
प्रज्ञानानंदमयः प्रज्ञानमात्मा विज्ञानमयेति कस्मादिकारशब्दान्मयडित्यस्य न्यायतस्य मनः प्राचुर्यविकारवचनः सम
भिमतमानंदमय इति मयटो विकारार्थत्वात्तस्मादन्नमयादि शब्दवद्विकारविषयत्वमानंदमयस्येति चेन्न प्राचुर्य
र्थोऽपि मयटः स्मरणात्तत्प्रकृतवचनेमयडिति हि प्रचुरतायामपि मयट् स्मर्यते प्रचुरमयो यज्ञ इत्यत्र प्रचुरत्वस्य
नैवमानंदप्रचुरं ब्रह्मानंदमयमुच्यते मानंदप्रचुरत्वं च परमात्मन्यत्ता हारभ्यानन्दम्भित्वन्नरोरिम्यावेपन
यानप्रानंदस्यकाब्रह्मानंदस्यानतिशयत्वाच्च परमात्मन आनन्दप्रचुरमयटः ५ तद्धेतुव्यपदेशाच्च १४ इत
श्च प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिरेवैष ह्येवानन्दयातीत्यानन्दयतीत्यर्थः यो ह्यन्या
नानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्व
न्मिधानेमयट् प्रकृत्वोपमवत्नीतिसूत्रार्थः प्रकृतवचनमयहण्ण प्रकृतस्य मात्रु र्येवेति प्रसिद्धः नाहस्यलोकेन्नप्रदाभि
धानाद्याज्ञमयोयज्ञ इति प्रकृतवचनप्रचुरमन्नमित्रनयवाह यथ मातिभक्ति च कस्मात्प्रयत्नप्रकृतस्यान्नप्रा
चुर्यवाचीत्यरणेन प्रवृत्तेः प्रकृतवचनमिति ध्येयं प्रकृतस्य च यो वा प्रकृते च पायादिति मन्त्रव्याख्यानं इत्यतेति न चानन्दमय

पप
मा
४१

श्रुतिकारमनंतरं दर्शयति इदं त्विति इत्यादिना आत्मनो विकारार्थके मयटि वृद्धिं स्थिताम् एकस्मात् कारणात् विनैकप्रकरणस्थस्य मयटः पूर्वं
विकारार्थकत्वमनेन त्वर्थार्थकत्वमित्यर्थं ज्ञरन्नीयकथमिवकेन दृष्टोतेनन्नात्मा ज्ञायत इति इदं वक्तव्यमित्यन्वयः प्रश्नप्रत्याशंकते
मात्रेति सूत्रकृदनंतरं किमात्मनरं इति नयुयते किंवा वस्तुतोऽनंतरं ब्रह्मैवाश्रयत इति विकल्प्याद्यमंगीकरोति अत्रोच्यतेयद्यपी
ति विकल्पमाद्यपक्षं त्वंगीकरोति मयट् श्रुतेः शाखचंद्रन्यायेनाह तथापीति इत्यादिग्रन्थे प्रत्यगात्मानंदप्रियादि हेतुनाम्नोऽन्यः स चात्मा
इदं त्विदं वक्तव्यम् अन्नमयो वाव प्रथमरूपो ज्ञरसमयः तस्मात् प्राणमयादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तस्मादन्योऽन्तर आत्मा म
नोमयस्तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति च विकारार्थमयट् प्रवाहे समानंदमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन क
थमिवमयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति मांत्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेन्नान्नमयादीनामपि
तद्धि ब्रह्मत्वप्रसंगात् अत्राह युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं तस्मात्तस्मादन्तरस्यान्तरस्यान्तरस्यात्मन उपमानत्वात् आनंद
मयात्तु न कश्चिदन्योऽन्तर आत्मोच्यते तेनानंदमयस्य ब्रह्मत्वमन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगादिति अत्रोच्यते
यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानंदमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथापि नानंदमयस्य ब्रह्मत्वं यत आनंदमयं प्रकृत्य श्रू
यते तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनंद आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति तत्र यद्ब्रह्म मंत्रव
र्णे प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयादय आनंदमयांताः पंच
कोशाः कल्प्यंते तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगः नन्वानंदमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते
अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुं प्रकृतत्वादिति चेन्न ॥

39

सा न्यक्षः प्रमोदः आनंदस्तु कारणं बिंबचैतन्यमात्मा शिरः पुच्छमेवैमेकावयवत्वस्य ब्रह्म पुच्छमिति श्रुत्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह तत्रय
दिति यन्मंत्रे प्रकृतं गुहाहितत्वेन सर्वांतरं ब्रह्म तदिह पुच्छत्वाकोशब्रह्मशाखात्मनमभिज्ञापयितुं तस्यैव विज्ञापनेच्छया पंचकोशकल्प
नाभरप्रपंचैतानन्तरान्वयेन्नात्सीति वन्नकस्यत इत्युक्ते एवं पुच्छत्वाको प्रकृतस्य प्रधानब्रह्म परेति न प्रकृतहान्यादिदो
षइत्यर्थः ब्रह्मणः प्रधानत्वपुच्छश्रुतिविरुद्धमिति शंकते नन्विति अत्र ब्रह्मशाखात्मकृतस्य प्रधानब्रह्मत्वमभिहिताने
सति पुच्छशब्दविरोधप्रामाण्ये कस्मिन्वा केन प्रथमचरमश्रुतयोर्बाधः स्यादुपसंजातविरोधिनो बलीयस्त्वात् पुच्छत्वेनमा
नगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह प्रकृतत्वादिति ॥ ॥ ४१

ननु भेदः सत्य एवास्तु तत्राह प्रतिबिंबत्वतश्चेति अतः ईश्वरादन्यो जीवो नास्तीति चेत्तर्हि जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्वं स्या
दित्यत आह परमेश्वर इति अविद्याप्रतिबिंबत्वेन कल्पितो जीवो चिन्मात्रं ईश्वरः इत्यस्तीति न मिथ्यात्वं कल्पितस्यापि [illegible]
नाद्भेदेप्यधिष्ठानस्य न तो भेदादित्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति रज्ज्वारूढः स्वतोपि मिथ्या न जीव इत्यस्य चाभेदमात्रं मिथ्यात्वे दृष्टान्त
माह यथा चेति नच स्वरूपत्वाद्द्वैतं सत्यं इत्यत आह ई इत्याचेति कल्पित एवेत्यर्थः सर्वे भेदः सत्य इति पदाभावान्न तदन्यत्वा
दित्युक्तमन्यत्र समन्वयसाम्राज्येति भावः नन्वानंदात्मकं सत्तत्पुच्छं प्रधानमानंदमयमस्तु तत्राह कामाच्चेति अनुमानस्य

प्रतिबिंबत्वतएव तत्परमार्थतः सर्वं कामयमानो हि [illegible] परमेश्वरस्त्वविद्या
कल्पितात् [illegible] विज्ञानात्मा [illegible] अनुमानं [illegible] स एव माया
वी परमार्थरूपो [illegible] सिद्धान्तो [illegible] रज्ज्वादिकं [illegible] बहुधाविप्रविभज्य [illegible] विज्ञानात्म
परमात्मभेदमाश्रित्य [illegible] उपदेशाच्चेत्यन्तं [illegible] अनुमानापेक्षा ॥ १९ ॥ आनंदमयाधिकारे चिन्ता
मयन्तव [illegible] अनुमानिकम् [illegible] चेतनं प्रधानमानंदमयत्वेन का
रणत्वेन [illegible] मयि [illegible] प्रसंगात्तु
न निराक्रियते [illegible] सामान्य प्रपंचना [illegible] ॥ १९ ॥ इतश्च न प्रधाने जीवे वानंदमयशब्दः स्याद्यस्मि
न्नानंदमये प्रकृत आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः तं तद्यो
गं शास्ति शास्त्रं यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति यदा ह्येवैष एत
स्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति एतदुक्तं भवति यदैतस्मिन्नानन्दमय इत्यल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति तदा
संसारभयान्न निवर्तते यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्तत इति तच्च परमात्म

परमात्मानं प्रत्युक्तं न प्रधाने न जीवे इत्युक्तम् [illegible] आनंदमयविषयकप्रत्ययोपदेशो जीवस्य तद्योगं [illegible]
[illegible] प्रधानमिति [illegible] तदात्मनेति जीवस्य जीवाभेदोक्तो [illegible] मुक्तिरिति
[illegible] आत्मसंबंधमात्रं [illegible] शरीरे [illegible] निरुक्तं [illegible] निःशेषलयस्थानं निलयनमायान्
[illegible] यदेवं प्रतिष्ठामजम् [illegible] उत प्रधिकार

ष्टा ष्प्रत्यकोऽदेयप्रत्यगात्मा तथा चेति प्रक्रमणं प्राप्यास्येन यद्वेदोक्तं नास्ति मत्रप्रकाशः सविते यत्र तमसोऽल्पस्याप्यभावात्स्वात्मा
भा नन्दमयपदस्य प्रयुक्तानन्देन लक्षणेऽदोषः स्यादिति मन्तव्यं किं च भिन्नत्वानन्दत्वं तत्वप्रकाशेनाह प्रतिशरीरं भिन्नेति नन्वप्र
५२ प्रमाणानानन्दरूपत्वे तेनाग्नायानन्दमयपदं प्रथमं निष्प्राप्तसिद्धिरिमनत्राह यथेदेवेति आनन्दमयस्य प्रसङ्गत्वेनिर्णीतेनैतस्मानन्दप
दस्य नत्वस्वतन्त्रानाद्रम्यासमसिद्धिरुतं नित्येन निर्णयं यश्चनिपरस्परा प्रयुक्तिभावः प्रथमप्रश्नः पुच्छब्रह्मणाइत्याह तस्मा
नप्राचसत्तिथ नान्य मध्यनिनानन्दस्यागोमिनास्य दिनानानि सम्भेतिमं स्थिरमस्तीति यानि विकाभावप्रयुक्तिरूप
रूपेण तप्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्याप्रिमित्रतं प्रयत्नतुं नप्रतिशरीरं भिन्नत्वे मनस्तानसमन्वये ब्रह्मणि नम
प्रतेरेको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा इति श्रुत्यन्तरात् तु वानन्दमयस्याप्यामः अयते प्रतिपदि
कार्थमात्रमेव हि सर्वत्रप्रयुज्यते यदेषु आकाश आनन्दो न स्यादेषानन्दस्य मीमांसा भवतु मानन्दत्रस्याणो विहारविवि
भेतिकृतस्तानानेदोत्रयेत्यमसानादिति चयदि वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वस्य विषयत्वं निश्चितं सर्वेततन्त्रे ब्रह्मानन्द
मात्रप्रयोगोऽपाणानन्दमयाभ्यासः कल्पेतनत्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे समस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम
तस्माच्च मनोरित्थतानमानन्दब्रह्मेत्या नन्दप्रतिपदिकस्य ब्रह्मप्रयोगादृष्टानायदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति मा शी.६
दिव्रत्यविमयः प्रयोगो नत्वानन्दमयाभ्यासः स एवं तमयलग्रन्थमस्य इत्येवानन्दस्य ब्रह्माभ्यास एव मानन्दमयमा
त्मानमुपसंक्रामतीति तत्स्व ब्रह्मत्वविषयत्वमसिद्धिविकारात्मना मेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसंक्रमितव्या
नांप्रवाहेपठितत्वात् नन्वानन्दमयस्योपक्रमयितव्यात्मयादिवद्ब्रह्मत्वेसतितेवविदुषो ब्रह्मप्राप्तिः फलं
40 विनिर्दिष्टं भवेत् नैष दोषः आनन्दमयोपसंक्रमणानिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेर्निर्दिष्टत्वात् तदप्ये
नी.२ ष श्लोको भवति यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यानन्दमयसन्निधानेसोऽकामयत बहु स्यां प्रजाये
येतीयं श्रुतिरुदाहृतासाब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन सन्निहितस्य ब्रह्मणः सम्बध्यमानानानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्

दिति उपसंक्रमणं बाधः ननु सत्यमेवं विदित्वा यो विद्वान् प्रक्रमणोपसंक्रमणं वाक्येन फलेनादिश्यते तेन तस्याब्रह्मत्वेन सिध्य ५२
तीति शंकते नन्विति उपसंक्रमणप्राप्तिरित्यंशे क्रमविशिष्टप्राप्तृत्वाविशेषणप्राप्तिफलमुक्तमित्याह नैष इति ज्ञाने
नकोशानां बाधस्तदितिसिद्धेनेबाधावधिमनमानन्दत्वाभोग्यादुक्तउनवश्लोकेन स्फुटीकृतमित्याह तदपीति ॥

प्रकरणस्यान्यथासिद्धिमाह नचेति एकस्यैव ब्रह्मणः प्रधानत्वं च विरुद्धमित्याह अन्योन्यत इति नतु विशेषणविशेष्ययोर्भिन्नत्वादेव
स्वस्वीकारेऽपि पुच्छवाक्येन ब्रह्मस्वीकार्यमित्याह अवयवेति वाक्यशेषोऽप्येवमित्याह अपिचेति तत्र ब्रह्मसाक्षिणोऽप्यर्थः पुच्छपदस्य
गतिं पृच्छति कथं पुनरिति तथापि पुच्छपदस्य मुख्यार्थो वक्तव्य इत्याशङ्क्य आनन्दमयस्यावयवत्वाभावान्मुख्यार्थस्य लक्षणया
तथा वक्तव्यम् पुच्छप्रतिष्ठापदयोर्गतम् अवयवार्थस्य मुख्यत्वाभावाल्लक्षणयावयववल्लक्षकत्वादित्याह नैष दोष इति
पुच्छमित्यादावन्नमयादिष्वपि प्रतिष्ठितत्वेनैकनीडत्वेनैकमुख्यनीडप्रतिष्ठानं सोपादानमपि जगतोऽर्थः नन्वात्मनिकारेरपि तेतिरी
नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणो विवक्षायामानेन प्रकृतत्वं हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति अन्यो वा ततो यस्मात्तदे
व ब्रह्मानन्दमयस्यात्मा वर्णितदेव च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा वयव इत्यस्मात्मसंसमात् अन्नमयपरिग्रहे नपुंसकं ब्रह्मपुच्छं प्रति
ष्ठेत्येव ब्रह्मनिर्देशः आनन्दमये ब्रह्मशब्दस्य योगाभावादपि च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेकेदम
चान्तेन दोषः श्लोको भवति असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् अस्तिब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिति असिद्ध
श्लोकेन न तु कुत्स्नानन्दमयं ब्रह्मणः प्रवसभावाभावे दृष्टयोर्गुणदोषाभिधानाद्ब्रह्मण एव पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मणः एव स्वप्र
धानत्वमिति नचानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषणस्य तस्य लोकप्रसिद्धत्वात् कथं पुनः स्वप्र
धानं सद्ब्रह्मानन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति नैष दोषः पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकं नीडं लौकि
कस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्दस्येत्यनेन विवक्ष्यते नावयवत्वमेतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुत्यन्त
रादपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनस
योरगोचरत्वमभिदधता यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति अपि चानन्दप्रचु
रत्वे दुःखान्तमपि गम्येत प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यपेक्षत्वात्
यक्वाक्ये ब्रह्मणि समन्वितमित्युक्तं तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह अपिचेति यत्र सविशेषत्वं तत्र वाङ्मनोगोचरत्वमिति व्या
७३ प्ते रत्र व्यापकाभावेन निर्विशेषं प्रत्यायतामाह निर्विशेषमिति निवर्तन्ते अप्राप्येत्यर्थः सविशेषस्य स्वप्रधानार्थमयं चायुक्तं अले
निर्विशेषब्रह्मनिर्णयः पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः प्राचुर्यार्थकमयटा सविशेषप्रकृतिबाधउक्तः दोषान्तरमाह अपिचेति
प्रत्ययार्थेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमयः प्रतियोगिविरोधीत्यल्पत्वमेवापेक्ष्यते यथाविशमयो ग्राम इत्यत्र
अल्पत्वम् ॥

ब्र॰
भा॰
४२

तद्धेतुव्यपदेशाच्च तस्य ब्रह्मणः सर्वकार्यहेतुत्वव्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टताकारेणानंदमयस्य कार्यत्वात्तत्प्रतिषेधनं ब्रह्मणोऽन
पुच्छमित्यर्थः मांत्रवर्णिकमेव च गीयते ब्रह्मविदाप्नोति परमिति यस्य तन्मात्रमिति फलं यत्तस्य ज्ञानमिति मंत्रोक्तं ब्रह्मानंदैव
पुच्छवाक्ये गीयते ब्रह्मपदं सम्यगानंदमयवाक्यस्येत्यर्थः नेतरोऽनुपपत्तेः इतर आनंदमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः सर्वस्रष्टृता
द्यनुपपत्तेरित्यर्थः भेदव्यपदेशाच्च अयमानंदमयो ब्रह्मरसलाभानंदी भवतीति भेदोक्तेश्च न तस्य प्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः आ
नंदमयो ब्रह्मस्य तैत्तिरीयकं पंचमस्थानस्य तादात्म्यं दिमायंसमाह कामाच्च नानुमानापेक्षा कामयतेति कामश्रवणान्न
साध्यमधमहवत्स्यं च मम स्यात् ब्रह्मत्वं ह्येतदानंदमयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षानकार्यविकारार्थक मयडिति यथादिसत्त्वः भे
दव्यपदेशाच्चेत्यस्य सूत्रस्याद्वैतस्य दिमायंसमाह अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति गहानिति तत्त्वेन प्रतीति च मयडर्थः प्र
तद्धेतुव्यपदेशाच्च सर्वस्य विकारजातस्य सानंदमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचे
ति न च कारणं सद्ब्रह्म स्वविकारस्यानंदमयस्य मुख्यतया ह्यमोऽवयवावयविभावेन व्यपदिश्यते ग्रामो यथा मंतव्य
पुच्छवाक्यनिर्दिष्टमेव ब्रह्म सत्यादिकानि दृष्टान्ति अंतस्तद्धर्मोपदेशात् इदमाम्नायते य एषोऽन्तरादित्ये
हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेव
मक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यधिदैवतं यथाध्यात्म
५२ मथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादि तत्र संशयः किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी सू
र्यमंडले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति किं प्राप्तम्॥
इत्येतु ह्रस्वाको ब्रह्म एवं इदमेव परं ब्रह्मेति यथावद्बोध्यं तस्मादानंदमयस्य यदादीति शास्त्रं ब्रह्मभावं शास्ति अतो निर्गुणब्रह्मैकात्म्य
नार्थं जीवभेदानुवादः इत्यभिप्रेत्याह अपराणपीति अंतस्तद्धर्मोपदेशात् छांदोग्यवाक्यमुदाहरति य एष इति अंतरादित्ये
पात्यधिशरभार्थः हिरण्मय इति विकारः पुरुषः शरीरविशिष्टिति भावः उपास्यत्वेन कौतुकमित्याह हिरण्येति प्रणखान्
त्वाग्रेतेन सुवर्णमभिविधावाऽनेत्र यो विशेषमाह तस्येति कपेर्मर्कटस्यासः पुच्छभागो येन तेजस्वितं पद्मं पुंडरी
कं यथा दीप्तिमदेवतस्य पुरुषस्याक्षिणी इत्युपमावर्जनीयं तरलाभोजनयनमित्यर्थः उपासनार्थमादित्यमंडलस्थानस्य
पंचोक्तानामकरोति तस्योदिति उदिति नाम निर्वक्ति स इति उदित उद्गतः सर्वपाप्मस्पर्शहीन इत्यर्थः उपासनार्थं नामज्ञा
नफलमाह उदेतीति देवतास्थानमादित्यमधिकृत्योपास्यमानमात्मनि देहमधिकृत्योपास्यं तदुक्तिरित्याह अथेति

४२

५८

41

तद्रूपत्वादिति कारणविकारयोरानन्दमयविषयतादित्यर्थः एवं तर्हि सर्वस्य आनन्दमये ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यत्र पुच्छमित्यत्र
पतितमित्यर्थः मयट्प्रत्ययस्य प्राचुर्यार्थत्वादिति नो विकारार्थत्वे प्राचुर्यमिति भावः कोऽयं प्रातिकूल्येऽपि प्राचुर्यं चेत्तत्राह पुच्छमिति चेत्
स्वरूपपाभावादिति पुच्छशब्दार्थे प्रतिष्ठा इत्यादिषु कारणत्वं तत्र पुच्छं प्रतिष्ठा इत्यपि तदवयवत्वात्तत्र कारणस्य पुच्छत्वावयव
प्रायपाठे निष्प्राणक इति पुच्छपिकरणमिति ज्ञात एतत्प्रतिपादनेन पुच्छप्रत्यवति ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति तथाच प्रकृतस्य पुच्छस्य प्रतिष्ठा गतिः पुच्छ

तद्रूपत्वाद्यो नरस्य पुच्छस्य रसो वै सः इत्यादेर्नानन्दमयविषयताननुमेयत्वमयमिति ब्रह्म नित्यपुच्छत्वनिर्देशे प्रयत्न
तेन २ तेनान्दोषत्वस्य प्रत्यक्षदानन्त्वस्य कारणत्वम् स्पष्टत्वमेव प्रतिष्ठानामत्त्वमात्रेण ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् एवं श्रुतिर्वाक्य
तौ विज्ञानन्दो ब्रह्मेति अन्नानादि तिनमयमयः सर्वत्र पिति पिण्डस्यास्य प्रत्यक्षं ब्रह्मानन्दस्य ब्रह्मत्वे तस्मादप्रमात्र
मपि विशेषमनाश्रितमनत्वनप्रत्ययाप्रियशिरस्त्वादिकृत्याद्युपपत्तेनचेतन विशेषब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं वाक्यमनन्त
मो चयाति क्रमभ्यते तस्मादानन्दमयादि प्रियं वानन्दमयोऽपि विकारार्थे प्रकृतमयपदे तयो नन्दप्रचुरार्थः स्यात् अत्र त्वया आपो
पाति ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म नित्यत्वलक्षण प्रधानत्वेनेति पुच्छशब्दावयवत्वेनेति
प्राप्त उच्यते आनन्दमयोऽभ्यासात् आनन्दमयप्रक्रमे तत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानत्वेन ब्रह्मैव पदिश्यते अभ्यासात् ब्र
ह्मैव सम्भवतीति विशिष्टमानन्दमयो केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् विकार
शब्देन विवश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति वाक्यं समानत्वं लक्षणं तथापि ब्रह्मत्वं प्रति प्रकृत्यादिवाक्येषु प्रकृतानन्दमयस्य
स्वावयवशब्दोऽपि पुच्छं प्रियं पवनत्वं तत्र प्राचुर्यं प्रधानत्वं स्वरूपेऽपि प्रियादि
दोषः प्राचुर्यादवयवशब्दो यथा प्राचुर्यप्रायापत्तिरवयवप्राचुर्यं चान्यस्याप्यनन्दमयादीनां शिरआदिषु पु
च्छं स्ववयवेषु केषांनन्दमय पित्र आदीनामवयवानां प्रकृतावयवं प्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र
यवत्वविवक्षया पुच्छशब्दाभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं
पदेषु गुणोपाधिविशिष्टे निर्गुणप्रतिष्ठितिः फलं वेदान्तवाक्यमन्वयोऽन्यः अन्नादिषु गतयः सूत्रे एवं ब्रह्मानन्दमयप
देनन्दरूपत्वं ब्रह्मपदं लक्ष्यते विकृतिपत्तेनेति विकारो वयवः प्रायापत्तिरिति अवयवकल्पस्य ब्रह्मेति प्रसिद्धत्वार्थः अत्र वि
प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्ञानान्तरोऽयमः प्रतिपत्तव्यत्वेन कल्प्यते नानन्दमयस्य प्राचुर्यवयवानां ज्ञेयत्वे किमपि
स्वरूपेण केवलप्रकृतब्रह्म पुच्छपदे नोक्तमानन्दमयापादनेनावयवत्वं कल्प्यत्वादित्यर्थः ॥

गी० भा०
४५

42

अतेऽधुना कर्मानधिकारिणां देवानां क्रियमाणापापसंबंधेन तत्फलान्यदेवतानां सर्वाणेनांसि विनयपाभावे नीचोगुणेन म
मलोकविशंती सर्वोगादिस्मिथित्याह सर्वधर्मान् परित्यज्य परमात्मन एवेति सर्वात्मनमाह नवेति अत्र तच्छेषाश्रित्य
प्रकृष्टत्यागे श्रुत्यागेपेत्यपालितावान्ययः उक्तं यस्त्वविशेषः तस्मा ह्यतो स्वात्मलाभ उक्तं यदन्य तत्स्वयमात्मनेषु सर्वं
दैवयन्तुः अत्र यो वेद इत्यर्थः इत्थमस्य प्रधानात्मकेऽनि श्रुतिदेवतमस्कथितमतविदप्रत्तज्ञादिमागतश्रुत्क्रमाद्रूपाद
चविधाश्रत्यका सामच श्रुतिवाक्यादिव्यचं इदित्यागतानिक्र स्वरूपम् नं पंचविधं अथ्यात्मन्यागस्वदेः आज्ञादि
सर्वधर्मान् परमस्य परमात्मन एव भूयते यन्नात्मायह तत्पापेभ्यो नत्वात्तदेषु प्रकृष्टैवके तस्मात्तदुक्तं नय
ज्ञत्तद्देहे स्वकर्मात्मानि निर्गुणयतिसा च परमेश्वरस्यापयते सर्वकार्यात्मा सर्वात्मना पयतेः बुद्धि
मग्नायात्मके वा यदि देवतमस्कर्मा वा कामणाद्यात्मके वाध्यात्मम स्व क्रमाद नम्यकामवचोगमाविरायदिवते
तथात्मसमपिनेमद्धारेकांतोगेश्वाविविनत्वसर्वात्मने समीवापपद्यते नवइसर्वात्मकांगोयत्वेनैव
तेनयंतिनस्मात्वनमनयइतिचलो कि केषु विनानेष्वप्रेवगीयमानत्वंदर्शयति तत्त्वपरमेश्वरप्रियइहेदटेते
यदिमतिमत्वं श्रीमहूर्जितमेव वा तत्तदेवावगच्छत्वं ममतेजोंशसंभवमिति भयावन्नेगनादर्शनो लोक
कामेशित्वसमपितिरंकुंशमयमाणपरमेश्वरत्वं मयति यत्नर्ध्वदिवस्यश्रमत्वाद्रूपश्चग्गानपरमेश्वरेनो
पपयतंइसत्वमूः स्मात्परमेश्वरस्यापीतावदात्मा यामयंरूपमायकानुग्रहार्थं मायाद्येषामयास्हद्यायन्ना
पञ्चविना रदस वभतगणार्यक्तेनैवत्वं रूपमहंसीतिसर्वमेन इपि वयत्रनिरस्तसर्वविशेषपरमेश्वरंरूपमप
दिश्यतेभवतितत्रयत्स्वमथान्नमस्पर्शोन्नरूपमव्ययमित्यादि ॥
स्य शुक्लमारूपाच तविधासाम चमायाञ्जया त्मम नो दिनानानिनीलरूपं चतुर्विधमुक्तं एवं क्रमेणाश्यकामेनुक्रम्य
ह मृतिस्तमेति यो सर्वात्मकस्य स्वामी मात्मकोगेयामेव मन्यादिमस्यस्यनेववादिस्यस्यो योग पर्वणी तदर्थः नवे
ति स्वकामगेसतमितर्थः सर्वत्रानतेयनुलिंगतरमाह नयइति ननुलोके यनस्य सनिलोभोपचानेयनस
नयोविभजतिमे तरमर्थः ननु लोकेरा ज्ञानेनो यते नेयरद्वमतस्त्राह यपइति पश्चविनादिविभजति श्रीकांतिः
उर्मित तत्ववले नयुक्तेमनेराजादिकेमहत्पवेतितत्त्वान मौ स्य स्यैवमर्थः तिरस्कुशमनन्नाधीनपाविचित्ररूप
४५

स्वेत्र स्थपदमाने दमयपदमाने दण्डाभ्यास्यो निसृज्यते तथा दिव्ह्यममाणवर्णं त्रिंशाणि निर्णयवद्रूपत्वा दिवद्रुयमस्तव
मानुजीवो हिरण्मय इति सूर्यसिद्धांत दृशां न संगमत्वापूर्वमनुक्षतः सिद्धे निर्गुणस्य मन्वय स्वापवादार्थं पूर्वं पठयति संसारीति
यत्र सर्वो नरपतयो जीवज्ञस्मातो रूपाद्धिः एतत्समुक्तिं कर्मणां यस्य वाण्यत्र संसारीति संबंधः भूः किमाह सप्तपश्यति आदित्यस्थः पु
रुषः अपमपमाद्दादित्या हूर्यमाथे केचन लोकास्तेषां मीयते देव भोगानां सेवन्ते यः सपक्षोदित्यः पुरुषः पतत्स्माद्दत्तोपस
नाये लोकाः ये च मन्त्र पावकामा मोगमांश्चामी स्वर। निमर्यादाश्रूयते अतः प्रतेश्च संसारी नर्थः एवमपि सर्व ईश्वरविशेषमते
संसारीति कुतः रूपत्वप्रवाणादादित्यपुरुषेणा वद्दिरण्मय श्मश्रुरादिरूपमदाहृतमस्ति पुरुषेपि न देवादिदेशेन ६२
श्राण्यतेत्येन स्यात्देवरूपं परमपुरुषरूपमिति नच परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं पुरुषमपि स्वमस्पर्शमरूपमव्ययमिति
श्रुतेः अपापरूपवाणश्च नरादिवपरशो नरत्विति तिन पुनाधारस्य स्वमर्हिम प्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः पर
मेश्वरस्याधारउपदिष्टत्वेन भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति च श्रुतौ भ
वतः ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च सपपचाप्यपावराचो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यादि नपुरुषस्यैश्वर्य म
र्यादाश्रवणपरत्वेन स्पष्टत्वा चा लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्यपि पुरुषस्य न च परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं
युक्तमेवमसर्वेश्वरणं भवता वितमिति वाम्य तथापत्वशपरमेत्नात्विधा रागः यथा लोकानाम संभेदायेत्यत्र विशेषश्रुते सत्यपा
ज्ञाचादिमर्यादेवत्: परमेश्वरवृत्तेवेत्यस्मेदमः कालत्वकर्मापदेशादिति यथापादित्यप्रधानवादिनामिति च श्रूयमा
णः पुरुषः परमेश्वरएव न संसारी कुतः तद्धर्मोपदेशात् तस्यादिपरमेश्वरस्य धर्माः श्लोकादिष्वान्तथ्यातनश्रोत्रिकेना
मेति श्रावयित्वा स्वादिमपुरुषमनामयत्वं एवमेवंः पाप्मभ्यउदितःइति सर्वपापाभावनाम निर्वक्ति तदेव च कृ
त निर्वचनेनामापि पुरुषस्याप्यतिदिशति यन्नामतन्नामेति ॥
इति संबंधः भगवान् पिपतिः यमः भूतपालं ईशादिस्ये साप्व किंचतत्वानामसंकराय लोके विधावकोय यथा सेतुरेवमेषां
लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादा हेतुत्वान्नोसेतुरेषपाय न सर्वेश्वर इत्यर्थः सूत्रमाच भूत इति यद्यप्येकस्मिन्नाके
पृथक् प्रकृतानुसारात्र चरमे ने तत्राप्य प्रथम श्रुते रूपवत्तेनिष्कलत्वा नाशरीरे पापरहितत्वं च सर्व पापासंगित्वादां
लेकांत पतंजीवे नतुमपरो कांचे ति प्रबलेन चचन इवेदेवान्यापंग अतोति इत्यादिनादे मतीवसापि वा भास्यतित्वमिति वाच्यं

पा.
भा.
४५

नेत्र: प्रसक्ति पुनराकाशादेरपि कारणादेव कार्यमस्त्विति वाच्यः सर्वस्य नेत्राकाशातिरिक्तविषयत्वेन संयोगसंभवादिति न दु समं दर्शितमिति
प्रत्यक्षत्वस्य सर्वात्मकत्वात् स्यादेरेवमिति प्रतिप्रत्येकनिमाव: नयापस्य कल्पनाधारत्वनिरूपितिप्रयमस्त्वस्थितावच्छिन्नप्रत्यक्षत्व
मिलेत निमित्तादित्रयस्य हि गगनमाह तथाकाशमिमादिना गतेर्थनस्पर्शात: शब्देति नित्यत्वे पुरिस्मये: लिंगं गगनमाह
मि
यदेवमाकाशमात्रेणेदेन स्पर्शेत्राकाशो वैनामरूपयोर्नि र्वहिता तेषदंतरा तद्ब्रह्मेतिश्रैवमप्येवत: सेशय: किंपुनर
तस्माच्छ्र २ ब्रह्मकेभूताकाशमिति कुत इत्यपि इतरेतरप्रयोगे नश्यि तुत्रिस्मारे इति नचायमाकाशस्तदुभयो: साधारण: ब्रह्मैव
विज्ञानमनेकशः प्रवरी गीतेषु आकाशशब्दो भवितव्यं इतिविभूतादिष्विहितं तदूद्धं शमस्तमाकाशेन ब्रह्म
भवति न च मुख्यमप्यवगमस्य प्रकरणमर्हतिमप्यवति चेदन्यलोकेकाशस्य प्रकरण ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशे
षो नोपपद्यते सर्वाणि हवा इमान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते इत्यादि नेषदोषो भूताकाशस्यापि वायवादि... क्रमेणाका
रणत्वोपपत्ते र्विज्ञायते हि तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश: संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादिज्यायस्त्वपरायण
त्वे पि भूताकाशस्यापेक्षिकं घटते लोकाकाशस्यापि भूताकाशादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमिमेव शाब्दमः आका
कु. शास्त्रलिंगात आकाशशब्दे नेत्रस्य ग्रहणं युक्तं तच्चलिंगं सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इ
ति परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदांतेषु मर्यादा ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितं सत्यं
दर्शितं तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोपरिग्रहादाकाशादेव सर्वधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्या
43 त् तथाकाशं प्रत्यस्तं यंतीति प्रलिंगमाकाशशब्दे भोज्यायानाकाश: परायणमिति ज्यायस्त्वपरायणत्वे ज्या
यस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येकस्मिन्नाम्नातं ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो
मितिग्र १ लोकेभ्य इति तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्नं श्रुतिश्च भवति विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातेः
दातु: परायणमपि चांतवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निंदित्वानंतं किंचिद्वक्तुकामेन जैवलिनाकाश: परिगृहीतः
अपि चेतिदाल्भ्यशालावत्योर्ब्राह्मणो जाते निरुपदोषविज्ञानकुशलाभिवादयामास्त: किमु ह्येषस्य परायणमिति
स्वर्गं दागतामिरुज्जीवितेन प्रभुत्तिप्रामाण्यहिषस्य स्वर्ग एव परायणमिति दाल्भ्यपक्षमप्रतिष्ठादोषेणाशालाव
मोनिंदित्वा स्वर्गस्यापि कस्माद्धारा इत्ययं लोक: प्रतिष्ठेत्युक्तवा चतंश्यालावत्यस्यापक्षमंतवत्त्वेन किलसाकावंतसामेति
राजानिंदित्वानंतमेवाकाशंवक्ति भ्याकाशोऽनंतवत्त्वदोषनाद्वयस्यास्यान्यस्थः ॥ ४५

नर्दे रूपं कुत्स्नमत्राह सर्वेति यत्र तत्पार्श्वेनो च्यते तत्त्रैरूप्यात्हतस्सर्वैकारणत्वात्त्वमू रूपवत्वं सर्वकर्मेत्यादि श्रुत्यानिर्दिश्यत इत्यर्थो
ज्ञतामर्यादावदेव धर्मो स्वरस्य तेन तन्तोरा करोति पश्यंतीति श्रुप्यात्मो देवतयान्यो विभागः पृथक्त्रयोगः नद्ये तमेव नत्तेषु धं
स्य प विलक्षणं मित्यर्थः ननुत्पाद्यमानेन उपास्ति विशेषणं क्रियाकर्मणो नौपादि वहन्यत्नः स्थितिं चोप्याशंकाह भेदेति आदित्य
जीवादीश्वरस्यभेदात्तेः प्रत्यनरेनौ दत्याई श्वरः स्थितं इति सत्त्वार्थमाह मूलेति आदित्यस्थित नवृत्ति निराकार्यमादित्या दंन
रइतिनीवेन रस्यति पश्येति मुख्यार्थकत्वं नियन्तत्वं तत्राह यत्येति श्रुत्यर्थमिपदार्थमाह यतेति नस्मानाम नत्व निरस्माया
रू पश्यइति केनवस्तु रूपमित्यर्थः हिरण्मतं वत्व श्रुतेः समानानामेकमर्थः तस्मात्मरण्वादि कादित्यात्मक उद्गीथ उपास्य इति
सर्वकारणत्वात्तु विकारपर्यवसितमिति हितिः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसइत्य
हि नान्यत्राहि स्यत्व श्रुत्यादि दिश्यते विभ्रमिष्यति यदुपाधप्रधानं प्रवर्तमेव रस्मतोऽन्यत्व समहिमाप्तेति हस्याप्यास
स्वैषायाणं देव्युपासनायैः श्रुत्याति सर्वगन्वा हृदयेनोमवतत्त्वैतन्तरोपचते: ... तस्य सर्वदानव पाप्मभ्य
... सर्वगतत्वा ... ... पश्यसमर्थो दानव पाप्मभ्य
प्यात्मा हि देवतविभागो ... मेवत स्यान्यर्भ मेघ रूपवान्यादित्यपौंन रूपादिश्यते भेदव्यपदेशा श्वास: ये म
लिचादित्या हि शरीराभिमानि जीवे प्रोक्त तृश्वरत्वर्तमोय आदित्येति हृन्नादित्या हृतत्रोपमादित्यो नवेदय प्रादित्यः शरीरं
उपादित्य एतत्रीय मृत्यमनेन ... पासन त्रिकृतनरमे वाणहे यत् नन्वस्पादित्या नरोपमादित्यो नवे देविवेरिनाहि
स्यादिहुताना त्वमो भेदन पाप्मनिर्दिश्यते पठ्वेपणं नरो देवोपुरुषोप बिनसर्वेति अभिमानात्मानत्वमुप वेदोपदिश्यते तेष्व
निमित्तं आकाशलिङ्गात् तत्कर्मणे सप्तालेककस्यकाशनिर्तित्वा कर्मणि हेवाच सर्वाकि हवा इमानि भूतान्याकाशा
देवसमुत्पन्ने आकाशमुत्पद्यमाकाशं प्रत्यस्तं यान्त्याकाशः परायणमिति ... किमाकाशशब्देन परं ब्र
ह्मात्मिधीयतउत भूताकाशमिति कुतः संशयः उभयत्र प्रयोगदर्शनात् भूतविशेषेणापि हि प्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः
सिद्धं भवत्वरूपवत्वादि इदन्तरिक्षो ... काशस्त्वलिङ्गादिति ... आकाशो ह वै नाम रूपयोर्निर्वहितेति ... ते चान्यत्राम्प्रसत्तोनवलिसा
सोनिशत्तद्दशात्मन ... धर्मेण आकाशस्य तत्राकाश ... यदेतदाकाश इमानन्दस्त्र ...
जानेपदानि प्रत्यर्थीवीनि ... तत्वज्ञानान्निरपेक्षनाकाश ... निर्वाहितानि ... नेनाम्रू
वाण्यं ... सत्वमानसत्वं ... सानिर्वाणः ... तृतीया ...
येयदं नत्वप्रस्या हि ...

सा.
भा.
५६

कस्मिंश्चित्प्राज्ञाध्वगः प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावं साम भक्तिमन्वायत्ता प्राणार्थं तां चेद्विद्वान् समविदुषो निकटे प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्य
तीति तत्रोक्तिः तस्य प्रश्नः कतमा सा देवतेत्युक्ते प्राण इति प्राणमभिलक्ष्य सम्यग्विशन्ति लीयन्ते तेन समभिलक्ष्य उज्जिहते उत्पद्यन्त इत्यर्थः
श्रुतिदेशत्वात्सर्वं वस्त्वाश्रयादिदृष्टमिमन्तं विशन्तीति प्राणेति मनउपाधिको जीवः प्राणेन ब्रह्मणा वा एतेन सुषुप्तावेकीभवति
प्राणस्य वायोः प्राणप्रेरकं तस्य सतः स्मृतिप्रदस्यात्मा तेऽपि विदुरितेन सविदर्थः पूर्वं गणनार्थत्वात्प्रथमसूत्रं सर्वमिति शंकते
ननु सर्वं वदति अधिकाशंकानिरासार्थं सन्निदेशसूत्रमिति मत्वाशंकामाह नमस्तेऽपीति नद्दिं तदाचष्टे तत्र प्रतीतिसर्वत्र संबंधः
नन्वत्रेंद्रियाणां प्राणे लयोदयौ श्रूयेते न तावता महाभूतलयादिप्रतिपादकवाक्यशेषोपपत्तिः कथमित्यत आह इंद्रियसारत्वादि

प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति तत्र
संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ प्राणबंधनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणमिति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृष्टः
वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोरत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः किं पुनरत्र
युक्तं वायुविकारस्य पंचवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तं तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्युक्तं ननु पूर्ववदिहापि
तल्लिंगाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तमिहापि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमैश्वर्यकार्यं प्रतीयते न मुख्येऽपि प्राणे
संवेशनोद्गमनस्य दर्शनादेवं ह्याम्नायते यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रं
स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इति प्रत्यक्षं चैतत्स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिंद्रियवृत्त
यः परिलुप्यन्ते प्रबोधकाले च प्रादुर्भवन्तीति इंद्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गम
नवाक्यशेषः अपि चादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते न च त
योर्ब्रह्मत्वमस्ति तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह

ति इत्यस्याहेषर स इति श्रुतेः इंद्रियाणि लिंगात्मरूपाणां पंचीकृतभूतानां साराणि तेषां लयात् युक्तो भूतानामपि प्रा
णे लयादिः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः अन्नस्य सहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह अपि चेति उद्गातृप्रतिहर्त्रोः उद्गीथप्रति
हारयोः का देवतेति पृष्टेन चाक्रायणेनादित्योऽन्नं च निर्दिश्येते आदित्य इति होवाचान्नमिति होवाचेति श्रुत्यर्थः सामान्यं
सन्निधाने सन्निधानं गृहीतप्रथमश्च तत्प्रमाणं मुख्यप्राणनिर्णये तत्र प्रस्तावोपासनं सिद्धमिति पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते

44

ब्रह्मरूपोपाधिः प्राणाधिकरणस्यातिदेशत्वमेव प्र
वेशसंगतिरितिविभागः

नन्वाकाशोनंतरतिनप्रतमित्याशंक्याह तेवेति उहीयप्रआकाशएवेतिसंबंधकन्ना उहीयमाकाशंतस्मादिकंनस्तनरतिभावः सउहीया
वयवः ओंकारएवआकाशात्मकःपरःरसतमत्वादित्यौकृतत्वः अतोऽत्ययंतेभ्योवरीयानश्रेष्ठइत्यर्थः परइति अव्यपसकारोंते
चापरःकृष्ठमिति प्रयोगात्परआशेवरेभ्योतिशायनेवरःपरेवरीयानित्यर्थः प्रायम्या कुलितत्त्वाकाशयाहोवलीयानिलकंसा
रयति परनतिरिति एवकारसर्वयाह्यान्तरहीनतातंमादिन्तूलिगमनामनुग्रहणमनेदेकंकुलस्यतेंधतिनामयेनेकस्यः अतैवीयो
युक्तइत्याह मुखमुख्यइति आकाशएवाद्भूतमुखेवयमस्पतीतिनियमोनास्तीत्यपियाह्यनयतितेनतयुक्तिमाह दर्शितस्येति
आकाशपदहोवातेवसप्रसतेणेविषयत्तमस्पतीतिनस्यानत्यर्थया एवंचग्रसतेणप्रयोगपादुर्वादितिभावः अतरेकदृष्टस्येव्योमन्त्यो

नेवाकाशम्रुहीतेसंपायोपसंहरतिसपएवपरेवरीयानुहीथः सएवोनंतरतिनत्वांनेसंग्रहस्तिंगयमुनरुक्तंमेतत्वाका
शप्रसिद्धत्वेनप्रथमत्वेपतीयते इत्याशयः प्रथमत्वप्रतीतमपिसहकमेणएतात्त्वसंगएवनत्क्षानपरिरछ
नेदर्शितसप्रसणएवाकाशशब्दआकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहितेनमर्दतदाकाशपर्ययवाचिनामवि
ग्रसणिप्रयोगोदृश्यते उरवोवरेपरमेव्योमन्यस्मिन्देवाधिविश्वेनिषेदुः सैषाभार्गवीवारुणीविद्यापरमेव्योमन्य
तिष्ठितेत्यादेकेग्रसविद्यस्वेद्युवारामितिसैवमादेवाज्योपकमेषिवतमानत्वाकाशशब्दस्यवाकाशोयत्वपुनः
अनतिवयत्वावधारणश्चेसयीतेत्रवाकमितितिरिवाकोऽशमयनोऽयाग्रिमाहोमण्णवकेविवयोदृश्यते तस्मादा
काशशब्दब्रह्मेतिसिद्धं अतएवभाष्यः उद्वीथप्रस्तनेतयोर्दृवकाप्रसतत्वमन्यथोनेद्रपक्षम्याश्रूयतेकुतमाशादे
वतेति॥
५२

स्त्रिक्षरचोवेदः सर्वेतिमात्रातेषसिन्नुतरेविशेषेद्वाअक्षिहितानाइत्यर्थः ओंकारः केवलंग्रस्तेवापकंइत्यपासीत अ
तेनरप्रयोगमाह तेत्वशणमिति आपनादिकेत्यर्थः कंग्रसवंग्रसेतिछांदोग्ये ओंखंग्रसवेपराणमितिहदा
रण्यकमितिमेदः किंचनवैतवप्रथमानुसारेणप्रथमेनेपमिमाह नाकेति तस्मादुपास्येवग्रसणिवाकाशमर्वितपिनुपसे
हयति तस्मादिति आकाशवाकोकन्याणेतदृतंवाकोतिनिर्दिशति अतएवभाष्यः उद्वीथसकवणमिदंपितिसाकाशम
हीयइतिभाष्यपदंउद्वीथसकवणश्रूयतइत्यन्वयः ॥ ॥
तरंनेपंपव्रतस्मेतुंशकंपत्तन्यश्चकंतस्मोनरानुसारेण॥

स्या
भा
४२

शब्दभेदमनुक्त्वा एकरूपतां दर्शयति यस्येति ज्योतिषां निर्भासो यस्मिन् दीप्ता इति इदमिति गमयत्युपाधिकं तत्साध्याभ्यासेन
पर्यायमाह स्वर्गो दिवो द्युलोकान्तरः परस्तात् ज्योतिर्दीप्यते नत्विदमिति निर्भासायाः तदस्य तेजो ब्रह्मदीप्यते न चाह विश्व
तश्चेति विश्वेभ्यस्तमात्मपृष्ठपरिसर्वेभ्यः इत्यादिलोकाद्यपरि येलोकास्तेषु हत्वमेष्वनविदितेऽन्यमाः येषाम् इमान्युत्तमेषु सर्व
तेषामेवमेव निःसृत्यानिर्दिश्य ब्रह्मह्रुदयमिमर्थः अस्यपृष्ठेयात्मावानापरं तद्दस्यशब्दाह्वरणमेष्ट इति माह अर्थमेवेति

यस्य चापरकरणोपयोगिनिर्दिश्यते तामेतरप्रियमथवानन्यकरणीनिर्दिष्टत्वानामान्यत्वाज्ज्योतिर्जाम्यविकारेव सं
लेख स्यते ज्योतिषापदेशेनात्मत्रज्योतिः शब्दो ज्योतिष्टामविषयो भवति तथापरम्परा साक्षात् प्रकरणात् प्रमाणे अथ
ते हि सेऽप्यम्यमन इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारस्यात्रैकरूपमन्यामपेक्षतः शब्दपवित्रपत्वात् नेपदहरणेषु
के प्रत्ताव देवताधान प्राणमधायश्रेयतानि तीयरूपप्रादिताः ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥ इदमानमेव
घयदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदम
स्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति तत्र संशयः किमिह ज्योतिः शब्देनादित्यादिज्योतिरभिधीयते किं वा परमात्मेति
अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तमिह तु लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते किं तावत्प्राप्तम्
आदित्यादिकमेव ज्योतिः शब्देन परिगृह्यत इति कुतः प्रसिद्धेस्तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ
प्रसिद्धौ चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिस्तथा दीप्यत इतीयम
पि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च न
हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् ॥

अत्र सर्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि पादोऽस्येति पूर्ववाक्ये मतपादस्य लिङ्गमस्तीति पादसंगतिः पूर्वोत्तरपक्षयोर्ज इत्यस्यो
तिषो रूपासि फलमिति भेदः मन्वत्रानन्तमोविरोधित्वात्तु स्पार्शिज्योतिषः पदस्य काकतया प्रसिद्धमस्तीत्यत आह चक्षुरिति शार्व
री रात्रौ भवं शार्वरं नीलमिति यावत् अनेनावरकत्वात्तमोरूपत्वं चक्षुर्ग्रावकरूपं तमसः तयाद्युक्तं भवति ज्योतिश्चाके
तत्प्रकाशकलिङ्गमाह नयमादिना भास्वररूपात्मिकादीप्तिस्तेजस एव लिङ्गमित्याह नहीति ॥ ४२

45

भवंतीति भूतानीति गुणमादाय किंचिद्द्वनयोर्मेकं कार्यमात्रं तस्यैकोदयो वायुविकारे प्राणेन श्रुतः विमर्शनाभूतस्तद्गृहसाकल्यार्थग्रहेपि लपादेश्च सूर्यनिर्णायकत्वमित्याह यद्यपीति भौतिकप्राणस्य भूतेषो नित्यतोपाधारित्वसंस्थितिः तस्य तद्योनित्वं कल्पनाशंकते तत्रेति श्रुतदास प्रमेते चैवः प्राणो ब्रह्मणैकीभवतीति तस्मिन्नेव प्राणमविषयाणाम् द्वयोपितित्वं नीमर्थः श्रुत्रजीवात्मा ब्रह्मवसर्वत्वत्यापास्तं तल्लिङ्गमस्त्यतः प्राणइत्याह तथापीति वाक्यान्तरसन्निधिः प्रथमेवद्यपालत्वाकाशमनेनलिंगवतीयत्याह तत्रैव कमिति एकवाक्यत्ववाक्य

अत एव प्राण इति तल्लिङ्गादिति पूर्वसूत्रेण निर्दिष्टमतएव तल्लिङ्गात् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति श्रुतावपि हि वाक्य लिङ्गसंबन्धः श्रूयते सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत इति श्रवणान्निखिलानां सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलययोश्च यस्मात् प्राणस्य श्रूयमाणत्वात् नन्वत्र प्राणशब्दस्य रूढ्यर्थत्वे नन्द्वत्वे सति प्राणो रूढ्यन्तरग्रन्थे न सविरुद्धस्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेवकेवलानामस्य प्राणेष्वेव प्राणो रूढ्यन्तरग्रन्थेन सर्वेषां भूतानामिन्द्रियाणां संशयशरीरावगच्छेजीवाविशेषानां भूतानां सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति श्रुतेः यद्यपि भूतस्थितिमत्त्वभूतत्वं छायापरिग्रहेणैतदपि द्रष्टव्यं तथापि नभवितुमर्हति तस्मादपि विश्वदेहेन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणोपाध्यैव प्राणमेव ब्रह्मणः यदा स्वपिति स्वप्नेन किंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहैवाप्येतीति तथापि तल्लिङ्गात् प्राणशब्देन परमेश्वर एवोपादानत्वादिसन्निधानात् प्राणस्य ब्रह्मत्वमिति तदयुक्तं वाक्यशेषबलेन प्राणस्य ब्रह्मत्वविषयतायाः प्रतीयमानायां संनिधानस्य किंचित्करत्वात् पुनः प्राणस्य ब्रह्म पञ्चहोतृप्रसिद्धत्वं तदाकाशशब्दस्येव तद्वक्तव्यं यस्मात् लिङ्गं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वं ब्रह्मके सिद्धम् इति प्राणस्य प्राणः प्राणसम्बन्धेनेत्यादिरामस्य समन्नयमितिदशमाह भेदव्यपदेशाच्च सैषा प्रस्तावन्वायत्तेति चापि तन्न तेतिनश्रुत्या तत्समः पितापुत्रो निर्दिष्टः [illegible] सच्छब्दमानिदिष्टः पितुः पुत्रेनेति समस्ते तदृत्वा प्राणस्य पाताः इति दाहमेदात्मसिद्धानाम प्राणस्य प्राणस्य प्राणाद्वितिनिश्चीयते नहि तत्र एवंतस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति

शेषः तस्य बलेन तल्लिंगतेनेत्यर्थः आकाशेनेवतवधारणेन सर्वभूतपकृतित्वलिंगेन च प्राणपदेनन ब्रह्मवत्त्वस्य तस्य मित्याह तदाकाशशब्दस्येव निरूतिश्च तात्मदानन्दरणां सक्षायामाधिनापुरुषमित्याह यथेमादिना ॥

ब्र. भा. ५८

तिभावः ततः किं तत्राह साम्येऽपीति यथाप्रकृतत्वसाम्यात् दृष्टिविनियोग इति तस्मात् एव मन्त्राद्विपर्यये ततः दृष्टिः अतोऽनन्तरं ब्रह्म
त्वं तोषादिरूपात्माप्रसिद्धमिति तत्र ज्योतिर्हृत्स्था ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः यदि ह स्पर्शेन तोषज्ञानप्रसिद्धं सेयानस्य जठराग्नेर्दृष्टिः
यत्कर्णापिधानेन तोषयत्वग्नेः सन्धानस्य ब्रह्मेतिरित्यर्थः ज्योतिषो जठरे तेन लिङ्गान्तरमाह न देवताद्वैति ज्योतिरित्यर्थः बलवद्
श्रुतिहीनः स्वरः श्रुतोऽविरोधतः न चान्यदस्तीति ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदस्पष्टमालीनमन्यत् ननु त्रिपादस्यामृतं दिवीति
पूर्ववाक्ये ब्रह्म ज्योतिःपदेन यद्यतामिमार्थकत्वमाह नचेति ननु सर्वात्मकत्वादस्तत्रापि ब्रह्मलोके मितमतत्राह ब्र
तेन हृष्टे च श्रुतं च तस्यैपासीतेति चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति एवं वेदेति चाल्पफलश्रवणाद् ब्रह्मत्वं मन्दतेति फला
यद्ब्रह्मोपासनमिष्यते न चास्य दृष्टिः किञ्चिद्वाक्ये प्राणकारणं ज्योतिषो लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्र
ह्म निर्दिष्टमस्ति गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति निर्देशान्न ते अथापि कथञ्चित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात्तदेवमपि
न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते अत्र पुनः परो दिवो ज्योतिरिति द्यौ
र्मर्यादात्वेन तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यं कुतः चरणाभिधानात् पा ज्योतिश्चरणाभिधानात् २४
46 दाभिधानादित्यर्थः पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य सर्वा भूता
त्रि२ नि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यनेन मन्त्रेण तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणः त्रिपादमृतं द्युसम्बन्धि रूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धा
न्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्

ग्रामीति कथञ्चिदनुरूपेत्यर्थः दिवि दिवः इति विभक्तिभेदात् प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः प्रकृतेत्यनेनाप्राकृतं कार्यमित्यर्थः आचार्यं निरस
ति पादेति गायत्री वा इदं सर्वं भूतं वाग्वै गायत्री यं पृथिवी यदिदं शरीरं यदस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदयमिमे प्राणा इति भूतवाक्पृ
थिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका षड्विधा षड्विधेत्युक्तं गायत्रीति प्रकृतावाक्तन्मात्रिमायाः सर्वः प्रपञ्चो गाय
अनुगतस्य ब्रह्मणो महिमा विभूतिः पुरुषस्तु पूर्णात्मरूपात् प्रपञ्चात् प्राणाधिकः आधिक्यमेवाह पाद इति सर्वज
गदेकः पादोंऽशः विश्वमाहमिदं कात्स्न्येमेकांशेन स्थितो जगदिति स्मृतेः अस्य पुरुषस्य दिवि स्वप्रकाशस्वरूपे त्रिपादस् ५८
तरूपमस्ति दिवि सूर्यमण्डले च ध्यानार्थमस्ति कल्पितास्य जगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्तमस्तीत्यर्थः यथा लोके पादात्पादत्रय

मात्समर्यादेत्वा शंकाम्नतत्वा तैवमिमाह यद्येदिवं इति सर्पादिवत्तत्त्वविशेष: अवावच्छेदस्यापि मर्यादा योगात्रिरथं केवाप्यत्वमि
ति कश्चिद्दिषति नन्विति एकदेशी ज्ञते अस्त्विति सर्पादेज्ञाते किंचिद्वली हिंके मोदिव: परस्तादृत्तिरूपनिरूपमाण्यादिकर्ष:
अप्ययनविस्मृपातथाकते निष्प.लेवतत्त्वनाथं स्मादेमाह्नेत केति आनंफलमितिसंका निफलस्य काचिधानं नाक्षीनादेर्
दमेवेतादित्वा प्रयोजनं नातवेतमोनाभ्यादिकस्य त्रिवृत्त्वं तते तोगीकृत्य च फलत्वमुक्त्वान देवनास्तीत्याह तामामिति तेनो
वन्या नो देवतानामेकैकांद्विधा विभज्य पुनरेकैकभागं द्वेधा कृत्वा स्वभागमाहि तरभागयोर्निक्षिप्य त्रिवृत्करणं कृत्वा त्रिवृत्तं
करवाणीति विशेषो के नभ्यस्यत्रिवृत्कते किंचिदित्यर्थ: किं चात्र पदत: परश्रेतिपक्षद्वैनाभ: अस्मिंदृश्यमर्थादत्वं आनायान्नद्यते

पद्येदिवोज्जेन्तिविति चज्ञायते ननु कार्यस्यापि ज्ञेयोषि: सर्वे त्वमप्रमानतान्वयादावतरमप्रमंतप्रमस्तत्त्वर्यस्त्रिवृ
त्कतेनेत: प्रथमं तनांत्रिवृत्कृतस्यतेजस: प्रयोजनाभावादितीदमेव प्रयोजनं यदुपापस्यान्वमितिचेन्न प्रयोजनंनाते
रप्रग्रलतस्यैवादित्वा देहपापस्यतद्रंशनानात्रिवृतमेकैकंकरवाणीतिचाविशेषश्रुते: नचात्रिवृत्कृतस्यापिते
नप्रकृम्यशांचलतंशसिद्वमततीदिंत्रिवृत्कृतमेवतेजोज्योति: शब्देन नत्कमयंशतापिदिवो वस्यतेजसादिकंज्योति
रितिनप्रदोष: सदेश्चविशाभ्यमानस्यज्योतिष: पुरोदिवस्सणपासनार्थ: प्रदेशविशेषपरिग्रहोनविरुध्यते न तुनि
ष्प्रदेशस्य ब्रह्मण: प्रदेशविशेषकल्पनाभाविनी सर्वत: प्रतृष्ठत्वं तनमेष्वन् मेषु लोकेषितिचाधारबहुत्वश्रुते:
धु३ कार्ये ज्योतिषि पपद्यतेतरामिदवावतपद्दिदमस्मिन्नेत: प्रकृते ज्योतिषितिकोद्यपोतिषिप्रंज्योतिरवप्रस्माने २२
रक्षणे सारूप्यनिमित्ताथान्यापामवंतियथानपर्श्रितितिर एकं दिमिप्रएकमेवन्तदक्षुरमितितो तरचस्यत
ज्योतिष: प्रसिद्धमस्यत्वेन प्रेषाण्ड्रिशत्तप्रेषोमकृतिरितितोत्स्याद्विविधेदननुवयन

नचात्रिवृत्कृतस्य कविंचित्सिद्धमित्याह नवेति एकदेशिमतेनिरस्तमाद्यातुलंवपद्योऽज्ञूते अस्त्वनंतरीति प्रदेशविशेष:
परस्तादेवीप्यमान: सर्वादिवनोवयवविशेष: तस्य परिग्रह उपासनार्थौ न विरुध्यतइत्यन्वय: सावकेतेयज्ज्योतिषु
पास्यतेनस्थापितेनलान्दृतिभाव: अवाक्ये विधानार्थप्रदेशानुकल्पनानेत्याह नन्विति नि:प्रदेशस्य विरवयवस्य
विशेषेति दिव: परस्तादीप्यमानवेस्यावयवकल्पनाभागिनी श्रुतानेतिमन्वय: अस्यमालिकागेरवापत्तादि

ओर्णपरस्योपपत्त्यालंबनस्यभावात् अनियमोनात्रीत्याह परम्प्राप्नोतीति भविष्यतीति ब्रह्मज्ञो निघं इति शेषः तेषांयथायथोपासनेनतथा
ब्र॰ तत्फलंभवतीत्यंश्रुतेरित्याह नहीयुक्तमिति तन्नफलवद्भुपास्तिफलमेकरूपंकिंनस्यादतआह यत्रहीति तेषांकल्पितस्वरूपः
भा॰ श्रौतनानेत्याह यत्रेति ईश्वरो जीवरूपेण च मन्तोपच्चादः अत्रस्याप्रमनादाना वा वस्तुहिरूपं दत्तानीतिवसहान
४९ इतिगुणविशेषसंबंधयोर्वेदसमधिगतोविदितोदीमाणिक्रमभवति नामाद्यामात्मभावेनोपास्ती कंवाचोमपहरति प्रतीकवि

परस्यापिचस्यापेक्षामादिप्रतीकलवत्कोदेवस्यातिः प्रतीकत्वोपपत्तेर्हुंस्वचश्रुतंचेसुपासीतेतिनप्रतीकत्वात्कंदृष्ट
तं श्रुतंतंचभविष्यति इत्युपास्यफलश्रवणात्तत्रसमेतितदनुपपन्नंनदीपनेफलायश्रुतास्मदगणिय मियतेनेतिति
यमेदेतत्रत्ति एवदितिरस्तसर्वविशेषमैकंप्रब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यतेतत्रैकरूपमेवफलमोत्तस्मनशानुप्यते यत्र
तुगुणविशेषसंबद्धप्रतीकविशेषसंबद्धंवाब्रह्मोपदिश्यतेतत्रसप्रारणोचराणिवोत्तावचानिफलानि दृश्यन्ते त्राद्यो
वसूदानोविंदतेवसयए वेवेदय्याद्यासच्छतिगुणपविनस्यवाकिंविज्ञानीतिषात्रब्रह्मलिनामस्तिनयावित्पूर्वेमिन्त्वाके
ह्यएमानंग्रहीतमभवतितदुक्तंसदुकारेणानामिनिश्रावणात्प्रिधानादिनिकथंपुनर्वाकान्तरगतेनब्रह्मसमनिधानेनताम
ग्रंथ५ तिः श्रुतिः स्वविषयान्न्युन्नामाचनेयितुंनेषुदोषयेदतः परोहिवाज्योतिरितिप्रथममतदेपठितेनयत्नहेतन सर्वनाम्ना
47 ग्रहसंबंधानुपपत्तिमितायमानेपूर्वंवाकानिर्दिष्टेब्रह्मणिस्वसामर्थ्येनपरामृष्टेसत्ययोज्योतिः शब्दस्यापिब्रह्मविषयत्वो
पपत्तेतस्मादिहज्योतिरितिब्रह्मप्रतिपत्तव्यं छंदोभिधानान्नेतिचेन्नतथाचेतोर्पणनिगदात्तथाहिदर्शनं २५ अथ
यदुक्तंपूर्वस्मिन्नपिवाकेनब्रह्माभिहितमस्तिगायत्र्यावाइदंसर्वंभूतंयदिदं किंचेतिगायत्र्याख्यस्यछंदसोभिहित
त्वादितितत्परिहर्तव्यं कथंपुनः छंदोभिधानान्नब्रह्माभिहितमितिशक्यतेवक्तुंयावतावानस्यमहिमेत्येतस्या ता२
मृचिचतुष्पाद्ब्रह्मदर्शितं ॥

शेषश्चान्तेश्रुतिसंग्रहार्थमाद्यपदंसविषयेः श्रुतिर्बलीयसीतिशंकते कथंपुनरिति प्रथमस्यश्रुतस्यसारेणचरमश्रु ४९
तिर्नीयतइत्याह नैषइति सर्वनाम्नास्वसामर्थ्यंनलक्ष्यसर्वनाम्नः सामर्थ्यंसन्निहितवाचित्वंतत्रहेतुपरामृष्टेसती
तियोजना अर्थाद्यत्तदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः छंदोभिधानादिति ब्रह्मप्रकृतंनास्तीतिशंकामेकदेशीहृषय

मधिकं [redacted] नयेदमधिकमिति वोधनार्थं त्रिपादस्य तामिन्नुकं न त्रिपात्वं विवक्षितमिति मैनमेवं प्रत्युक्तः परइति यत्तद्रूपप्रसिद्ध
र्थवाचिनां सर्वनाम्नां प्रसिद्धं ज्योतिरर्थमित्याह तेजोति ननु यदोद्येयो ज्ञाकपादेत्र [illegible] त्रिपादमिमनमस्याह ननभिन
ज्योति नन्वपादस्या न्यतः प्रसिद्ध्यभावे नार्थं सर्वत्वात् [illegible] ऊर्ध्वं [illegible] सर्ववाक्यप्रसिद्ध्य [illegible] पुरुषं वेदनम नमि
त्तानस्य पदार्थं त्वविशुद्धपादन्ये देवतार्थकं ज्योतिः पदस्यापि सपवाद्यः समर्थः सदं ग्राम्यं दृश्यमित्याह नोकस्य त्वमिति सर्वं खल्विदं ब्रह्म पा४
तज्जलानिति [illegible] ज्योतिर्वाक्यं [illegible] समर्थः प्रकरणादिति प्रकृतनापेक्षया [illegible] पुरुषं [illegible] पादत्वादिति गो
समर्थः अतः प्रकरणादिति ज्योतिः [illegible] तोवोधानजपुरुषं इति निरस्तं अविशेषकत्वादिति [illegible] ज्योतिर्वाक्याभावात् [illegible] येन
न केवलं ज्योतिर्वाक्यं [illegible] इति परस्यापि [illegible] विधानामनर्वाक्यं [illegible] ज्योतिरिति [illegible]
[illegible] ज्योतिर्दीप्यते इति [illegible] ज्योतिर्विधिप्रसिद्धविनिर्णायकं [illegible] प्रकरणं [illegible] नयोः श्रुत्यो
विशेषकत्वादिप्रमानकार्थं ज्योतिरित्येवं [illegible] प्रयोगासंभवाद [illegible] इति च [illegible]
[illegible] ज्योतिः [illegible] ज्योतिः [illegible] मनोज्योतिर्जयता
[illegible] ज्योतिः [illegible] चैतन्य [illegible]
[illegible] ज्योतिः [illegible] सर्वेन [illegible]
[illegible] प्रदेशविशेष
[illegible] निः प्रदेशस्यापि [illegible]
[illegible] विशेषक [illegible] त्रयाणामुपा
[illegible] ज्योतिः [illegible]
तेजस्याचैतन्ये [illegible] ज्योतिः [illegible] कार
[illegible] इत्याह [illegible] ज्योतिषं लोक [illegible] करोतीत्यर्थः श्रा
[illegible] ज्योतिः [illegible] तर्हि [illegible]
दित्यत आह [illegible] नन्वत [illegible]
[illegible] इत्याह अत एवात इत्यादिना ह्विवः परम [illegible] ॥

शा॰ भा॰ ५

तथाचसर्वमितिश्रुतं तमायस्त्वायमर्थः॥ नयागायत्रीवचनः तानगणसामान्याच्चेतोऽर्पणमिति समर्थ्यते येन सर्वेनोपक्रमगायत्रीश
हेन ब्रह्मण एव निगदादभिधानाच्छन्दोऽभिधानमस्त्विति श्रुयन्तां न ग्रहदर्शनमिति शेषं व्याचष्टे तथेति संवर्गविद्याया
मधिदैवमग्निसूर्यचन्द्रमांसि वायौ लीयन्ते अध्यात्मं वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणमपियन्तीत्यतस्ते वा एते पंचाधिदै
विकाः पंचाध्यात्मिकास्ते मिलित्वा दशसंख्याकाः सन्तः कृतमित्युच्यन्ते सन्ति हि कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानि च
त्वारि द्यूतानि क्रमेण चतुरंकत्र्यंकद्व्यंकैकांकानि तत्र कृतं दशसंख्याकं भवति चतुरंके त्रयाणां त्रिषु द्वयोः द्वयोरेकस्य
चान्तर्भावान् यथा च दशानां गणना वाय्वादयः कृतशब्देनोच्यन्ते एवं कृतत्वेनान्नादीनामुपक्रम्याह सैषेति विधेयापेक्ष
या स्त्रीलिङ्गनिर्देशः विराट्पदं छन्दोवाचकं दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः दशत्वसामान्येन वाय्वादयो विराडित्युच्यन्ते एव
वं वस्त्वन्तरवाचकोऽपि कृतत्वविराट्त्वं च योगेन विराट्त्वादन्नत्वं समस्तानां भवति अन्नं विराडिति श्रुतेः कृत
तथान्यत्रापि छंदोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते तद्यथा ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दश सन्त
स्तत्कृतमित्युपक्रम्याह सैषा विराडन्नादीति अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छंदोऽभिधानं सर्वथाप्यस्ति पूर्व
स्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं २६ इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं
ब्रह्मेति यतो भूतादीन्पादान्व्यपदिशति श्रुतिः भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह सैषा चतुष्पदा षड्विधा
गायत्रीति न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते ॥
त्वध्यानाद्दशांको भवति कृतयुगस्य त्रेतादित्वात् तेन हि त्रेताय चतुरंके च त्र्यंकादिकमन्तर्भावयद्दशत्वमतीव लभते अत एव कृ
तं यादि नरद्यूतजयः अन्यानेकृताय विजितायाधरेयाः संयन्तीति श्रूयते ह तेन कृतं सन्तोयः कृताय सविजितायेयन्नधरेय
अधरेयाः त्र्यंकादयः संयन्ति उपनमन्ते तेन जिता भवन्तीत्यर्थः एवं च साध्यात्मादिदशात्मिका पञ्चकृतशब्दिता विराट्त्वं कृतत्वादन्ना
द्व४ दिनीत्यर्थः सर्वथाप्यस्तीति गायत्रीतिपदस्य लक्षणया वेदगायत्रीपरत्वेऽर्थः ब्रह्म एव आहेश्वरपदेन गौणत्वे वाचकत्वेनेति योजनायति
श्रवनेह ब्रह्मणः पदेऽह्विगौ गायत्रीति वाग्यन्त्वं गायति च त्रायते चेति निरुक्तनामत्वं च गायत्र्या उपाधित्वेनोपास्यत्वादुपप
त्रेतरेषां गौणपदे गायत्र्यानामनुरुद्धभयस्य सर्वात्मकत्वमात्रेणाप्यपादनीयं एवं गायत्रीपदस्य सार्थकत्वाय प्रसिद्धचतुष्पाद्
ण्मात्रांगत्वसर्वात्मकत्वायेनैकत्वत्वं नमाणास्याद्येन ब्रह्मणि तात्पर्यावगमादित्याह भूतादिपादेति चैवंपदार्थं
विश्वकृत्स्नलक्षणा चेति वक्तुं समञ्जसं ननु गायत्री वा इदं सर्वमिति प्रथमगायत्रीश्रुतिः कथं तत्र तस्यां शाक्यं वाक्यशेषगा २

48

इदं सर्वमित्युच्यते यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति कार्यं च कारणाद् व्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः इति ॥ २५

शंकां साधयति नैतद्भूमादिना [illegible] सर्वमेव व्याख्याते एवमेवमिति वेदस्य [illegible] विद्यामेवमन्तरेणायः कश्चि
द्दृष्टस्य [illegible] तथा च वेदस्य [illegible] गायत्री शब्देन तदुपासनत्वेनाभ्य
[illegible] नयत्वेति [illegible] सर्वात्मकत्वेन [illegible] कार्यं चेति [illegible] सर्वात्म
[illegible] सर्वात्मको [illegible] इति भावः [illegible] तथा [illegible]
[illegible] इत्यर्थः एतेन परमात्मन [illegible] ब्रह्मैव [illegible] गतम् ५४
नैतदस्ति [illegible] इदं सर्वमिति गायत्री [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इदं सर्वमिति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] गायत्री [illegible] ८२
[illegible]
[illegible]
[illegible] उपासनत [illegible] उपासत इत्यै
[illegible] गायत्री शब्देन [illegible] वेति याव
[illegible] गायत्री [illegible] सर्वमिति [illegible]
[illegible] गायत्रीपदार्थ [illegible] सर्वात्मकत्वा [illegible] वादितिभा
वः ॥

मू॰ ख॰ ५१

मेवहेतुमन्यथानेमुक्तोऽशुद्धं मतं दिव्यत्वमदिति अमेयत्वं तु प्रतिमर्केदानेमुक्तात्मयुक्तोच्यते दिव: परमवीतिभेद: तस्मात्सोऽपि दिवो
कस्मात्सो च प्रतिमसमन्वितमिति सिद्धं प्रामाणत्वानुगमात् दिवोदर्शनापत्तेर्देवो हामि: प्रतर्देनो नाम राजा पुत्रेन प्रहृष्टका
रेण चकारणेन इत्यनुप्रेमाण्यत्वरहेतु गामनते देशवाच प्रतर्देन वरंतेदरामो तिसदेवाच प्रतर्देनो यंत्वमर्था यदि ततमेम
नासेनवरंत्वमेवालोचमयदेहीतितनांइद्दमाह प्राणोऽस्मीत्यादि मत्वो प्राणानिरसितं प्रज्ञात्मत्वमर्के निर्विशेषकिमा
त्रेनिरस्यति नेमासिति इहप्राणेऽस्मीइदेवतात्वेलिंगमुख्यप्राणत्वे लिंगमाह अथेति वाक्यद्वीनादेहस्यावलत्वाभावनिश्च
यानेनरमिनथं: प्राणस्य देहधारकत्वं च प्रसिद्धमितिवक्तव्यलिमकंप्राणस्य जीवत्वेवकत्वंलिंगमाह नवाचमिति

इष्टत्व॰ व्याप्यादिक॰ ५ दिव: परमपि सङ्कस्यादिवो प्रपदिशणेन तस्माद्धित्यवेति इहप्राणस्य ... हप्रतमिताननत: परमेवतुम्यस्तोति: शाहमि
तिसिद्धं प्राणत्वानुगमात् ४ अथितिकौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि प्रतर्देनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम
युद्धेन च पौरुषेण चेतस्माद्या चानातन्प्राणयते सर्हवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्वेति तथोत्तरत्राप
त्वलप्रमाणपवप्रत्वान्मदशरीरपरिग्रहात्प्राणयत्वेति तथान्यवाचविजितावीतनकारं विषयादित्यादि अत्रेचसएषप्रा
ण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इत्यादिना अनुपाय: किमिदं प्राणशब्देन वायुमात्रममिधीयते उत देवतात्मा तनोवाय
वाप इन्द्रसेति तन्न वन एव प्राणः इत्यत्र वर्णितेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमित्यापिचबहुलिंगमत्वानेदोऽत्र रोचत इत्य
दिकथमिदंपुन: संशय: संभवति अनेकलिंगदर्शनादिति ब्रूम: न केवलमिह ब्रह्मलिंगमेवोपलभ्यते सन्ति
हीतरलिंगान्यपि मामेव विजानीहीति इन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिंगमिदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिंगं नवा
चं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि जीवलिंगमत उपपन्न: संशयस्तत्र प्रसिद्धेर्वायु: प्राण इति प्राप्ते उच्यते प्राण
शब्दं ब्रह्म विज्ञेयं कुतस्तथानुगमात् यदि पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदानामन्वयो ब्रह्मप्रतिपा

अनेन दर्शनादिकं ब्रह्मलिंगमाह अनेकेति अनेकेषु लिंगेषु दृश्यमानेषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरणमित्यनुगतार्थ
तामाह अनेकलिंगेति पूर्वत्र प्रकृतत्वस्य वाचकस्य बलाज्ज्योति: श्रुतिर्ब्रह्मपरेत्युक्तं न तथेह प्राणश्रुतिर्भोगेकि
चिद्बलमस्ति लिंगान्यविरुद्धानेकलिंगानामनिश्चायकत्वादिति प्रत्युदाहरणसंगत्या पूर्वपक्षयति तत्रेति पूर्वं प्रधानप्रा
तिपदिकार्थबलाद्भिन्नार्थावाप्रधानकार्यत्वानि प्रतिहतानि तवेह प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यतामंगइति ब्रह्मोक्तस्य
निर्वाहस्यैवं पदेपाणायने कोपादि: सिद्धान्तेऽत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति

49

अत्र सत्र भाष्यकारबोधमूर्तादिभिः चक्षुरादायाप ज्ञीनिसंसन्नेपरदत्वैर्न्यान्यान्तंहृतिकारो नंकमप्रसिद्धंचकारसूचितंप्रत्नंतरमाह

श्रुतिचेति श्रमप्रहृषसूकोमत्रत्वा सूत्रस्यात्वत्वरत्वमित्याह प्राणेति प्रमाणदस्यांदेवा चित्तमृनेति रूपाति यद्वैतद्दमेति एवं

स्यामस्वित्रमेकाविरथं: हृदयस्यचतदिद्धंवंपंचसुषयः संतितेप्रश्नस्यान्हृत्रगरस्यप्राणादिद्वारेषुक्रमेणप्राणाख्याना

पानसमानोदाना: पंचद्वारपाला इतिध्यानार्थंकमानाकल्पितं तत्रहृदयछिद्रस्य प्राणेप्रश्नस्य प्रहृषत्वप्रतीतिहृदिप्राणाख्येष्व

प्राणस्यसनासंबंधितायात्र एतेनद्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषाइतिसंभवतीत्याह पंचब्रह्मेति द्विविद्विवःतिविभक्तिभेदान्वकृत

प्रसमिनानास्ती सूत्रकेनोपदर्शितंय मित्याह तानीति द्वैत्यमिति परिशाचप्रतिज्ञानीते अनेति सनेत्रन अर्थंवदन्यदिहमाह

श्रुतिचन्नयानाभ्रयशोनेयमस्वंरंधेनतावानस्यमहिमेतिश्रुनपा प्राप्तरसेन नयेवाभिधी यतेपादोस्यसर्वाभूतानिति

पादस्यामतेदिवीतिसर्वाम्नात्पपत्ते: पुरुषस्तेत्रपरस्यअस्यपरतेषुवस्थान्यापनेस्वतिश्रुनस्याः एवंरूपतादशीय

तिविष्णुमाहमिदेकृतस्वेवकाशानस्थितानगदिति यदतत्रत्मिचन्निदेशपांवसतिमन्वात्पप्रपद्यते येवत्रत्मप्रहृषाः

तिचहृदयस्यात्मविरप्रत्नस्यप्रहृषप्रतिश्रेयमनेवपिनोपसंभवतितमाहतिश्रेयमिन्याकेनुकेनपूर्कनेनदेवचसमानितीवाकप्र

संवेपात्मामिताधमानेवरामस्पप्रनरूतिसिने उपदेशमेवंत्रोनिवेत्राभयासिन्नपत्रियावान् २० यदेव्यान्तरं नंपरवत्वविपा

दस्याम्नेदिवीतिसप्तम्याधोरयाधारत्वेनोपदिरूहप्रनरूपयदत: एतोहिवरतिपंचम्याशीर्षयादत्वेन नतस्य उपदेशमेदहृत्र

नसेहृदयमभिन्नातनमतीतितनमिद्वत्वेवमञ्ज्ञायते तावत्स्य: उभयस्मिनसविरोधाद्भयस्मिन्नपिसमस्मानेपचम्मानेचोपदे

शोनसत्वभित्राविरूप्यनेयथालोकेहृत्साग्रेपवस्तुपिश्यनउभयथापदिश्यमानोहृश्यतेहृताग्रेश्यनोहृत्याग्रात्परतःश्य

नइतिचएवंदिवोवस्तूस्यदिवःपरमिस्तपदिश्यतेअपरआरूपयालोकेहृताग्रेश्यनंवहृतिश्यनत्रभयथापदिश्यमानोर

नाशंमिति एवंसर्वंत्रमाणोत्रंप्रयानप्रतिपादिकाधंश्रुसंबंधेनप्रमामिताबाधिमतस्वंमेहेनशक्तिनेपकःकथंचिदाधारस्यापिमथां

दात्वसंभवाद्यथाहृताग्रेस्वरूपभावावच्छिन्नस्येनस्यापार:सर्वेवत्वात्तरूपभावावच्छिन्नस्तस्येवमर्गस्यवतिपर्वदिश्य

वैहार्दाकाशेवामृतेश्रुपायेनहृत्रदिवःमर्यादानंतदलक्षाकाश्यावच्छिन्नब्रह्मप्रतिकल्पितत्वाद्दिवःपरस्मिन्नचनत्वर्थःय

द्याकाशेनाथनवच्छिन्नंब्रह्मपरहीनापंचम्यादिवोमर्यादानमेवब्रह्मणोनदागोमपंचेतोवेदीतिवत्समस्यासामीप्यलक्षणया

परत्वेनाबोधमित्याह अपरइति

पांविववितायां४

[illegible]

प्र॰ भा॰ ५२

इदं प्राणस्य स्वोपपत्तिमाह प्राणत्वे चेति पदेति लौकिकाः प्राणीत्यर्थः बलवाचित्वात् प्राणशब्दो नवत्वे देवतात्वत इति भावः इदं हि
महत्तत्त्वादि ततमः कर्मानयिकमाह परमेव आध्येयानीत्याह निश्चिते चेति किमिदं पदेन विग्रहे फलहितं विमात्रमनुते
उत्तविग्रहः आधेयाकामत्रयपरं लक्ष्यं सिद्धं नहि द्वितीयस्मादाह आध्यात्मेति आत्मनि देहे यितः स्यात्मप्रमगात्मा मसंबंधनेयेः
शरीरस्थत्वादिभिरिति तत्सम्बन्धमाविनेयं मे स्त अध्यात्मसंबंधास्तेषां भमेन्यर्थः आगुरुत्रदेहप्राणवायुसंचारः अतित्वे प्राण
स्थितो प्राणिनां मिद्रियाणां स्थितिरित्यर्थः ऋतिमाह आतिनेके अपानो निश्चयमादानमित्यादाकृतिः इंद्रियस्थापकत्व

प्राणत्वे चेदं स्यबलवत्वादुपपद्यते प्राणो वै बलमिति वितापनेवलस्य चेदं देवताप्रसिद्धाथव काचिहल क्रतिरिंद्रक
मैवतदिति हि यदेति प्रत्यात्मत्वमप्रतिहतत्वानत्वा [illegible] देवतात्मनः संभवत्प्रतिहतत्वाना देवता इति हि वदंति
निश्चिते चेवं देवतात्मोपदेशे हि ततमत्वादिवचनानि यथासंभवं तद्विषयात्वेव योजनीयत्वमिति तस्माद्वक्ति इंदसा
लोपदेशात्रयाणामेव त्रैस्यात्मत्रिषु प्रतिसमाधीयते अध्यात्मसंबंधभूमा ह्यस्मिन्निति अध्यात्मसंबंधः प्रत्यगात्मसं
बंधः स्तसमभूमा वाद्भूत्समस्मि त्रयाणामुपलभ्यते यावद्यामि स्व शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति प्राणस्यैव प्रज्ञा
त्मनः प्रज्ञात्मनस्यायुषः पद्मानोपसंहारयोः स्नानेऽपदर्शयति नष्टे व नभिवृद्धे घसपरावीन्मतत्थापितत्वे च प्राण
नो निश्चयसमित्यध्यात्ममेवेंद्रियाणां प्राणो दर्शयति तथा प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति न
वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादिति चोपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भू
तमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत इति विषयेंद्रियव्यव
हारारनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति ॥

देहोत्थापकत्वमाह तथेति ब्रह्मत्वमकामवीधिष्ठानं तेदर्शि
तमित्याह इतिचोपक्रम्येति तत्तद्वानानाथ पंचस्यात्मनिकल्पनायां यथा दृष्टांतः लोके प्रसिद्धं रथस्यारेषु नेमिरर्पिताऽरा
मध्यस्थशल्यकास्तच्चकोपांतरूपो नेमिरर्पितास्तन्नाभौ च क्षोपिका यामरा अर्पिता एवं भूतानि पंच पृथिव्यादीनि मीयं
त इति मात्राः भोगसाधकत्वदृश्यः पंचेति दशभूतमात्राः प्रज्ञामात्रासु दशस्वर्पिता इंद्रियज्ञाः पंच शब्दादिविषयप्रज्ञाः मीयं
ते आभिरिति मात्राः पंच धीन्द्रियाणि नेमिवद्ग्राह्यग्राहकेषरेषु कल्पितानि तन्नाम्ना भिन्नानीव प्राणे सर्वं कल्पितमि ५२

दितनमत्वकर्मं तथादिपदार्थानां संबंधेष्व [illegible] स्फितान्यर्थानिश्चायकउपलभ्यत इत्युक्तं विज्ञेयमिति उपक्रमस्यादिना पंचमन्यसेतं त्वं
त्वमेव प्रपञ्चेत्यर्थः स्थ्यः कश्चिन्मात्रस्य स्वरूपं वेद शास्त्रादनुभवतिन स विदुषो लोके भेदो मन्तव्यः [illegible] तेनैवाहं
सतेन प्रतिबध्यते ज्ञाना [illegible] दिना इत्यादि [illegible] साधु साधुना [illegible] तत्कारयति

न्यर न३

उपक्रमेनावहृदंहृणीधेतीदेतोम कः प्रतर्दनः [illegible] मेव [illegible] तंमन्नु [illegible] दितत मेमस्य
सर्वितस्मै दितनमत्वेनोपदिष्टमान् प्राणः [illegible] तत मप्राग्निरुत्तिते [illegible]
तिमस्तुमेतिनाप्यः [illegible] तत्या [illegible] लोकमीयतेनत्तेये
नमृत [illegible] दितेनब्रह्म [illegible] कर्मदोषः [illegible] चास्य [illegible] स्मिन्नुपर
यरस्माद्यास [illegible] मवतितयाप [illegible] रेण
नेरोज्जरोमरतमृत्वादी [illegible] भवति स न साधुनाकर्मणा [illegible] साधुनाकर्मणा कनी
यानेषएवसाधुकर्मकारयति [illegible] साधुकर्मकारयति [illegible] लोकेभ्य उन्निनीषते एषलोकपालः [illegible] लोकपतिश्च सर्वमे
तत्र [illegible] नम्युवि [illegible] लोकस्य [illegible] इति चेद्ध्यान्नसं
बंधमस्ति इति [illegible] [illegible] नाम क
[illegible] इत्यादेवता [illegible] तदेतद् [illegible] हकार
वाटेनसप्रवव [illegible] प्राणः [illegible] ब्रह्म [illegible] त्वादिप्र
तिप्पत्त्या [illegible] न्ना
[illegible] मादिभिः ॥

तेनिरंकुशैश्वर्यं च सर्वमेतदिन्यर्थः [illegible] वाचक [illegible] नित्यर्थः [illegible] परत्वे
[illegible] इत्येति [illegible] नाम [illegible]
[illegible]

ब्र॰ मा॰ ५३

देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं तस्मात्तत्राह शरीरधारणं चेति सर्वे वागादयः प्राणमुद्दिश्य अहं श्रेष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः
स चैतानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ इति तथा क्रमेण वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि न कदाचिद्भावेन शरीरस्य
स्थम स्थान मुख्यप्राणस्य तन्निष्क्रमिषायां सर्वेषामाकुलत्वमेतान्वागादीन्वरिष्ठः प्राणोऽवाच मा मोहमापद्यथाहमेवै
तत्करोमि किं तत्पंचधा प्राणापानादिभावेनात्मानं विभज्य एतद्धानि मन्त्रनीतिवाक्ये तदेव बाणमस्थिरं शरीरम
वष्टभ्याहं विधारयामीत्यर्थः द्विवचनमदृवासोक्तेति श्रुतेर्मुख्यप्राणलिङ्गमित्याह जीवमुख्येति अभेदनिर्देशात्
शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः प्राणमेवादिवागादीनाभ्यां प्रकृत्य तानुवरिष्ठः प्राणोऽवाच मा मो
हमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति श्रवणाद्देहविमशरीरं परिगृह्येति पृष्ठे
ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयं प्रज्ञात्मत्वमपि जीवेनावच्चेतनत्वादुपपन्नं १२
मुख्यविषयोऽपि प्रज्ञात्मा सा यन्न प्राणेनैतत्प्रथनादुपपन्नमेव जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वनाभे
दनिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथापि निर्देश उपपद्यते यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मि
ञ्छरीरे वसत सहोत्क्रामत इति ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेया
तां न ब्रह्मेति चेन्नेत्यादि द्वैविध्यप्रसङ्गादुपासात्रैविध्यादेवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपा
सनं चेति न चैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तमुपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते मामेव विजानीहीत्यु
पक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेत्युक्त्वान्ते स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इत्येकरूपावुप
क्रमोपसंहारौ दृश्येते तेनार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुं न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यं दशानां भूतमात्राणां प्र
ज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः
२ योवार इति भेदमाद सदैवेति यदि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गदुपास्यत्वं
तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामसत्वादुपासनस्यापि चेष्टापत्तिः उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गादित्याह नैतदेवमि
मादिना न च स्वतन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेदः किं तस्मादिति वाच्यं जीवमुख्यप्राणयोरुक्तलिङ्गानां ब्रह्मण्यनेतुं शक्यत्वात्
सान्तेऽभ्यासिद्धेः अफलपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन प्रधानवाक्यानुसारेणान्यलिङ्गनयनस्योचितत्वाच्च न हि प्रथा ५३

सप्ताणेनमस्वरूपमित्याह समरात्ति नाहिप्रमाणान्नानि समन्वयेनत्र त्रयाणितत्राह श्रुतमिति श्रुत्यंकारवादसमन्तिरूपमिति
कथमिति सत्त्रमनन्तरं व्याख्यानिरेदरत्तिजनमाजरकृतनवत्पादिना विज्ञानकनि स्वतः सिद्धदर्शनमार्थविशेषदलन्तर्पणयम

सम्यगात्मनि निरूपादितिचोपसंहारः प्रमाणमात्मपरिशुद्धेसाधुनेपराचीनंपरिशुद्धे प्रत्यमात्मात्रसमस्तवीचभिरितिचपरं
नरं तस्मादध्यात्मसंज्ञेपवादरूपाद्दृश्योपदेशएवात्मन देवतानोपदेशः कथन्नहिवक्तरास्मोपदेशः समस्तरूपानन्तप
देशोवामदेववचनं १ देवतानामदेवतान्नामस्मान्नात्मानेपरमात्मन तेनाहमेवपरंब्रह्मेत्यार्षग्रादर्शनेनयथाश्रुतरूपप
२४८ त्रुपदिशतिसमामेवविजानीहीतियथानेतुनमप्रज्ञपिर्वामदेवःप्रतिपेदेहमन्नरभवं सूर्यश्चेतिनहन्नयोयोदे
वानांप्रत्यबुध्यतसएवतदभवदितिश्रुतेर्यस्मात्ममामेवविजानीहीत्यस्माविश्वरूपोमेरव्यात्मानंतत्वावबाह
वयादिविशिष्टत्वादिहत्वेत्राम जाननेनन्याहृत्यादीनांविशेषदर्शनमपत्येनोपन्यासायस्मादेवंकर्माह तस्मात्मा
विजानीहीतिवचेनदिविज्ञानरूपत्वमेवनयुक्तवर्णात्वाद्युपादीनिसादृश्यानुगन्तव्यपरेणविज्ञानमात्रमिमुन
संदधातितप्रमेनत्रलोमचनमीदृशेत्सुखोंवेदन्नदैवेतस्यकेनचनकर्मणालोकोमीयतइत्यादिनावृत्तस्य
भवतियस्मादीदृशमात्मनिवृत्तिकर्मणिकृतवतोमनस्तत्कर्मणस्तनोमपिनोहस्पृशतीयथात्मापिमोवेदनते
सकेनचिदपिकर्मणालोकोहिंस्यतइतिविज्ञेयंतत्रसेवयामिमिप्रज्ञानाद्विनिवसमाणनरसाहसंवादकमेतत
तौकर्मजातायामानिविश्वेतिचेत्तमाद्देवियथादर्पितनाविदुर्नयामान १ यद्यप्यमपत्यसंबन्धमदर्शनात्रपरा
चीनरूपदेवतात्मनउपदेशत्वपिनब्रह्मवात्मकंभवितुमर्हतीतिकृतःमीवसिंनात्मतयापरतिमाचन्नतेविस्पनावद
श्निन्नाकेविस्पष्टलिंगमुपलभ्यते अचनेविशिताश्चेतन्यकार्यविशेषाश्चित्यात्रादिकम्मादिलिंकरणीयोपतस्यके
र्यकारणमन्नरसजीवमविशेषनमपिमीयतेनयमात्मापात्मिगामिपयत्नपापण्यघातत्वेदसौरपरि
सानचेतस्येतन्ति सानिरूपात्ति कथमिति प्रज्ञानानप्रत्यर्थः विज्ञानेति विज्ञानमर्थं चेत परिहिति परेणनस्मेसमादित्याच
मेनेयन्नपःस्तनिमार एतद्दर्शमिति तस्मात्प्रज्ञानेमेहमिति योगः स्वविज्ञानविशेषं दस्पतनाह विशेषविति ६

स्प
भा
५५

जीवधर्मोनाह न्ययेति बुद्धिप्राणयोः प्रदृश्यमानमनेनरभिन्यर्थः अत्रप्रकाण्डेन सामान्यजीवात्मा बुद्धिरूपेनेनस्याः
मंवेधीनिरूपानिसर्वाणिभूतानियथैकमेवं त्वधिष्ठानचिदात्मनानया त्मासामरूपत्रकमो नैवमो वेनाहिचत्व
रेवास्याएकमेगमहद् इत्हिमादिपर्यायांकेमहिमार्थम् त्यनेउन्नागाग्रमनत्साधाः सामासत्रहुनांमप्रपंचविषयि
त्वमर्पं शरीरमर्थात्मकरूपप्रपंचविषयित्वमर्पं शरीरमितिमिलित्वाविषयित्वायेघ्राणशरीरमिन्द्रियसाध्यत
त्कर्मेन्द्रियगुवागाका स्याः प्रतगायकमंगद्दहाई महद्दन्नयमासत्वाणीन्द्रियद्वाराना मप्रपंचविषयित्वबुद्धिर्लं
मनत्वमर्थः चतुर्थीषष्ठीतस्या प्रलोमकिलचक्षुरादिना प्रतिविहिता तापिनाभूतमात्राहत्या यथैरूपापव
त्वाद्यपरार्थकारणभवति तानकरणहारार्थप्रपंचविषयित्वबुद्धिः प्रमोतीमर्थः एवंबुद्धेः सर्वार्थद्रष्टृत्वमप

अथपञ्चानामपिप्राणानमवाणिभूतान्येकीभवंतितत्प्राणानामासंप्रपञ्चमवाणीका सापृकमेगमहद्दत्तस्येना
मपरत्वाभिनिविहिताभूतमात्राप्रतयावाचसमाकृष्य वाचासर्वाणिनामानिप्राप्नोतीत्याद्यप्रत्यर्थमत्र
वाएनाद्देवभूतमात्रा अधिप्रज्ञं दशप्रज्ञामात्रा अधिभूतं दशभूतमात्रान्स्युः नप्रज्ञामात्रास्युः यद्युभया
मात्रानस्युः नभूतमात्रास्युः नह्यन्यतरतोरूपंकिंचनसिद्ध्येत् नतनानात् यथारथस्यारेषुनेमिरर्पि
तानाभावरश्चर्पितायवमेवेताभूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिता सएषप्राणएवप्रज्ञा
त्मेत्यादिश्रुत्यर्थः तस्माद्भूतप्राणएवैतदुपाधिद्वयधर्मेणात्मधर्मेणचैकत्वेनापासनत्रिविधंविवक्षितं ॥

पापतन्निहविनमितिब्विवहारासाविति इष्टुलाध्यानमाह प्रतयेति बुद्धिद्वारविदात्मावाचमिन्द्रियंसमाकृष्यतस्याः
प्रेरकोभूत्वावाचाकरणेनसर्वाणिनामानिवक्तव्यतेनाम्रोतिचक्षुषासर्वाणिरूपाणीमेवद्रष्टाभवतीत्यर्थः
तथाचसर्वद्रष्टृत्वेचिदात्मनिद्रष्टृत्वाध्यासनिमित्तत्वंचबुद्धेर्धर्मःस्वतःतेभवतिमर्वापारत्वानंदत्वादिः ब्रह्मधर्म
इत्याह नवाइति दर्शनेश्रात्मनेप्रज्ञाइन्द्रियनानात्वाद्धियाग्राह्यभूतमात्रावर्तनेनप्रज्ञामात्राइन्द्रियाणिग्राह्य
भूतमात्रमपिक्रमवर्तनेरन्निग्राह्यग्राहकयोर्मिथःसापेक्षत्वंकेसाधयति यदिति नहेवस्फुटयतिनहीति ग्राह्ये
णग्राह्यस्वरूपंनसिध्यतिकिंतुग्राहकेणएवंग्राहकमपिग्राह्यमनपेक्षनसिध्यतितस्मात्सापेक्षत्वादेतद्द्वय
ग्राहकद्वयंवस्तुतोनभिन्नेकिंतुचिदात्मनारोपितमित्याह इति नद्ययमादिकृत्वाप्रज्ञानंसंग्राह्यमपमेहरतिते
नेः

स्पन्द ५५

52

तत्र शेषं व्याचष्टे आश्रितत्वाच्चेति [illegible]

[illegible] भाष्यकृत् [illegible]

[illegible]

[illegible] तन्न्यायात् [illegible]

[illegible]

ब्रा
भा
५५

आरोपमपहाय इति । इदमिति । तस्माज्जायत इति तज्जं तस्मिन्लीयत इति तल्लं तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनं तज्जं च तल्लं च तदनं
ञ्चेति तज्जलान् कर्मधारयेऽपि मत्वर्थीयाकारस्य मध्यमपदस्य नकारस्य लोपः तज्जलानमिति वाच्ये छान्दसो मव
व लोपः इति छान्दोग्ये सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव तद्विवर्तत्वादित्यर्थः अस्य शान्तिविधौ हेतुभेदाभावाच्छान्तेन रागादिरहितेन भवि
तव्यमिति गुणविधिः स क्रतुं मनसा ध्यानं कुर्वीतेति विधिः ध्यानस्य सामर्थ्यात्तद्वशाद्ब्रह्म फलमाह अथेति संकल्पविका
रो ध्यानमित्यर्थः पुरुषस्य ध्यानविकारत्वं स्फुटयति यथेति इह यादृग्ध्यानं मरणकाले भवति तद्रूपो जायत इत्यर्थः अ

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥१॥ इदमाम्नायते सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयः पुरुषो
यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादि
तत्र संशयः किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यत आहोस्वित्परं ब्रह्मेति किं तावत्प्राप्तं
शारीर इति कुतः तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः संबन्धो न परस्य ब्रह्मणः अप्राणो ह्यमनाः
शुभ्र इत्यादिश्रुतिभ्यः ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं कथमिह शारीर आत्मोपास्य आशं
क्यते नैष दोषः नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनविधिपरं किं तर्हि शमविधिपरं यत्कारणं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति
शान्त उपासीतेत्याह एतदुक्तं भवति यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च न च सर्व
स्यैकात्मत्वे रागादयः संभवन्ति तस्माच्छान्त उपासीतेति न च शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपास
नं नियन्तुं शक्यते उपासनं तु स क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यर्थः तस्य च विषयत्वेन
श्रूयते मनोमयः प्राणशरीर इति जीवलिङ्गमतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति

तो विषयमाह मन इति ब्रह्मप्रकरणान्मनोमयत्वप्राणशरीरत्वभारूपत्वसत्यसंकल्पत्वेन हृद्यध्येयमित्यर्थः सर्वत्र प्रसि
द्धेरत्र ब्रह्मलिङ्गवाक्यत्वे न तयोरुपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति किं तत्र करणानां ब्रह्मणि जीवलिङ्गात्कार्यं मन्वाना सिद्धान्ति
नो जीवलिङ्गबलीयस्त्वं तदुपासनस्य ब्रह्मणि प्रत्ययाति शारीरस्य हि तेन ब्रह्मणो नैमित्तिकाभावादित्याह नैष दो
ष इति शमविधिपरत्वे हेतुमाह यत्कारणमिति यत एवमाह तस्माच्छमविधिपरमित्यन्वयः न च शमेति शम ५५

53

अन्यधर्मेण व्यपदेशान्नैकत्वमिति शंकां निराकरोति अन्यार्थेति उक्तविनियोगस्य धर्मेणोपासनमित्यसंगता
माख्यानत्वादिति नाव दर्शनार्थत्वेनैकत्वात् विशिष्टप्रमाणकत्वमेव न उक्तप्रमाणविशिष्टः प्रकरणेषु विधिः संभवतीति ह्यस्य
विधानदर्शनात् नापि प्रत्यासत्त्यानुवादेनैव प्राप्तत्वं विधिः संभवति वाक्यभेदप्रसंगात् अपूर्वं विधिस्तत्रैक एव गुणसंबन्धविधायकमिति
वाच्यं नाहं वाचि विधिवाक्यत्वान्यथात्वमेव न च तेन प्रकारान्तरस्य नित्यत्वात्मकत्वाभिधानं तेनैव बुद्धिविषयत्वेनानुष्ठेयत्वमि
ति प्रसक्तस्य स्वधर्मवत्ता विधिरुपासनानां विधिसिद्धिनियमः सर्वे प्राप्तार्थमात्रस्यानुवाद एव न अप्राप्तस्य तेषु प्रामाण्यं वा प्रसज्ये
तद्यतः अत उपासनानां विधिलक्षणो नवकारविधानादेव नैकत्वमनुपासीत नामसमाम्नानादिति विधायकत्वनिवृत्तेरनुपपत्तेरुपासन

अन्यत्रापि प्रश्नोत्तरः प्राणायामोद्गीथपर्याणामानुमानस्य तत्त्वमाश्रितमित्यादिवत् तत्पदेन वाक्यस्योपक्रमोप
संहाराभ्यामेकार्थत्वात् प्रामाण्यं सिद्धमित्यर्थः वाच्यान्तरस्य तत्पूर्वकवाक्यमेकमिति सिद्धं इति श्रीमच्छारीरकमी
मांसाभाष्ये शांकरभाष्यव्याख्यायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः १ प्रथमे पादे ह्यात्मनो गुणाश्रितत्वेनात्मकामा
दिः समस्तस्य सगुणत्वेनोपात्तस्यात्मनः कारणत्वाश्रयत्वेनैकत्वात् समस्तसंगत्वात् प्रत्यक्षविषयत्वं तदनन्तरं विशेषेण तत्त्व
सर्वोपासनानां विशेषेणैकार्थत्वात् अनेकविधकामानां तत्त्वमुपासनानामेव कर्तृनियतत्वमिति अर्थान्तरं प्राप्तिहानौ च केषांचित् सा गुणोपसंहारविषयत्वेनैव
प्रतिपादनेन तत्रापि विद्यानां विशेषं द्रष्टुमाचार्यस्य पराशयेन तत्त्वविवेकार्थं प्रवर्तनेति वाक्यानां प्रपञ्चः सर्वोपलिखितानि
संदिग्धानि किं पुरुषार्थपरिणामोपसंहारेण स्वतो विशिष्टानि विविच्य शोधितानीति पञ्चमः पादः समाप्तोऽयं

विद्याफलं अन्ये गुणा विधेयाः इति लोके कर्मकाण्डे च पाठाद्युक्तं गुणोपसंहारादि नैकवाक्यता निर्णयात्तस्मान्नैव संस्थानवशात्
परमेश्वराकर्षणमुपसंहरति तत्सर्वं स्थितं इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छा
रीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यायां रत्नप्रभायां तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ श्रीरामेश्वरं मनसा गुरुं च वन्दे नमस्कृत्य तं
तामि विद्यामार्गस्य वैराग्यं वक्ष्यते १ पूर्वपादे जीवस्य गमनागमनादि वक्तुं तदनन्तरं तत्त्वमसीति प्रकृतमिति उपास्यकारणत्वात्मा
प्रमेयादिकमर्थान्तरं नैर्गुण्यं स्वरूपं ज्ञानं तदेव स्थितं इति तत्त्वतः प्रसज्यते कथं पादभेद इत्याशङ्क्य नाधिकरणभेद
स्वकाले तत्त्वमसीति अत्र प्रथमाधिकरणे वाक्यार्थः पादद

प्र॰ भा॰ ५८ वक्तृतो विवक्षायाः फलमुपादानं स्वीकारः स च ग्रहणं तेन गुणोपसंहार इति विवक्षोपचार इत्याह तथा गुणोपादानेनेति ननु इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यमिति धीर्विवक्षाधीना वेदे कुतः स्यादित्यत आह उपादानानुपादाने त्विति तात्पर्यं कामसफलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं शाब्दं यदुपक्रमादिज्ञानस्य तदभावस्तदभावस्त्वनवगम इत्यर्थः तदिहेति तत्र सत्यसंकल्पत्वादिमर्थः सर्वात्मत्वे

न तथापि उपादानेन फलेनोपचर्यते लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवति इतरदविवक्षितं उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयः ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते परमात्मगुणत्वेन च य आत्मापहतपाप्मा इत्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतं आकाशात्मेति आकाशवदात्मास्येत्यर्थः सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणो ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना चैतदेव दर्शयति यदाप्याकाश आत्मा यस्येति व्याख्यायते तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम् अत एव सर्वकर्मेत्यादि एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते यत्तूक्तं मनोमयः प्राणशरीर इति जीवलिंगं
54 न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इत्यत्र ब्रूमः सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबंधीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबंधीनि भवन्ति तथा च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख इति सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीति अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया इदं तु मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषो इति सू २
ऽतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ३

प्रमाणमाह तथा चेति जीर्णः स्थविरो दण्डेन वञ्चति गच्छति अतिसोपित्वमेव ज्ञातो बालः सन्त्वमेव सर्वतः सर्वास्त्वदि ५८
क्षु तयः आत्माणि पश्यति सर्वतः श्रुतिमत्सर्वेन्द्रियप्रसिद्धाः पाण्यादयस्तस्येति सर्वात्मत्वोक्तिः ननु जीवधर्माणां शुद्धब्रह्मण्ययोगात्तर्हि ब्रह्मरूपमेव जीवं किमिति न गृह्यते तत्राह अनुपपत्तेरिति ॥

जन्मपरंपरयानीवस्यापि सर्वकर्मत्वादि संभवमाह सर्वकर्मेति सर्वो हि क्रियाविशेषः सर्वकामा [illegible] सर्वगंधः सर्वरस

मादिशब्दार्थः आत्मग्रमात्रमेति [illegible] सर्वं [illegible]

[illegible] सर्वेति [illegible]

मनः [illegible]

सर्वकर्मा सर्वकामः [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] सर्वं [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] २ [illegible]

करोमीति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] किंच [illegible]

भा॰
भो॰
५१

अत्र सत्त्वं क्वचनापि सत्त्वभेदस्य कस्यचिदपि नानित्यत्वान्निरासार्थं तत्त्वं विकल्पानि इत्यत्र भवितव्यमनुपपत्तिनिरासार्थमिति अत्रादिशब्देनात्र तत्त्व
तीर्थाद्यत्र तत्त्वमेव भेदस्य कल्पितत्वस्य वेदान्तानुमानश्चात्र सम्यगिति अर्थं कस्मात् कोऽपि सत्त्वं कौतुकं स्वभावस्तत्त्वं त
त्तादात्म्यकसत्त्वं तत्त्वं गुणानित्यस्य तत्त्वात् कस्यचित्काचिद्भेदमित्याह तत्त्वाद्वैतेति कार्यदोषप्रयुक्तविरुद्धनेति तत्त्वादि
ति

अत्र कः पुनरयं शारीरो नाम यत्र ममात्मनो भावः परिच्छिन्नत्वेन तत्त्वेन शारीरस्यात्मा इति आत्मनि इत्यात्मनो लि
ङ्गशरीरस्यात्मनोऽपि विशिष्टानात्मवेदान्तीयक्रमात्मनो नाम मात्मनि वारयति तत्र यस्मिंस्तदपि वेदान्तेषु चोपनिषदि सर्वत्र
दृष्टभावमेव सर्वज्ञानीयकस्य अत्र सत्त्वमेवममैव तत्त्वं परत्वात्साक्षिदृष्टिस्वरूपे नात्र चतुरापि पि सिः परिच्छिन्नस्यात्मनो वा लेः
शरीरस्य प्रत्यर्थं तेषु यथा हृदकरवकाशादिशब्दवाच्यपरिच्छिन्नत्वमपि तत्र मः परिच्छिन्नं वेदव्यवहारे तेन हेतुना स्वपरयाचक
मेकत्वाद्भेदस्य व्यवहारेऽनवकाशात्तथा कल्पमसीत्यात्मैकत्वादेशाग्रहणाद्धीतेत्यात्मैकत्वे च परमात्मा दिव्यं
व्यवहारपरिसमाप्तेरेवमात्मा अर्थं कौतुकमात्मनः पादेशाच्चेनेति चेत्तत्रानिवार्यत्वाद्देवयोगमवधेः ॰ अर्थं कमलस्यकमलो
नीरमेघम आत्मनो नहि यइति परिच्छिन्नत्वापलनत्वान्मया देनचातीर्थ्वीं देवाय वादेत्यपीयर्त्वं पदेशाच्छरीरस्य वा भा॰
रायमात्राजीव इत्युपदिश्यतेन सर्वगतः परमात्मनि यद्वक्तं तत्त्वमसि इति तेषामत्राच्युते नायं दोषो नात्मानि परिच्छिन्नदेशः स्यात् व॰
५५ त॰ र्वात्तत्त्वं व्यपदेशः कथमपि पादप्रतिसर्वगतस्य तत्सर्वदेशेषु विद्यमानत्वान्नापरिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कथंचिदुपपद्यते स
भवति यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते कथा पुनरुपलक्ष्य सर्वगतः सन्नीशोऽर्भ
कौकाः अणीयांश्च व्यपदिश्यते इति निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेतोऽर्थः परः

कथमपि ब्रह्मभावापत्त्या पीनमर्थः परिच्छेदस्याभोक्त्रात्मनोऽस्त्यासंभावात्तत्त्वमागोचरब्रह्मणएवोपास्यत्वमायातीति मा
वः विभोः परिच्छेदो नेत्याह यथास्ममस्तेति सर्वं खल्वित्याद्युपास्यत्वेनोपादानात् परिच्छेदो न किंचिद्दृष्टं इत्य ५१
पत्तेरनयोः किमिमर्थः ॥

सत्त्वं व्याचष्टे सर्वेणेति सर्वात्मत्वादिकं न्यायः कश्चित्तस्य धर्मो ऽनुमितिजनकत्वं यत्नेन नाविद्यानधर्मः कश्चिदस्तीति भावः वागेव
वाक् सोऽस्मीति वाक्यं न वाक्यवाक्यानि निर्दिष्ट इत्यर्थः कुत्राप्यादरः कामोऽस्म्यस्तीति नात्रः निमित्तम इत्यर्थः आयुक्ता
यत्नप्रयत्नोऽशरीर इति परिच्छेदे देहः सन्नोक्तः सन्तस्सोमस्यैवाद्यपरस्येत्याह सर्वमिदमादिना प्रापकत्वेन व्यपदेशानीति
सर्वेण सत्त्रेण व्याप्तानि वदितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता अनेन शारीरे तेषाममनुपपत्तिरुच्यते न शङ्क्योवधारणार्थी
अस्मैवानेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणानां न तच्छरीरे जीवे मनोमयत्वादिगुणयोगपक्षे शंसन्नस्मैकल्प्याकाङ्क्षा
वाक्यानादरो ऽप्यान्यस्थितिवाह इति चेत् ज्ञातीयकार्यस्मान शारीरः ... जीवे मनोमयत्वे शारीर इति शारीरे मवइत्यर्थः
नन्वीश्वरोऽपि शारीरे भवति सर्वं शारीरे भवति न तु शारीर एव भवति त्या आन्तिश्वानां सादानां मिदादिकाया वन्मवे
गानस्थानित्य इति व्याप्तित्व ग्रहणत्वो वत्तुशारीर एव भवति तस्य भोगाधिष्ठाना च्छरीरास्यन्त्रत्वभावात्
सिकत्वव्यपदेशान्तर २ इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणकः सम्यक्कर्तव्यपदेशो मवेसनमितिः प्राप्ता निमि
भविताम्मीति एतमितिसुक्तं मनोमयत्वादिगुणामुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति अभिसंभवि
तास्मीति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन अभिसंभवितास्मीति प्रासाक्षीत्यर्थः नन्वसम्भवात्तावेकस्यैकस्मै
कर्तव्यपदेशो शकः नसावपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठानएव तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः
शब्दविशेषात् ४ इतश्च शारीरात् इत्यो मनोमयत्वादिगुणयुक्तः शब्दविशेषात्मवतिसमानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे
यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मय इति शारीरस्यात्मनोऽन्तः शब्दो मिधायकः
सप्तम्यन्तोन्यत्व मिहित इत्यस्माद्विशेषात् प्रयमाणः पुरुष शब्दोमनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकस्तस्मात्तयोर्भे
दोऽधिगम्यते स्मृतेश्च ५ स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्
सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया इत्याद्या अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ७ अर्भकमल्पमोको
नीडं अल्पं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्नस्योपलब्धेः अल्पत्वव्यपदेशाच्च एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वेति
मनोमय ईश्वरः स्यात् कूटस्थेति मध्यमानार्थेरशीरे ॥

मा. ब्रह्मणो लीलाभिन्नत्वं श्रुत्यानि श्चितत्वेन नभोऽस्मान्नुमानेऽपनीय श्रुतिबाधमाह यथाकाशमिति सर्वं सूक्ष्ममात्रेण लक्ष

मां ष्टत्वात्ः कामाद्यनेकानीति मायोपाधिकत्वेन तीयः सर्वाधारकः न्यायमेष सर्वाभिकं नामाभ्यन्तं त्वकं सूक्ष्मं सर्वे वा भेदश्रिया यद्

५८ भोक्तृत्वकारणमिति माह यत्र तदेवेति तत्रैकत्वमथाह्म समान ह्रदीतयोर्नाथनी अद्वितीयमायः त्वात्किंतत्वं नाम रहितमिमा

४ भौकृत्वा यां कविविषयनिविष्ठयोः कल्पितमिदं नैमित्तिकत्वमवस्थायाः पनेर्वपद्यान्तकार्यं दर्शयितुमाह यथा स्वर्गो नभिमानिना कलि

नां स्मितत्वमपि स्थानम्प्यवैषम्यमिति मिमित्तं तथाप्यसद्भावानयाले नद्याद्वैतेति ब्रह्मणोऽयं द्वैतं वा भेदकाभावाच्चाद्वितीय विद्यया

यथाकाशमेवैक्यं नैर्दिष्टं लोकान्तः प्रतिपन्नमाननन्तार्थज्ञानतीयं तदंशांस्तत्त्वं तन्न ममेति परत्वमप्यनादिविशेषतो

ब्रह्मचारी स्वमाभ्यन्तरो पदिष्टा चत्वारि संवननावृद्धयो न्यायं प्रतिकृत्वा सदुपयोगेन ब्रह्मणा तु प्रयोगाप्रस

गोचरस्य तेषामेव स्य ब्रह्मलोकत्वेन दृष्टिमाज्ञानं निमित्तं बुद्धौ स्यात्प्रयोगात् तेन परमार्थरूपसत्त्वसङ्गः

सम्यक्विन हित्वा तेन सत्त्व मलिनतादिभिर्द्वैतं विकल्पमाने न तत्र मलिनतादिविशिष्टमेव परमात्मेति सम्भ

वति न हि तद्वैषम्यादिति नैकत्वेऽपि तत्राभि स्वयं प्रयोगेन ब्रह्मणस्तु प्रयोगस्य मोऽवैशिष्ट्यान्नि न स्वादिभ वतिमिथ्या

ज्ञानसम्यक्ज्ञानयोः मिथ्याज्ञानकल्पितत्वप्रयोगः सम्यक्ज्ञानदृष्टमेकत्वेनकल्पितेनोपयोगेन सम्यक्ज्ञान

दृष्टेर्वस्तुसम्प्रयतनस्यात्मोपयोगार्थोऽपि शक्यं स्वरूपमकल्पयितेत्याह यथा नाचराचरग्रहणेन ९ कदर्वलीषु पञ्चे

यस्य ब्रह्मचर्यत्वेऽभवनज्ञो दत्तः सम्यग्वंशोपयेवनकर्तृत्वादेव ब्रह्मस्वरूपकल्पितोदत्तोपसेवनसूचितेनान्य

तीयते ब्रह्मकिम् गिरितस्यास्तु ज्ञानी बोधयतापरमात्मन्निमिशयः विशेषानवधारणात्तु यथा वायुरिज्ञोवृपरमात्म

नामस्मिन्नेष प्रबोधोपमात्मा प्रतिबद्धः ॥

कं ब्रह्मणः प्राणसमन्वितमिति सिद्धं प्राणाचराचरग्रहणेन यस्मात् ब्रह्मद्वाहित्वादोह्य तत्रः सर्वः सर्वप्राणिनामात्मको विष

याय से चन्नप्रादत्तसंस्कारकत्वेत्प्राप्य सोऽत्रायत्तः दृढचित्ताद्येभेदकल्पनयावर्तते तेन ब्रह्म ब्रह्मरूपं स्या स्यामीयुरसा

पथिष्ठानभूतको वेदचिन्त्यमपि सुपार्यविना कोऽपि ननाना नीनर्थः संशयवीजमाह विशेषेति सम्यक्त्वमग्निप्रवृद्धी ५८

मद्रः ये येष्वेवि चिकित्सिति जीवस्य स्वात्मत्वं भूतमंति ब्रह्मणः प्रश्नः लोकादिमग्निसूक्ता चत्वारः हेतनत्तेवंप्रवत्स्या

नचमिथ्या ज्ञा६

ननु किमिति हृदयमेव ध्यायेत्तेन ध्यानेनाह नवेति हृदये परमात्मनो बुद्धिवृत्तिविशेषेणाभिव्यक्तं भवतीत्यस्य विशेषतः किं स्थानं तत्र भड
किमित्यर्थः बोधस्य ह्यात्मा भिन्नात्मकात्मनाभिन्नात्मिकाचित्तिरित्याह नवद्वारे पुरे देही भिन्नायतनेऽन्येभ्यो भेदः सन्नभेदाभा
भावादित्यभावः ब्रह्मणोऽहं देहे निबद्धस्य भोगायतने तीव्रपवनाहरूपापास्त्रितिमोक्षो नाचरेत् बोधमवहिति ब्रह्मणोऽहं सा हृदं देवे
स्वतिचेतनत्वात्तीव्रा भिन्नत्वात् तीव्रचरितम् अनिरस्याति नवैराग्यादिति परमेश्वरमेव तन्मुपास्ति इत्यर्थः अयमेव विशेषो
नवहृदयग्रन्थौ केनिचाधोऽक्षुब्धरूपे हिरण्मये परमाणशरीरे इति ब्राह्मणश्रुतिरिति तामेवाह केन संगतो भी परे सत्त्वोपा
समानः प्रतीतिरियं तेनैव चैतन्य इत्यवयवाद्येनानन्तमित्युपायो मम सप्तयोग्यमानापुष्टेन कार्यं कर्त्तव्यमिति यज्ञमपदिश्यते
एवं नव्यापि नदेहेनिचापत्त्वाद्देहे ब्रह्मणो भोक्ता कर्त्ता मम तत्वेन पारमार्थिकेन तयपदार्थतान्ते हृदयायतनेन त्वा
द्रष्टव्योऽहं द्रष्टा च प्रतिशरीरं भिन्नत्वादिराधानमनोऽनेन च युक्तोऽयं नाम नैकत्वं स्वावयवतानित्यत्वादिदोषदर्शनाद
त्रयोऽपि न हृदयस्य इति नहिपरिहृतं भवति संभोगस्मिन्निति चेन्नैवं व्यातम् बोधमनुस्मरेतात्मस्वरूपः सर्वेषा
मिहृदयस्थेन यावितृत्वं तथा च प्रागीतात्मविधिषु त्वान्तरावेदः त्वाद्विभागोऽप्यविधिहृदयस्य ब्रह्मण एकत्वात्तु सर्वं परमात्मा
त्वं नोऽनुः कश्चिदात्मासंसारी विद्यते ज्ञानस्वतो हित्वा विद्यते न परिच्छिन्नत्वादिति तस्माद् नवमेव ब्रह्म संभोगात्मा विनिर्दिष्टं च त
चैतन्यात्मनो ब्रह्मात्मनो प्रतिहृदयमेव सर्वमवधूर्त्तः सोऽयमेव शक्त्या हि पश्यति प्रपश्यमानमभ्यन्तरेऽत्र कर्त्ता
भोक्ता परमात्मनस्वातन्त्र्यात् देहे सर्वभूतानामिन्द्रियप्राणादिभावपत्न्यान्तराणीन्द्रियदेहकस्य भोगेनैन्तर
स्यादिचरन्नित्यानन्दात्मत्वात्प्रतिमन्ता प्रियतम कार्यसङ्कल्पमपनामोऽत्र आकाशादीनां प्रविश्याद्यादिप्रसङ्गः सर्वं
गतानेकात्मवादिना मिथ्या मायेन वाच्यं परं तातो यदेवमनन्तात्मानेनाभावात्मारो इत्यसंभवोऽनञ्चरण मो
गप्रसङ्गादिति यत्रदर्शनाद्देहात्मवादिनः सूक्ष्मः कथमयं त्वदात्मानात्माभावो व्यवस्थित इति तत्त्वमस्यादि ब्रह्मावि

वैशेष्यं स्याद्वैतसम्बन्धः विशेषमात्रिगतोऽवधारणमिदं स्वाश्रयफलहेतुत्वमतिशयः तस्मादिति सर्वार्थं किञ्चविभ
वो वहवश्चात्मानः इति वा दिनामेकस्मिन्देहे सर्वात्मना भोक्तृत्वप्रसङ्गात्तत्कर्मार्जित एव देहे भोगः इति यदि तावन्नत्वद्
तिनवधं यदेन्नयोऽस्मादिति सर्वगतेनिवन्तुनतेषामेव भोगसंकार्थं मिमप्रेव स्यात् ॥

ग.मा. ५५

बुधवन्ति ज्ञानीवस्वरूपात्मानं नयथा प्रकृतत्वात्मसंगात्मकं तद्वेति पूर्वानयणद्वयोः फलेवत्तमेवाह यदीत्यादिना तदपिनो
वस्तुवत्त्विवेलत्वात्समपीनर्थः मनसोऽप्रेतत्मनेत मानिपयोविविकिन्सांसंशयः पर लोकमोक्षात्मो लोकेनात्मीमत्वेतत्त्वको
परिष्टोद्भ्मेनदात्म नत्वज्ञानीत्यमित्यर्थः तद्धीति परमात्मस्वरूपमणीत्यर्थः उभयोर्मोक्षत्वायोग नसंशयमात्तिपति
स्त्राहेति अत्रिपदेनवंतारं वपितृमदेनानवज्ञत्वात्पापविवाद्युजेनेत्याह अत्राहनइति धानकर्तवाचकपदेन
तत्संशयः किमिहवुद्धिर्जीवोनिर्दिष्टात्परमात्मावत्परमात्मनाविनियदितिवृद्धिर्जीवोनतावृद्धिरवधातात्कार्यकारणसे
घातादिलतत्वंजीवः प्रतिपादितोभवति तदुभोरप्रतिपादनेविनंयोग्यतेविविकित्सामनत्वस्तीलकेनात्म
स्तीतिचैकेतत्प्रश्नामननिष्ठत्वादेवतारणामेधवत्यनीयइति श्रुत्याह यतो जीवनमात्मा नोतनोजीवादिल
त्वात्परमात्मप्रतिपादितोभवति तदुभौरप्रतिपादयितव्यममत्रधर्मादन्यत्रास्माकृताकृतादन्यत्रभूताच्च
भव्याच्चयत्तत्पश्यसि तद्वदेति पृष्टत्वात अत्राह भावमेवोपदेशोनसंभवति कस्मात्तत्प्रकरणवत्त्वमोक्षः सह
तस्य लोकइति लिंगात्तस्य चेतनस्यैवेत्यस्य संभवतितात्विनतावात्तृतुं पितरवितिचवृद्धिवचनेनतयोः पान
दर्शयतिवृत्तिः अतोवुद्धिरेव तत्पदत्वादत्र संभवति अतएवदत्तेऽत्र परमात्मप्रत्ययोपिन संभवतिवचनेपि
परमात्मनिश्रवणातासंभवादनश्नन्नन्योभिचाकशीतीति मंत्रवर्णात्तदिमत्रापि वचने तयोर्दोषः अत्रियमत्रजीवो
मेकेनापिवृत्रिणा बहूनामत्रिमपचारदर्शनादेवमेकेनापिपिवतातृपिवेतावुद्ध्यात्वापञ्चाज्जीवस्यावधि
वर्तीद्वयस्तस्याययतिपाययत्रपिपिवतीप्रज्ञानेनाचयितपिपिवत्कृतत्वप्रसिद्धिर्दर्शनात वृद्धिजत्रतपरिग्रहस
संभवतिकरणेकर्तृत्वोपचारादेषामिपपंचनीतिप्रयोगदर्शनात्तत्रबहुलमधिकारोप्योकेचिदाहुस्तेपिवतोर्म
पानानवलोपाजयाययितारौ वाल्लभ्यामित्याह यद्धेति नितरांशुंभाविकृतिमनवरूपमनकृतत्वेकर्मकत्वात्सा
धारणयः कारयतिमकरोमिवृत्तिमायादितिभावः अत्रप्रकृतिभुज्योऽपिमध्येलत्वात्मियास्वहतेः प्रमयार्थोमुख्य
प्रकृमात्वजहलत्मात्यापायेनलत्वामितिप्राहुः पूर्वपक्षेपिवेताविति कस्येवाविचारप्रमयेन वुद्धिजीवस्यापारणोंका
रकत्वेनत्वामित्याह वुद्धीति यथासिकाष्ठानिपचन्तीमात्योलेनकारकत्वेनस्यप्रकृतिस्वमुख्येवतिभावः मख्या

[illegible] ५५

57

एवं च प्रकरणे मोक्षत्वेनाभीष्टः कल्पितजीवस्य सर्वप्रत्यगिति किं तावदिति सुषुप्तिप्रकरणमतीतमिश्रसूत्रे वेदाद् जीवो वेति
एवं प्रत्येतजीवो णामिति सिद्धान्ते निर्दिश्य ब्रह्मणा नामिति फलभेददोषनप्रशारोपणादीति श्रवणतः सिद्धान्तत्वं ब्रह्मतत्त्व
पदेन ३ हेतुरूपस्थापितकार्यमात्रे गोपगोऽन्नपाहुः गुणत्वात्प्रत्यक्षपत्वे चन्द्रश्रुतिधापितं शम्भिरोदनानिविनाएव त्वं इत्यतो गोपा
शाहस्पसंनिहितं ब्रह्मणोग्राह्यत्वात् तथा च सर्वस्य विना पान्वेनप्रमानां हि गादेग्ध्ररोक्षेत्यादह नैषदोषइति तस्य संनिहितत्वादि

किं तावत्प्रथम शिरनेतिकुतो गुरुत्वादइति प्रति प्रसिद्धि प्रत्यग्जीवो वानामस्यानेत्येत्यः पिपासेत्वाहत्तीतिदर्शनात्
परमात्मा न प्रत्यात्मा शिवाक्यदीतीतिदर्शनादित्यं वं प्रमप्रत्यगात्मा परमात्मा भविनम हें तिकुलम्राचरप्रवृत्तत्वादा च
देहिष्याव रंजंगमं सरूपसंचलगिरा यन्ते नपतीयनेनाहृत्य सचाशुश्च नपरमात्मनो नमः कात्मेनानाप्रभवतिष
इमात्मानुविकारसमानसदरत्वं वमनो मपयते नचिरचदानन्दप्रत्यगात्मा नलमतेकदंशिदुष्वसुद्धाचरयद्देदन
त्वं वोपादेय तेनेवद्वावामरूपसंचलनेनसर्वं स्प्राधिनिकायस्य प्रत्यगात्मानन्तादुस्त्वतचंद्रा सुप्राधान्यात्मदर्शी
नाधीनोपपत्तेः यत्नपरमात्मनोऽपिनानत्वप्रभवत्मनप्रत्यग्गामिवाक्यशीतीतिदर्शनादित्यत्रोपाने कर्मफलभो
गप्रतिषेधकसेनदर्शने तस्यसंनिहितत्वात्तत्रविकारमेतदस्य प्रतिषेधकं सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकार
ता त्वेनप्रसिद्धाः प्रसिद्धत्वात्तस्मात्परमात्मैवेह प्रभविनुमर्हतीति प्रकरणम् १ इत्थं परमात्मैवेह नाम्भविनमर्हति
यत्कास्यप्रकरणमिदं परमात्मनोऽनन्तायतेनमिथुनतेवाविपश्चिद्रिसादिप्रकृतप्रहांचपाकेकत्वादिदृथग्रहः
निचर्डी नत्वं परमात्मलिंगं गुहांप्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ कठवल्लीषु पश्चाते ऋतं पिबन्तौ सुकृत
स्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति ॥

ति पिबन्तौ इत्याहुतीति भोगस्य सूक्ष्मत्वादित्यर्थः सरवाक्यानेनरवाक्यप्राप्तिविषयात्मनिसमत्वमाह गुहामिति
अत्र नमसप्यमानिकर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ सुकृतस्य कर्मणो लोके कार्ये देहे पश्यस्त्वं प्रत्यं गुह्यां नमरे तीतिपरार्द्धे
हृदयं परमं श्रेष्ठं तस्मिन्नाकाशे तन्माकृतावुदिहृपाववातोशेविश्वश्छिन्नोछायातपवन्मिथो विरुद्धौ चक्षुर्विदः प
चाग्नयः कर्मिणो वदन्ति त्रिणाचिकेताश्चित्तिरुत्याचिकेताः तेपिवदन्तीत्यर्थः नाचिकेतवाक्यानामप्य

मु
भा
९

विशेषणं गीतं तन्मात्रादिकं लिंगमाह विशेषणानीति सनीडो ध्वनः सेनात्मा शिस्यद्रमेयात्किं न तु विशेषोक्तोपन
मोत्तमपरमात्मनः परेत्तत्त्वरूपमात्रमेत्यर्थः दुर्दर्शं दुर्दर्शं नित्यं वेदेन गीतं कपाडुनं मायासन्नविष्टं गुहाहितं
गह्वरेष्ठं गतं देहे मेवं विहितं तमात्मानमध्यात्मयोगः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहत्रयजनेषणात्मनां निविध्यसमा
धानेन नाधिगमो महावाक्यार्थानुमितत्वाद्विविदिषेत्यर्थः अनन्या नमस्ते गीतानुवादेन वाक्यार्थज्ञानायन मदर्थो न
स्वप्रतिपादयन समुपसंहरति नमस्विरेति उक्तमाघमनिदिध्यासि एषइति हृष्टोऽकं दमोहिवचनमाकारः सर्वत्म
विशेषणत्वं विशेषणं च विना नाम परमात्मनो रेवं भवमानमानं रथितं विधिशरीरं रथमेव नित्यादिरूपादे
णग्रथेन वधिरयादिरूपकल्पनयाविज्ञाना मानं रथितं संसारमालयोगीतारूकल्पयति सोध्वनः पारमात्मा
पत्र ३ निति हिमोः परमंपदमिति मात्मानं गीतमंकल्पयति न धनं दुर्दर्शं मनूठमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति श्रुतं स्मिन् ग्रंथे मत्सेनमनेनैतावेव विशेषितो प्र
करणं च देपरमात्मनोऽपि सर्वविदा वदेतीति च वक्तुं विशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे तदेतेनमाहित्वजीवप
रमात्मानावत्र मेयाज्ञेयप्रपंचवत्पाता हास्तपांमसप्रज्ञामप्यायाद्देवमाहिश्रुतितत्त्वाधिष्ठानात्माधिकारात्रय
कृतो मणपंचत्वमेते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति श्रुवन्त्येव श्रुतो मिचाकशीतीन
नशनंच नन्तात्मांपरमात्माश्चतत्रेव मन्त्रमावेदवत्रष्टहष्टत्रभावनाविभिन्नश्च समानेवृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीश
याशोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमितिवीतशोक इति ॥
विवसद्देवद्यु तेत्तनिग्रमनियामकभावेनेति मन्त्रजीवात्मनावेतनत्वेन तमस्तमावेसमानमेकं द्देद्वन्द्वयोगपना
रीरमात्रिमस्थितिविमर्थः गहारविष्ठाविनियावृत्र एतावात्मनोनलिंगदर्शनाद्दिमाह तयोरन्यदतिविशेषण
वृत्ताह अनेनेरचेति अनीशयामत्सुवमनीसनीमादहेनिमग्नः पुरुषो जीवः यो चानिनिमग्नप्रश्नवदंमाह मुह्य
मानः इति नरोऽहमिति मानतत्त्वार्थः जुष्टं ध्यानादिनासे वितं यदा ध्यानपरिपाकदशायामीशमन्यंविशिष्टदे ९
पाद्धिन्नं शोधनं विनात्रय्रमक्तेन पश्यति तदास्य महिमानं तत्स्वरूपमिति यद्यानीतका लो वीतशोको भवतीत्यर्थः

58

नतत्र पदस्य सन्निहितसमस्तपदार्थानि मावस्तु परत्व वर्दिह्नापि पि विवम्प दस्य सर्वनिहितम गृहाणदा त्तु हि ज्ञीवण रने निहृष्टा तेन प्र
वेपतयति किंतावदिति येनचरः फलमेक स्मिन्नातिम निर्त्कर्मे सम नना तीय मेवहि तमेव यं सालि मात्र गृहेला गवात्र
विनानीयेनानियन्तुभयकल्पनायो रवात नचास्तका रकत्वेन सज्जातीयत्वृद्धि रेव नीवस्य हितीये तिवा यचेतन त्व

किंतावत्यामेत्र हि तेज रुवि तिकृतः यद्यो प्रविष्टानि तिविषेषणमुपादि शरीरे गृहाणदि वाह दयमुपयघ्यापि वृद्धि वे
त्रहेतोगृहाय मविमावुपपद्येतेन यस्तनि संभवेस्ते नानस्य त्र स्त एवावि विशुद्धे शान्तपुरुषेक स्यपि तेस्तु हृतस्य लोके इति
वकर्मयोग चरानान्निकृतं दर्शयति परमात्मान नसहृ नस्य ङ रुनस्य वागे च वापते ने नक र्मणा वर्द्धते नैक नीयानि
तिश्रुते: व्याख्यातम्यावितिच वेतनाचे तनयोर्नि र्देशउपपद्यते व्याख्यानपत्र मर्थानरविलक्षणानात्मस्ता हुद्धि रेक्वा
विद्योवापाना मित्येकत्र मेसमा विज्ञाना मम परमात्मा नाविद्यो वापानाकस्मात्स्मानो हि ना तु भावपि चेतनो समा
नस्वभावोमसायवोमि त्व समानस्य भावे येव त्वमेक प्रतीतिर्हि दृष्णेन न स्य गणा हितौ तान्च एव यानिद्य तेमो रेवहितीया
त्वेष्येनाम: पुरुषोयाना दिक्ष त्वतपाने नलिंगान निश्चितविज्ञाना त्मनिविहितो या त्वेव एवंकामानत्वभावस्ततः
परमात्मैव शमीपने नतं हि गुहा हितत्वदर्शनात्र परमात्मायतेनयदिति गुहाहितत्वदर्शनादेवपरमात्मा प्रत्ये
तव्य इतिवदतामो गुहाहितत्वे हि फ्रुतिस्मृतिषु सकृत्परमात्मन एव दृश्यते गुहाहितमाह्वरेष्ठं पुराणं यो वेद निहितं
गुहायां परमे व्योमन्नात्मानमन्विच्छ गुहा प्रविष्टमित्याद्यासु सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देश विशेषोपन पदेशो
विरुध्यते स्मात्त दृष्टकल्पकृतत्लो कवदिति न ज्ञातिन्तरेक स्मिन्न पि कर्तृमानन्यसर्वा विरुद्धाया नुपवित्र
प्य विरुद्ध प्रयाणव तस्य रोविल क्षणात्वाल सावितामि त्यविवि याकृत न्या त्ना विल्लक्षणपरमात्मिक ना
त्रासंसारित त्वस्य लक्ष्मा हि ज्ञाना न्त्य परमात्मानो गुहायां विद्यापदे येनेकृते यो विज्ञाना न्त्य परमात्मानो व्यद्यने
ष्टानीव सभावस्य कारकत्वादि तरं गन्तव्याप्यथाच लोके द्वितीया न्तानं गम्यतिमन्त दर्शनात् जीवस्य द्वितीयस्तत एवं
विमृशार्थ मार् सत्वमात्र एवोचेति गुहायांवृद्धौ स्थितं गहरे नेकान र्थ मंकुलेदेर स्थित पुराणमन्यादि गुहयां विष्टि
नात् दृष्टिप्राकेनत्र विपर्यमेश्रेष्ठ साम निराद्रांका याया गा त्व कि लक्षणा नि हितम मर्थ वेदेष्या क्रमसन्धानका मानिय

ब्र॰ भा॰ १

ओजकत्वमाविषयेऽनेन वस्तुतःस्य अप्रस्तावमाह नन्विति यद्यपि शाकाकाले चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा दृष्टत्वादिकं न वस्तुति
ताते इत्यर्थः तस्मादनेऽपि वेत्ताहितिवा कामेव यद्वापिकरणविषय इति स्थिते अनुपपत्तेः उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहर
ति य इति तद्दिस्थानमसेनिदेव तत्र सगुणोत्रुरूपयतोऽस्मिन्नक्षिणि वर्तमानो पुरुषो एवाज्ञानीयर्थः दर्शनस्य लौकिकत्वश
ङ्कीपन्नाप्यसंशयमाह नेति श्रुत्यादिपि वेत्ता विनिश्चयमशक्य तच्च नन्तत्वानुसारेण च वस्तुतः यद्वा एवं शब्दयोर्नोतास्तद्विज्ञा
तथा च श्रुतिः एतद्वाक्यान्यदिवस्य तत्रामा न्यस्येदिमादिनास्य मरणदृश्यादिमवहम्भवदविद्याविषयं एवकर्तृत्वादि
अवहारं दर्शयतियत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति अनुप
पत्तेः ॥ ३ ॥ य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा
सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि श्रूयते तत्र संशयः किमयं प्रतिबिम्बात्माक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते अथवा विज्ञानात्मा उ
तदेवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाता यद्वेश्वर इति किं तावत्प्राप्तं छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति कुतः तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेर्य एषोऽक्षि
णि पुरुषो दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपदेशात् विज्ञानात्मनो वाऽयं निर्देश इति युक्तं स हि चक्षुषा रूपं पश्यंश्चक्षुषि संनिहितो भ
वत्यात्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवत्यादित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित इ
ति श्रुतेः अमृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवान्नेश्वरः स्थानविशेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः परमेश्वर ए
वाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति कस्मादुपपत्तेः उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानमात्मत्वं तावन्मु
ख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते स आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतेः अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतौ श्रूयेते तथा परमेश्व
रानुरूपमेतदक्षिस्थानं यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तोऽपहतपाप्मत्वादिश्रवणात्तथाऽक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं
तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छतीति श्रुतेः

पिरत्ययनरिति चाक्षुषत्वानुसारेणामृतत्वाद्योपाध्यायार्थकल्पितमेतत्तेन नेयाऽस्तीति दृष्टान्ततेन सर्वं यत्तयति छायात्मेति पूर्वपक्षे
प्रतिबिम्बोपाधिः सिद्धान्तेऽत्र स्थानाद्यधिकरणीति फलं यद्वि दृश्यते इति चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः संभावनामात्रेणोपपत्तेरित्याह विज्ञाना
त्मन इत्यादिना मनोव्रत्येति वदेतद्दर्शनतीति वाक्यस्थितिपदर्शितत्वात् नहार्थमयवनमितिश्रुतेः पूर्वपक्षः मनोज्ञस्य रूपासी
नेत्यत्र इतिपदस्य प्रत्ययपरत्वादिदं च व्रतस्य तु वा चेत्यन्वयेनेतिपदस्योक्तिः संवेधिकार्थे परत्वादिदमस्मिन्निति सिद्धान्तयति

59

श्रीब्रह्मसूत्र

६

हासमवलोकितवाक्यं जीवस्यपरं कृत्वा चिंतितं मे अयुक्तं कृत्वा चिंतामुद्घाटयति अथवेति अन्यथा बुद्धिविलक्षणत्वं पद
लक्षणत्वेनेत्यर्थः सर्वबुद्धिः फलके भवत्ययमिति बुद्धिर्जीवो वेत्यर्थः पक्षार्थः स्यादितिमतन्याद नानेति शुक्लपक्षार्थस्यास्य
स्यायुक्तबुद्धिभिन्नः संसारीप्रतिफलेन ज्ञेयस्तस्मात्संसारी विवक्षितः किंतु ज्ञानेन त्यक्तस्य नार्थो ज्ञेयस्यार्थः अतिसंसारिणस्तस्य
र्थो युक्त इति शेषः तावन्मात्रं ज्ञानान्मानं त्यागस्य एव भवजीवस्य ज्ञस्य नानाकाचे वन हि जीवबुद्धिभिन्न इति विवेकस्मात्
पसंहारो युक्तः भेदज्ञानस्य भानितत्वात् फलत्वेन भावः अथवा बुद्धिविकिमपि नकार्य नाप्यनेन संपादयति

अथवा पूर्वहासमुपरोक्तिनिर्विशस्यास्याधिकरणस्य विहितं नेतस्मात्मिते तो इन्द्रियस्याक्रान्तिज्ञानस्य फलस्यानानन्तनतयो
वक्षः पिप्पलं स्वादु तीतिस्य नानन्यमन्नन्याभिचाकशीतितन न युक्त मो मि पक्षस्वितस्तस्य ज्ञेयो तस्य दोष इति विनि
नवा ह्मो जीवः देव ज्ञानाः पञ्चात्मनि तप्तं वै ननन्वसन्नेन नत्स्याद्यो तत्तः कुरु एवात्मा संतिप्त उपयोगस्मिद्धं
त्वात्वैव च कार्ये यो नत्वात् ते दे मन्नवैतन्न नस्य पुरुषार्थस्य घ्यो यो ज्ञापनी ते इति दृष्टानसे ते तत्प्राप्तिस्मिन्नत्वे इन्द्रियाः
११५ ति नाथसिद्धि कर्तृत्वस्य सिद्धिर्यत्र न तु न जीवस्य न ज्ञात्वा रसी दे व रजः कर्तृत्वभोक्तृत्वाहित्त्व संसारात्मनो च तेनि
वक्ष्यते कर्थं तदिंद संवदेत्तम रस्यां तो नी रत्वा स्वत्स्य भत्व ज्ञेय स्य तत्र नन्वहाँ तस्माद्भवति पिप्पलं नक्षित
पिप्पलाद्यत्वं चित्यं नावत्तस्यापि ते तेचात्रि मात्ररियो नाविद्व कतिस्फलं प्रथमस्य लतत्त्वा विद्यो यत्र हृदयं दर्शी
नामवमेवात्म कल्पते मावे तोषस्य त्वत्वे दोन स्वात एवं विहितं कितवन नन ज्ञात्वा वृत्तं सर्वे कर्णदु तत्र सिन्यतेन
कोरस्यः पिप्पलं स्वादु तित्त्विति तत्त्वज्ञानेभोक्तृत्वचेतनत्व अपिमत्वतमेव अन्यचेतन्यं स्य सन्त्वस्य भोक्तृ
त्वं वस्यामीतिपुरुषात्मकिं न हि वेन नयन्ते व व्यक्तासा भोक्तृत्व हाहसाव च त व च लक्षणमीति नामानदर्श हाव
द्विविक्रियावनि सत्त्वभोक्तृत्वमप्रमाणा पदति इति विकारत्वं भोक्तृत्वं सन ते उ स्यो नि ते वकतस्य भावाचि वक
कृते कस्यचेतसार्थं नत्व नासानरणाति समसवन ते च न न त्वामन्त्रा त्वाविकि यत्वाच्च देवस्य व्याविधयस्य
ज्ञानात्प्रिनास्वव एव व्या तात्वि इति तर्थः अविक्रियात्मकत्वात्ति विकार्थः जीवस्य सत्त्वमविशिष्टं वा कर्मिं निमित्तं न संकेत तत्र
मिति द्वयोर्भोक्तृत्वान्नास्त तात्पर्यज्ञात्वाति किंतु नयामनः देहत्वो पपिमाद ३ अनात्मेति नदर्श सत्त्वं चोपनावेमो
स्तत्त्वप्रणालिमात्मकेन विपनीतार्थः वस्तुतोऽयं वस्तुमात्रत्वे भोक्तृत्वयोः कर्त्तामि नत्वेनाह इत्थमिति चितानां त्रयं तत्र

स्यापि तस्य ज्ञानावृत्तिसमलक्षणत्वं तत्रैव नैव भवति

चिता बुद्धिः स्वत्वादिरूपेण सापरिणामेन वृत्तिविवेकाश्रिता
त्वतः स्वत्वादिरूपवृत्तिमान्निवेभवतीत्यर्थः

ग॰
मा॰
८१

ष्पुनिमावहे उक्तानं इति शाणः तत्रात्मानुहन्ता दुःखेमिथन नत्वानामिकं विषयस्तेनेवंवभूतकाशांत्र एव नन्तावन्नमा
क्रोमीतवः एवं कथंभूते [illegible] यत्नं नदेवत्वमिति निह्नवेनविशेषितस्वात्मस्पभतननिरासः नन्वाकेकथंभूतेयत
त्वेनदेवकमिति विश्वेनेन विशेषितस्यकस्यजन्यत्वनिरासइति आनिरेकमेवेनाह नत्वविमिमाहिना आत्मविषयेतिस्र
तिविषयात्मलौकघ्यानमत्रानिषेधमिति भावः सामग्युति आमयोदोषः साधनपरंत्वानित्यत्वादिः नत्वाहितइत्यर्थः
प्रत्येकगृहीतदोषमनुत्वाहृचागृहोतेफलितमाह १नेनेत्यति विशेषितार्थकभवित्यर्थः नन्वेकं दृष्टेवा अध्येयंवस्तु
यदानवं कि मर्थमित्यनआह नेदूनि विशेषणानेनवस्वभननत्वमा वनेकत्वेनेत्यर्थः ब्रह्म प्रह्नः विशेष्यपानत्वमिति

तथासति ५

उक्तेनघ्यानेत्र प्रकं ब्रह्मवेव्रह्मेनिएलदृशीनावचनेष्वत्वो यकैशालेउवाचविनानामहूंयत्यालेम ब्रह्म केचेवेचं तु१
नविनाना मौनिलदेहमिवचनेयहा वकेन देववेयहे यावंनदेवकमिति नत्वेवशाल्प्रभूताकाशानिरूढोलोके
यदिनस्यविशेषणत्वेन कंस्यह सत्ववाचीनोपादेयेननयासनिकेवलेभूताकाशेस्यस्यादोलामाहिस्ववि
प्रतीकामिप्रेयणस्य युक्तइतिमनीति ध्यानार्थाकशद्धस्याविषयेन्द्रियसंपर्केननिने सामग्रं स्वविप्रसिद्धत्वायदि
स्यस्वपाद्धो विशेषणत्वेनना पादीयते लौकिकं तद्व ब्रह्मेनिप्रतीति स्याद्दिमेनाविशेषितेनकं वेशाद्धोस्याद्वा
त्मकत्वस्यायमयनः नत्वद्दिनीयेशुस्यशेनपादीयुमाने कं वृद्धस्मेकोवामाने केशाद्धस्याविशेषणत्वेनैवोप

60

युक्तत्वान्नवेलयस्यात्पायेयस्यास्यानत्वमोमरुभयोः कथं मदृशकेस्यास्नेकब्रह्मवेत्रस्मीनिहित्वत्वसाधि
यागात्मयहितिवब्रयेनलदेवावोपक्रमेमह्लवेविशिष्टं मत्वाप्रहिदृष्टानेकंमाइंपलास्यात्मस्य लक्ष्यंमहिमानमय
हिस्वेषासोमपत्वस्यहिद्यात्मविद्यावस्यपरस्येनः सुदेवमस्यनिर्दिष्टमितिनत्वपर्यत्मवायेयलत्वेनानिवकेनिचाति
मात्रामिधानप्रतिलानमर्थेनविवक्षावारयतिपयाश्रुष्टरयलाभूप्रयोनष्टिष्ठानएवमेवविशिष्टयपंकमेनम्रि
ष्ठेन इति चात्रिस्थानेव्रहृषविनाननः यायेनावरयानम्रुवनंतिस्यान्नस्यपुरुषस्यब्रह्मवेदर्शायनितस्मात्वे
हृतमेवब्रह्मणोतिस्याननंतांसयहामयुणलोवाकाविनाहिकंनहितेगानिवस्यामी [illegible] मुपक्रमने ययेषा
तिमितुहृषोहदयनतएवम्रानोनिहोवावेति यत्नोषनिषत्कामाममिधानोत्व १९

विग्रहः प्रत्येकपत्रेकोदोषलत्राह इह्तीति मार्गोत्मासयपरविद्याम्नावगमादिनिभावः आत्मविद्यापदेनोपसंह
रादपिपकृतत्वंवेस्यमाह प्रत्येकंचेति इत्यन्यत्रिरश्रमादित्सइतिममवतहत्लनवाविभ्रानितिलिगाइपनउपदिदेश
श्रामोदिशेनतत्रात्रिंचश्रमाइतिश्रुत्वाहायपचनडवाचप्रमाणभ्राकमशेयो विद्युदितिस्वमहिमानमाहववीयोजम्म
देनिविभागः इयमस्माकमगोनोविद्याम्रनेमुकात्मविद्यानपूर्वमस्माकमगोनोविद्यापमेकमेकात्मात्मवि

१२

[illegible] संग्रहमेति वा

[illegible]

[illegible] सर्वार्थप्रकाशक:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] परमेश्वर: [illegible]

[illegible]

ना४

गी.
भा.
९३

किंचानवधानान्यात्मस्थाप्यास्वः न चलनस्य स्वचलत्वमादर्शनेमवनीत्या ६ यथेति प्रस्तुतं दृष्टान्तोपादानमानयो
पात्किमित्युत आह ६ नेंगतेति कल्पनागोचरत्वादिदृश्यं युक्तिमिदुतं कश्चित्तनेन्मतिमाह ६ यस्येति छायाकरस्यविवस्व
तायामदर्शनमनुसर्गेण छायात्मानमपनीतमर्थः स्त्रीकंन्निरस्यति नेत्येति छायान्तः यस्मादर्शनं न विशेषणलीवस्य
मिथ नेत्यनेवस्थानमिसमस्यक्रमिनर्थः २० इति प्रस्तावितिशेषः ननु वदतोः सर्वोज्ञायते हृदौ स्यमेनौति

यथेति हितेमिश्रूक्ष्मचरीति उभयन्ते निधानात्स्वचक्षुषिदृश्यमानं सूक्ष्ममप्याप्नोतेनोपलभ्यानि नचस्यउपा
सनाकाले छायाकारं किंचिद्रूपंचन्तः सर्मीपेसंनिधापयोपाक इति प्रत्येकं कल्पयितुमस्य वशरीरस्पन्दा
पामन्वेष न यतीतिचेत् छायात्मनोनवस्थितत्वंदर्शयत्यमसंभवाद्वतस्मिन्नसत्त्वादीनांगुणानां
छायात्मत्वमिति प्रतीतिः तथाविज्ञानात्मनोपिमायावृणीकृत्य शरीरेन्द्रियसंबंधः सतिनचलक्षेवावस्थि
तत्वेन कृशत्वं नष्टत्वात्स्वमापिनोपिदृश्यपल आयाहृदयादिद्रियाविशेषसंबंधः समान्तस्वविज्ञाना
त्मनप्रसन्नत्वादीनांगुणानामसंभवायथापिविज्ञानात्मापरमात्मनोनन्यएवतथाप्यविद्याकामक
यद्धि मकृतंतस्मिन्नर्थेतस्माद्यारोपितेभयंचैतत्समस्तंतत्त्वार्थेवेनोपपद्यतेतस्मंयद् मत्वाद्यैतस्मिन्नन्नेस्वर्गाद
नुपपत्तेःएवदेवतान्तस्तुरस्मिन्निवेशात्मिन्नातिद्वितर्यान्मकतेः यथापिवस्तुस्वस्थानंस्थान्तथाप्याभाव
नावतस्मंभवतिपराभूपत्वात्मसतत्वाद्योपितसंभवंतस्यान्तिपलयम्बुवतात्माध्यात्मनपिदेवानांचिरकाला
वस्थानापेक्षमेस्वपरमपिपरमेश्वरायतेतस्याभाविकंमोषाम्यमाहात्ततःपवतेभीषादेतिसर्वः भीषास्मादग्नि
श्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति मंत्रवर्णात् तस्मात्परमेश्वरएवायमहिम्यात्मेतरकेन तथा श्रुतिश्च पतेरपणे
इति प्रसिद्धवत्यादानेशासनाद्युपदेशंविशेषणं प्रोच्चनार्थमिति आयेस्वं अंतर्यामापिदेवादिश्चनदृश्यं
वाक्यमराद्देवाइतिप्रसिद्धिवाचितिमित्याशंक्याह अमरत्वमपीति भीषाभयेनास्माद्ईश्वराद्वायुःपवतेति श्रुति
श्चेन्द्रश्च लग्न स्वकार्यं कुरुतः उक्तार्थे तथा यंचमोमृत्युः समस्तमगुणाविकटेधावतीत्यर्थः ईश्वरपदे तेरवपनइत्यत्र
केन तत्राह अग्निरिति दर्शनमनुभवः तस्य यापात्रेसु नरुपाप्युवमेवकरणाकस्यां हैनिधानातुआधारता
करणकविरहनभवउपासनासन्निधत्तेउच्यते इत्यर्थः तस्मादुपकोशलविद्यावाक्यमन्वयान्हृदये मानस्मन्व

61

धू.ता.यत्र दृश्यितात्तनिषद्दृश्ये सयत्ता ब्रह्मसोत्ताम नं येन नत्य याता ति: ष्ट्रते स्मतेन्च ग्रसिद्धान्तस्य गूढाभिधाना लिंगादि
लिंगसूत्रार्थमाह स्वस्येति यस्मान्द्रव्यते तेन तस्यादित्वे सत्त्वयः ऋतिमाह गुणेति देहू पानां ततरमिमर्षः स्वधर्मत्वमेसम
वर्ण स्वद्दशविद्या भिरामताने यान्ता नयाख्याने विद्योपानरं देहयाकर्माणि शब्द तेजो तेजं च सुखदिमहाता सत्याता ब्रह्मस्याने ता
स्मेति यतहे ब्रह्मप्राप्ण ज्ञानं रश्मि धर्मदृिकृतानानमय्यत न लितात्मककदिन्नवतार्थं द्रव्यं यत्तन तेन ते ह स्मता दिहूपे निर्धाता स
वाधि स्थानमतः कार्य ब्रह्म प्राप्यतनत्व रूपेनि कोर्णं तान्ता मृत्यु चते त्रूलव: ष्ट्रसिव्रत्येति दैवता एवं मत्ता ह्या देवता एव
स्थता ब्रह्मता: ष्ट्रसिद्धपास्य केमते स्तोत्रयदिशुत दय: श्रवव्या वरात्का रादि कं कुर्वन्ति यदि च तत्कुर्वेन भयस्या प्रप्या लि
रस्याथा तिष्ठान: युक्त: परमस्यैव स्याम ष्ट्रतोय निवन्क स्य स्नान रवसापि तावसच स्यैविदोयागानिर्देवया
ता याग सिद्धा ष्ट्रतावयान रेशातयसा ब्रह्मस्य च दैवाशद्दया विदया स्थान म जित्याहि स [illegible] सिन यन वन देश्या
त्याता मायन नपे लन्द स्नान नेलन्त भूर्ध्र्यमेत न्यगत्ता शोस्मान्ब्रुनवा चीने तिरिमित ताबु मजिपे तिरहु: युक्त: य
त्याता साउनता यातन ब्रह्मभूतानाम कानिषम ब्रह्मात विदोत नाम ति देवशा नि सुलय विदा मि मालार प्युन म
यच ट्वेवा सिमर्पो कर्मयुरं दिति पदेच नाचि षमेवाभितेय वती पुत्त फलप्राहित्या प्राणु पे सा विनिर्गुणतेनमुद्योः
मानवः त्यान्त्व स्नानमयति एवदेव पयो ब्रह्मपथ प्रयुप्ते न वनितयप्रमाणानाराममानवं मा वर्त्ते नरं ति तदिहूव
सविषयनयाग सिद्धयाग मालि त्यत्तनय व स्वं नि ष्टौ याने सनवस्नि ने स्रो मवा चेनेवर: ॥ यज्ञ न रूक के द्वा
यात्मा वितानातामा देवना नामा वा स्यादित्य स्या नयम श्रेयसे न यणात्मा दिवि नरशृ चगरदृत मर्ह ति कस्मा दनव
स्थिते: न ताव त्या या नत ष्टुत्तु पिनि मयव स्या नं संप्रव ति पदेव हि क प्टित्यमकु याप्ता प्र नाश्रीरतिन दाचत त्सि
मध्रिस्यार्चिरादिदेवानक मेण गछंति अर्चिषमपि गति तो हर न्र: शुक्लपक्षेन तनउत्तरायण तस्या संवत्सरंततो देव
लोकं ततो वायुं वायोरादित्यं ततश्चंद्रं चंद्राद्विद्युतं तत्रगत्वा तदनंतिपुरुषो ब्रह्मलोकं ऋषिमानुषानवो मानव: एषृह्योब्रह्म लो
काद्गताप्नकार्य ब्रह्मलोकं प्रापयति यथोक्तविद्विदिंद्रियैर्विशिष्टेदेवपथ: गतेष्व न ब्रह्मगतये गायह्यूत पथ यान
एते न कार्य ब्रह्मप्रतिपद्यमाना उपासकाइमंमानवं मनो: स्त्राणि गव नेहत्सामवस्य द्रवितय नेवा वर्त्तते तेना

लिंगदेहनाशेसपरब्रह्मवगुण ब्रह्मविदि तरं गति हि

त्वयं लिंगविद्याचेलत्करणमेवाभवाया

ष्ट्रेति अथनयोः सुन्दर ष्टुष्टिकारिणी वायुष्व रुपा ५४

कस्मादिवदंतेति मनसाश्रावि त्वम मु वर्गा ष्टुरार्चि:

तं.चं.द्रु.म.५

भा
भा
९६

देवतान्तरास्येत्यत्र आह यः पृथिव्यामिति । ईश्वरो न नियन्ता अशरीरत्वात् घटवदित्यनुमानं निरस्यति नैष दोष इति । नियम्यातिरिक्त
शरीरशून्यत्वादेतः शरीरासिद्धेरपि स्वत्वा आत्मा स्वदेहनियन्तरि विनैव व्यभिचारः स्थितो यन्त्वसिद्धेश्वरस्य स्वात्मविद्यापाजित
वेसन्वेशित्वादित्याह यान्नियन्ततीति । स शरीरो नियन्ता इति लोकदृष्टिमनुसृत्य ते नङ्केवस्तु तत्र चेतनस्य नियन्तृत्वमनुद्दिष्ट
मायासो नियमने तत्र किमस्त्वंतनियन्तृत्वं तत्राचित्वमायायाः केवलाचेतनः शारीरेऽनियन्तृत्वोपपत्तेः ननु देहनियन्तृ
जीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थेत्यत आह तमपीति । निरङ्कुशस्य नियन्तृत्वमीश्वरस्य तत्त्वस्यानि यं
यं पृथिवी न वेदेति च पृथिवीदेवतायास्तनियन्तत्वं मन्त्रस्य ... देवतान्तरेणान्यं तत्र मिमांस्येति पृथिवीदेवता ह्यहम
स्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयादित्याह शास्त्र इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात् प्रत्यगात्मनः उपपद्यते यत्त्वकार्य
करणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति नैष दोषः यान्नियच्छति तत्कार्यकरणेनैव तस्य कार्यकरणत्वोपपत्तेः
नन्वस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न संभवति भेदाभावादिदेहिनामनवस्थादोषोपपत्तिः तस्मात्परमात्मैवान्तर्या
मी नवस्मार्तमतद्धर्माभिलापात् १९ स्यादेतदृदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादि
हीनतया तस्तेष्वनुपमादतर्कमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वत इति हि स्मरन्ति तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वा
दुपपद्यते तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् ईश्वरादिवितीनाशब्दमिव ... त प्रधान मिह दृष्टत्वादिव्यपदेशसंभवेन
पुनरागमे कातेनततउनरस्य ब्रूतेनचस्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति कस्मात् तद्धर्माभिलापात् यद्यप्यदृष्टत्वा
दिव्यपदेशः प्रधानस्य संभवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति प्रधानस्याचेतनत्वेन तेरभ्युपगमात् अदृष्टो द्र
ष्टाश्रुतः श्रोतामतो मन्ताविज्ञातो विज्ञाता इति हि वाक्यशेषः इह भवत्यात्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते यदि प्रधा
नमात्मत्वदृष्टत्वाद्यसंभवान्नान्तर्यामि स्यात् शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु शारीरो हि चेतनत्वात् द्रष्टा श्रोता मन्ता
ता विज्ञाता च भवत्यात्मत्वं प्रत्यक्त्वासंभवत्यस्तत्त्वेन धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शा
रीरस्य प्रसिद्धाः न हि दर्शनादिक्रियायाः कर्तारं दर्शनादिक्रियाविषयीकर्तुं शक्यम्
प्रधानमहदादिक्रमेण कार्यप्रवर्तते इति तर्कस्याविषय इत्याह अप्रतर्क्यमिति । रूपादिहीनत्वादविशेषः सर्वतो दिक्षु प्रसुप्तमि
व तिष्ठति जडत्वादित्यर्थः अतदधर्माणां चेतनत्वेन तस्य धर्माणाम् अभिलापादित्यर्थः उत्तरसूत्रनिरस्याशङ्कामाह यद्यपि

62

इहदारण्यकमूर्तादर्शयति यदिति अन्तर्यामिब्राह्मणप्रतीयमानार्थमाह यत्रेति यः पृथिव्यामित्यादिना देवताः पृथिव्याद्या श्रुति
कल्पयमपि नाश्रूयते तत्प्रायः सर्वेषु लोकेषु पितृलोकेषु सर्वेषु वेदेषु पितृलोकेषु सर्वेषु यज्ञेषु भूतेषु विदेहेषु सर्वेषु भूतेष्वपि
भागेषु प्राणेऽतिष्ठन्नित्यादिषु श्रान्तमन्तरं यमयत्यन्तरोधिविभागः अशरीरस्य नियन्तृत्वसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः पूर्वत्र शरीरा
दिभ्यान्तरत्वसिद्धये पृथिव्यादिभ्यान्तर्निर्देशो दृष्टान्तरकल्पस्य दृष्टान्तवाक्यस्य प्रपञ्चनमत्रापि समाधीयते इत्याह सङ्गतिः

२४० य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीत्युक्तम् श्रूयते यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथि
वी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्याद्याधिदैवतमधिलोकमधिवेद
मधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तर्यामी यमयितेत्यन्तर्यामीति श्रूयते स किं पृथिव्यादिदेवताभिमानी देवतात्मा
वा कश्चित् किं वा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी किं वा परमात्मा किं वार्थान्तरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः
किं तावन्नः प्रतिभातीति संज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्तत्संज्ञिनाप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद्भवितव्यमिति अथवा नानिरू
सू० १८ पितमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम् अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः तस्मात्पृथिव्याद्यभि
मानी कश्चिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात् तथा च श्रूयते पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिरित्यादि स च कार्यकरणवत्त्वा
त्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वं योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयि
तृत्वं स्यान्न तु परमात्मा प्रतीयेताकार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्ते इदमुच्यते योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव सू० ४
स्यान्नान्य इति कुतः तद्धर्मव्यपदेशात् तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते पृथिव्यादि समस्तं विकारजातमधिदैवादि
भेदभिन्नमन्तस्तिष्ठन्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते सर्वविकारकारणत्वे
सति सर्वशक्त्युपपत्तेः एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते ॥
अतः पूर्वफलेनास्य फलवत्त्वमवान्तरफलं तु प्रपञ्चस्तेनोपरेण किं तु श्रुतिः प्रपञ्चवत्त्वात्समस्तं तत्त्वमेवाह
रिवदत्यसन्तरमाह यमेवेति श्रुतिसिद्धान्तार्थफलाभावे नावकल्पते सर्वदा पञ्चत्वाद्यापादि इति भावः नवात्र श्रूयते देवः यस्यदेव
स्यायतनं शरीरं लोकालोकनेति लोकस्य... ज्योतिः करणं ... प्रकाशकं मनः ... उपकरणादिनान्तर्यामित्वं श्रूयते इत्यर्थः
देवपदेन पृथुकरमकृताह ... योगिनोऽवेति आगन्तुकसिद्धस्यान्तर्यामित्वे सिद्धसाधनमकस्मान्नासाध्यत्वात्सिद्धं पर्यन्त

सू
भा
६५

भेदः समः किं न स्यादत आह एको ऽपीति गौरवेणाप्युत्तरे दृष्टौ येन च वक्त्रांशे भवादेक एव न हेतवः नद्योगात्सप्तत्रुटवद्दनात्मत्वाद्रात्म
भेदः सत्यमयमर्थः न तत्रेति कश्चिन्नभेदांशिकारादेव तत्सर्वं तुल्यमित्यर्थः नमस्कारं न यामि त्रामरणाद्देवमुक्तौ समन्विन मिनिमि
दं अहमेवनादिग्राणकोधर्मीति मङ्कतवाक्यमहारति सूत्रेति कर्मविपाकतुल्यवविशेषाल्पा न तरेश्यानि गुणानायमनपरामेचात्
तामेव विषयाणामानिर्दिशति यत्रादिति अहंतेष अहमेवतानेन्द्रियैः अग्रायकर्मेन्द्रियैः गोत्रदेशः वर्णज्ञातस्तत्वादिनानिः च तु

एको ऽपि प्रत्यगात्मा भवति न हेतुत्वगा मानौ संभवतः एकस्यैव नभे दस्य च हारस्या पिकृतीय थान्द्रव्याकायोम स्फ का यारिति
ननु तावत्वे चाहि भेदस्तत्वः प्रमत्वादीनि च तत्माणानि सेव्या नभवो वि धिप्रतिषेधपरानेचे निमवर्गमन्त्रपत्ययने नथ
चयमति यत्र हि हेतु निव भवति तद्दिन रङ्गन रयस्य ती त्वविधा विधेय सर्वे व हारं दर्शाय निय त्वस्यसर्व मात्मैवाम् तत्केनकं
पश्येदिति विधा विषये सर्वेष्व व हारं व्यवहरति अहमेवनादियाणाको धर्मीकेः २ अग्र व राय न्द्रव्यमपि गम्यते यत्नदूषण
मग्राहमगोत्र वर्णाम चक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः इति श्रुत्यैव तत्त्
रायः किमपमर्दयत्वादियाणाको भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत जीव आहो स्वित्परमेश्वर इति तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति
युक्तमचेतनानामेव नगद्दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति यथा सतः पुरुषात्
केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वमिति ननूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ नेति ब्रूमो न हि केवल
स्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं वास्ति चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरं च
केशलोम्नामिति प्रसिद्धमपि च पूर्वत्राद्रष्टृत्वाद्यभिलापसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासंभवादत्र प्रधानमभ्युपगन्तुमिदं त्वद्रेश्यत्वा
द्योधर्माः प्रधाने संभवन्ति न चात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते

अत्र पाणिपादेत्यादि कर्मेन्द्रियविकलमित्यर्थः विभुं प्रभुं तत्सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयत्वात् निरवयवत्वादभोगायतनत्वात् तद्यथो निरास भूता धा२
नायोनिं प्रकृतिं यं पश्यन्ति धीराः परितापत्रदृष्टं नद्विषयाधेयत्वत्फं अहमेवनादिगुणानां ब्रह्मप्रधानमरिणत्वात्मयाघः सर्वं
वद्दृष्टत्वाद्येनाचेतनधर्मा एमत्राक्षतेरत्नप्रधानमितिप्रत्युदाहरणाह सर्वमपद्यति नवेति पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपात्तिस्म ४
ज्ञानेनिर्णीताधीरितिफलकणोनाभिस्तत्राकीटः तेन स्वदेहात्तन्तुपस्सृजतीति चेत्यर्थः सतोजीवतः नत्र एवेनिवल्लप्र
धानकथमन्याप्यतेत आह अपिचेति

63

यथादेवदत्तकर्तृकगमनक्रियायाः ग्रामः कर्मेत्येवं तल्लक्षणाभ्यां कर्तृकर्मव्यपदेशोनादिक्रियायाः अनात्मा विषयः तत्कालक्रियायाः क
र्तृविषयत्वायोगादित्याह कर्तेरीति क्रियायां गुणः कर्ता प्रधानं कर्म तत्रैकस्यां क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधात्रकर्तृ
कर्मत्वमित्यर्थः इह हृदयस्थमात्मानं तत्वाहवपयाहष्वानोपिय पोकुर्यादित्यादिष्वतेषु दृष्टत्वादिधर्मः शारीरस्येत्याह तेनेति अपिशब्द
सूचितमेतमनुक्रमं करोति तदाह श्रुतिरिति उभयेपीति भेदेनेति सत्रात्मानिक भेदेनोक्तिनिरर्थकत्वशंकते कथमिति नन्वत्रैको
कर्तेरिति प्रमाणविरोधान्नहि देहस्यायं प्रयोजनत्वादिफलमध्यात्मस्वचकार्थक रणसंज्ञानमं तर्यामित्युच्यते भेदात्तस्मात्
रीतेर्नर्थाश्वतःमेवं च इति शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ नेति सर्वत्र सत्वादन्तर्यामी तेजाशारीरश्च नान्तर्यामीत्यनेक
स्मात्पदिहृष्टत्वादयो धर्मा लक्षणमेव विनयति तदा कार्यवद्यापि पिण्डिन त्वाद्रकार्यं व यथिव्यादिषत्स्ववस्थाने नि
शारीरः ४ यतेच शक्रोति श्रुतिश्चोभयेपि हि काण्वामाध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणं भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वे
न चामिधीयते यो विज्ञाने तिष्ठन्निति काण्वाः य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यंदिनाः य आत्मनि तिष्ठन्निति स्त्याव नात्मभवत्या
त्मशाह्वः शारीरस्य वाचकः यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्य श्रुतिपाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते विज्ञानमयो हि शारीर इति
स्याच्छारीरा दन्यैश्वरोन्तर्यामीति सिद्धं कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वावद्रष्टारौ उपपद्येते यश्चायमीश्वरोन्तर्यामी यश्चायमितरः शारी
रः काचनसिद्धान्तवत्पालिनी मानोनास्ति इहापि आदित्यमिति चन्द्रविहन्नान्नादिहृदन्तर्यामिलो द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञा
तारं चान्यं प्रतिषेधति नियन्तारम प्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चन्न्यनियन्त्रन्तराप्रसंगादविशेषश्रवणात्तद्योच्यते अ
विद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकारणोपाधिनिमित्तोयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः
भोक्ताजीवैश्वरत्वभोक्तेति तद्विरोधइति शंकते कथमिति तयोर्भेदः अविविक्तहृष्टिरित्युक्तं वाधादह नान्योत इत्यवधारणं तर्यामा
द् अन्यइति अतोन्यदार्तमन्याकानिषेधति नियन्त्रन्तरं नास्तीत्य केवल मप्रसक्तप्रतिषेधः किंतु विशेषणाद्व्यन्तरं निषेध
अतोनेरं तर्यामी तत्र निषेधार्थत्वेनाथत्वमाह अविशेषेति तस्मादन्तः नात्मानमिति दृष्टिरिति अन्तोनचदृहभेदो किंवा पुनकानान्यद
तिवाक्यशेषभेदनिरासादिति प्राभेभेद उपाधिकल्पितः कल्पितस्तत्राभासवद् घटाकाशवदिति ॥

मु॰ भा॰ ९९ नापसव्याह्यो भूतयोनिं परमक्षरमिति परविद्याधिगम्यत्वेन तस्मादक्षरस्य भूतयोनेरक्षरं पुरुषं वेदेत्यनेन वाक्येन प्रत्यक्षत्वेन निर्गतविद्यान्तरं
मेव ब्रह्मत्वेन परामृशतीत्याह येनेति येनाक्षरेणाक्षरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां प्रोवाच शिष्याय प्रश्नपूर्वकमित्यप
क्रमस्य प्राप्तेरिति मनः शुभ्रो नातास्य नः परान्नस्य मानः परोक्ष भूतयोनिरिति निगम्यतव्यमित्यर्थः नद्विप्रकृतमुक्ता ततः शास्त्रार्थः कस्मात्
मात्रा न मिति व स्तुत इत्याह कथमिति परविद्ये निष्ठप्राप्यो मिन्नहिंसयपम्रस्तुत्विमित्याह अपि चेति ननु प्रधानविद्यापि
कारणाविषयित्वा नामयेत्यत आह परापरविभागो हीति अनित्यफलत्वेनापरविद्यां निन्दित्वा मुक्त्यर्थेन ब्रह्मविद्या प्रोवाचेति विद्या
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति प्रकृतस्य वाक्यस्य भूतयोनेरक्षरस्य ज्ञानादित्युपक्रमस्य च मध्यत्वेन
प्रतिज्ञानम्नाकथनं तथा अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यक्षरविषयत्वेन इत्यन्तरमुत्रेतस्यामि चाद्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युक्ते परापराचेति न ग्रं २
ज्ञापनार्थं वेदादिलक्षणं विद्यामनुक्रम्य परापरान्तरमधिगम्यमित्यादिना परस्याविद्याया विषयत्वेनाक्षरस्योक्ते
शिष्टुनः परमेश्वरादन्यदक्षरफलादिग्राणकमक्षरं परिकल्प्य तेनैव परा विद्यास्यान्तरापरविभागोऽयं विद्ययोरभ्युद
यनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते ननु प्रधानविद्यानिःश्रेयसफला केन चित्रमुपगम्यते तिरस्य विद्याः प्रतिज्ञायते
64 त्वनन्तरात्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यत्वात् इएव तु विद्ये वेदितव्ये इत्यत्र निर्दिष्टे कस्मिन्नु भगवो विज्ञा
ते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति चैकविज्ञानेन सर्वज्ञानापेक्षणात् सर्वात्मकब्रह्मविषयत्वमाणाविकल्पते न च तन्मात्रैक
येन प्रधानेऽभ्युपगमाति चैकवाभाक्षरे अपि च सर्वब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामर्थर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेति ब्रह्मविद्याप
तस्या॰ ध्याने नापक्रम्य परापरविभागेन परापरविद्याम् तथा धिगम्यते इति तस्मात् ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति सा च ब्रह्मविद्या समा
ख्यानं दर्शयत्यक्षरब्रह्मत्वे वा पितव्यात्

कथाप्रोक्तेरिसंहः अस्तु प्रधानविद्यापि मुक्तिफलत्वेन परेमलतआह नचेति ननु यः सर्वज्ञ इत्यस्य परविषयत्वमेतदेवा
केन न प्रधानविद्यायामनन्तरमाह तिस्त्रेति इतस्तु भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह कस्मिन्निति अचेतनमात्रैककारणत्वपाद
नं न ह्यानात्कार्यज्ञानेपि तदकार्याणामात्मनां न भवति एवं जीवेत्वात्तेन तत्कार्यस्य भोग्यस्य ज्ञानेन भवतीत्यर्थः ब्रह्मविद्या ९९
प्राहात्मभूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह अपि चेति सर्वब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठामस्मान्निमूर्तिं ब्रह्मविद्यामवाप्य ब्रह्मणि सर्व
विद्यानां विद्याफलानां चान्तर्भावाद् ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा ॥

अत्र प्रधाने विरुध्यमानो संभावितो वाक्यशेषः स्फुटः इति शंकते ननु यदीति पंचविंशतितत्त्वज्ञानाभ्यां भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानाभ्या
सान्न यदि दर्शाद्यादृश्यत्वादिभिस्तेषु रूपसर्वज्ञत्वादिकं सिध्यात् अत्रोच्यत इति संदिग्धेऽनुवाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धान्तयति
एवं प्राप्ते इति चेतनाचेतनत्वेन संदिग्धे भूतयोनेः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्ययुक्तं वाक्यशेषे भूतयोनेः प्र
त्यभिज्ञायकाभावादिति शंकते नन्विति नचैकत्वं प्रकृतिनिर्दिष्टस्य प्रकृतेरपादानत्वे तावत्पंचमी स्मरणादित्याह

ननु यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतनेन प्रधानेन न संभवतीति कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इत्यत्रोच्यते य
पान्तदुत्तरस्मिन्ग्रन्थे यत्तदद्रेश्यमित्यदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यत्
अक्षरात्परतः पर इति तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः स सर्वज्ञः सर्ववित् संभविष्यति प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयो
निः यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्याद्धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति एवं प्राप्ते
अभिधीयते योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति कथमेतदवगम्यते धर्मोक्तेः परमेश्व
रस्य धर्म इहोच्यमानो दृश्यते यः सर्वज्ञः सर्वविदिति नहि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्व
ज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैव तत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तम
त्रोच्यते नैवं संभवति यत्कारणमक्षरात्संभवतीह विश्वमिति प्रकृतं भूतयोनिं जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरम
पि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जाय
त इति तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इ
ति गम्यते अक्षरात्परतः पर इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेरक्षरात्परः कश्चिदभिधीयते कथमेतदवगम्यते ॥

दरात्संभवतीति प्रकृतित्वेनोक्तात्परस्य भूतयोनेर्वाक्यशेषगतस्यापि प्रकृतित्वलिंगेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते
अत्रोच्यत इति एतत्कार्यं ब्रह्म सूत्रात्मकं नाम रूपं स्थूलं तत्तोयं ब्रीह्यादीन्यन्नं षष्ठ्यन्तं पंचम्यन्तात्तदक्षरस्याभूतयोनेः प्रत्य
भिज्ञानादवेतव्यमितितत्त्वात् अक्षरात्पर इति ॥

मु॰ भा॰ ६८

ननु तर्हि शास्त्रेण प्रधानेनोक्तावश्यं तेन प्रधानस्य प्रतिज्ञातत्वात् तत्राह अन्तरमव्याकृतमिति अप्रतीति माया निर्विकारत्वान्नित्य
त्तरमव्याकृतम् अनादीनि पञ्च नामरूपयोर्बीजं मीश्वरतत्त्वशक्तिरूपं प्रकृतेरव्याकृतादेरसमष्टिरूपाक्षितिरित्वकेभूतानां सत्त्वसंस्कारायत्र
तत्त्वं मूलम् मीश्वरस्य चिन्मात्रः आश्रयो यस्य तथा तस्यैव विवक्षा जगज्जीवस्य भेदोपाधिभूतं चेतनीश्वराश्रयो विषयो यस्येति नाना
जीववादिनां व्याख्यानं तन्त्रशास्त्रार्थोऽस्मिन् एतस्मिन्नन्तरे आकाश आकाशोऽनन्त्यप्रोतः प्रोतश्चेति श्रुतिः प्रोतः प्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वश्रुतेः
आश्रयपदं लक्षणया निर्मलत्वात्तद्वि मूलप्रकृतेर्यद्विकिञ्चिन्मात्रमस्तित्वेन ईशो मायाभिरिति श्रुतिर्मानम् मना
मेकामित्याद्यनेकश्रुतिबलेन तत्त्वान्तर्कं समुदायेन तत्त्वसंज्ञः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात् तदुक्तं गुरुभिः आचार्यैः स्तुत
तद्विद्याभेदो न मनागपि न विद्यते इति श्रीमद्व्याख्यानाचार्याः प्रकाशितिर्द्धारक्षतोरस्तु मूलप्रकृतेरेकत्वमिति ननु निर्गुणैकांशार्थमूलं
अन्तरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवाहमुपाधिभूतं सर्वस्मादिकारणभूतोऽयं विकारलक्षणान्तरः
पर इति भेदेनाऽपदेशान्तरमात्मानमिरविवक्षितं दर्शयति ताऽव्यक्तं तत्त्वनाम किंचित्तत्त्वेनैतत्सम्भूतमात्मनस्त्वादिदम्पदे
शाउश्च तेकिं न हि यद्विप्रधानमधिकल्प्यमानं क्रमविरोधेनाव्याकृतादिव्यवहारभूतस्वरूपाधिकल्पनेन कल्प्यता तस्मादि
भ्रः दव्यपदेशामात्रमस्वरोभूतयोनिर्दिष्टितदिह प्रतिपाद्यते कृतस्य परमस्वरोभूतयोनिः रूपापमात्रम् २३ अपि चात्तशब्दः
परस्यैतस्मात्तत्रभूतस्माज्ज्ञायते प्राण इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्तान्तस्यैव भूतयोनेः सर्वविका
रात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामोऽग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
65 पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मेति तच्चापरमेश्वरस्यैवोचितं सर्वविकारकारणत्वात्परमात्मनः ॥ २१ ॥ २४ ॥
मवश्यावक्तव्यं नचमवस्थानाद्रीतिवाचिश्रवणेऽप्रहृष्णादिवाधापनादिति चेतुश्चनेयस्य विधानात्वमिश्रंतितेरपिपरिणामिन्येव
तौपाधिकमविद्याध्यारोपितकार्यत्वस्याचानर्थात्मकत्वीयसंज्ञातात्मनापरिणामविपर्ययेण यदितज्जीवभेदव्यवस्थाभिरिति यस्य
त्तानमतः करणोऽज्ञायतेनैष्टान्तः करणाविभिन्नस्तान्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थिरिति एवं च भोक्तृ स्वरूपानन्दप्राप्तिः अवगाहैस्तप्रहति
विहृदन्नभवोजीवनत्विकिप्रापत्तेचेतिसर्वमवाधितम् भवति नन्वेवं नानाजीवपक्षादविशेषः मूलप्रकृतेर्नानात्वाभावादि
प्यत्वपरत्वे हेतुः अविकार इति ननु सत्त्वशब्दवाच्यप्रधानादेरुपदेशाउक्तस्तत्र कथमस्तानादेरिति व्याख्यायते तत्राह नाज्ञे
ति कापिलत्वनाम प्रधीयते इति पृथक्त्वे अस्ताजमेवतत्ता न्यूनाधिकत्वादिनिरर्थः अतो ज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्ष
कृत्वा निरस्ततत्त्वित्रासेनार्थात्मावककल्पितप्रधानमिति निरस्य इतिमतमप्रवृत्तिकृत्स्नतेन्द्रादौ सूत्रमाचष्टे अपि चेत्यादिना
एतस्मान्मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीति श्रुतिः अग्निर्मूर्द्धा लोकः असौ वाव लोकोऽग्निरिति श्रुतेः विश्वता

नन्वपरविद्यापरस्य कृतार्थत्वमर्थात्सिद्धमेव तस्मात् अपरेति सर्वं नश्यतीति सर्वाः विनाशिनः अदृष्टाः नियतफलसंपादना
त्मकाः योऽयमात्मा निजः प्रतीयमानशुक्तिरजतवदपगतेन नाम मिमितेन निरूप्यंत इति अतद्रूपाः तथापि [illegible] न दृष्टान्तेऽपि यत्ते
कारयंती प्रतीयमानाः यन्न तदिति यत्र प्रमाणं यत्र संयोगः इति सूत्रे एवं परिणामस्वरूपं कार्याकारदेशो यत्र संबंधे विहित इति
पत्नी एवमस्ति कादिना सप्रवृत्ति निमित्ते यत्तद्रूपाः ये सर्वं नित्यफलं केवलं कर्मसु सक्तं एतदेव कर्मप्रयोजनं यदात्म
ज्ञानमिति यमकृतार्थत्वमितिपुनः पुनर्जन्म मरणमासंपूर्ण नीतमर्थं तद्विज्ञानार्थं असद्ज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति

अथवा अस्मिवेदादिलक्षणाक्रमेण विद्या स्वविषयकमज्ञानस्य तेनास्य विद्याप्रयोजनार्थे सर्वात्मेति अहंतायतद्रूपाऽप्रा
दृष्टा नमस्कारेषु कर्मफलं योगमिच्छंति मूढाज्ञानाः यन्न तेषु न वेदत्रयीमेवमाहुरिन्द्रियव्यापारिता वाप
रोक्षविद्या नतो विरक्तस्य परविद्याधिकारे देशीयानि परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति यतः कर्मचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टांत
त्वेनोपादानात् दार्ष्टान्तिके नाप्यचेतनत्वे वर्तमानयोनिनामभिहितत्वमिति तदयुक्तं नादृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः सर्वात्मसाम्य
न्नभवितव्यमिति नियमोऽस्ति अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टांतत्वेनोपात्ताः इति तत्स्थूल एव दार्ष्टांतिको भवतयोनिरप्य
पराप्यतेन तस्मादस्य न्यादि धर्मकोऽभ्युत्तयोनिः परमेश्वरः विशेषणाभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ २२ इतश्च परमेश्वर
एवभूतयोनिर्नेतरौ शरीरः प्रधानं वा कस्माद्विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्वि ल
क्षणत्वेन दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति न ह्येतदिव्यत्वादिविशेषणमवि
द्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्धर्मान्स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते तस्मात्साक्षादौपनि
षदः पुरुष इहोच्यते तथाप्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशत्यक्षरात्परतः पर इति ॥

नियमः अस्य निष्प्रपञ्चत्वं तथात्वं न दृश्यगुरुत्वेनावरयति अव्याकृतमिति कार्यस्य कारणात्मनाभिन्नत्वमित्यर्थः इहाक्षरं सर्वसाधारणं वाप
निषादपरेऽस्मात् अपि चाक्षरात्परत इति विशेषणात्तु जीवोऽभेदोक्तेन प्रधानमिति निर्दिष्टं तद्विभक्तव्याख्येह विशिनष्टि नादिना
द्विवाद्यनिनास्तकः सर्वज्ञो निरस्तं तः शुभ्रः पुरुषः पुरीशयः शरीरमात्मा व्यात्मस्थूलत्वात्मतः अंतः करणमुक्तं तात्पर्यात्मा स रहि
ज्ञानत्वेन निष्ठानीतिसह बाह्याभ्यंतरः दित याज्ञवल्क्य प्रसिद्धः इत्यर्थः अविद्याकृतेन नामरूपात्मकशरीरेणेन परिच्छेदाभिमानैन

ब्रह्मसूत्र [illegible]

नत्वनस्यभूतानां तत्त्वं कथं तदाह विकार इति एवं केचित्तत्र होमसमानात्सर्वस्य चाग्न्याधानानां दृष्टिमन्ते सर्वेषामाद्यहिरिं मानो अथकस
वैश्वानरस्य लिंगेन ज्ञानकर्मद्वयमाश्रित्य समाहितिरिति यथाद्यरीरं ज्ञायते न रूपगृह्यज्ञानमनः सर्वभूतानामात्मत्वमुक्तमित्यर्थः तत्पत्र
स्त्रीमाह श्रसिन्निति कर्मफलभोक्तृत्वादिकमनात्मधर्मत्वे नि सर्वात्मत्वरूपोपन्यासात्तयोनोत्तयेत्यथ्यर्थः वैश्वानरः प्राचीनशाल इति कोनस्ति
समस्तिनिमित्यर्थः वैश्वानरः छांदोग्यमदाहृति कोनदृति प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसां च
क्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मैव ब्रह्मेति तावनार्थप्रदर्शनेन चापि निश्चयार्थमुद्दालकमानयन्नसौ समस्तम्
वैनिनेके ह्यलकेनमहत्तमयस्थूलितिके वैश्वानरमात्मानं मोक्षः आत्मानमिति अश्वपतिर्नरतिनमेव नो ब्रूहीति राजान
तेषां धीतिनिवासार्थं तात्स्यमेकम् ... कं तमात्मानमुपास्स इति कंत्वमात्मानमुपास्स इति तेषु प्राचीनशाल इत्यः क्रमेण
समकमत्रः दिवमेवाहं वैश्वानरस्येति आदित्यमेवाहं वैश्वानरं वायुमेवाकाशमेवापएव पृथिवीमेवाहं वैश्वानरं निनतोराजा पुरुः
विकारस्य पुरुषस्यापि सर्वभूतानामात्मत्वे सम्भवति प्राणस्य नात्मत्वेऽभूतानामपास्य समवस्थानात् अश्वपतिस्तेषु प्रत्येकं वैवि
त्येऽस्य कर्मफलादिसर्वेषु रूपत्वाभ्यासः परमेश्वरप्रतिषेधादिति आवेद्य वैश्वानरः साधारणतया हि विद्यमानः २४ कोनआ
त्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति चापक्रमस्य सूर्यं वा आकाशं वा पृथिवीं तास्ते
जसत्वादिगुणयोगमेके कोपासतेतिदयाम्पूर्वीभावसम्प्रदिष्टमाम्नायते यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमा
त्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सु
तेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृद
यं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इत्यादिनावस्थायः किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुच्यते आहोस्वि
त्तामिस्वदमिमानिनी देवता अथवा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति किं पुनरत्र संशयकारणं वैश्वानर इति जाठरभू
ताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोस्तत्रकस्योपादानमाधकमिति भवति
पादीनां यथाक्रमेण स्वतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मत्वबहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान्विधाय प्रत्येकं तदुपासने
यस्य मूर्धादिषु भगवतो वैश्वानरस्यावयवेष्वेकैकं वैश्वानरत्वेनोपासते मूर्धा ते व्यपतिष्यदिति मूर्धादेर्विनाश
त्वविनिमेषपादशोफाभवन्ता स्युरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा तेनेत्यत्रैवमात्मा गुणोकाको बहुलोकोस्यामनो वैश्वानरस्य मूर्धा विश्वरूपत्वगु
णाकः सूर्यादयस्तत्त्वसु विशेषगुणाः सूर्यादीनां मूर्धादिभावसम्प्रदिष्टः समस्तवैश्वानरस्योपासनाद्विधिरित्याहपातेन य एतमिति अमिमुखो
नाद्वारेणत्वविश्वमिमीते जानातीत्यभिविमानः तेषां सर्वेषु सर्वेषु चात्मस्वन्नमत्तीत्यर्थः लोकाभूतादयो भूतानि यो
तत्त्वान्मनोनेवारतिमेदः सुतेजः कांतिस्तस्य युलोकस्य तेजाः विश्वानि रूपाणि यस्य सयमस्तमस्य सपस्ता लोकः

66

ननु सर्वमात्मेति श्रुत्यर्थाक्षेपे दित्यर्थः यथा कश्चिद्दुःखविनाशाय सर्वात्मन भवत्विन्द्रं सम्भवतीति साक्ष्यं गमयति तत्र नास्ति तमात्मनो
विवर्तति अपतत्वात्मयहापीत्याह अरसमनमिति हीनिकृत्याखांहृदयति अन्येपुनरिति एवसर्वभूतांतरात्मा सूत्रात्मापनस्ताद्भूत
योनेनोपते इति श्रुत्यन्वये नदिह्याण्य गर्भ एवात्र जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः निशदि हृदयोच हिन्यर्थः अग्नियुं लोकः यस्मास
मिरूपः सर्वः सोऽपिपुत्रोकाग्निरत्नस्मादजायतेत्यर्थः तस्मादिदमप्यवगमिदित अतः सोतराण अतोमयोऽपि सह्यि वेदाख्यानरूपमि

ननु महिम्नो नापिप्रधानस्यायं कृतोपन्यासः संभवति सर्वभूतांतरात्मन्यात्मभवान् अन्यास्यात्मेश्वरएव भवतेयोऽन्यः नेतरा
विनिः सम्यनेकयेभूतभूतेयोनेपृथिं रूपोपन्यासः इति गम्यते प्रकरणात् इति च प्रकृतानन्दकथं पंचभूतयोनिं हि प्रकृते तस्मा
ज्जायते प्राणएवसर्वभूतांतरात्मेति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति यथापाथायं प्रकृतेऽन्तस्मादथीम एषवेदवेदांग
पारगाइत्विवचनमपायाथविषयं भवतिन दुःकथं पुनरुपन्यासादिप्रथमकस्य भूतयोनेर्विषय इव इदं संभवति सर्वात्म
त्वविवक्षया एवचाने ननु विश्वरूपस्य विवक्षितत्वात् दोषः एकमन्नमदमनाद् इत्यादिवत् अन्येपुनर्मन्यन्ते नायंभूत
योनेरूपोपन्यासः नायमानत्वेनोपन्यासात् एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी वि
श्वस्य धारिणीति हि पूर्वं त्र प्राणादि पृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानं निर्दिष्टम् उत्तरत्रापि च तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः इत्येव
मादि अनतश्च सर्वा ओषधयो रसश्चेत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्दिष्टम् मैत्रेयमध्ये कस्मादन्तराले भूतयोनेरूपमुपन्य
सेत् सर्वात्मत्वमपि हि परिसमाप्योपदेक्ष्यति पुरुष एवेदं विश्वं कर्म इत्यादिना श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजा
पतेर्जन्मनिर्दिश्यमानमुपलभामहे हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् सदाधार पृथिवीं द्याम्
मैत्रि २ तेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम समवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः तथा स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते आदिकर्ता स भू
तानां ब्रह्माग्रे समवर्तते इति ॥
निभावः एकमन्नमिदम् इदं त्रैलोक्यं भूततो नेः सर्वात्मनं विवर्तितमिति तत्र एकम् सर्वा
त्मत्वमपीति ननु हिरण्यगर्भस्य जन्मश्रवणात् कथमन्नमन्नवत्वं तत्राह अत्रैति अग्रे समवर्तते तत्र जातः स भूतग्रामस्यैकः
पतिरीश्वर आसीदेव भूत सज्ञा भावात् इमां पृथिवीं च स्वात्मत्वेन मथानयतत्कस्मै इत्येवमनादिविज्ञाते सर्वनाम स्वभावेन तस्मा
इत्यस्य ईकारलोपे एकैकस्मै देवाय प्रजापतये हविषा विधेम परिचरेम इति व्याख्येयं कनामपकादेवस्य तस्मादिति श्रुतेः यह

ब्र॰ ज्ञातृत्वस्यापि प्रज्ञानार्थं विशेषकल्पनेति चेन्न अप्रमाणकल्पनापत्तेः ईश्वरस्य तु एतावान् नाधिक्षेपः स एव प्रज्ञानार्थं मन्त्रलिङ्गमित्याह कार
भा॰ णत्वस्येति लिङ्गान्तरमाह स सर्वेष्विन्यादिना यथा श्रौते विद्याविधौ कारणत्वं दृश्यते एवं स्मार्तेऽपि विदुषां समर्थः न त्वसदारोपेण फला पि
९९ न्तनिर्भासावाच्च मूलश्रुत्यपेक्षामाशंक्याह यद्यपि स्मृतिरिति तथापीति तदस्मन्ते नः परति स्मृतित्वमपीति प्रसङ्गेनादिक

कारणत्वाकारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थानात् द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते स सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे संभवति एवं हास्य
सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति तद्विदः सर्वपापप्रदाहश्रवणात् को न आत्मा किं ब्रह्मेति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रमः इत्येवमेतानि
ब्रह्मलिङ्गानि परमेश्वरमेवावगमयन्ति तस्मात् परमेश्वर एव वैश्वानरः स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति २५ इतश्च परमे
श्वर एव वैश्वानरः यस्मात् परमेश्वरस्यैव अग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा इति नाभिश्चरणौ क्षितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोका
त्मने नम इति तत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं लिङ्गं गा
मकं स्यादित्यर्थः इति शब्दो हेत्वर्थो यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः यद्यपि स्तुतिरियं तस्मै
लोकात्मने नम इति स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण संभवति द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वद
न्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेतेत्येवंजातीयका च स्मृतिरि त्पे५
होदाहरतेवा शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्चेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते २६ अत्राह न
परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हतीति कुतः शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति
अर्थान्तररूढत्वात् तथाग्निशब्दः स एषोऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिशब्दाद्धृदयं गार्हपत्य इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं तद्यद्भक्तं प्रथ
ममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनमतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः
पेणस्तुतिर्जठरमात्रेण कर्तुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः एतावद्रूपेणास्तुतिसंभवाज्जाठरस्य दारोप इति भावः शब्दादीनां गतिं वक्तुं ९९
सिद्धान्तमाक्षिप्य समाधत्ते शब्दादिभ्य इति स एषोऽग्निर्वैश्वानर इत्यग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सं
भवतीत्यन्वयः तत्र स्यादिशब्दार्थमाह आदिशब्दादिति भक्तमन्त्रे होमसाधनतेन प्राणाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः ॥

अग्न्यास्यं द्युमूर्द्धानं दिक्श्रोत्रे लोकात्मकं रूपं स्मर्यते यस्याप५

67

शब्देभ्यः पञ्चमस्यात्मत्वादि साधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्य सर्वत्वादिलिङ्गोन्नयनस्य निरूपणमुक्तं तदुक्तं प्रागुपक्रमस्य साधारणवैश्वानरशब्दस्य
वाक्यशेषस्थस्य साधारणत्वलिङ्गेनानार्थत्वनिरूपणमिति द्रष्टव्येन संशयं प्रदर्शयति किं तावदित्यादिना सूत्रान्तर्गतयोः जाठरभूतयोरेकतरग्रहणेनैक
त्र पदयोर्नद्वयोरपि न च जठरानलस्य प्रकृतिग्रहणेन इतरस्वीकार इत्यर्थः पञ्चम्यनन्तरमाह अग्निमात्रे चेति विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां केतुं वि
द्यामूर्धं देवा अकृण्वन् कृतवन्तः सर्वे देवा दिनस्य केतुं प्रकाशकमित्यर्थः अहं वैश्वानरस्य सुमतौ अनुग्रहे स्याम हि यस्मात् स भुवनानां राजा वैश्वानरो
ऽभिमुखतया श्रीः श्रयणीयोऽभिश्रीरीश्वरः तस्मात्तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ वयं स्याम तस्मात् हि यथा शुभमतिर्भवति तथेत्यर्थः पञ्चम्यन्तं चि

किं तावत्प्राप्तं जाठरोऽग्निर्वैश्वानर इति कुतः तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्य
ते यदिदमद्यत इत्यादौ अग्निमात्रे वा स्यात् सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्ना
मकृण्वन्नित्यादौ अग्निशरीरायां वा देवतायां स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानाम
भिश्रीरित्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां संभवात् अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमे च केवलात्मा
किं शब्देनेति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेतव्य इति तदपि शारीर आत्मा स्यात् तस्य
भोक्तृत्वेन वैश्वानरसंनिकर्षात् प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्योपाधिपरिच्छिन्नत्वात् तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्ये
वं प्राप्ते ततः इदमुच्यते वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति कुतः साधारणशब्दयोर्विशेषात् साधारणशब्दविशेषः
यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ वैश्वानरशब्दस्तु त्रयस्य साधारणः आत्मशब्दश्च द्वयस्य तथापि वि
शेषो दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्यादिः अत्र
हि परमेश्वर एव द्युमूर्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते ॥

वदन्नुक्तोत्तरमाह अपि चेत्यादिना आत्मा वैश्वानर इति प्रतीतेरित्यर्थः केवलत्वं वैश्वानरशब्दशून्यत्वं अतो जाठरो वैश्वानर इति
प्राप्ते पूर्वपक्षः प्राणाग्निहोत्रे साधारणत्वलिङ्गात् तस्य देहधारित्वादात्मत्वं प्रमातृत्वादिकल्पनया हृदयस्थत्वमिति
प्रादेशमितत्वमिति ननु इति साधारणशब्दयोरुपक्रमस्थयोर्विशेषादयमर्थः तेनोपलक्षितो शारीरलिङ्गानां सर्वात्मकेश्व
रपरत्वमुक्तं न चरमश्रुतेरन्यत्वेनासाधारणलिङ्गेन जाठरपरत्वमित्यर्थः ननु लिङ्गविशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह अत्र

साधारणशब्दविशेषात् २४

पुरुषमपीत्यादिसूत्रशेषं व्याचष्टे यदि च केवल इति ईश्वरप्रतीकतोपाधित्वपक्षेऽयमर्थो विवक्षितस्तत्र दर्शितः । यतः पुरुषः शरी-

भा स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इति तत्राद्ये औपाधिक इत्यर्थः यो वेद स सर्वेषु भुंक्त इत्यर्थः पुरुषत्वं शरीरे समवेतत्वात् तत्र स्थितस्य वैश्वानरस्यापि तत्

भा त्त्वोपाधितत्वे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वेन तस्यैव स्यात् यतोऽग्निरिति ननु जाठरस्यापि देहवर्तित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत आह पुरु-

१ षविधत्वं च प्रकरणाद्विति न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वं किं विराड्देहाकारसमष्टिदेवपुरुषविधत्वमध्यात्मं चोपासकम्

हृदि त्रिबुकान्तेषु [illegible] पुरुषविधत्वमित्यर्थः ईश्वरस्यागाश्रयपतिर्वेदस्य एवं जाठरं निरस्यति अत एवे

यदि च केवल एव जाठरो विवक्षितस्तत्पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यात् न तु पुरुषत्वं पुरुषमपि चैनमधीयते

वाजसनेयिनः स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति प-

मेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात् पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं चोभयमप्युपपद्यते ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयत इति

पुरुषविधत्वमपि च पठन्ति तेषामेषोऽर्थः केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात् न पुरुषविधमपि चै-

नमधीयते वाजसनेयिनः पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद् यदधिदैवतं द्यु-

मूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चिबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं तत्परिगृह्यते अत एव न

68 देवताभूतं च २७ यत्तु न कर्तुं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णात् द्युलोकादिसंबन्धदर्शनात् इति वस्तेनाग्निर्मा भूदेव यदकल्प्यं

तस्यैव भवितव्यं तीति तच्छरीरायाः देवतायाः ऐश्वर्ययोगाद् इति तन्न सिद्धं तेन मन्त्रोक्ते अत एवोक्तं भ्योदेतमानदेव

ता वैश्वानरः तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः न हि भूताग्नेरीश्वरप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्य-

ते विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासंभवात् तथा देवतायाः सत्यपि ऐश्वर्ययोगे न द्युमूर्धत्वादिकल्पनासंभवस्तस्याः कारण-

त्वानपेक्षया परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वात् आत्मत्वाभावश्च सर्वेषु श्रुतिष्वेव स्थित एव सोऽतात्स्यादित्युपलक्षितः २८ इवे

जाठराग्न्युपाधिकोऽपि परमेश्वरस्तद्रूपासाः इत्यतः पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितत्वाद्यनुपपन्नं न दोष इति

ति सूत्रं व्याचष्टे यस्तु न इत्यादिना द्युमूर्धत्वादिः सर्वलोकफलमात्मनः सर्वे पाप्मदाहः आत्मब्रह्मशब्दोपक्रमः उक्तहेतवस्त-

न्नैव स्मारयति न हि भूताग्नेरित्यादिना यो भा त्वेनैतमेवमेतं द्युसुमहिमोक्तमिति भावः सर्वमग्नि वैश्वानरशब्दावीश्व-

रलक्षकाविति क्रमप्रयुक्तप्रतीकोपासनापरिमाणेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याध्यात्मं मूर्धादि चिबुकान्ते

वाजसनेयिनामग्निरहस्ये सम्पन्नं चैवं वैश्वानरविद्यामन्तः कालसमयो दैवतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद स सर्वत्रात्ममनी
मकं देहानस्यत्तं नाहं सम्भवति प्रसिद्धेस्तिथाद्वन्यति अत्र सत्रे श्रुतिपदे नैवान्तः प्रतिष्ठानस्य ग्रहे सम्भवति पृथुमुक्तिः साधार
णलिङ्गत्वे तेन तथा शाहादिवलादिदमपि जाठरे गामघतीनम्भ्युच्चयः यद्यपि पुरुषमिदं त्वादिविशेष ईश्वरपदवाच्या मायाया
नादिनां जठरस्य दपातीनि भोनं समंत योविधारमेश्वरोऽविशेषो जाठरेणासंभवतीति लिबलत्वानि तथात्राह पुरुषवेति एष पुरु

चां तथोन्तः प्रतिष्ठानमपि पुरुषेऽपुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति न जाठरे संभवति यदप्युक्तं मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशे
षात्कारणात्परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः कुतो ह्येष निर्णयो यदुभयथापि विशेष प्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव
विशेषग्राश्रयणीयो न जाठरविषय इति अथ चोभयतो ग्रन्ते वर्हिश्चावलिह्यमानस्येष्टादिर्देशोभविष्यतीत्याह पि हि
द्युलोकादिसंबंधो मंत्रवर्णादन्यादृशां यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षमित्यादौ पुरुषवान
शरीरस्यादेवताया ऐश्वर्ययोगात् द्युलोकाद्यवयवत्वमविरुद्धमिति तस्मात्परमेश्वरो वैश्वानर इत्यत्रोच्यते न तथा
दृष्ट्युपदेशादिति न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तं कुतः तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशा
हि४ त्परमेश्वरस्य हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिवत् अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वरः ते२
इह दृष्टत्वेनोपदिश्यते मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्यादिवत् यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत केवल एव जा
ठराग्निर्विवक्ष्येत ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्यात् यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणापि विशेष उपपा
दयितुं न शक्यते तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः ॥

इत्यादिनिर्देशाद्यत्यर्थः इमां पृथिवीं द्यामपि तेनैव द्यावापृथिवी रोदसी तयोर्मध्यमंतरिक्षं च यो भगवानग्निर्भानुरूपेण तता
८२ न आभवान्यत्ततत्वात्त्वस्त्यर्थः ज्योतिर्मात्रस्यतत्प्रयतमित्यत आह पुरुषवेति परमेश्वरस्योपास्यत्वाज्जाठराग्निप्रतीकत्वा
च काभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां पुरुषमित्यादिमानीमयो लक्ष्यार्थःस्थूलकालत्वात्तस्मात् अथवा जाठर इति अस्मिन्पक्षे प्र
पाग्नेस्तेनोपास्यत्वाश्रवणातीति भेदः उपाधित्वाभिप्रायेणोपहितेत्यर्थः न तावदादीजनमसंभवका च ह
यदि चेति ॥

छा
भा
७१

मनोऽनन्तमाह अनुस्मर्तेरिति प्रादेशोऽनमनमात्रमितः प्रादेशमात्रस्यार्थः तथा कश्चिदिति मनसा प्रादेशमात्रं त्वस्मिन्हात्वासमर्पमा
णेन कल्पितं अनेनालेवने मिमर्थः सूत्रस्यार्थोऽनन्तरमाह प्रादेशेति संपन्नमित्यत्र प्रादेशमात्रमत्र नेतिमाह संपन्नेरिति शास्त्राणि
देति प्रादेशमात्रमिवेति अपरिच्छिन्नमपीश्वरं प्रादेशमात्रेतेनसंपन्नाकल्पितेनप्रत्यभिदितवंनोदेवात्मैवेश्वरमभिप्रत्यकेनसं
पन्नाः प्राप्नवेनोद्दैवेश्वरं कालेननोर्वेद्युम्नप्रभृतयः प्राग्प्रष्टीनवणवन्त्वया भियथा प्रादेशमात्रं प्रादेशाण्डमाणमनतिक्रममतुं
ग्धान्योगो ह्यैवैश्वानरं संपादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन्प्रति राज्ञाम्भितत्वाय स्वकीयमूर्द्धनमुपदिशन्करेण दर्शयन्नुवाचेषवै
अनुस्मृतेर्बादरिः २९ प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वा येन मनसानुस्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इ
त्युच्यन्ते तद्वत् यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबन्धाद्व्यज्यते नचेह परमेश्वरगतं किंचित्परिमाणमस्ति यदृदय
संबन्धाद्व्यज्येत तथापि प्रयुक्ताया प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथा कथंचिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते प्रादेशमात्रेण वा
५४ यमप्रादेशमात्रोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायैवमनुस्मृतिरिति निमित्तं बादरिराचार्यो मन्यते संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा
हि दर्शयति ३१ संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः कुतस्तथाहि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्पृथि
वीपर्यन्तान्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्द्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशमात्रसंप
त्तिपरमेश्वरस्य दर्शयति प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति चक्षु
ष्युपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नु
वाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति मुख्या अपउपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानर इति चिबुकमुपदिशन्नुवाचैष प्रतिष्ठा वैश्वानर इति चु
ग्रा२ कमित्यध्यात्मफलकमुच्यते

मेम मूर्द्धा भूतादीन्लोकानतीत्योपरि तिष्ठतीत्यतिष्ठा सौ द्युलोको वैश्वानरः तस्य मूर्द्धेति यावत् अध्यात्मम् मूर्द्धाभेदेनादृष्टि देवमूर्द्धा
मुपास्यमित्यर्थः एवं चक्षुरादिषु द्रष्टव्यं स्वकीयचक्षुषी दर्शयन्नुवाचैष वै सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच नासिकाप
देनतद्विदः प्राणो लक्ष्यते तस्मिन्नाध्यात्मिकप्राणे दिवप्राणस्य वायोर्द्दृष्टिमाह नासिके इति अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्तदं
गपरः मुख्यस्यमुखेन तस्मिन्नध्यात्मिकाकाशे दृष्टिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वाद्बहुलत्वेनाकाशस्येति तदुपलक्षितं तत्र दृष्टिश्चिबुके प्र
तिष्ठापादकत्वात्पृथिवीदृष्ट्या ७१

मिहेवैदेवासु विदितामिसंपन्नातथानुवेश्यतान्नेवेष्टपामिय

याप्रादेशमात्र४

निमित्तानापरमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुति

६९

शान्तानन्दस्याशेषमाह । त्रिनेत्रेति । जाठराग्निरवैश्वानरविशेषरूपेणाप्यवेति [illegible] ततैर्मिन्निर्मन्थनतत्त्वार्थः ॥ २६ ॥ मंत्रमुक्तमर्थं स्पष्टयति
नोच्यते किं तत्त्वतो दिशि तानावयवत्वमपरमात्मकपुरुषशरीरमर्धं हृदि [illegible] निवृत्तेषु [illegible] निशित्वानि तेषु मंत्रो वैश्वान
रः परुषेण्णः प्रतिष्ठितः स्यात् अतो [illegible] मूर्ताः मनस्यन्तर्यामी वैश्वानरस्य पुरुषान्तस्थत्वमित्याह नहीति पुरुषवि
धमित्यादिना [illegible] ब्रह्मादिशरीरस्य वाचिन्त्यान्वयाच्छ्रवणं स्वयं [illegible] मूर्धा पादत्वान्पुरुषविधत्वं मंत्रस्थत्वं च
सर्वः पंचानन्दमाह अपरेति पुरुषविधं शरीरं तस्यान्वमा [illegible] मिति सर्वः एतमंत्रस्यान्वमीमांसयाख्यायशाह्यादीनि
त्रिनेत्रपत्नीको [illegible] नाम्नाख्याः [illegible] मंत्रे न कश्चिद्विशेषः [illegible] निराचार्यो मन्यते नन्वेतावता
परिग्रहेण तः प्रतिष्ठितत्वं च न [illegible] विरुध्यते [illegible] अंतः प्रतिष्ठितत्ववचनेन तावद्विरुध्यते तन्त्री
पुरुषविधं पुरुषेण तः प्रतिष्ठितेऽवेदे [illegible] प्रकृतत्वात् [illegible] कथंचित् [illegible]
कोऽन्तःपुरुषावयवे पुरुषविधत्वं कल्पितेन [illegible] पुरुषविधं पुरुषेण तः प्रतिष्ठितं वेदेति यथा [illegible] प्रतिष्ठितो
मनुष्ट्वीतिन हृदयदाय्यः प्रकृतः परमात्मा [illegible] पुरुषविध [illegible] तत्र प्रकृतिं [illegible] मध्यो [illegible]
त्रिविष्टानेत्रसर्वे [illegible] परमात्मा [illegible] केनोपि [illegible] विशेषावा
च्येनैवविशेषावानरस्य [illegible] विशेषानरः परमात्मा [illegible]
शाति [illegible] पर्तलाति [illegible]
पपानेन [illegible] परमेश्वरस्य [illegible] समानमत्रे [illegible] २९ श्रीनिमात्रस्यापि
परमेश्वरस्य [illegible] परमेश्वरस्य [illegible] प्रदेशोपलब्धे हृदयं
दिप्रदेशत्वादि [illegible] मिवाभ्यते अतः परमेश्वरस्य [illegible] प्रादेशमात्रत्व [illegible] ॥
आचार्यत्रिनेत्रेति [illegible] विशेषं विकारार्थं वानरः [illegible] नात्मनेन नियम्यन्ते
नवाम [illegible] विशेषानरः [illegible] धेतुना [illegible]
सन्निदिति [illegible] अभिनेतात [illegible]
एकशिलं [illegible] विहितेन [illegible] प्रधाना [illegible] विमासाणमिति फलाक्ति
मात्रेतस्य [illegible] प्रादेशमात्रः ॥
पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति

ब्र॰ भा॰ ९२

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ गुरुभ्यो नमः पदसमन्वयमीशशीर्षं श्रीराममलहृदि भान्तमधीशितारं ईशादिदेवममलस्य च सम्मितानां तमो निर्ममः परमनिर्मलमजं भजेऽहं १ एवं द्वितीये स्फुटलिङ्गानां प्रायेण सविशेषब्रह्मवाक्यानां समन्वयं कृत्वा तृतीयपादे ऽस्फुटलिङ्गानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीयपाद आरभ्यते अतोऽत्राधिकरणानां श्रुत्यध्यायपादसंगतयः तत्र पूर्वमुपक्रमस्य साधारण्याद्वाक्यशेषस्य पुमर्थत्वादिना तत्र स्वपरत्वम् उत्तरत्र उपक्रमस्य साधारण्यादनन्तत्वस्य वाक्यशेषस्य सेतुश्रुत्या बाधितः परिच्छिन्नप्रधानादेरायतनत्वमिति दृष्टान्तलक्षणाधिकरणसंगतिः पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलं मुण्डकवाक्यमुदाहरति यस्मिन्निति यस्मिँल्लोकत्रयात्मा विराट् प्राणैः सर्वैः सह मनः सूत्रात्मकं च कारणात्मकेन कारणमोतं कल्पितं तदपवादेन [illegible] तमेवाधिष्ठानात्मानं हे शिष्या जानीथ श्रवणादिना अन्या अनात्मवाचो विमुञ्चथ विमोचे

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् १ इदं श्रूयते यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मान-
चे२ मन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुरिति अत्र यदेतद्द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किंचिदवगम्यते तत्किं परं ब्र-
ह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्यते तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तं कस्मादमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणात् पा-
प्रख्यातः४ रवान्हि लोके सेतुः न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुमनन्तमपारमिति श्रवणात् अर्थान्तरे चायतने परिगृह्य-
माणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं तस्य कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् वायुर्वै गौतम तत्सू-
त्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात् ॥

70

णतिः शेषं स्पष्टं पञ्चवाक्यविमोकपूर्वं कात्स्न्यमात्मनो ऽमृतस्य मोक्षस्य संसारपारवर्तीरस्य सेतुवत्प्राप्येः परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति मानवत् श्रुतिमेव सत्यमुपदिशति तत्रायतनत्वस्य साधारण्यमस्य दर्शयन्नेव पूर्वपक्षमाह तत्किमिति अमृतस्यैव सेतुरिति षष्ठ्याश्रवणाभिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादेव ह्युपरिष्टात् द्युभ्वाद्यायतनमत्रैवैष सेतुरित्यादि अमृतस्येति भेदश्रवणात्सेतुरिति षष्ठ्या [illegible] श्रवणाच्चेत्यर्थः तत्र भेदश्रवणं व्याख्याति सेतुश्रवणं व्याचष्टे पारवानिति अनन्तं कालतः अपारं देशतः जलविधारकमृत्तिकासेतोर्ग्रहणं संभवात् गौणसेतुत्वे एकत्वं अमृतस्य सेतुत्वाविनाभूतपारवत्त्वगुणाभावान्नैव कश्चिद्गुणः नन्वमुख्ये स्मान्नियतविधारणगुणवानीश्वर इति भावः यथा लोके मणयः सूत्रेण ग्रथिताः एवं हे गौतम समष्टिलिङ्गात्मकवायुना स्थूलानि २
सर्वाणि संदृब्धानि ग्रथितानि भवन्तीति श्रुत्यर्थः ॥ ॥

ननु सगुणं ब्रह्म ध्यानविषयो भेदान् प्रतिपादयतः स्वन्नसारेण ज्ञाने दोषस्य स्यादेवमात्रत्वं कृतिः कथं श्वारोरो स्यां काराद् यदपि न भिद्यन्ते एवं
वस्तादैव पश्य जाव तन्न प्रमाणमित्युक्तं विशेषकोनन्दीयते वास्ताभेदे विश्व सर्वं वाक्यस्य प्रतीयमानवैषम्यानन्दसुषमस्वरूपकमिति न्यायस्य वस्तु
मात्रत्वाच्च अधिष्ठानस्य गुणमुखेन द्रष्टव्यमुपसंहरति स्वः विश्वरूपत्वमग्न्याद्यवान्तरभिन्नं स्वरूपं च पुरुषधियः सन्तु ज्ञानसमममतिशत्विति विश्वरू
पत्वयोर्वचस्या यद्वा स्वाभेदेन गुणावस्थानत्वं न विद्याभेद इति भावः अतो ध्यानस्याव धृतिः प्रयुक्तोऽस्य मनसे सेवा दर्शितं आमनन्ती
ति यदधानतोपरिच्छिन्नं प्रनोद्य कोऽयं विधेयमनकं यं मानो व्यासि त्यक्त्वा प्रधानत्वं वस्तान् सर्वेश्वरो विश्वके कामादित्ये दृष्टं वेदे
दकत्वं नयाप्रतिष्ठितं उपास्यं पुनर् त्रिधा स्थः सहस्रमन्तेनसामान्यमिति एवं प्रधानान्तरे अविरोधे नेत्र चक्रं ब्रह्मा एव एतेन सहितानामि
ज०२ यदपि वा सन्ने पिके वेदानि द्यात्वर्थं गुणस्य मायानयने आदित्यस्य रूपं नेत्रज्ञानं ब्रह्मैव पुनर्हीः स्तेनतत्त्वगुणसमास्तावते
श्रादित्यस्य विश्वरूपत्वं गुणः तत्पनिर्देतानां ता विशेषणानि नित्यो यतेमा देशमात्र ब्रह्मणे विरोधस्य वाक्यावान्तरं प्रत्यवाच्च संपत्ति
निमित्तो मादेशमात्र श्रुतिप्रकृतर्नेमित्यानां वाक्यं तथमन्यते आमनन्तिचैनमस्मिन् ३१ आमनन्ति चैनमस्मिन्मूर्ध
चुबुकान्तराले ज्ञाबाला: एवं वानेना न आत्माभिविमुक्तेः प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नाश्यां च
मध्ये प्रतिष्ठित इति कृत्तमानरणाकत्तमान्नं सौ विनेत्र नाम च नासिका च एतान् नासीति सिद्धिक समस्तानाख्ये इति क्रतानि या
पानिचारयति साव इत्याम्नायि इति कृत्वा निपसानिनापाति मानासीतिपुनवाग्नन्तेति कत्तमस्य सर्वस्य स्थानं भवतीति
भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्युलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति तस्मादुपपन्ना प्रादेशमात्र श्रुतिः अभिवि
मानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्रायात् प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः अभिगतो वाऽयं प्रत्यगा
त्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः अभिविमिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिमानः तस्मात्परमेश्वरो वै
श्वानर इति सिद्धं इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः २
कोनिरुक्तो निमामाध्यायोजनानामकोनिदियकृतान्तेषां नभयतीतिनाशीनामिके लिखितं च नेनामात्रकवोऽजी वहारे सर्वस्यान
न्तथानामायात्रा रकत्वमितिमतवनतयासंख्यापिविविधाजीवस्यस्थानं श्रुतिः कतमदिति श्रुवोर्विमुक्तं प्राणस्य निषादे
यिज्ञाणस्यार्थः सएव स यदि द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धिः पितरनायः स्वाद् सएव इति अभिमुखेनाह प्रत्य
गभिविमीयते ज्ञायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मत्वाभिमानात् तस्यैवाभिमानस्य सर्वस्य रूपेण स्थानं मानमानं ज्ञानमत्र परिमाणाम
भिविमीते निर्मिमीते तस्मादुत्थानं वाक्यमुपास्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं इति श्रीमच्छारीरकव्याख्यायां भाष्यरत्न
प्रभायां सर्वज्ञदोषा नाशयतीति ।

पा०
भा०
७१

कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह सर्वं ब्रह्मेति यथोक्तः सम्यग्गुणितिवचनत्वं तद्ब्रह्मेति सर्वं हि यो नश्यत्त्वविधानात् बाधनार्थं नत
यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसत्वार्थं तत्र नियामकमाह सर्वथेति तत्त्वमपि सर्वं हि ब्रह्म रसान्तरशून्यः सर्वो लवणाकरो यथा एव
मेवैमेत्रयि चिदेकरसघ्रातत्वर्थः यद्यपि पारवत्त्वसावयवत्वादिकं व्यभिचारितयापि सैन्धवलादिवैधनरूपं यद्यपि
रणात्तद्वचभिचारित्वपि सैन्धवपदार्थैकदेशत्वाद्गुणत्वेन तत्पदार्थवहिर्भूतपारवत्वादिकमित्याह अथ्रोच्यते इति दृष्टान्तदृष्टे

सर्वं ब्रह्मेति तत्सामानाधिकरण्यप्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसतापतिपादनार्थं सर्वथा सैन्धवघनो नान्तरो बाह्यः कृत्स्नो
रसघन एवैवं वा अरेयमात्मा नान्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति निरेकरसतां श्रुतेर्गमात् तस्मात्पुरुषायतनं ब्रह्म
यत्नं कर्म तु श्रुतेः सैन्धवपारवत्वोपपत्तेः ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण पुरुषायतनेनसबिन्तम्य मिश्रत्वेनोच्यते विधरणात्तमा
त्रमेवमेतमत्कमाविवसने नपारवत्वादि तद्धि सहरुकमथो लोके सतद्दृष्टं रसन्नापि सहरुकमथ एव सेतरश्मिगणम्यते
सेतुशब्दार्थोपि विधरणत्वमात्रमेव नपारवत्वादि विजातीयतनकर्मणः सेतुशब्दप्रयुक्तेः अपरश्चाह तमेवैकं जानथ
आत्मानमिति यदेतत्संकीर्तितमात्मशब्दे यश्चैतद्वचनाद्वाचो विमुञ्चथेति वाग्विमोचनं तदत्रास्ततत्त्वसाधनत्वादमृतस्येष
सेतुरिति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते नतद्युभ्वाद्यायतनं तथ्यदुक्तं सेतुश्रुतेः ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भाव्यमिति
तदयुक्तं मतोपसृप्यव्यपदेशात् २ इतश्चपरमेवद्युभ्वाद्यायतनं यस्मान्मुक्तोपसृप्यतास्य व्यपदिश्यते मुक्तैरुपस
र्प्यं मुक्तोपसृप्यं देहादिष्वनात्मसु अहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ द्वेषः तदुच्छेद
र्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः दिश्यमानो२

वृत्तः

तिमसंगमाह नहीति अत्रश्रुतौ यदेतोऽतिशयः विधारणस्य शब्दार्थत्वं स्फुटयति भिद्यत इति भिन्नोति विद्यातीनीति सेतुप
दार्थैकदेशो विधारणमित्यर्थः तथा चामृतस्य दस्यभावप्रधानत्वादमृतत्वस्य सेतुर्वियमके ब्रह्मसेवामृतत्वेनास्य
सेत्वर्थः यद्वा द्युभ्वाद्याधारोऽब्रह्मतनसेतुशब्दार्थः किं तर्हि विवक्षितं तन्नामित्याह अपरश्चेति फलितमाह तथ्यदुक्तमिति
त्मनेसेतोरद्वितसत्वात्यर्थः मुक्तैरुपसृप्यं ब्रह्मत्वेनगम्यं यद्ब्रह्म तस्यात्रोक्तेरिति सूत्रार्थः मुक्तिप्रतियोगिनं बन्धं दर्शा

भामतीकल्पतरुपरिमल ७३

आत्मशब्दात्स्वरूपमप्यस्येति गम्यत इत्याह एतदात्म्येति सच्छब्दोक्तेन सता ब्रह्मणा अनेनात्मनेत्यर्थः ननु आत्मशब्दो जीवे संभवतीत्यत आह
आत्मशब्देश्चेति उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्वस्य आत्मत्वासंभवेन नात्मत्वमित्यर्थः उपक्रमस्य साधारण्यान्नैतन्नस्य गौणत्वे सति तु न लिङ्गम
यमस्य तात्पर्यं तत्रापि सत्त्वं निश्चयप्रतिभावः स्वशब्दादित्यर्थः तत्राह कञ्चिदेति प्रजानामुत्पत्तौ सदेव मूलं स्थितौ लये च
प्रतिष्ठानं तत्सत्यानुसत्तदेव ऐतदात्म्येन आयतनत्वेन प्रतिष्ठात्वेन च गम्यत इत्यर्थः तदेतदाह स्वशब्देनैवेति यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्ष
मोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः इत्याह द्युभ्वाद्यायतनमिति द्योश्च भूश्च द्युभुवौ
भूवादीयस्य तत् द्युभ्वादि स्वशब्दात् आत्मशब्दात् इत्यर्थः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणाश्चेत्यात्मके जगदायतनत्वेन निर्दिष्टं तत्स्वायतनं
दी२ तत्परं ब्रह्म भवितुमर्हतीति कुतः स्वशब्दात् आत्मशब्दादित्यर्थः आत्मशब्दो हि इह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानमिति आ
त्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते सन्मूलाः
सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः इति स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते पुरुष एवेदं विश्वं
कर्म तपो ब्रह्म परामृतमिति ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेणेति च तत्र त्वायतनायतनवद्भा
वश्रवणात् सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् यथानेकात्मको वृक्षः शाखास्कन्धमूलात्मकश्चैवं नानारसो विचित्र
आत्मा स्यात् भवति तन्निवृत्त्यर्थं सावधारणमाह तमेवैकं जानथ आत्मानमिति एतदुक्तं भवति न कार्यप्रपं
चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः किं तर्हि विद्यया कृतं कार्यप्रपंचं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मा
नं जानथैकरसमिति यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः तदानयेत्युक्ते आसनमेवानयति न देवदत्तं तद्वदायतनभूतस्यैवै
करसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते विकारानृताभिसंधस्य चापवादः श्रूयते मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इति
सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपंचप्रविलापनार्थं न अनेकरसताप्रतिपादनार्थं पुरुष इति पूर्ववाक्ये यस्मिन्
वाक्ये सर्वं ब्रह्मेत्युक्त्वा तत्सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः [illegible]
चाष्टे तदेतत्सामानाधिकरण्यं हि विचित्रमात्मेति संशयः यस्मिन्द्यौरित्यादौ तमेवैकमित्येवकारादेकधा इति वि
शेषं ज्ञेय मित्युक्तं हेत्वन्तरमाह विकारानृतेति विकारेऽनेककल्पिते मिथ्याभिमानो यस्य तस्यानर्थमाह नानेव निन्दा च

[illegible]

ब्र॰
भा॰
७५

अतच्छब्दत्वस्य साधीनत्वमाह तद्विपरीतस्येति अत एवेत्यतच्छब्दादेव प्राणभृदेवेति सूत्रे चकारः सर्वज्ञत्वस्य तच्छब्दत्वानुसंगार्थः सर्वज्ञ
पदसमानाधिकरणात्मशब्दोक्तेर्न जीववाचीत्यतच्छब्दत्वमित्यर्थः ननु नानुमानमतच्छब्दादिति सूत्रेणैव प्राणभृतो वन्तच्छब्दादित्येकमेव सूत्रं कि
मर्थं न कृतं उभयनिरासहेतोरेकत्वादित्यत आह पृथगिति योगः सूत्रम् उत्तरसूत्रस्थेदंतानां जीवमात्रनिरासेनान्वयसिद्ध
योगः सूत्रं प्राणभृत्तेति पृथक्कृतमित्यर्थः तानेवाह भेदेति कीदृशं वाचेष्टं कुतश्चेत्याह इति यद्यपि मुमुक्षुः प्रत्य

तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकः शब्दोऽत्रास्ति यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यादिः अत एव न वायुरपि द्युभ्वाद्यायतनत्वेना
श्रीयते प्राणभृच्च ४ यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञान
स्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दत्वात्प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः न चोपाधिपरिच्छि
न्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक्संभवति पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं कुतश्च न प्राणभृद्द्यु
भ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः भेदव्यपदेशात् ५ भेदव्यपदेशश्चेह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानमिति ज्ञे
यज्ञातृभावेन तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति
गम्यते न प्राणभृत् कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः प्रकरणात् ६ प्रकरणं चेदं परमा
त्मनः कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् परमात्मनि हि
72 सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् न केवले प्राणभृति कुतश्च न प्राणभृद्द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयि
तव्यः स्थित्यदनाभ्यां च ७ द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते तयो
रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति कर्मफलाशनम् अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यौदासीन्येनावस्थानं च ताभ्यां च स्थित्यदना
भ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितः ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथ
म२ ग्वचनमवकल्पते अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात्

गात्मैवात्रेति तथापि जीवत्वाकारेणाप्ता
त्वेयाद्वैतात् नेत्यत्र प्रत्यक्त्वमित्यर्थः एवं च जीवत्वलिंगविशिष्टत्वेन जीवस्य द्युभ्वादिकार्यत्वं निरस्य तेन शुद्धरूपे
णेति मन्तव्यं ननु स्थित्यदनाभ्यां जीवस्य द्वासुपर्णेत्यत्रोक्तावपीश्वरस्यायतनवाक्ये न किमर्थं ग्रहः तत्राह यदि
चेश्वर इति अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो ग्राह्यः न सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः तस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात् यथा चामते पाद्यार्थस्यात्

७५

तद्विपर्ययेणेति उक्तपंचदशात्मकबंधनिवृत्त्यात्मना स्थितमित्यर्थः यथा नद्यो गंगाद्याः नामरूपे विहाय समुद्रा
त्मतामितेति तथा ब्रह्मात्मविदपि संसारं विहाय परात्परं शरणात् अथवा कामसंकल्पाद्येभ्यो निरानंदं परं तत्केन प्राप्नोति
तीत्याह तथा विद्वानिति इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह अक्षरादिति अस्य मूलत्वोः हृदीति पदेनात्मधर्मत्वं कामा
नां निरस्तं यदा कामनिवृत्तिस्तदा मुक्तो भवति सगुणादेवमावात् केवलमननार्थनिवृत्तिः किं तत्र देहेति प्रश्नेऽवस्था
स्थाने दमधूनरत्यर्थः स इत्याह अपि चेति धीरो विवेकी तमेवात्मानं विज्ञाय विमुक्तो लक्ष्य पदार्थं ज्ञात्वा वाक्या

तद्विपर्ययेण विद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तेरूपस्य प्राग्समेतरिति दिशा घायनेन परतत्त्वप्रदेशे भवति कथं मिश्यते
हृदयग्रंथिभिरित्यनेन सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्युक्ता इति तथा विद्वान्नामरूपाद्विमु
क्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति अत्रापि मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं यस्तद्वदात्मैव प्रसूचते कामाः ये ह्यस्य हृदि श्रिताः
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इत्येवमादौ प्रधानादीनां नैतत्कश्चिन्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धमस्ति अपि च तं
मेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथेति वागविमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिहद्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते तच्च श्रुत्यंतरे तं५
ब्रह्मणो दृष्टं तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायेद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति तस्मादपि द्युभ्वा
द्यायतनं परं ब्रह्म नानुमानमतत्छब्दात् यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको
हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह नानुमानिकं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यं क
स्मादतच्छब्दात् नह्यचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दोऽस्त्यत्र तच्छब्दः तस्यात्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपा
दकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वावगम्येत ॥

धृत्वा नेकुर्यात् ज्ञानाग्निनोत्थान प्रतिबंधककर्मकांडादेवैमृत्युमाह नेति बहूनि शब्दान्यन्वेदान्तवाक्यान्यंगीकरोति
अशेषस्यानात्मनिवर्त्तिनाममूर्तः कंठः शिरस्तथा जिह्वामूले वदंतास्तु नासिकोष्ठौ च तालु चेति पंचानिवाणींद्रियस्थान
त्वाद्याकण्ठाइनो चोपनेतेषां श्रोतव्याणामात्रमनात्मशरीरेणावरणं फलंतनानात्मनस्तत्त्वानि मात्रमित्यर्थः वैशेषिकयति अ
साधारणआत्मशब्दादित्यर्थः ॥

श्री
भा
१५

भूमल त्वाणां विशिष्टत्वलत्वाणां नाम कृत इति श्रुतेति अत्र संशय बीजं प्रपञ्चयन्नेकमाह कुत इत्यादिना वहोभावयतीति
सहेतुकादिभाव मिति क्तिति इमन्तू प्रत्ययेक्तनैव होतो भवद्वेहोरिति सन्नेयात्वहोः परस्मैपदनिष्ठा त्ययस्मादेतिकारः
स्वलोपः प्राहहोः स्थानेभः इत्यादेशः अस्मादिष्टके भमविनिष्ठाहोति यत्र नस्याभावार्थ केमन्त्रमयात्तत्वा हकृत्वे
वाच्यं नत्किं धर्मिकमिमां कालायां संनिहितप्रकरणास्य प्राणोपमीमातिवाक्योपक्रमस्य आत्माधिकरणमिति पाद

अथ यत्रान्यमयमन्यत्स्वाभाविकमात्मानमिति नहत्वमिमादिति न तत्संशयः किं प्राणोभूमस्यात् आहोस्विदात्मा
मेति कुतः संशयः भूमेतितावह्वत्वमभिधीयते वहोलोपो भूचवहोरिति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्तता
स्मरणात् किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकांक्षायां प्राणो वा आशाया भूयानिति संनिधानात्
प्राणो भूमेति प्रतिभाति तथा श्रुतमेव मे भगवद्दृशेभ्य स्तरति शोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामि
तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्विति प्रकरणोत्थानाद् परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति तत्र कस्योपादा
नं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः किं तावत् प्राप्तं प्राणो भूमेति कस्मात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनाद
र्शनात् यथास्ति भगवो नाम्नो भूय इति वाग्वाव नाम्नो भूयसीति तथास्ति भगवो वाचो भूय इति मनो
वाव वाचो भूय इति च नामादिभ्यो याप्राणाद्भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तो नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्र
तिवचनं दृश्यते अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्राणो वाव प्राणाद्भूय इति ॥

नापेक्षोपनिमित्तं भातीति सन्निहितमपहितप्रकरणाभ्यांसंशयः स्मर्यः सर्वमात्मयाह्यात्प्राणायत्तवे
से मुक्तेतत्प्रकृतरति शोकमात्मविदित्यस्मरणमात्मयाह प्रयोगादिद्वारा लेपत्सेनात्सर्वपदत्वमिति प्राणोम
मेति धर्मधर्मिणोरभेदात्मा मानापिकर्तृणां इह वा सर्वान्तरपेतयोः प्राणोमातिः वसताने च पलकम्याणमे १५
न वे अत्राधारो भूयः प्रश्नान्तरभेदः तयभेदोहस्यते न मनाद्प्राणात्परं भूयः प्रश्नविनैवोतिलिंगतया प्राणस्य दोषमि
त्रस्मात् कालादिद्वारादिना प्राणोद्भूय इति न दृश्यत इति पूर्वपक्षसंबंधः ॥

73

तमस्त्वात्पंकजे ननु तवापीति ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वाभ्यामकस्माद्ब्रह्मणस्तस्यापि लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादसंभ
वात्तिपरिस्फुरति नेति ननु ब्रह्मणपूर्णत्वबुद्धिर्जीववाचकोक्तेः कथमिदं सूत्रमित्यत आह गत्वेमिति स्थिमदत्ताभ्यामीश
रस्तेवत्तयोरनुवादेनैवेदं सिद्धं न मिन्नार्थः ननु ब्रह्मजीवैक्येनानुवादोऽपि नात्रोपविरोधादेक सूत्राभेदानि सिद्ध तत्राह
यद्यपीति तद्यपीति सूत्रस्यासंगतिर्नो सीमार्थः श्रुतत्वात्केन तु हि मतस्य स्थिति वाक्ये न भूमादिविलक्षणाभ्युक्तप्रमाण
लक्षणेन यस्मात् भूम्यादिवाक्ये तदेव ग्राह्यं न तु भूमादित्तो जीवस्य निसूत्रसंगतिमाह कथमित्यादिना ननु ब्रह्मानुपहितो
ननु तथापि तेन त्रातोपक्षरात्पूर्ववचनमाकाशे कुमेव प्रसज्येत ननु प्राणादि बहित्वात् देवदेवेऽपि कर्तृत्वेनमोक्ष
त्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्यापिसंबद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ प्रत्यात्माप्रसिद्धं विवक्षते ईश्वरस्तु लोकतो प्रसिद्ध
त्वात् श्रुत्यानात्यंत्वाणि विवक्ष्यतइति ननु प्राणाकाशे कं वचनेषु रूप विशुद्धात्मा नोहीनत्राप्येत हर्षितं ह्या
स्यपी तस्यास्वीकृतेन त्वाबुवेतेरिति नत्वपि विभुत निषत्कोऽन्तर्यात्मा नैव प्राप्तश्चिरमाह देवता बुवेति तदपि
पुनः५ न विरोधः कश्चिन्मार्थं शास्त्रमिदं त्वहदादि स्वस्मात्तु पूर्णाश्चमित्रिजीवेद्वपतिशरीरं गदसात्मा लोप भावापतनेन
भवतीति निषिध्यते यत्तु सर्वे शरीरे बुद्धादि सिद्धिर्विनोपलक्षणेन पर एव सप्रभवति यथा घटादिषु हाणि घटादि सिद्ध
पादि सिद्धिर्विनोपलक्ष्यमाणानि समदा का शएव भवंति तद्वन्तात्मनः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते
पा०७४ तस्मात्सत्वाद्युसिमानि तत्र च तु भूमा प्राप्त तनन्तप्रतिषेधः तस्मात्तत्रैव च स्व भूमाय्यायमनं तदेतदद्यत्वादि
गतार्केत्पर्मार्थे विचनैनैव सिद्धं तस्यैव हि भूतयोनिवाक्ये समाप्य इदं पदितं यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमिति यथ
चार्थेतपुनरुपन्यस्त भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् इदं समाम्नायते भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भग
वो विजिज्ञास इति यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा ॥
जीवइत्यनपरं ब्रह्मस्यत आह वादिति यो नरुक्तं पंकजे नदेतदिति भूम्यादिवाक्यस्यब्रह्मपरत्वमित्यर्थः समाप्यते प्रपंच
यमिति सेनशास्त्रार्थात्मनेन समत यो न ः प्रत्यगात्मन्नस्फुटीकरणार्थमित्यर्थः तस्मान्नं इतोपनिषद्भूमविद्यासमन्वितं निर्दि
ष्टं सप्रसादेपपन्नदारति तमिति तादेशस्त्वमसितमूमेवस्तन्तस्मादिति पायस्वार्थं नाम्भेव विचार्यमितिनमदं
प्रतिसनत्कुमारेणोक्तमितिनारदोरुक्ते भूमानमिति भूमाख्यानमद्वितीयन्वमाह एवेति ॥

भूमस्वरूपनिर्धारणायेति सर्वात्मत्वेति संप्रसादशब्देन प्राणोभिधीयते इत्यर्थं दर्शयति संप्रसादइति सन्नायमेवास्मिन्संप्रसा
भा॰ दे स्थित्वा प्रसीदतीति योगात्सुप्त्यवस्थास्वप्निवाचकमित्याह तद्वदिति वाच्यार्थसंबंधात्प्राणोलक्ष्यत इत्याह तस्येति
भा॰ अत्र सूत्रेऽर्थः भूमा प्राणाद्भिन्नः प्राणादूर्ध्वमुपदिष्टत्वात् नामादेरूर्ध्वमुपदिष्टनामादिवदित्यर्थः विपक्षे हेतुच्छेदं
१७ वाद्यमाह प्राण एव चेदिति स्वस्यैव स्वस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वमयुक्तं नामादिष्वदृष्टत्वेनेत्यर्थः हेतुसिद्धिं शंकते नन्विहेति प्रकृतया
सं॰ सर्वोत्मतानामितिदर्शनमाम्नातं भवति ... स्यात्तिकामसरूपत्वप्राणस्तु ... भूमैव वै प्राणे ततः इदमतेप
रमात्मैव भूमा भवितुमर्हतीति नप्राणः कस्मात्संप्रसादादध्युपदेशात् संप्रसादइति सुषुप्तं स्थानमुच्यते सम्यक्प्र
ति ३ सीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यास्सहपाठात् तस्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जा
गर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभिप्रेयते प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानत्वादित्यर्थः प्राण एव चेद्भूमा स्यात् स एव तस्मादूर्ध्व
मुपदिश्येत न ह्यन्यस्मिन्नेव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टं किं तर्हि नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वाग्वा
व नाम्नो भूयसीति तथा वागादिभ्योऽपि प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टं तद्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्य
मानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हतीति नन्विह नास्ति प्रश्नोऽस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति नापि प्रतिवचनम
स्ति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति कथं प्राणादधिभूमोपदिश्यत इत्युच्यते प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुक्त्वानन्तरमा
74 णोपक्रमः एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति अत्रोच्यते न तावत्प्राणवि
षयस्यैवातिवादित्वस्य तदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादाद्यः सत्येनातिवदतीति नन्विशेषवादोऽप्ययं प्राण
विषय एव भविष्यति कथं यथैषोऽग्निहोत्रीयः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं केन तर्हि अग्निहोत्रेणैव स
त्यवदनेन त्वग्निहोत्रिणो विशेषउच्यते तथैषतु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वं केन तर्हि
प्रा॰ णविमर्शकएषप्राण्युत्तानभवति तस्य यज्जह्यपरत्वं त्वन सत्यवाद्वितीयविभावादनः प्राणप्रकरणविच्छिन्नमितिह
न्तसिद्धिरित्याह प्रश्नेत्यतः इति सत्येनातिवादित्वविशेषः तद्गतो य एष इत्युक्तेन पूर्वानुकर्षइत्यर्थः यदेषप्राणविदति ७९
वदति इत्यनूद्य सत्यं वदेदिति विधानात्प्राणप्रकरणविच्छेद इति दृष्टान्तेन शंकते न त्विति ॥
वदति॰

नन्वेषनवाग्विवदतीति न प्राहेन प्राणप्रकरणेऽपि प्रोदाहृतं प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यत आह प्राण एवेति नामाद्युपासनानन्तरं प्राणो
श्रेष्ठ इत्यदभ्यो न तिवादी प्राणादि तेभ्य इति वाऽस्मीति केनचित्पृष्टः सन्नेतस्मीति ब्रूयात्तमाह मतिवादी भवति नक्तुर्यादित्युक्तं प्राणमविद
मेवेति परामर्शसमर्थनं च न प्राणमात्रेण तत्र स्यादिति प्राणोपासनं प्रकरणे विधायमानोपदेशादेव प्रकरणाविच्छेदः तथा ह्येनामाद्युपा
सकस्यातिवादित्वं निषिध्यार्थं स्पष्टः भूम्नो लक्षणवचनं सावयवमस्तत्त्वं च प्राणो प्रश्नपूर्वकं योजयति कथं पुनरित्यादिना

प्राणमेवतन्नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसमुपास्ते वा प्राणसमस्य तनिमादिना सप्रपञ्चमुक्तः प्राणदर्शिनस्यातिवादित्व
मतिवादी निवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत इत्यधिकारात्तेन वाक्प्रतिवदतिवा तेभ्यः प्रतिवदतीति प्राणाद्यतमकिवा
दित्वमनुक्रमणीयामिथ्येव प्राणसमन्वादिपर्यायेण भूमानन्तरमवगतः प्राणमेव भूमानं मन्यते इति तस्य पुनः प्राणे
भूमनि आत्माग्रमाने प्रकृतापायप्राणलीने न तदुक्तौ लक्षणपरं वचनं व्याख्यायते न पुनरिति सत्यमेव स्याद्यां प्राणाग्रस्तेषु कर
णेष्वदर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति प्राणस्यापि प्रवृत्तत्वात्सप्राणोऽपि ततु स्यात्तया च श्रुतिः न पश्यतीति
नेपश्यतीत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपं सुषुप्त्यवस्थामन्यत्र प्राणप्रयवेत स्मिन्पुरे जागर्तीति तत्स्यैवा
वस्थायां पश्चत्वेः प्राणस्य जागरणं श्रुतं तस्मात्प्राणस्यापि सुषुप्त्यवस्थादर्शयति यत्रैतदुक्तः स्वमवन्तं श्रुत्यावेभूमा
तत्समस्मिन्निरूपणविरुद्धं यत्रेन्द्रियैः सप्राणं पश्यति न चिन्तयतीति सुषुप्त्यवस्थायामेव भूमावगम
न यत्रयोर्वेभूमालक्षणमिति तद्दर्शि प्राणस्याविरुद्धं प्राणो वा भूमन्तमिति श्रुतेः कथं पुनः प्राणभूमोऽनन्यमानस्य
लक्षणविरोधकमात्मविविदिषयाप्रकरणस्योपक्रान्तस्य तपप्रतेः प्राणं पर्वतरात्मविवक्षितं इति भूमः तया हि प्रा
णे इति नात्मनोऽन्यतो आत्मानं प्राणः सत्यमात्मा इत्युपक्रमप्रश्नं प्राणमेव समवेत्मानं करोति यथा
चाश्वरानाभौ समर्पितानि एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितमिति च

प्राणाग्रस्तेषु श्रोणी नेवान्त सत्कर्तीति सुषुप्तः परं तथापरित्येव गार्हपत्यो हवाएषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनः प्राणआहवनीयः प्रा
ण इति श्रुते प्रमाणात् सप्तरश्मीरेजागर्ति तत्प्राणा एवैतस्मिन्पुरे जागृती त्वपि प्रेवाजीवः प्राप्तवक्तव्य सम्प्रदर्शनकालेनमा
वगम्यापनस्य सावलक्षणविरुद्धमित्यन्वयः ज्ञात्मपदेनो च क्रमविभो प्रविहरति प्राणपदेति प्राणस्यात्मनं कथमिन्द्रा
णं कार्यमन्तादित्याह तथा हीति सर्वसमर्पितमिति च सर्वाणि भूतानि प्राणा हीकरोतिस्मृतिरित्यन्वयः यतनप्रात्मनं प्राणोपिम
ते

कौषितकिभा॰

श्रु॰ भा॰ ११

किंच सुषुप्तेर्हितादपि व्यवहितं साकांक्षं वलीय इति न्यायेन संनिहितं निराकांक्षं प्राणं हित्वा कोपक्रमस्यात्मत्वप्रतिपादना
यभूमवाक्यपर्यन्तस्य भूमाग्रहणत्वाद एवं चेति किंच शोकस्य पारमित्युपक्रम्य तमसः पारमित्युपसंहाराच्छोकस्य मूलोच्छे
दविद्यानिरासयोगाच्च शोकपदेन मूलेन शोकस्य तेन त्रिवृत्कृता नामरूपलिंगाद्यात्मा ब्रह्मेत्याह नचास्मेति प्राप्त
णात्मानां यत्तत्वप्राणस्य वदतीति संबंधः नन्विदं वरमेवात्मत्राणं परमस्य तत्त्वतः प्राणस्य भूमा प्राणाङ्ग इति शंकते प्रको
पक्रमोपसंहारस्येति नच्छेन भूमावकर्षात्मेव मित्याहनेति भूम्नोऽस्यत्वे लिंगान्तरमाह धर्मेति सूत्रं यत्र कर्मभूम्नो लक्षणं स्वाव
एवं चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति प्राण एवेत्यात्मा विवक्षितस्तेन दर्शितोपपद्यते नहि
प्राणस्य मुख्यात्मत्वमस्ति नचान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतेः
मंत्रवित् तेऽसौ भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति चोपक्रमोपसंहरति तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्श
यति भगवान्सनत्कुमार इति तमसइति शोकादिकारणस्याविद्योच्यते प्राणांते चानुशासनेन प्राणस्यान्याय
त्तोच्यतात्मनः प्राण इति प्रकरणांते परमात्मविवक्षा भविष्यति भूमा तु प्राण एवेति चेन्न स भगवः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वमहिम्नीत्यादिना भूम्न एवाप्रकरणसमाप्तेर्न तु कर्षणात् वैपुल्यात्मिका च भूमरूप
तासर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते धर्मोपपत्तेश्च ९ अपि च ये भूम्नि श्रूयंते धर्मास्ते परमात्मन्यु
पपद्यंते यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति पर
मात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतो यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति अन्यत्रापि योऽयं
सौ सुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासंगत्वविवक्षया उक्तो न प्राणस्वभावविव
क्षया परमात्मप्रकरणात् यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तं यत आह ए
षोऽस्य परमानंद एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति इहापि यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखमिति सा
मयस्य सर्वनिराकरणेन ब्रह्मणैव सुखत्वं भूमानं दर्शयति यो वै भूमा तदमृतमिति अमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकार
णं गमयति विकाराणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वात् अतोऽन्यदार्तमिति च श्रुतेस्तथा च सत्यत्वस्वमहिमप्रतिष्ठि
त्वमस्तते च प्राणे ह्ययोगात् भिन्नत्वं विचरति योगसाविमादिना सति सुषुप्तौ पापाधानानां तो दृष्टत्वादिति तदभावः सुषुप्तौ
तदभाव इत्य संगत्वहानार्थं प्रश्नोपनिषदि जाग्रन्निनयतीव परमात्मानं प्रकृतिं नयात्तस्यैवात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राण

२५

75

दर्शनस्यैवानंद भूतानि

समयशहेणवा पिनेत्वेदेवासत्वा चकत्वस्य सिद्ध्यान्वासमव चनेनवा पिनार्थसंबंधोज्ञातस्रोकं इतिकात्रलस्यवचनविधि विमाह नेतित्यादिति किंचसमयेन शब्दायामितिवदतीतिकदेवा यत्र स्वकरणात्सतिवादित्वं श्रुतंनस्याप्रकरणाद्दापोनपृक्

इत्याह अत्याईत्यादिना प्रसंगेति समयवाक्यात्वर्थः एवंसमयेनेति श्रुत्यापकरणाद्वाध्यमितस्त्काकालसहेनापिबाध्यमाह प्रकृतेति विनिर्ताप्यलिंगाद्दार्धीकाद्विमित्याह सतंनिति प्रकरणाविच्छेदे दर्शनमाह नसादिति श्रुतिलिंगवत्समदेत स्यंप्रकृतात्या णामयामने नापि इंद्रुश्चासित्यर्थः एवमसतिवादित्वमयत्र सामंबंधोन्या शुणालिंगात्वेतिरत्नयनुश्छं विकों

नेतिश्चः अन्यथ्यपरित्यागप्रसंगात् अत्र समवदने नाविवादित्वं प्रतीयतेयः समेनानिवदेति तिवद

तीतिमात्रप्राणविज्ञानस्यसंकीर्तनमान्त्रिप्रकरणमनुप्राणविज्ञानेसंबंधोनमत्र प्रकरणानुरोधेनप्राणः प

रित्यकास्याम् तत्वात्तत्संयत्रत्रद्योनसंयाज्ञे तैसमनुवाश्रुतिवदतीति सोयंत्वेवविज्ञानामित्यामितिचप्रयता

नप्रकरणामर्थानरविवक्षासत्यपितत्रापयेकवेदपणंमायांप्रकृतायामेवतत्महत्रामकोर्यश्रुतरौषेदानयोनइत्ये

कवेदेमार्थानरस्यतस्मृतवेदः प्रशस्तलेनाद्यानदृशुत्वेतवत्प्रकृतिवचनं व्यंएकार्थीनरविवक्षायामविलक्षासिति ५

नियमोस्ति प्रकृतसंबंधासंभवकादित्वादर्थानरविवक्षायां तत्र प्राणमनमनुसत्सनेन्नत्वाव्संभितंनारद

स्ययमेवसनत्कुमाराराजादयति यत्पाणविज्ञानेन विकारान्तर्मविषयनातिवादित्वमत्रातिवादित्वमेवनदे

पतवाश्रुतिवदतियः सत्येनातिवदतीति तत्र समसितिपरवस्येच्यते यस्माद्रूपनामरूपत्वनमनमस्व

तिच श्रुतंतत्त्वनया नुसादिताधनारद्यासोहं भगवः सत्येनातिवदमीत्येवं प्रश्नाविज्ञानादिसाधनपरंपरया

भूमानमुपदिशति तत्र यत्राणमप्यस्यबकत्वप्रतिज्ञातत्वेदेवेदमेवमच्यते इतिवात्ये तस्मादेकप्राणा

न्यः २ इति भूमाउपदेशादुपरिति प्राणादेक परमात्मा भूमा भवितेति ॥

कत्वलिंगाद्भूमाप्राणाद्इतितत्रसाप्रयोजनकमादित्याह नेति पूर्वभेदाद्यांभेदइतिननियमएकमात्मनोसैत्याद्

अथः पृष्ट्वा तेयस्यविनोक्त वाचनर्वेवस्पष्टकृते कवेदाद्भिन्नदर्शनाचेत्यर्थः तत्रयथावनवेदत्वस्यपकृतायामेवंयाद्धं

भेदएवविद्यायीति सत्त्वमिति तत्र यादिना सत्यपदेनप्राणोनिति विनतमाह तत्रसत्यमिति विज्ञानेविदिध्यासनमा

दित्याह्मननम्भूवपान्वः यद्विविज्ञानेह्युत्कर्षोधिकरणत इत्यात्पाद्यपतवपादीति हेयस्यस्यस्यअतनेविशा

प्र। मा। १८

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति किमित्यादिना तृष्णायाः प्रवृत्तिहेतुत्वमिति निवृणोति एतद्धैति संवृणोति तस्य पारमार्थ्यं स्वरूपत्वेन न वाच्या
वतेयतीत्यर्थः जीववन्निजपरं तेनाभिसूत्रयोजयति नेति अन्यभावो भेदः तत्र पर्यायादिनिवृत्त्यर्थः नहि प्रोपाधिनो जीव एवात्र
नपरस्य तत्साद् नहीति प्रोपाधिके जीवत्वं तात्स्थ्यमर्थः तस्मात्प्रागभिप्रायं तान्निर्गुणत्वे परसम्बन्धितमिति सिद्धं इत्तनि कर्मव्यपदेशा
त्सः प्रश्नोपनिषद्विवृणोति एतद्धैति पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्टोऽत्र तद्धैतत्सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इत्यनेनैव
योग्यमोंकारः साक्षिप्रतिमेव विशेषत्वमप्रतीकत्वमस्य प्रमाणं ब्रह्मत्वमनाविष्टानेन तेनोंकारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन युक्ता
ध्यानपरमपरं वान्वेति प्राप्नोतीत्यर्थः समस्तमेकमात्रं द्विमात्रोंकारयोध्यानमनुक्तम्बोति यः पुनरिति त्रयंमात्रेतलोपाद्यः

किमिदमन्यमावआह नेतिति अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्मात्प्रवृत्तिरन्यभावमाहतेति एतदुक्तं भवति यदसत्कृत्स
रोपव्यपदेशाभिप्रायंकालेन द्वारादिदमुपरतविपाशायामत्रब्राह्मणेतिप्रतिः नहीं तरंगसंप्रदंप्रदः अतथान एतद्वै
मतमेनं विमानंविप्राजितंत्रादृष्टवान्द्रिय देशः प्रधानस्याभिसंभवतिद्युत्वात्स्थिर देशान्तरं तत्संभवकम्पनतनानां तस्य ३
ध्यानामदत्तोस्तिरदृष्टानां दत्तोस्तिमं तत्त्वान्ववतस्ति विज्ञाविमानमेदप्रतिपत्तिः शरीरप्रापुपाधिमतो दत्तवाहवा अत
मन्तस्तुममोत्रमवात्मतरस्नुपाधिमत प्रतिबंधात्वेति त्रिरूपाधिकः शरीरो नाम भवति तस्मात्परमेव ब्रह्मात्र भवति
निश्चयः इतनिकर्मव्यपदेशात्सः १४ एतद्वै सत्यकामपरं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती
तिप्रकृतमनुवदते यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति किमसिन्त्वाक्यं परं ब्रह्माभिध्यात
व्यमुपदिश्यते अर्थात्विदपरमितेतेनैवायतनेन परमपरं वैकतरमन्वेतीतिप्रकृतत्वात्संशयः तत्रापरमिदं ब्रह्मेतिप्रा
प्तं कस्मात्स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमितिचकत्वेदादपरेरिति ब्रह्मपल्लव्यात्मकानत्वात्
कारयोरभेदोपक्रमात् यथा कारादिमात्रत्रये एकस्यामात्रायाश्चकारस्य ब्रह्मादिकं जाग्रदादि विभूति च जानातीति नस्य स यास्त्रिमात्रः
कृतानाएकमात्रायस्योंकारस्य एकमात्रएवंमात्राद्वयस्यसमष्टिविभूतिज्ञानेद्विमात्रंतमोंकारं परं पुरुषयोभिध्यायीतस ओंका
रं विभूतिर्विज्ञानं तात्परं सामभिः सूर्ये हमा ब्रह्मलोकं गतात्परमात्मानं पुरुषं इत्तत्तरमर्थः संशयतहीत्रचाह किमिमादिना
अस्मिन्त्रिमात्रवाक्यार्थः सर्वत्र सर्वपरत्वेनोंकारेऽभिध्यानवान्निश्रीयते इतिप्रसंगसंगतिः यद्यपूर्वं ब्रह्मणो २८
रूपस्मात्तरपाइस्यलिमात ब्रह्मणा हितिरुक्तान दृष्टापि ब्रह्मलोकप्राप्तिलिंगान्तरस्य हृदयहिरण्यगर्भे तृतीमितिदृष्टातेन
पूर्वपदइति तत्रापरमिति कार्यपरब्रह्मणोपाधिकमयफलमसउपासकः सर्वेसंपन्नः प्रविष्टः ॥

76

अक्षरं बृहदारण्यके पठति । कस्मिन्निति एतद्वै तदक्षरं [illegible] कस्मिन्नोतमिति गार्ग्या पृष्टे नमुनिना याज्ञवल्केन आकाश [illegible]
शः कार्यमात्राश्रय[illegible]काशः कस्मिन्नोत इति द्वितीयप्रश्ने समुनिरुवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि [illegible] मस्थूलमनण्व[illegible]
र्थः उभय[illegible]प्रयोगात्संशयः [illegible] इति [illegible] नावृत्तिः [illegible]
तत्रोंकारोपास्तिः फलं सिद्धं तेनिर्गुण[illegible]प्रतीतिविवेकः नन्वक्षरं [illegible]
आह प्रसिद्धातिक्रमस्येति [illegible]
अक्षरमंबरांतधृतेः ॥ ११ ॥ कस्मिन्नुखल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति [illegible]
मादिश्रूयते तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्णं उच्यते किंवा परमेश्वर इति [illegible] प्रसिद्धत्वा
त् प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात् ओंकार एवेदं सर्वमित्यादौ च [illegible]
वाक्षरशब्दस्य [illegible] तरसाहृश्यात् [illegible]
अरिदृश्य आह सस्मलु विकाशमान[illegible] आकाशः [illegible] ओतं च प्रोतं च [illegible] कस्मिन्नुखल्वा
काश ओतश्च प्रोतश्चेत्येतस्मिन्प्रश्ने [illegible]
तदु संवर्णभूतिश्च [illegible] अक्षरमिति [illegible] तस्मादक्षरमत्र
चैतदित्यलक्षर[illegible] प्रधानकारण
वादिनः [illegible] प्रति पत्तिः अत उत्तरं पठति सा च प्रशासनात् ॥ १२ ॥ सा चांबरांत धृतिः प
रमेश्वरस्यैव कर्म कस्मात् प्रशासनात् प्रशासनं हि श्रूयते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठ
त इत्यादि प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म [illegible] सर्वमस्ति
अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १३ ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् [illegible]
त्याक्षरं [illegible] ओंकार इति [illegible]
[illegible]
[illegible] इत्युक्तं [illegible]
पाति नः [illegible]

प्र०
भा०
१९

स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनादित्येतत्पदेन संनिहितनवोऽत्र यः सोऽकस्मात्स्मयते स्थिरत्वसिद्धपूर्वकं मात्रे मे कत्व
हीनादिना सर्वोत्तमत्वेन सह ब्राह्मि नित्यं भावः स एव विलिक्तो लक्षणादिः शिल्पत्वद्वैतभावः परि शेषो यस्य निश्चितभावः एतत्पदेन
ननु ब्रह्मलोकाधायकमेतत्पदमित्याह अपरमिति जीवघनाद्ब्रह्मलोकस्थात्स्वलक्षणाद्देशयति जीवानां हीति मुक्तिकरणमभिमानि
नां जीवानां घनः संघातस्तस्मिन्स्थूलकरणाभिमानिनि सती घनत्वः तत्त्वाभिव्यक्तेरपेक्षाबन्धेन लोकोऽलत्वात्सर्थः
तस्मात्परः सर्वलोकातीतः शुद्धस्वरूपः परं पुरुषं ब्रह्मपरमात्मनि सूत्रात्मनो ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपरमित्याह परमिति यस्मात्स्वस्त्राऽपरम
कलादिजीवघनं सृष्ट्वा तेनानीमं निर्जीवलक्षणेन जीवघनः स एव विवक्षितस्य परमात्मनो जीवत्वं शिल्पभाव
इत्याधिकृतः परस्या विशेषहितमः सेतुर्जीवघनानिति अपरमाह सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिमं लोकान्तरत्वा
कानिर्दिष्टोऽयं ब्रह्मलोकः परब्रह्मलोकान्तरेभ्यः सोऽत्र जीवघनः सूत्रात्मा जीवानां हि सर्वेषां करणपरिहानानां सर्वेक
रणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संहतानां पतनमेव लिङ्गस्य लोको जीवघनः तस्मात्परः परमात्मे
त्यणकर्मभूतः सदा विद्याविरहितो न जायते परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मप्रतिग्रहार्थं वाचक
त्वे परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात्परं किञ्चिदन्यन्नास्ति पुरुषान्न परं किंचिदिति सा काष्ठा सा परा गतिरिति
श्रुतेरपरं परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति च विभज्यानन्तरं सोऽकारेण परं पुरुषमभिध्यानं सोऽनुभवतत्परमेव ब्रह्म परं पुरु
षं गमयति यथापादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त इति पापविनिर्मोकफलं वचनं परमा
त्मानमिहाभिध्यानं समर्पयति अथ यदेकं परमात्माभिध्यायी विनाऽऽनदेशपरिच्छिन्नफलं प्राप्नोति इति अत्रोच्यते त्रिमात्रे
णोंकारेणालंबनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्ति
प्राप्यमेतद्वि विज्ञातयोऽपि दोषः
त्ति किं वितस्थ एव समाप्य परः न न पितामहः सूत्रात्मा तथ्यं किंच परस्य हेतोर्यत्क्रमे
निश्चितं परं ब्रह्मैवात्रवाक्यशेषध्यानमभिप्रेत्याह परं चापरं चेति पापविनिर्मुक्तिलिङ्गाच्चेत्याह यथेति पादोदरः सर्पः ओंकारे
परब्रह्मोपासनया सर्वद्वारा ब्रह्मलोकं गतानां परब्रह्मविद्यानन्तरं समभयेष्वप्रमाणितम्विरोधमाह अत्रोच्यत इति एवमेक १९
वाक्यतासमर्थप्रकारेणान्तरहीनपरपुरुषस्याभिध्यानस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गं वा विनावाक्यप्रामाण्यं वर्ण्य
ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥

77

ननु वसदानं रसस्य इति ध्याना हिंदेनैव हिरण्यत्वं भवति फलं तत्र सो पास कस्य प्रकृतमित्यत आह नहीति अत्र उत्तरयानेऽप्यत्र परविद्य
रमपरविद्परमन्नेनीतमुपक्रमात् परविद्यापरप्राप्तिरयुक्ता उपक्रमविरोधात्र वा उपप्राप्तिरेवोक्तिनिवाच्या परस्य सर्वगतत्वाद
त्रैव प्राप्तिसंभवेन मूर्धन्य नाड्या गतिरेवानुपक्रमानुपपत्तेरिति स्वरूपप्राप्तिरूपा हि गतिः परब्रह्मप्राप्तिमिति परम्परा गतिवाक्यमर्थः परस्मात्तेजो
५३ तिष्ठतीति नन्विति निर्दिष्टः सा तेऽत्रितादेव देवतया सह ब्रह्मपदं नयति मिति समभाव्यर्थः तत्रैव सायुज्यस्य परत्वात् प्रतिज्ञातत्वेन तथा चेह
५४ परमेवेति सगुणस्य कर्मसाद्दिव्याणामर्थनं परब्रह्मसाहमिति तत्त्वार्थः नन्वीदृशां विषयो व्यपदेशस्तत्रात्र आह नत्रापि ध्या

न हि परब्रह्मविदः प्राप्तिलिङ्गं फलमश्रुतीनैतिरुके सर्वगतत्वात्सर्वत्र सदा ननु परब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति वि
शेषणानां पपद्यते नैमुद्रेण त्रिमात्रेणोपासनं परं ब्रह्मैव तु विशेषणं प्राप्तं निर्दिष्यते परमेव ब्रह्म सेद्धस्थितेनत्वस्य
दिशपानेकस्मात् ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् ईक्षतिः दर्शनं दर्शनं व्याप्यमाना कर्म इति कर्मतेनास्यापि ध्यानस्य
कथं स्वावात्मत्वेऽधिपदं शोभवति सएतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षतइति नन्वाभिध्यायतेस्तथा भ
न्नमपि वस्तु कर्म भवति मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात् ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमि
त्यतः परमात्मैवायं सम्यक्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्टः इति गम्यते सएव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्या ५८
नवाः प्रत्यभिज्ञायते ननु अभिध्याने परः पुरुषः उक्त ईक्षणे तु परात्परः कथमितरं इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इत्यत्राह परं
मपुरुषशब्दौ नावतुम्भपरसाधारणौ न चात्र जीवघनात्परोऽनुप्रक्रान्तोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परात्परः पुरुषस्तस्मा
न्नरस्याभेदात्प्रत्यभिज्ञानात् पुरुषोऽन्यस्मात्
यतेरिति नन्वीदृशांप्रमात्वा हिरण्यसम्पत्ता सर्वेषां तस्मिन् भवतु तत्त्वः परं हि ज्ञानीयः ध्यानत्वात्तत्सर्वोपरः किं न स्यादित्यत आह
सत्त्वेति फलिभांप्रत्यभिज्ञानात् स्वरूपकार्यमिति सोऽत्र यहोपासनात्त प्राप्तेर्वं मन्त्रयोजना प्रकारे वाक्यमयः स परः एवाभावाकाशे
पर इत्यादि यत्नेन त्रयश्च त्रिशुद्धिप्रत्यभिज्ञानात्स्वरूपत्वाद्यमिति ननु याद्यभेदात्प्रत्यभिज्ञेति तिथा कृते नन्विति एवं परदेशिशाप्रभेद
प्रश्नी कृतयत्र तिथानसकप्रत्यभिज्ञायाश्चविरोधमाह श्रुतेति नन्वेतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तथा तत्र परम
स्मी द्वीतलीयः परमात्मा प्रसादय इत्यत आह तथा वेति ध्यानसमस्ते ह्यात्मा च लोके समानविषयत्वात्ते यपरे स्वर्णी
यत्र चोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः ॥

श्री
भा
८

अतएवस्वामीजीवोहृदयस्थाकाशात्तद्भेदमत्स्माह नवेति श्रुतस्वामिनः पूर्वतनं तत्स्थत्वं भवतोत्राकाशेदेनार्थः आपिनेतिस्यते
कथमित्यत्स्माह मनइति आकाशपदेनहृदयमनन्तु श्रीनोपमादिकंप्रसामेदविवक्षयाभविष्यतीत्याह आकाशेति नत्वनी
वस्याकाशपदार्थत्वमस्तु तमिमहो कवलहिभूताकाशादृष्टहरो स्वतन्त्रिमितमृकिंविषयमितिपदानाद्रमाह नवेत्रिति परमं
तस्यवस्तुनहिश्रेयावनाविनाधारेवेनहृदयाकाशात्स्तत्रहनोपादानाहिमथ्यः सृष्टश्चनेष्टत्वादितिमाहहृदयस्य्तत्रमत्तनिरु
यादाकाशशब्दात्मानामाहितवेनयानाथैतुमितिमिताकाशत्वेनिरसनीयाश्चनेवशात्तात्ः एवविशेषणात्वेनशृहृदयहृदयस्यत्रम
नेलिंगनामितार्थः अपहतपापमत्वाहिति गोतनामश्रमयावबलाकाशस्थनिर्वोधेतिमिद्वानयति परमेश्वरस्याहिताश्रा

पि॰ नन्पवस्वामिनःपुत्रैकदेशेवस्थानेहृदयेयावानितः मनुतपात्विकमृनीवामनस्थप्रायेणाहृदयेपमितिमिति तिमिनेतीव
वस्थेवहृदयेनावस्थानेमानात् दहरस्तमतिनस्पोवाराग्रमात्रमितित्वावृवक्तव्यते आकाशोपमितेनाहितद्वारा
भेदविवक्षयाभविष्यति नवाद्रदहरस्याकाशसमात्वश्रुत्वाविशिष्यनित्यस्तवस्यानेन तस्मिन्नन्तरितिनिरप
विशेषणात्वेनापारान्त्राहित्वनतत्रवेषम्यःपरमेश्वरहृदयाकाशमविनमहितिनमताकाशजीवावाकेनाभ्रतरे
मोवाकाशोपगतमोदेनमपः नन्वादि दहरमनतयाविदिनमदहरस्याकाशस्येनवमत्रतिश्चयस्तवक्तिनन्दनिवि
नेयहृतेदृष्टवेद्धाविशिष्टाविनवमितिम्याप्तेनपूर्वकंपानमप्रथनावत्वनभवति सहृश्यायावानाश्रवमाकाश
स्तावानेषान्तर्हृदयआकाशसंभवस्यमिनत्पावाहृथिवीअन्तरेवसमाहितइत्याहि नवाहृशीकहृदयेनामद्वन
माकाशस्यसिद्धाकाशोपमेनदहरत्वनिवर्तेयत भूताकाशादेहहराकाशस्यनिवर्त्तयतीतिमप्ते यथा
काशमाहृ भूताकाशतृत्वस्तत्वान्निबनतस्यापमानोपपत्तिरितिभताकाशाकालिवर्तिताभवति नन्वेक
स्याप्याकाशस्यवाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेनभेदेनोपमानोपमेयभावः समवतीत्युक्तेनैवसंभवत्रनिर्धिकाला
कामस्याप्पर्वकमितिसंबंधः नमाचार्यप्रतिपादितपुहृदयमेवनावहृत्स्नेतेनमाकाशोऽस्यन्तरः किंनहृश्चात्मेविद्यते
यहिचार्यभेदमितितहामश्रचार्यासूपाधेकाशस्याप्स्यतानिहृतिमित्यर्थः वाकस्यतात्पर्यमाह नवेति निवर्त्तयति श्रा
वार्यइतिशेषः नन्वाकाशस्यैनहृत्वाभूताकाशस्यभावात्कथंननिवृत्तितिशङ्कमाह येयपीति ननुयामराव
णयोर्युद्धंरामरावणयोरिवसभेदेप्युपमादृष्टेतिचेननामेदमात्रस्थानेत्वयेनपुद्धस्थानिरुपमत्वेनामर्योदत्तव
यालंकारइतिकाव्यविदः पूर्वोक्तमनुपनिरस्यति नन्निसाहित्यशीताश्लिष्टत्वाभातिकाहंउपमयाद्वतहुताहृ
समाधानमीतानुरुपविशेषणाभेदाहेहाद्वयमेकस्यैवश्रीरामस्योपमानोपमेयभावसिद्ध्यर्थमगत्याकल्पितमवे

गतिकात्नांहीयं।

निकभेदाश्रयत्वं

दहरत्वं हृदयेनैव मात्राश्रयत्वेन केवलाकाशात्त्वं निर्दिष्टं
परत्वेन गतिसिद्धवान्

८

दहरउत्तरेभ्यः छांदोग्यमुदाहरति अथेति अत्र विद्यानेन संदहरविद्या प्रारंभार्थो यथा ह । ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिस्थानत्वाद् ब्रह्मपुरं शरीरं अ
स्मिन्नस्मिन् हृदं दहरमल्पं पुण्डरीकाकारं वेश्म तस्मिन् दहरे आकाश तस्मिन्नंतः तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्यमिति संशयः । स्मृतावाकाशो निःसाम्यत्वादेव
संवेति पूर्वपक्षः सर्वत्र अथ कल्पः न अत्र यदाकाशमस्ति तदासं श्रायते नतु आकाशस्य शाब्दिकं ब्रह्मत्वं नसत्वं तु आकाशं ब्रह्म नतु आकाशो यत निरमाह न
याः ब्रह्मपुरमिति नीतिः श्रुतौ शरीरे नीवस्यपुरं च तो वा ब्रह्म पुरमिति संशयः । तत्र जीवस्य ब्रह्मपुरस्यानीतियोजनाः पर ब्रह्म एव ब्रह्म संज्ञस्य भि
मात्मत्वात्तु ब्रह्म रेश्यसिस्वत्वेन यदाणाकाशस्य दहरभूताकाशत्वादात्मा तु ब्रह्मणः श्रावरणं श्रवणादिति हरत्वेन पूर्वपक्षं तयाति तथाका
शोऽपादितो दहरवाक्यस्यावतरं प्रत्युपन्यासदेवात्मकाशाश्च दमयोऽपि निर्णयोऽस्य समस्त्यत्वं वाक्य भूमादि संगतयः पूर्वपक्षे भूमा
दहरउत्तरेभ्यः १४ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा
वविजिज्ञासितव्यमित्यादिवाक्यमधीयते तत्र योऽयं दहरे हृदये पुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किं भूताकाशो यद्वा
विज्ञानात्मा यद्वा परमात्मेति संशय्यते कुतः संशयः आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यां आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मि
श्च ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो दृश्यते तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्यात्किं वा परमात्मेति संशयः तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्म
नामास्य तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरं किं वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरमिति तत्र जीवस्य पुरस्वामिनस्तत्पुरस्वामित्वेन दहर
काशत्वेन संशयः तथाकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्ते तत्पक्षे दहराकाशतया पत्तया
मा दहराकाशः परमेश्वर दहरं तं यथा वा अयमाकाश यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंऽतर्हृदय आकाश इति च वाक्यशेषे तयोर्भेद व्यपदेशस्योप
मानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादिचास्मिन्नन्तः समाहितमिति च भूताकाशस्याकाशाश्रयत्वात् अथवा जीवो दहर
इति प्राप्ते ब्रह्मपुरशब्दाज्जीवस्य शरीरे स्वामित्वे सत्यपि ब्रह्मपुरमिति संबंधात् तस्यैव तत्पुरोपाधिकत्वात् अस्माच्च त
स्माद्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वाद् ईदृशस्य ब्रह्मणः परीक्षाश्रयत्वमिति भावः स्पष्टं योऽस्ति संगत्या=२
काशगुणात्मिति शिष्टेन संगतिरपि स्पष्टप्रतिपाद्यकथनीयार्थो तु कल्पभेदः न चाकाशमात्रलिंगमादिष्टेनेनाम्पणूनर्कितकशोकजी
याश्रयत्व श्रुतिदेनन्तरेन यदस्मिन्नाकाशान्तस्तस्यान्वेष्टव्यमा हि लिंगान्वयाच्च दहराकाशब्रह्मत्वे साक्षाल्लिंगाभावान्न नु
भूताकाशमात्रानुवर्तकत्वेन कस्मात्तन्निष्ठ परमात्मात्वेन कथं आश्रितावात्मपरत्वमेव विद्याधिकारनमाहितस्य भावप्रसवाप्
त२ अस्माहिदं नाम एवं यत्र एकपरिमाणादि प्रसंगाकारैः विहरति तदसात्सहितं दहराकाशपर्यातिरतमनोपाधिपरमेदान्ना
दहरस्थान प्रकृत्वात्तत्र भावस्य स्मृतः तेन्ये स्वात्म आत्मनानकारणहेत्वाद अथ यावतीति अन्य निर्णय हृदयाकाशो

ब्र.सू.वृ.: [illegible]

छां भा ८१ अनंतफलत्वमिव दर्शयन्नाह ॥ परमात्मेत्याह तद्यथेति अथ कर्मफलानां देहाभिमानेन अविद्याजीवदशायामात्मानं दर्शयन्नाह तद्यथेति
अस्य समकामादि गुणाश्चाचार्योपदेशमनुविद्य ध्यानेनानुभूय ये परलोकं गच्छन्ति तेषां सर्वलोकेषु अनंतमेश्वर्यं भवति यासे
च लनादिकं भवतीत्यर्थः दहरे उक्तलिंगानमयामि हृदि तेषां नहेतस्य गाताविदमुक्तं स्मारयित्वा दूषयति यदपीमादि
का उत्तरत्राकाशस्वरूपप्रतिपादनात्तथाप्युपपत्या पूर्वं तस्माल्लोकत्वादिकमित्याशंक्य परिहरति शंकते नन्विति एत
तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति चकर्मणामंतवत्फलत्वमुक्त्वा य इह
आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदहराकाशविज्ञान
स्यानंतफलत्वं वदन् स्मात्मत्वमस्य सूचयति यदप्युक्तं तदहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं
च श्रुतेपर विशेषणेनैवोपादानादिमत्रश्रमः यथाकाशोनान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् यावान्वा अयमा
काशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्याकाशस्वरूपप्रदर्शनेनोपक्रम्य तं नन्वेतस्मिन्नंतर्वर्तिवस्तु सद्भावदर्शना
योवमदर्शयेन्नैनं चेद्ब्रूयुः यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः किं तदत्र विद्यते यद
न्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशोपमोपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनां मतः स
माहितत्वदर्शनात् नैतदेवं यदि स्मिन्निति यदन्तः समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्या
त्तत्रवाक्यशेषेणोपपद्येत अस्मिन्कामाः समाहिताः एष आत्मापहतपाप्मेति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादि समाधाना
धारमाकाशमाहृत्यापपदे हाल्यानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामानिति समुच्चयेन च शब्देनात्मानं च का पाठः
माधारमाश्रितांश्च कामान् विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति तस्माद्दहराकाश एवमेषपि दहर एवाकाशः पुण्डरीकाधि
ष्ठानः सहान्तः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैः विज्ञेय उक्तः इति गम्यते सचाकाशो दहरमयः परमात्मेति
दाकाशस्वरूपं श्रुतेः पर्वत्मिनाकाशस्यात्मत्वमुपमया निरस्तान्यवस्तकं सत् दहरस्य ... नेवपरम इत्यर्थः तर्हि
गदेव थ्येयं स्यादित्याह नैतदेवमिति अस्ति कोदोषस्तत्राह नेति सर्वनामश्रुतेः दहराकाशमाकृष्यात्मत्वादियगुणान्तर ८१
गणाः सहैतस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषाद्भूतेन द्विवोपस्यत्यर्थः तस्मिन्यदन्तरितितस्य दहनमवहितमपि हदयं पाश्यतया
हमित्याह तस्मादिति यद्वाआकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमितियोजनानासूचयति सहान्तस्थैरिति

79

किंचु दहराकाशस्य तत्त्वारोपस्त्वेन व्यापकबाह्याकाशसादृश्यं युक्तमित्याह उभे इति अंतरस्मिन्नाकाशेऽन्तरेव समाहितेऽस्मा
दृश्यमितिभावः ननु दहराकाशस्याल्पत्वनिर्देशोत्ताच्छेर्च्छव्यापकेनसादितत्याह उभयेति अन्नोत्पत्त्वनिरूपणादेव तानस्य
मितिभावः एवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतभिन्नं सर्वाश्रयत्वादिलिंगमप्युक्तमित्याह नचेत्यादिना विगतादि
तस्मात्तत्प्रसिद्धायस्य सोयं विजितानः क्षुधाद्यभावः इत्यर्थः प्रथमकृतस्याशयेन तत्रापेक्षया चरमपक्षेण षष्ठी विभक्त्यर्थः

अपिच कस्यचिदभेदमुपमानोपमेयभावं विहायतः परिच्छिन्नाद्दहराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्व
मुपपद्यते ननु परमेश्वरस्याणिमाकाशमैदेति [illegible] नैषदोषः पुं
डरीकवेष्टनशास्त्रदहराल्पत्वनिर्वृत्तिरूपत्वाद्दहराकाश [illegible] उभयथापि [illegible] न
चकस्मिन्नभेदपुण्डरीकवेष्टितेयाकाशेकदेशस्य [illegible] सर्वाधारत्वमुपपद्यते एषआत्माऽपहतपा
प्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पइत्यादिगुणानामपि [illegible]
नभूताकाशेसंभवन्ति यद्यपिआत्मशब्दो जीवेसम्भवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवोदहराकाश इति निवर्तिता

नंदु भवति ननु [illegible] परिच्छिन्नस्याकाशस्य पुण्डरीकवेष्टितेदहराकाशे निवर्तितेपि [illegible] अस्मात्भेदविवक्षया
तिः जीवस्यसर्वगतत्वादिविवक्षयेति [illegible] जीवस्यसर्वगतत्वादिविवक्षयेनेवमुपपादनं [illegible]
[illegible] विवक्षयाभिनि [illegible] जीवेन [illegible] जीवस्य [illegible]
[illegible] एकदेशवर्तित्वमस्तित्वं [illegible] परमेश्वरस्य [illegible]
[illegible] जीवस्य [illegible]
[illegible] सर्वोऽस्य पुण्डरीकस्य [illegible] जीवपुरस्य [illegible]

संबंधात् ननु ब्रह्मणः पुरमिति [illegible] निरूपयति [illegible] अत्र ब्रह्म
इति शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वानुपपत्तिः [illegible] शरीरस्य [illegible] अन्वयः
ननु ब्रह्मपुरस्य जीवपुरत्वात् [illegible] कथं [illegible] अथ एवेति [illegible]
मितिब्रह्मजीवः [illegible] पुण्डरीकस्य [illegible] ब्रह्मपुरमेव [illegible] ॥

ब्र०
भा०
८२

यश्चात्मेति प्रकृतानुकर्षणार्थश्चशब्दः दहरस्य धृतिसामर्थ्यविशिष्टमर्थमाह दहरोऽस्मिन्नित्यादिना अस्मिन्नेव धृतिशब्दः कर्तृसाधनत्वात्तं
तः सेतुर्महिमाशब्दसामानाधिकरण्येन धृतिशब्दः किंतु तेन विधारणाख्या क्रिया कीर्तितेति भावे क्तिनो विधानादिति विभागः
सेतुरसंकरहेतुः विधृतिलक्षणोऽपि निर्दिष्टः किमयो नकृतमाह यथा दकेति सेतुर्योजयति एवमिति धृतेश्च दहरः प
रमेश्वरः धृतिरूपस्य नियमनस्य च महिम्नोऽस्मिन्परमात्मन्येवोपलब्धेरिति सूत्रार्थः धृतेश्चेति चकारात्सर्वपदोक्तनिया
मकत्वलिङ्गग्राह्यं तत्र नियमनेश्वरत्वरोपलक्षितमाह एतस्येति धृतेनामाह नयेति आम्नातमन्त्रकाण्डेनैदोष्यत इति स्वयं मो
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति हि प्रकृत्याकाशोपमापूर्वकं तस्मिन्सर्वं समाधानमनुक्रान्तस्मिन्नेवचात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपा
प्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानन्तिकृतप्रकरणं निर्दिश्य एष आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय
ति तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्यात्तिधारयितेत्युच्यते किंच कर्तरिस्मरणात् यथोदकसंतानस्य वि
धारयिता लोके सेतुः सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदाय एवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां
च विधारयिता सेतुरसंभेदायासंकरायेति एवमिह प्रकृते दहरे विधरणलक्षणं महिमानं दर्शयति अयं च महि
मा परमेश्वर एवोपलभ्यते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादेः तथा
अत्रापि निश्चितेपरमेश्वरवाक्ये श्रूयते एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकाना
मसंभेदायेत्येवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः प्रसिद्धेश्च १७ इतश्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश उच्य
ते यत्कारणमाकाशशब्दः आकाशो वै [yellow] नाम रूपयोर्निर्वहिता सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव स
मुत्पद्यन्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् जीवेन न कश्चिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशश
ब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावाद्यसंभवान्न ग्रहीतव्यः इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् १८
षिप्रकरणाकाशशब्दस्याविभक्तत्वात्त्वत्तोऽवाप्रसिद्धिः यथा शत्रुर्यथादिषु आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः प
रः तर्हि जीवोऽपीत्याशङ्कानिषेधति इतरेति जीवस्य वाक्यशेषमाह अथेति दहरोक्त्यनन्तरं सर्वलोकोपरमपिदृशे ऽसौ च्यते
य एष संप्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणा
भिनिष्पद्यत इत्येतदेव प्रत्यगात्मज्योतिरूपसंपद्यते य एषोऽमृतोऽभयमेतद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः स्मर्यते स्वरूपेणेति वाक्यशेषः
स्वरूपेणाविर्भवतीत्याह ॥ यदि वाक्यशेषबलेन दहरः इति परमेश्वरः परिगृह्येत तर्हि जीवोऽपि वाक्यशेषे परामृश्यते अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्

८२

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह गतीति प्रजा जीवा एतं दहरं ब्रह्मसत्त्वं ब्रह्मलोकमहरहः प्रत्यहं स्वापे गच्छन्त्येतदहरात्मस्थि
तापानृतेनावृता नाहं ब्रह्मास्मीति न जानन्ति अतः प्रत्यूढा इति हेतोः नन्वेतेन सुषुप्तावहरहर्ब्रह्मगमनमुक्तं जीवानां तत्र दहरत्वे किं मानमत
मित्याशंक्य तथाहीति लोकेऽपि दृष्टमित्यर्थान्तरमाह लोकेऽपीति गतिलिङ्गमालोच्य श्रुत्यन्तरं चाह ते
ऽपीति जीवब्रह्मणोः काशीसीमब्रह्मलोकशब्दस्य प्रसिद्धिरिति भावः ब्रह्मण्येव तस्य प्रसिद्धिं शंकते ननु इति निषादस्थपति न्याये
न समाधत्ते गमयतीति षष्ठी चिन्तितेऽस्यापीति विचारः शाब्दसामर्थ्यात् यो हि मित्रः विषयायपलयानि षादस्थपतिन्यायेनैव दिसा
गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च १५ दहरः परमेश्वर एवोत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं तानेवोत्तरान्हेतून्प्रपञ्चयति इतश्च पर
मेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य
एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानाम
भिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति तथाह्यहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे स
ता सोम्य तदा संपन्नो भवतीत्येवमादौ लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति तथा ब्रह्मलो
कशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशंकां निवर्तयन्ब्रह्मतां गमयति ननु कमललासननलो
कमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत समानाधिकरणवृत्त्या तु
व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलो
कशब्दस्य समानाधिकरणवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गं नह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति श
क्यं कल्पयितुं १५ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः १६ धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं
म्यायेनेत्वत्र निषादस्थपतिः स्वामी दिवृत्तौ समासेन तत्रैव वर्णितं कोणग्रहः श्रुतिं विनादिसामर्थ्यात्र न निषादस्थापोऽस्थपति
रिति कर्मधारयेण निषादेऽन्यत्र गृहीतो मर्थ्यादि निषादमिति साहतः निषादस्थपतिः स्थानि विनादस्थानि षादेष्टाकृत्वा
तस्याः पलनपशब्दे संबन्धलक्षणकल्पनागौरवात् स्वतंत्रैरिति तीर्थपाल्विषमेकः पूर्वपदस्य च पुरुष एकस्य तत्पुरुषो लघुवान् अतोऽपि
लाटस्यैव षष्ठ्यामर्थ्यमात्रकल्पनमिति नित्य ब्रह्मलोकपदेऽप्येवमिति परिणामार्थः कर्मधारयलिङ्गं चाहर्तीति पाचष्टे एतदेव ति
स्तैव चकारार्थः समाधसमुच्चयार्थः सर्वज्ञत्वादप्याप्तिलिङ्गं च दहरः परमात्मेत्यर्थं गतीति ननु यस्तु दहरप्रकरणस्थ
विषयस्य तां धृतेदहरलिङ्गमिति निराकृते कथमिति ॥

भा
घा
६३

तद्यत्रेति सुषुप्तिपर्यायेण जीवमेव प्रजापतिर्ब्रह्माचष्टे प्रत्यक्षतः यत्र काले नष्टे तस्मिन् संप्रयायात् यथास्तमः सम्यगस्तो निरस्तः करणग्रामो यस्य स समस्तः अत एवोपरतकरणत्वात् स्वप्नकालच्छाहीनः सम्प्रसन्नः स्वप्नप्रपञ्चमज्ञानमात्रेणैव विलापयति सुप्तोऽज्ञानमपन्नात्मकाह्निल ह्यः प्राप्तप्रसन्नेन मेन कारणशरीरमाहीनस्य मात्स्यस्य सत्ता स्फूर्तिग्रहणात्सत्त्वमर्थः वत्सुषुप्तिपर्यायेण प्रकोकः तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणत्वाशंका तस्यापि पर्यायेण जीवपरत्वमाह नाहेति आहेति निपातः खेदार्थे खिद्यमानो हरीहरवाचनं खल्वयमः सुषुप्तावस्थानमस्ति सुषुप्तावस्थायां स्वं देवदत्तोऽहमस्मीत्येवमात्मानं जानाति नोएव नैवेमानि भूतानि जानाति किन्तु विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुप

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति जीवमेवावस्थान्तरगतमाचष्टे स एवापहतपाप्मत्वादिदिव्यमेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानीति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य पुनरेव तेन भगवानुवाच स्वामिनो एवावत्रैतस्मादिति चायमकम्प्यशरीरेव संबन्धनिरासपूर्वकमेषसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्येतस्मात्तमः उदयशतिजीवमेव शरीरात्समुत्थितं समुत्तममुत्कृष्टं ज्योतिरितस्मात्किं ज्योतिरपरं जीवमेव सुराणां परमात्मतोद द्योऽस्मिन्नन्तराकाशाः इति जीवएवोक्तः इति वक्तव्यं ब्रूयात् तथा इति ब्रूयात् आविर्भूतस्वरूपस्त्विति तु यात्रु: एतस्माह र्षाणां नत्वस्माद्विवाकादिहजीवस्यापि कारसंभवतीत्यर्थः कस्मात् यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्षिते आवि ४५
र्भूतस्वरूपमस्यात्माविर्भूतस्वरूपः भ्रातःपूर्वं गमाजीवचनं पुनरुक्तं भवति यदपेक्षितनित्यत्वितत्वेतरत इत्यारंभेति

समाद्येदोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह एवमेवेति एतस्मान्नकृतोऽपहतो नान्यत्रात्मनः आख्यास्यामीत्युपक्रम्य मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमिति निरस्तपूर्वकं जीवमेवदर्शयतीत्यर्थः तस्मात् प्रजापतिवाक्याद्देवोऽस्मि वासिद्धः सिद्धान्तयति नेत्यतीति एव स्यान्तरात्मोपनेता विभूतेऽधिगन्तुमर्थयमानो ब्रह्मत्वमिव कमित्यर्थः तर्हि सुषुप्तौ न जीवो किं कथं तर्हि तेन जी ६३
वत्त्वनिष्पन्नत्वादित्यत आह भूतपूर्वमिति ज्ञानाभावेऽपि विज्ञानत्वकार्यं पश्यति विवक्षितत्वेन हि जीवत्वमभेदिति कृत्वा नानन्तरं ब्रह्मणोऽपि जीवत्वात्मत्वाद्य इत्यर्थः विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयपर्यायश्च तदयात्मक प्रजापतिवाक्यसतात्पर्यमाह एतदिति ॥

81

यदि वाकाश एव दलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्यतां तस्मात् जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शोऽथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसं
पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत ४२ दोषे २ टी० किं न स्यादिति ज्ञाते नियामकमाह नैतदित्यादिना दहरश्रुत धर्माणामसंभवाज्जीवो न दहर

ज्योतिषा नात्मत्वेन निरूपाति एष इति संप्रसादेरत्वाच चितितिष्ठतेनसमवस्थावस्थानमपि जीवस्य लिंगमिति नम्र नवेति नरास्ति इत्यर्थः ४३ टी०
तस्य तस्मात्समभ्यानेह हांतः यवेति ननु छान्दोग्ये काशयाब्दो जीवे न हृदयस्यापंके वाक्ये वस्यान्यालिंगावला कस्यापत्याह य
यावेति नियामकाभावाज्जीवोदरः यः नाहिं इत्यनकृतिमनाजश्र व्यतिरेकेति उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु शंकानिरस्यार्थमिति यः कानहिजीव
परामर्शस्यगतिस्तत्राह परिहतमेति जीवस्याज्ञानस्य स्थानभवस्तत्रानातीपणरामर्शे इतिवयते असंभवादिमिहेतारशिहिमा
४ एषयाप्तेति हेवाचेति अत्र हिंसं प्रसारशाह यः अनेवं नैसमासमावस्थायां देहत्वादवस्थावेतं जीवं शंकोम्य पस्यापरितेना
धीनं तत्ता शरीरस्यायाभ्यु पश्चन्जीवस्य शरीरसत्त्वमनमसंभवति यथा काशावपाक्रुणाणां वास्यादीनामाकाशातन्त
स्यानेनहूत यथा वाहहोपिलोके परमेश्वरविषयश्चाकाशयाः परमेश्वरपरमसम्मु याहाराहकाशावे नामरूप
योनिर्विहितेत्पत्रमारोपप्रसमस्वरविषयस्य प्रपणानपर्वजीवविषयो विभवितान्ति तस्मात् इतरपरामर्शाद्दहरो सि
इत्यनराकाशारंभत्रस्य एव जीव उत्यानशंकितेतत्र नैततस्मात् ज्ञानमसंभवाज्जीवो वायुराशागुणात्रिपरिच्छेदाभिमानीस
आकाशोनावमीयते नैवासंप्रियार्थान भिमन्तमानस्या पहतपाप्मत्वादयोधर्माः संभवंति अर्थचितवेतन्त्रस्वयमस
हे शुल्यिनेकाशाकाणविहाराणवृत्तनकयमस्स परिहरविदितेचोपरिहादस्माच्छरीरात्समुत्थाय परामर्शो इति उत्तराच्चेदाविर्भूतस्व
रूपस्तु २ इतरपरामर्शात्ज्जीवायंकाकाना साशः संभवाविरकृता अपहतपाप्मत्वादयो नैसकाशमनः स
मुत्थानजीवाशंकापाः क्रियते उत्तरस्मात्प्रजापतिवाक्यात् नया तु पुरात्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मा
नमनत्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्य इत्युपक्रम्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं नि
र्दिशति एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति ५२
शंकापरिहरति उत्तराच्चेदित्यादिसूत्रं निराकरणार्थः जीवाशंकायाः प्रजापतिवाक्यबलात् पुनः समुत्थानं क्रियते तत्र जीवस्ये
वापहतपाप्मत्वादिश्रवणात्तासंभवासिद्धिरित्यर्थः कथं तत्र जीवो विविक्तत्वमत्र तत्रेत्यादिना यदपहतपाप्मेत्यादिनापहताते
नपाप्मपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तत्प्रजापतेर्वाक्यात् द्रष्टृत्वोपन्यासात्स्वप्नलिंगेन जीव निश्चया
नैषवन्तेगुणाः संभवतीतिसमुदायार्थः इहप्रजापतिरुते य एष इति प्राधान्यादक्षिपुरुषः सर्वोपाधिविषयदर्शनरूप
जाग्रदवस्थापन्नमित्यर्थः स्वप्नमिति महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इत्यवस्थापर्यायं ॥

मि २

प्र॰
भा॰
८७

मलसंगिनो हि क्रियया मलनाशादैश्वर्य किंतु कस्यचित्सांगीनः स्यादित्याह सुवर्णमिति इत्यंतरेणार्थिवे मलः अभिभूतेत्यस्यावाद्यात्मनभि
अन्येति अग्रसापाद्येभास्वरतादिः सोयं लोकः जीवस्वरूपस्याभिभवे बाधकमाह इहेति विज्ञानघनएवेति श्रुत्या चिन्मात्रस्तावदा
त्मा तेनैतत्संबद्धत्वादिः नत्वमूर्तिमत्त्वं इत्यादिपदवाच्यस्तत्व्यवहारेणानीव स्वरूपमवृत्तिनस्याभिभूतत्वं इष्टो व्यवहारो विरुध्येत देह
भावाद्यवहारेण स्यादित्यर्थः अतस्यापि स्वरूपं हनिष्टुमकमिश्रीकार्यं व्यवहारदर्शनादित्याह तद्वेति अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति
सुवर्णादीनां तदन्यांतरसंपर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां तावद्वेषादिभिः शोध्यमानानां स्व
रूपाभिनिष्पत्तिः स्यात् न त्वात्मनस्तत्राद्वीनामसहमभिभवप्रकाशानामभिभावकविशेषयोगात्स्वरूपाभिनिष्पत्तिः स्या
त् न तत्तयोर्वैतस्य ज्ञानिषेधनिमयमकेनचिदभिभवः संभवत्यसंसर्गित्वात् बोधमात्रस्वरूपत्वात् इतिश्रुतिमतिवि
ज्ञातयोर्हि जीवस्य स्वरूपं ननु शरीरादिसमन्वितस्यापि जीवस्य सदानिष्पन्नत्वमेव तर्हि एते सर्वोहि जीवः पश्यन् शृण्वन्म
न्वानो विजानन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः नन्वेवं शरीरात्समन्वितस्य निष्पन्नत्वे प्राक्समुत्थानात् इष्टो व्यवहा
रो विरुध्येत अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं किमात्मका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति उच्यते प्राक् विवेकविज्ञा
नोत्पत्तेः शरीरेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादिज्योतिः स्वरूपं भवति यथा शुद्धस्य
स्फटिकस्य स्वात्मस्थं शौक्ल्यं स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणात् रक्तनीलाद्युपाधिभिः विविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेकग्र भि॰
हणात् पराचीनस्फटिकस्त्वात्मना शौक्ल्येन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन् तथा देहाद्युपाधिवि
विक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतविवेकज्ञानं शरीरात्समुत्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः

82

नत्वेदितिस्वरूपंचेतज्ज्ञानिनएवव्यपेतत्वात् इष्टव्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः अतः सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः सदा हि तु
व्यक्तस्य वस्तुतो संगस्यात्मन आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसंगस्य सत्त्वात् तद्विवेकापेक्षया समभ्यस्तादिश्रुतिरित्युत
रमाह अथेति वेदनार्हषशोकादिः अविविक्तमिवेति तादात्म्यसंसर्गस्य कल्पितत्वमुक्तं तत्कल्पितसंसर्गदृष्ट्याज्योपयेति ८७
श्रुतिकृतमितित्वपदार्थश्चमायां विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादावपि सिद्धमित्यर्थः २ ॥

न्मनाशत्वात्मनि शिवबुद्धिं देहेनालोनित्यपनार्थं प्रत्यगनि सिंहविरोचनौ प्रजापतिवाचोदशरावे श्रात्मानमवेत्य यदात्मनो
नविनानीयत्तनेमेत्तुनमिमादित्ताससोनेत्याह उद्देशरावेति उदकशरावेष्वतिविंवात्मानं देहं ह्यात्मस्वात्मानेयतन्मय
वाचमित्यकम्मत्वर्थ: सुन्यापवितार्यामिनिरुपघानस्वेत्रनद्रूकेभवतीति सं वैध: किंमत्कमिप्रतत्राह पदस्येति जीवत्वं
रूपेणानीवंनत्याचष्टेलोकसिद्धत्वान्किंतुतमनुपश्यस्यस्विचारितत्वमोवस्थायोविविच्यस्वरूपं वोधयतिस्रनोय
द्रूस्नतेवापहृतमपप्यत्वादिधर्मकंननीवस्मकंभवतिशोधितस्यत्रस्याभेदेनतद्योक्तेरित्यर्थ: एवमवस्थापन्यासस्वि
उद्देशरावत्रास्यणोनैनेनशारीरात्मनत्तपास्त्वमायेतं त्वेवत इतिश्रुत: एतत्तमेवत्याख्येयत्वेनाहअयस्वप्नसुषुप्तेष्वात्म
क्रमेणापरंज्योतिरूपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेति यदस्यापरमार्थिकंस्वरूपं परंब्रह्मतद्रूपतयैननीवं व्याच
ष्टेननैवेनरूपेणायनन्यपरंज्योतिरूपसंपन्नत्वं श्रुतेनतावद्ब्रह्मतत्त्वापहृतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेव चनीवस्यपारमार्थि
कंस्वरूपंतत्त्वमसीत्यादिशास्त्रप्रमाणेनतत्त्वदृष्टयाधिकत्वितं एवदेवहिरण्यादिस्वरूपबुद्धिहेनलक्षणमविद्यानि
र्वतयन्कूटस्थनित्यद्रव्यस्वरूपमात्मानमहंब्रह्मास्मीतिनप्रतिपद्यतेतावज्जीवस्यजीवत्वं यदातदेहेन्द्रियमनोबुद्धि
ना।४ संघातादुव्युत्थाप्यश्रुत्याप्रतिवोध्यतेनासितं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः नासिसंसारीकिंतर्हितत्सत्यंसआत्माचेतन्यमा
त्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति तदाकूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानंप्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्सएवकूटस्थनित्य
दृक्स्वरूपआत्माभवति सयोहवैतत्परंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतिभ्य: तदेवचास्यपारमार्थिकंस्वरूपंयेनशारी
रत्वमन्यायस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेकथंपुन: सेवरूपंसेवैवचनिष्पद्यतइतिसंभवतिकूटस्थनित्यस्य
वेकार्थत्वात्रजीवलिंगत्वमपततदप्यसमतंयस्येतिलिंगोपक्रमतिविरोधादितिवतवं ननुजीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मयतो:
कथमभेदस्तत्राह नदेवेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यांजीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोधइतिमन्वानस्तेनान्वयमाह
यावदिति व्यतिरेकमाह यदेति अविद्यायामसत्यांजीवत्वंवाक्योत्थप्रवोधात्विद्योतनविद्यत्तिरित्यविद्यकंतदित्यर्थ:
संसारित्वस्याकल्पितत्वेसिद्धेनित्यमुच्यतेति तदेवचास्येति सम्यग्ज्ञानस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइत्येतच्छ्रुतिव्याख्यानमाक्षिप
ति कथंपुनरित्यादिना कूटस्थनित्यस्यस्वरूपाभिनिष्पत्त्ययः ॥

प्रग
भा॰
८५

सघष्मै निर्विकल्पत्वात् रूपमात्मा स्वीयत्वमदृष्टाद्यपेक्षत्व इत्याह नहीति बुद्ध्यादिगुणनाशेन लिंगापि काभावादित्यर्थः
एवमवस्थामिरस्यान्तेनोकस्मान्येवत्वतीर्थेपि इस्यत्वेनात इत्याह नयेति श्रुतेरेकदेशानांत्मा इत्यपेति केचित्तिति जीवपरयो
र्भेदादिति भावः श्रुतिबाधान्नेवमित्याह तेषामिति सर्वाद्दीनांजीवएवसर्वनामार्थ इत्यर्थः उक्तसत्त्वपुनरुक्तेभयापियसने
नवत एकात्मत्वात्मानमस्मदर्थे एवोक्तेस्तद्धाय इत्याह भयइति लोकसिद्धजीवान्तवादेनत्रयस्त्वबाधान्नु इतित्वमत्रमुप
संहरति तस्मादिति आत्मानंतरासंभवादित्यर्थः विलयनेशेषान्तेविद्यायामहावाक्येनेतियावत् येनसंसारस्तमपि छ
नहि विलीनेपि नश्योपि पुरि लोपो विघटेविलापितादि तिष्ठतेजन्मवत् तथाचलयोपि विपर्यायेषु नेतेव तेभयोनत्वात्मास्या
मित्योएवान्नेरेन स्यादित्युपक्रमसमत्त्ववकार्येवाइत्याशीवमित्यादिनाद्यपंचनयागेराधु प्राधिसे बंध प्रत्यात्मने तस्मम
मादपाद्यादितिजीवस्तस्यतामिविध्यनन्तरंत्रयस्वरूपापत्रेदर्शयन् परमात्मस्वरूपम्मनाभयस्वरूपास्यजीवदर्श
यति केचित्तुपरमात्मविवक्षयापत्रेवन्तेरितिजीवाक्रांतमायामन्यमानापत्रमेवचात्मापत्रमेतच्चितमपरत्वपाम
ना दिस्मात्कमात्मानेनेभयोनत्वात्मास्यामीतिक्रयापति तेषामेतमिति सत्रिहितत्वत्वेविनीयवेनाम श्रुतिविग्रहक्षेत्र
मयश्रुतिस्त्रापक्षेनपर्यायोनवामिहितस्पर्यायोनतरेणनमिपीपमानत्वात् एतदेवनरइतिवप्रतिज्ञाय प्राक्चनतां
तर्ययारसमस्तमाचक्षाणस्यप्रजापतेः प्रनारुकार्थेप्रमसेनतस्माद्विद्याप्रयुक्तस्यापितस्यपारमार्थिकत्वेरूपक
र्तृभोक्तृत्वाद्येषाद्दोषकल्पितमनेकान्तर्ययामितहितलयनेनतद्विपरीतमपरत्वपामनादिमायाकपारमेश्वरंस्वरूप
विषयाप्रतिपद्यतेसर्पादिविलयनेनेवरत्वादीनपेक्षवादिनः पारमार्थिकमेवजैवरूपमितिमन्यन्ते श्रममदीयमुके
चितेषांसर्वेषामात्मैकत्वमप्यक् दर्शनप्रतिपत्तमनानाप्रतिबाधायेदृशारीरकमारब्धमेकएवपरमेश्वरः कूटस्थनि
त्योविज्ञानधातुरविद्यामायया मायाविवदनेकधाविभाव्यते नान्योविज्ञानधातुरस्तीति यत्विदंपरमेश्वरवाक्ये
नीवृत्ताशोकप्रतिषेधतिसूत्रकारः नासंभवादित्यादिना तत्रायमभिप्रायः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावेकूटस्थेनैकस्मि
न्नसंगेपरमात्मनितद्विपरीतंजैवंरूपंव्योमीवतलमलादिवत्कल्पितंतदात्मैकत्वप्रतिपत्त्यास्वपरवाक्यैरपोद्यते नैतत्सत्वा
भिनेषामिदंशारीरकमेवोत्तरमित्याह अपरेत्वित्यादिना शारीरकस्यार्थसंक्षेपेणोपदिशन्ति एकएवेति अविद्यामाययाभे ८५
देनिरसितुंसमानाधिकरण्यं श्रावरणविक्षेपशक्तिरूपमाया इति मिथ्याभेदात्मस्वरूपयोगः उक्तसेवाविषयासंसारितत्वतो
न्योजीव इतिशारीरकार्थ इत्यर्थः नहिसूत्रकारः किमितिभेदं ब्रूते इत्याह यदिति परमात्मनोसंसारित्वमिध्यर्थं जीवाद्भेदं ब्रूय
ति तस्मात्संसारित्वनिवृत्त्यभावेतद्भेदोक्तावपिजीवस्य संसारित्वानपायादित्यर्थः ॥

83

ध्यानादि भिन्नत्वेन तदर्थं ज्ञानस्य वाच्यत्वं मात्राणां फलमित्याह केवलेति शरीरत्वस्य सम्बन्धाभावान्मुक्तौ निवृत्तिरायोग्य न
विवेकस्यासंभवादित्याह तथाविवेकेति उक्त अनुमाने प्रमाणं शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेः अविवेकमात्रकल्पितत्वं शरीरत्व
मतो विवेक एव सम्यग्ज्ञानमित्यर्थः ननु स्वकर्मादिभिः शरीरो भवत्युपाधिवशात् कथं जीवत्वस्य स्वरूपाविर्भाव इत्यत आह शरीर
स्यापीति अशरीरत्वं शरीरस्य प्राप्तिवत् प्राप्यत्वं तस्मिन्नेव नाम किं प्रकृतेऽर्थः अविवक्षितं साध्यं तत्र बाधो कस्मादित्याह तथा हीति
अस्मात् शरीरात् समुत्थाय ज्ञानानन्दादिर्भावनिरोधा विविक्ते भेदो [illegible] निरवकाशत्वात् एवमिति अंशादि स्वरूपत्वमसं
केवलात्मस्वरूपानवगतिः [illegible] विवेकाविवेकयोः शरीरत्वं शरीरत्वं नैव भेदः [illegible] अशरीरं शरीरेष्विति शरीरस्य
५२ मिथ्यात्वे तथैकत्वे [illegible] शरीरत्वं विशेषाभावः [illegible] विवेकविज्ञानाभावादनादि स्वरूपः सवि
वेकत्वाना [illegible] तत्त्वाविर्भावः [illegible] स्वरूपेणैव एवमिथ्याज्ञानकृत त:
कर्तृत्वाभावे [illegible] स्वरूपतः [illegible] विशेषात् [illegible] प्रतिपत्त्या [illegible] इति प्रकृतो हेतुरते
इत्युपदेशात् [illegible] ज्ञानविभावाने [illegible]
स्मात्तनोऽस्मात् [illegible] इति स्पष्टमात्मा [illegible] प्रत्यक्षादिवत् प्रस
पिर्द गात् नवाह्निनांयोर्पत्तेः [illegible] आद्य आत्मनि प्रोक्तः एतदेवाह
भयोऽनुमानादनुपक्रमात् किञ्चारम्भत्वे [illegible] नित्यो बोधः [illegible] अप्रमाणत्वे
दृष्टान्तमेवं [illegible] तथा [illegible] नावगतिरेव प्रमाणमिति तथान्यो [illegible] ब्रह्मत्वमेव ब्र
से प्रत्यात्मानं [illegible] अभावविशेषाविज्ञानाभावमेव [illegible] नविका ह्म
नां प्रतिषेधति [illegible] भवतीति [illegible] विज्ञानं विना [illegible] विज्ञानं विनाऽकाश
गत्वमात्मा [illegible] श्रुत्याः विमलाद्यामवहित्वा [illegible] मिथ्यात्वमर्थः एतावन्निवाकार [illegible] मिथ्यामात्मको
तादृशे कस्मात् [illegible] अनुभवनानीति [illegible] अस्यार्थ: [illegible] वाक्यानामेव
रमित्यत आह [illegible] तस्य [illegible] तस्मान्न [illegible] तथा हि दृष्टिरेव तथा [illegible]
त्वज्ञापकत्वात् [illegible] नानात्वबुद्ध्यनुवादात्
त्वेनोक्तः कस्मात् तथेति [illegible] विवेकेति [illegible] तथान्तरीयइति

ग्र
भा
२६

किंच सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वात्तद्भासकत्वमित्याह तमेवेति अनुगमनवदनुभानं तद्गतमिति शंकां निरस्यति तमेवेति तत्रेति सम
स्याः सति विषये च साधारण्यात्संशयमाह तत्रेति सूर्यं ज्ञात्मस्फुरणात्तदेव तत्तदाकारा यथा इत्यस्तु हि तमादेश्वरे द्युतिराशिना नथेद्वा विष
तिसमभीव तत्त्वाद्वयेमानायंमानतत्त्वमस्ति सूर्याद्योन भास्यतिस तेजोभिः शेषतद्रूपास्ते इति भविष्यदर्थे द्युतिराशुग्रहणा धातुश्रयुतास्ता
समाने सूर्यादेरनभातीति निरोधादिति दृष्टान्तेन द्रढयति तेजोधात्विति तेजोध्यानं निरोधात्तस्य तेजस्तेजोन्तराणामनभिभवनीयतापत्त
तेजोधातुत्वे लिंगमाह तेजोधातूनामिति यत्तेजस्तेजोभिभावकं तत्तेजस्त्वादित्यादिमित्याह तेजःस्वभावकमिति यस्मिन्नसति सूर्यमाभाति त
दनतद्भातीति विरुद्धमित्यत आह अनुभानमिति ततो निष्कृष्य भानं विवक्षितमिति भावः भासकत्वे विवक्षितानुपपत्तेः सत्यो न भा

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति समामनन्ति तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स
किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तं कुतः तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषे
धात् तेजःस्वभावकं हि इदं तारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमाने दिवा न भासत इति प्रसिद्धं तथा सह सूर्येण सर्वमि
दं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव कश्चिदिति गम्यते अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते स
मानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् गच्छन्तमनुगच्छतीतिवत् तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः प्राज्ञ एवायमा
त्मा भवितुमर्हति कस्मादनुकृतेरनुकरणमनुकृतिः यदेतत्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते
भारूपः सत्यसंकल्पः इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धं समत्वाच्च तेजोधातूनां
२४ सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भान्तमनुभायुः नहि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुका
रो दृश्यत इति नायमेकान्तो नियमः भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति भौमं वा यथा २
रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति अनुकृतेरित्यनुभानमसूसुचत् तस्य चेति च चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति ॥

नहि भास्वरं भासकः परमात्मा स्वप्रकाशकोऽवग्राह्य इति सिद्धं तमाह भारूप इति भारूपत्वं स्वप्रकाशत्वं भासकत्वार्थं मुक्तं तत्र श्रुति
माह भारूप इति मानाभावाच्च तेजोधातुर्न ग्राह्य इत्याह नत्विति किंच सूर्यादयस्तेजोन्तरं भानमनु न भान्तीति तेजस्त्वात्प्रदीपवदित्याह २६
समत्वाच्चेति योऽयमनुकरोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह नायमेकान्त इति येन कृत्स्नमाभासकत्वानुवादपूर्वकं सूत्रांशे
हेतुत्वं व्याचष्टे अनुकृतेरिति तमेव भान्तमित्येवकारोक्तेज्ञानं विना सर्वस्य भानाभावरूपमनुभानं हेतुस्तेनोक्त
मनु

84

यथा — न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम १५

बुद्ध्युपाधिप्रधानस्य कल्पितत्वाद्द्वैतस्य कल्पितस्याधिष्ठानात्तत्त्वस्य कम्भिमाह जीवस्यापीति कल्पितभेदानुवादस्य फलमाह एवं हीति सत्येव भेदानोत्पत्ति भेदनिरसनमिति प्रतिपाद्यमिति आभेति तत्पराहं नीत्यादिसूत्राणि आदिपदार्थः अन्वेद्वैतस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोधस्तत्राह वर्णितेति अद्वैतमज्ञानतः कल्पितद्वैताश्रया विधयो न विरुध्यन्त इति सर्वमनुपपन्नमित्यर्थः एवं सत्यपि ताक्षेमी वा न वादेन अन्यत्र पदार्थपरत्वाभावा पुनः जीवेन तदसंभवान्न जीवो दहरवाक्ये तर्हि जीवपरामर्शस्य का गतिरित्यत आह अन्यार्थश्चेति सूत्रं व्याचष्टे अथ यत्रादिना प्रकृते दहरवि

जीवस्यात्मनः परस्मात् स्वरूपत्वं प्रतिपिपादयिषति किं तन्नवदन्ते वा विद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदं एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्ते इति मन्यन्ते प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदित्यादिना वर्णितं त्वास्माभिर्विरुद्धेन दहरेण कर्मविधिविरोधपरिहारः अन्यार्थश्च परामर्शः २० अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः अथ य एष संप्रसाद इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशः न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोति तत आह अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शः न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी कथं संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान् नाडीचरोऽनुभवन् श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात् समुत्थाय सुषुप्ते परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स एष यदुपसंपत्तव्यं परं ज्योतिः येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् २१ यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते जीवस्य त्वाराग्रमात्रस्याल्पत्वमवकल्पत इति तस्य परिहारो वक्तव्यः उक्तो ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्यर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्यत्र स एव परिहार इहाप्यनुसंधातव्य इति सूत्रयति श्रुत्यैव च तदल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति अनुकृतेस्तस्य च २२ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः

शेषोऽयमात्मत्वपदेशोऽपि नेत्यर्थः तत्र दहरवाक्यशेषरूपं संप्रसादवाक्यमाशंक्य पूर्वं कं दहरसूत्रप्रसंगेन व्याचष्टे कथमित्यादिना उपास्यत्वादल्पत्वमपेक्षितमिति व्याख्यायमानं निरस्यन्नाह अर्भकौकस्त्वादिति एवं दहरवाक्ये परामर्शो निर्गुणोऽपि च सम्भवतीति सिद्धं अनुकृतेस्तस्य च सूत्रं व्याख्यातुं मुण्डकवाक्यमुदाहरति न तत्रेति तस्मिन्नित्यादि विषये न भाति न प्रभासयतीति यावत् यदा चेदमात्मकतादिकं भासयति तदा स्वदीप्त्या कथमाह तमेवेति ॥ ॥ ॥

शब्दादेवप्रमितः ॥ काठकवाक्यं पठति अंगुष्ठेति पुरुषः पूर्णो मध्य आत्मनि देहमध्ये यदंगुष्ठमात्रं हृदयं तत्र तिष्ठतीत्यंगुष्ठमात्र उच्यते तमेव परमा त्मत्वाद्विवाक्यांतरमाह तथेति अधूमकमिति पठन्तो येयमंगुष्ठमात्रो जीवः स चक्तनो निर्धूमज्योतिर्वन्निर्मलप्रकाशरूप इति लम र्यसंशयोपलक्षणमन्यदाह ईशानइति तत्साधितीयमाह सएवेति कालत्रयेपिसएवाच्छिन्नरूप किंचिन्नविकेनसाक्षादंगुष्ठसम देहदेवमर्थः परिमाणोपात्तजीवशष्टशक्यासंशयमाह तद्वेति यथानभानादिति मातत्तिज्ञाधानादेहोपासर्यायगोचरोऽष्टमकेन यामयमसूकतपरिमाणालिंगात्जीवस्यतोतात्वीयत्वेनाम्नीति प्राप्तेहीति विषयमाह एवं शानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति तत्र

शब्दादेवप्रमितः २४ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठतीति श्रूयते तथांगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य सएवाद्य सउश्वएतद्वैतदिति च तत्र योयमंगुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते सकिं विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः तत्रपरिमाणोपदेशात्तावद्विज्ञानात्मेति प्राप्तं नह्यनंतायामविस्तारस्य परमात्मनोंगुष्ठपरिमाणमुपपद्यते विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्वात्संभवति कयाचित्कल्पनयांगुष्ठमात्रत्वं स्मृतेश्च अथसत्यवतः कायात्पाशबद्धंवशंगतं अंगुष्ठमात्रंपुरुषंनिश्चकर्षयमोबलादिति नहिपरमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुंशक्यः तेन तत्र संसार्यंगुष्ठमात्रोनिश्चितः सएवेहापीत्येवंप्राप्तेब्रूमः परमात्मैवायमंगुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषोभवितुमर्हति कस्माच्छब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति नह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरंकुशमीशिता एतद्वैतदिति च प्रकृतं पृष्टमिहानुसंदधाति एतद्वैतद्यत्पृष्टंब्रह्मेत्यर्थः पृष्टंचेहब्रह्म अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्रभूताच्चभव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति शब्दादेवाभिधानादीशानोभूतभव्यस्येति परमेश्वरोयमिति गम्यतइत्यर्थः कथंपुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः हृद्यपेक्षयातुमनुष्याधिकारत्वात् २५ सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेवस्थानमपेक्ष्यांगुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वं नह्यंजसातिमात्रस्य परमात्मनो हृदयेवस्थानमपेक्ष्यांगुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते

परिमाणोति पूर्वपक्षेब्रह्मलिंगानां जीवोपाधिः सिद्धांतेत्वंगुष्ठमात्रत्वानुपपत्तिर्गुणमयोमोदेहस्य विचारोपसंहृत्वमिति भेदः कयाचिदिति अंगुष्ठमात्रहृदयस्थबुद्ध्युपहितत्वरूपभेदाध्यासकल्पनयेत्यर्थः स्मृतिसंवादादप्यंगुष्ठमात्रो जीवइत्याह स्मृतेश्चेति अथसत्यवतः शरीरात्पाशैर्बद्धं कर्मवशंप्राप्तमित्यर्थः तत्रापीश्वरः किंनस्यादित्यतआह नहीति प्रभवतिसंयु मनेन मृत्यापि विस्मृतिरित्यमुख्यरतियमस्य स्मरणादिति भावः भूतभव्यस्येत्यपहाराधकाभावाच्चेशान इतीशानत्वशब्दाद्विर कुशमीशिताभातीति अस्मात्लिंगवाक्यमितिसिद्धान्तयति परमात्मैवेति प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह एतद्विति द्वैवाक्यलिंगाद्वेलमितापामाह शब्दादिति करः सकलिंगश्रुतिः ॥ ॥ ८१

85

आत्मनः सूर्यादिभासकत्वं सत्यं न प्रसिद्धमविरुद्धं चेत्याह । न तद्भासयत इति सर्वेशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यातः संप्रति तस्यासंकुचद्वृत्ति
तामन्यार्थान्तरमाह अथवेति न तत्रेति सर्वं नाम सूक्ष्मा ... [illegible] ... मित्याह नमक्षसूर्य इति किं च ... [illegible] ... कत्वादयं
त्रोधसत्पर इत्याह अन्ये त्वेवमिति द्विरूपमेवमाति ... [illegible] ... न शुक्तिरजतादिवत् ... [illegible] ... कमलसूक्ष्मानिषु
तेनिरवयवचश्च ... [illegible] ... सिद्धमित्यर्थः सतिसप्तमीपक्षमनुवदति यद्यपीति सूर्यादिप्रतिभावके
तेजो ... [illegible] ... नतत्रप्रमाणमस्तीत्याह तत्रेति सिद्धे ... [illegible] ... कथमित्याशङ्क्याह ब्रह्मरूपी
न तद्भासयति ... [illegible] ... तेजोऽन्तरेणापेक्ष्यते ... [illegible] ... च तेजोऽन्तरेणापेक्ष्यते
तस्य प्रतिभासनात् ... [illegible] ... किं तद्भिन्नं सिद्धमित्यविशेषेण तैः
सर्वे ... [illegible] ... सर्वस्य
रूपनाशस्याभिव्यक्तिर्न हि ... [illegible] ... प्रकृतेन च ... [illegible]
... [illegible] ...
... [illegible] ... न तत्र सूर्यो भातीति ... [illegible] ... सूर्योऽपि
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ... श्रुतिश्च ... २७ ... [illegible]
... [illegible] ... यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति यदादित्य
गतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति च

ति सतिसप्तमीपक्षे न भातीति ... [illegible] ... विरोधनिरासाय
विषयसप्तमीपक्षे ... [illegible] ... विषयेऽर्थादेर्भासक
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ... सिद्धं ॥

ब्र॰
भा॰
२८

एकत्वार्थं वाक्यशेषमनुकूलयति एतदिति । ज्ञातिर्यमो वा कर्त्ता इह ह्युक्ताः तेनैवैतद्वेदमुपलक्ष्य कृपार्थं यद्यावत्स्वदेहादीन्द्रियनिग्रहादिना ते विविक्तमात्मा
नेत्युक्तस्वप्रकाशमसत्कृदृष्टं ब्रह्मत्वानीयादित्यर्थः । तस्मात्तदेवाङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो हृदयस्थानविनिमित्तमिति सिद्धं । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे
देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह तदुपर्यपीति । ननु मनुष्याणामेवाधिकारश्चिन्तनसंगतेत्यत आह । अर्थेति
सूत्रेण तत्प्रतिपादने ह्रेतुप्रसंगः अन्नमनुष्याधिकारत्वेनामाम्नातानां देवादीनां वेदान्तश्रवणाद्यनधिकारो लिङ्गविशिष्टदेहे मनुष्यत्वावेदा
ण्णाद्यसंभवात्तेषामित्याह । बाढमिति । एवमधिकारविचारात्मका एकस्मात्तद्यस्य शास्त्रस्य संगतिः । अत्र पूर्वपक्षे देवानां तत्त्वा
नधिकारादेवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलत्वाद्दहरायुपासनास्वाक्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणामप्रवृत्तिः फलेसिद्धान्तेन प्रवृत्तिरुपास
पतमेवार्थं परेणास्पष्टीकरिष्यति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो नराणामसदाजनानां हृदये सन्निविष्टः तेषामङ्गुष्ठमात्रत्वं तु जातिविशे
कांधैर्येणातेविद्यानुक्रमस्तत्वमिति । तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् २१ अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षया मनु
ष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्ते तत्प्रसंगेनेदमुच्यते । बाढं मनुष्याणामधिकारो तिशास्त्रं न तु मनुष्याणामेवेति हि ब्रह्मत्वाने नियमो
ऽस्ति तेषामपि मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते कस्मात्संभवात्
संभवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणं तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्य
नित्यत्वालोचनादिनिमित्तं । तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात्
न च तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । न चोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येतोपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्तेषां च स्वयंप्रति
भातवेदत्वात्
तामिदं वक्तव्यं शास्त्रोपनिषत्प्रमाणादिनात्मनामनुक्तिसंभवादितिप्रसक्तेऽयं विचारः । ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वा
भावान्नाधिकार इत्यत आह । अर्थित्वं तावदिति । विकारत्वेनानित्यत्वविषयस्यावस्थात्रयासन्यादिदोषदर्शनादिति शापसंभवमोक्षार्थि
त्वसत्वप्रकृतीनां देवानां संभवतीत्यर्थः । ननु विग्रहस्याऽभावाद्देवतानामर्थज्ञानशक्तिराहित्यादिलिङ्गविग्रहवती देवता नास्ति शापग्रहस्या सामर्थ्या
न्नाधिकार इत्यत आह । तथेति । अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्वमाह । न च तेषामिति । शूद्रोऽयं तेन न वस्तुमहतीति वद्देवादीनां विद्याधि
कारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवत्त्वेनदृष्टसामर्थ्यसमप्युपनयनाभावादध्ययनाशक्तीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह । न चेति । जन्मा
न्तराध्ययनबलात्स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृता वेदा येषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः । बलादिषु प्रविष्टः पिशाचादीनां वेदाद्युपदर्शनात्
देवयोनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदानामनामर्थविचारो युक्त इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ९८

86

मुख्यो गौणश्चेत्युक्तौ वोपत्युक्तं किं गौणाथ इत्यत आह नचास्य इति सति संभवे मुख्यग्रहो न्याय्यः अत्र न जातिविधानात् संभवति गौणग्रहणम् यं मनुष्याणामेवेति त्रैवर्णिकानामेवेत्यर्थः शाक्तत्वादिमत्त्वेन पश्वादीनां देवानामृषीणां चाधिकारो वा तिः तत्र पश्वादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसा मर्थ्याभावात् कर्मण्यशक्तिः इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्मणि स्वोद्देशेन द्रव्यत्यागयोगस्याशक्तेः ऋषीणां मार्षेयवरणे स्वार्षेयाभावादशक्तिरर्थि त्वादिमत्त्वेन निष्कामानां मनुष्याणामपि श्रवणं चाधिकारो वा तिः तत्र मनुष्याणां शूद्रस्थित्वेनितरादि पृथिकारो न काम्येषु शूद्र विद्यानां मोक्षार्थित्वे श्रवणं द्विजातीनां पृथिकारेण कर्मस्वितिमतम् शूद्रस्याधिकारे निरस्यति अपशूद्राधिकरणादिति शूद्रस्य वेदत्वादिति पर्यु दासात् उपनयीत तमध्यापयीतेति शास्त्रात् न शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः तत्रैकजातिर्न तस्मात्तत्पत्य नप्रयुक्तं द्विजत्वाभावेन वेदाध्य नाभावात् अत्रापेक्षितो न्यायः पष्ठाध्याये वर्णितं तमिहाह वर्णितमिति स्वर्गकामाय जैमिनिना द्वितीयस्य विशेषणस्य वा न्यफलार्थिनः प्रतिप्रसवेन

नचाग्नयः परमात्मनः इत्यस्याभेदेति ईशानस्या प्रीत्यर्थत्वे ननु प्रतिषिद्धभेदं द्रव्यानामन वस्थितत्वात्तदपेक्षम यं नियममात्र त्वेनोपपद्यमत्र समतदुत्तरमु चाते मनुष्याधिकारत्वादिति शास्त्रस्य विशेषण हेतुमपि मनुष्याणां चाधिकारोतिपात्कत्वादर्थित्वात् अर्थ द्रव्यत्वाद्युपनयनादिसंस्कृता वेति वर्णितमेतदधिकारत्वाद्य मनुष्याणां नियतपरिमाणः कायश्चिन्तेन नियतपरिमाण मेव चेषां संग्रहमात्रं द्रव्यं ग्रीहीमनुष्याधिकारत्वात् स्वमनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमंगुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः यदयुक्तं परिमाणेमपदेशान्तरस्य संसारिणो वायमंगुष्ठमात्रः प्रमेत इति तत्त्वमसीत्यादिवत् संसारिण एव ब्रह्मणो गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिहोपदिश्यत इति द्विरूपाहि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपराणि क्वचि नात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपराणि तदिज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं विवक्ष्यत इति ॥

त्वान्याधिमात्रस्य स्वाधिनाश्रफलार्थं कर्मणि पश्वादीनामनधिकार इत्याशंकामकरीमानेषां साकल्याभावात् स्वर्गकामपदं मनुष्यपर तया संकोच्यमनुष्याधिकारत्वेस्थापितेचात्रवेऽपनाधिकारमाशंकावसंते ब्राह्मणोपनीतः शीतं यदीत्यारोजन्यः यश्च दिवेश्य इति त्रयाणा मेवाग्निसंबन्धश्रवणात्तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः अस्तु प्रस्तुते किमायातं तत्राह मनुष्याणां चेति प्रायेणास्य प्रविनत्तिपरिमितो मनुष्यदेहस्तदर्थः एवं मनुष्यहृदयस्यापि प्रादेशमात्रत्वात् तदवच्छिन्नस्य हृदये तिष्ठतो ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठमात्रमुपलक्षणमिति ब्रह्मणो भेदो बोध्य इति सम्बन्धेन मनुवदति यदपीति प्रतिपाद्याभेदविरोधात् ब्रह्मवादेनाङ्गुष्ठमात्रत्वं वाधंतात्पर्यं वस्तु वल्लवत्वादिमाह नदिति कश्चिदस्य न निमादौ कश्चित्तत्त्वमसीत्यादौ ॥

या
भा
८१

एकरूपापि देवस्यैवात्मा बलादनेकदेहप्राप्तिः प्राप्तिरस्य निर्दर्शनार्थं भवति अनेनानर्कर्मणि विरोधः इति चत्व कस्माद्धिंसा हिंसा वेयं देवस्यभ्रे
प्राप्यमानदेवाः कतीति शाकल्येन पृष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयस्त्रिंशतादिरूपया त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा देवसंख्यावाचकः शब्दः षडिधि
कानि त्रीणि शतानि सहस्राणीति महिम्नो ह्येते एषां त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति महिमानो विभूतयः सर्वे देवा एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां मनोऽष्टौ वसवः एकादश
रुद्राः द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवदेवास्तेऽपि षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानस्ते षड्देवेषु तर्भवन्ति
षट्देवास्त्रिषु लोकेषु त्रयस्त्रयो द्वयोरन्नप्राणयोः द्वौ चैकस्मिन् प्राणे हिरण्यगर्भे तर्भवन्तीति दर्शितमित्यर्थः त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवतानामिति

कस्मादनेकप्रतिपत्तेरेकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति कथमेतद्देवयाम्यते दर्शनात् तथाहि कति
देवाः स्तुपकस्य त्रयस्त्रिंशतीच शतानस्त्रयस्त्रिंशच षट् स्रेतिनिरुच्य कतमेते इत्यस्य पृष्टायां महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा
इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडादिक्रमेण क्रमेण कतम एको देव
इति प्राण इति प्राणैकरूपतां देवतानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति तथा स्मृतिरपि प्राप्तानो वै
शरीराणि बहूनि भरतर्षभ योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् संक्षिपेच्च पुन
दे४ स्तानि सूर्यो रश्मिगणानिवेत्येवं जातीयका अणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तानां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्य
माजानसिद्धानां देवानामनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवा वैकैका देवता बहुभिः रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं
गच्छतीति परैश्च न दृश्यते अन्तर्धानादिक्रियायोगादित्युपपद्यते अनेकप्रतिपत्तिदर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि क
र्मांगभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गतां न गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्रा
गमयि२

बधः दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्तं व्याचष्टे तथा स्मृतिरिति बलं योगसिद्धिरणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरीशिता प्राकाम्यं च व
शित्वं च यत्रकामावसायितेत्यष्टैश्वर्याणि तत्राणिमाणुर्भवति महान् लघुर्गुरुश्च भवति योगवशात्प्राचेष्टस्पर्शः प्राप्तिः ईशितास्य शिता तिः
प्राकाम्यमिच्छानभिघातः वशित्वं नियमनशक्तिः संकल्पमात्रादिष्टलाभो यत्रकामावसायितेति भेदः अन्नानसिद्धा नस्त्र न्मना
सिद्धानामित्यर्थः फलितमाह अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः तस्य लोके दर्शनादिति व्यतिरेकमाह क्वचिदेक
इति ॥

१७

देवानां च ऋषीणां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा ब्रह्मचर्यादिकमुक्तमित्याह अपि चेति ननु ब्रह्मविद्यायां देवादीनामधिकारो निवे दार्थत्वात् अग्निहोत्रवदित्यत आह यदपीति देवानां कर्मस्वनधिकारः देवतान्तराभावादित्युक्तं ऋषीणामनधि कारः ऋषयन्तराभावात् ऋषिप्रकेकर्मत्वमपि कर्मविद्यासाधारणाधिकारिविशेषणत्वेन तदनधिकारः इत्यर्थः अत्रापि सामर्थ्यरूपं कारणमि त्यर्थः न हि विद्यायां सामर्थ्यं स्यादिति भावः तथा यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणामिति वाक्यशेषोऽप्यनुमानम् ननु देवादीनामङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथं तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यासंभवादङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात् अतः श्रुतिस्तेषां नाधिकारः इत्यत आह देवाद्य

अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितर मुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादि यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभावात् न ऋषीणामा र्षेयान्तराभावादिति न तद्विद्यासु अस्ति न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति न च भृ ग्वादिसगोत्रतया तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् २७ स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधि कारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत न च संभवति बहुषु यागेषु युग पदेकस्यैन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानानुपपत्तेरिति चेत् नायमस्ति विरोधः ॥२७॥ यदि कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्यते तदा विरोधः कर्मणि स्यात् न हीन्द्र इन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधानेन यागे ॥२८

धिकारेऽपीति ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्याभावात्तथात्वे देवादीनामधिकारः उक्तः स चायुक्तः अन्यपराणां तेषां प्रम त्वादि विरोधेन स्वार्थतात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रं चतुष्टयेन परिहरति विरोधः कर्मणीत्यादिना वर्णितं तन्नेति शेषः स्व रूपं विग्रहः अभ्युपगमे प्रयासेन देवताः स्वेतन चहृयन्ते अतो योग्यानुपलब्ध्या देवताया विग्रहवत्त्वस्याभावान्न प्रदानकारक भावेन कर्मनिष्पत्तिः स्यादित्याह नेति चेति विग्रहं सांगानन नुपलब्धिबाधिते प्रकाशे चन संभवतीत्याह नेति तस्माद्दर्शा पत्तिं न राज्ञः प्रयत्नदेवतानस्याश्चेतनत्वान्न विद्याधिकार इति शंकार्थः परिहरति नायमिति ॥

न्या० मा० ९

यथा गोत्वस्यैव गवादिशब्दवाच्यत्वं न तावत् सत्ताजात्याकृतयो वस्त्वादिशब्दार्थः नव्यमतमिति परिहरति नेत्यादिना शब्दानां तदर्थानां जाती
नां नित्यत्वात् सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति नहीत्यादिना व्यक्तीनामानन्त्यादिति न चानन्त्यादेव व्यक्तिषु शक्तिः सम्बन्धो वाच्यो
सामान्यस्याप्यसामान्यतिरेकेण सर्वेषु व्यक्तिषु अस्य समभावाद् इत्येषा व्यक्तिरेव व्यक्तिरिति यदपि तथापि तच्छक्तिनियमितत्वात् नियतत्वात् निरूपयन्
व्यक्तिवाच्यत्वे गौरवेनानन्त्यलक्षणत्वमावाह्यतिभावः यद्वा केवलव्यक्तिषु शक्तिरत्र नियमेनानुपपत्तिरिति विनैव व्यक्तेः शब्द
सामान्यतज्जातिस्थानविषयत्वेन तु भयशालेन एवं पृथक्त्वात् तथा च नियमनातिरिक्तस्य जात्यादेरनादिशक्तत्वात् गोत्वघटत्वादि
सम्बन्धवाद् अतएव वाक्येऽपि न सम्यग्देवाकाराल तदाकारप्रयुक्ते केवलसामान्यस्य वाच्यत्वे व्यवहार्यस्य वाच्यैकदेश
त्वाभावात् अतः प्रभवादि सिद्धत्वात् केवलव्यक्तिनिरासार्थम् केवलव्यक्तिवचनात् अन्यत्र लक्षणादि शब्दार्थो शक्ति ७

नगवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् नहि गवादिव्यक्तीनां नित्यत्वेन तदाकृतीनामपि तु नित्यत्वे स्यात् इत्यनुग
कर्मणां हि न्यायपद्धतौ नाकृतयः आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धोऽपि न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणा
नुपपत्तेः व्यक्तिशून्यसमानाकृतीनां नित्यत्वाद् गवादिशब्दस्य क्वचिद्विरोधो दृश्यते तथा देवादिव्यक्तिप्रभवप्र
यामेष्वाकृतिनियतत्वेऽपि क्वचिद् हस्त्यादिशब्देषु विरोध इति दृष्टम् आकृतिविशेषस्य देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्योऽवि
गतत्वलाघवगमादर्शनत्वं स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्तशब्दादिशब्दाः संज्ञाप्रमादिशब्दवत् नतस्यापि पतस्तस्या
नष्टविरोध इति सदसद्भ्रादिशब्दैरभिधीयते इति नदोषो भवति नचैवं शब्दप्रभवत्वस्यप्रभवत्वं उपादानकारण
मिष्यते ऽर्थते कथं तर्हि स्थितेन वाच्यकात्मता नित्यशब्देति न्यायसम्बन्धोऽनिशब्दस्य व्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनियमितेः

नेत्यभावितः सांकेतिकाः गवादिशब्दा न तु व्यक्तिप्रभवदेवत्वेन प्रमोदवत्सान्तोऽतिनव्यक्तिमात्रवचनाः सांकेतिकाः किन्तु स्थूलसूक्ष्म
भावनानुसृतव्यक्तिविनाभूतसामान्यवचना इति सम्बन्धः नचैवं शब्दादिव्यतिरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवत् इदं च शब्दादिशब्दाः
केवलव्यक्तिवचना इति प्रतिपत्ती तानानात्वव्यक्तिभेदे न जात्युपपत्तेरिति लक्षणं चेन इष्टात्मव्यपदेशमन्यदापत्तिकमाह व्यक्ति
स्थित्यादिना आकृतिजातिः नत्वकारान्यव्यक्तिः यदनुगते द्रव्यादिजातिः शब्दार्थः सादित्यत आह आकृतिविशेषस्थितिर्वत्र
रूपः पुरन्दरत्वादिभ्यस्त्वर्थः इन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः कदापि निमित्तमाह स्थानेति व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थायित्वात् स्वार्थसम्ब
न्धनित्यत्वेमाह तत्रैवेति उक्तपूर्वापरविरोधं परिहरति नचेति ॥

४४

१०

प्राकृतोपयुक्तमन्वयदर्शनमाह कृतिश्चेति कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति शब्द इति चेदिति
मानपूर्वे नित्यसंबन्धाभावमेवार्थः श्रौतानि कस्तत्रैव शब्दार्थयोरनादेः संबन्धस्यानादित्वात् देवस्य सावयवत्वे तत्त्वेन प्रामाण्यमुक्तं
इदानीं प्रतिनियतविग्रहवत्त्वमभ्युपगम्येतत्संबन्धस्यानित्यत्वान्नानादेरिन्द्रादिकित्वाच्छब्दस्य संकेतः पुरुषकृतोऽस्त्विति नानादेः
तत्त्वतामामाण्यस्याविरोधः स्यादित्याह कथमित्यादिना किं शब्दानामनित्यतयासंबन्धस्यकार्यत्वमापाद्यते उतार्थानामनित्यत्व

कृतिश्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदन्तर्धानं च गच्छति यथा वज्री प्रतिनियतसंबन्धोऽपि कोशादीनां प्रयागे प्रसिद्ध्यते
तद्विदित्वा स्वपरिमाणात्मकत्वात्तामस्य विग्रहवतीमध्येकादेवतामुद्दिश्य वदद्वः स्वसंदर्शे युगपत्सरित्स्थेति
न॰ विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां किंचिन्न विरुध्यते शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां २८ मा नाम विग्रहव
त्त्वेऽपि देवा [illegible] नामभ्युपगम्यमानेकर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसंजितस्तु शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत कथमौत्पत्तिकं हि श
ब्दस्यार्थेन संबन्धमाश्रित्य नपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् इदानीं तु विग्रहवती देवताभ्युपगम्यमानायद्यपि ऐश्वर्य
योगाद्युगपदनेककर्मसंबन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्द
स्य नित्येनार्थेन नित्यसंबन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः कस्मा
दतः प्रभवात् अत एव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति ननु जन्माद्यस्य यत इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं
तत्कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृ
तो यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां व
स्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियत इति तस्माद्वि

पान्नाद्यस्माद नायमर्थोऽस्तीति कर्मण्यविरोधवत् शब्देऽर्थः देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन शब्दानां शब्दानां सत्त्वान्नानित्यत्वमितिभावः
अत्र पूर्वापरविरोधं शङ्कते ननु चेति शब्दस्य निमित्तत्वेन तत्तस्य सद्रूकाभिन्नादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं कल्प्यमुत्थापयति अपि चे
ति अनित्यत्वे स्यादित्वे व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां संबन्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं तस्माच्छब्दस्य संबन्धस्य तन्नत्वात्प्रामाण्यवि
रोध इत्यर्थः न च व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि तद्वाचिशब्दानित्यसंबन्धत्वं चैतद्धि संबन्धोऽपि चैतदिति स्यादिति वाच्यं अयाचित संबन्ध
स्य अतत्त्वभावे स्थित्यभावेन दृष्टान्ता सिद्धेरिति भावः

स्फो॰
भा॰
९१

सोऽयं प्रकारः निरस्तः भिन्नपदार्थत्वे निमित्तविशेषस्यानुपपत्तिरित्याह उत्पन्नेति नाशात्मसंस्कारादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन तत्तद्वर्णभेदसंयोग
कारः तिरोभावप्रकारः स्वभेदाद्भासमानान्यमपि तारतम्यानि विषयत्वमर्थः नन्वविरुद्धधर्मतानां धर्मधर्मिकल्पनमस्त्वत आह
नचेति तथा च वर्णानां नित्यत्वात् तत्तद्भेदनिमित्तभावः किंच तेषामर्थबोधकत्वे प्रत्येकं स्फोटाभिव्यञ्जकत्वमस्त्वित्याह नच वर्णेभ्य
इत्यादिना व्यभिचारादेकस्माद् वर्णादर्थप्रतीत्यदर्शनात् वर्णानां प्रत्येकमर्थप्रत्यायकत्वमसंभवीत्यर्थः ननु वर्णानां समुदाय एव बोधकः स्यादित्याशङ्क
ते तत्काले वर्णानां समुदायासंभवान्नेत्याह नचेति वर्णानामसततः साहित्याभावेऽपि संस्कारद्वारा पूर्वपूर्ववर्णसाहित्यं संभवतीत्याशङ्क्य दूषयति
शङ्कते स्वेति किमयं संस्कारो वर्णजनितो भवति उत कश्चित् तद्वर्णानुभवजनितो भावनाख्यः नाद्यः प्रमाणाभावात् किंच
यमन्त्यो वर्णोऽर्थधीहेतुः नाद्य इत्याह नचेति संस्कारसहितः सोऽन्त्यवर्णोऽर्थधीहेतुः संस्कारस्य वर्णधर्मत्वे तस्य बोधकत्वा
उपपत्तेः अन्त्यवर्णस्यैव सहकारित्वात् तथा प्रतीयमानत्वात् नचान्त्यवर्णस्योपलभ्यमानत्वे नियतपूर्वापरभावेन नियम
स्य तद्विशेषस्य निर्णीयते तद्वदन्त्यवर्णत्वं तदनन्तरं बोधकत्वमस्त्विति न चान्त्यवर्णविषयान्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वं वा
धकप्रमाणाभावात् नच वर्णाभ्यां तावत् निर्युक्तान्येकैकवर्णोऽर्थप्रत्यायकः व्यभिचारात् नच वर्णसमुदायः प्रत्या
यकोऽक्रमवत्त्वात् वर्णानां पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थप्रत्यायक इति यदुच्यते तदसंभवि
पूर्वस्मरणे स्वाहि श्रुतः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थप्रत्यायकः प्रमादिवत् नच पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहित
संस्कारवर्णास्य प्रतीतिरस्य प्रत्यक्षत्वात् संस्काराणां कार्यप्रमाणैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यवर्णः प्रत्यायक इति चेत् न
संस्कारकार्यस्मृतिविषयवर्णानामक्रमवर्तित्वात् तस्मात् स्फोट एवेत्याह
सुमादिवदित्यर्थः द्वितीये किं प्रत्यक्षेण तानु तत्कार्यलिङ्गेनानुमानेन वा आद्य इत्याह नचेति द्वितीयशङ्कते कार्येति कार्यमर्थधीस्तत्संस्कारा
संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् सत्यनेन नियतपरस्पराश्रयेण दूषयति नेति पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तत्संस्कारसहितोऽन्त्य
वर्णस्तत्कार्यपदस्मरणस्यानुकूलमिति तदर्थः अपि चाह परस्पराश्रय एवात्रार्थः एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः तस्य वर्ण
स्मृतिमात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् नचान्त्यवर्णसाहित्यमर्थधीहेतुत्वं केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिहेतुत्वमिति वा
च्यं अर्थधीपूर्वकाले भावनाया तत्तद्भावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् नच वर्णस्मरणेनानुमिताः संस्कारा वर्णसहिता अर्थधीहेतव इति
वाच्यं तत्कार्यस्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्यापि अन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनानुमितभावनानां तत्संस्कारसाहित्याभावादि
तिभावः वर्णानामर्थबोधकत्वासंभवे फलमाह तस्मादिति ॥ ९१

शब्दो निमित्तमित्यविरोधमत्वात्तत्र शोधमवतारयति कथं पुनरिति स्पष्टार्थमात्मानं मूलकृतिरत्नमीयतइत्यमानं स्मृतिः
एते असृग्रमिन्दव इति रः पवित्रमाशवः विश्वान्यभि सौभगेत्यन्तं मन्त्रस्थैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृजत् तदेतदितिपदैः सर्वे नामत्वा
देवानां स्मारकं असृग्रमित्यपि तत्प्रधाने देवे मनुष्याः चेरस्थानां पितृणां इन्दुशब्दः स्मारकः पवित्रं सोमं सोतनविंरकुर्वतां
ग्रहाणां तिरविश्रशब्दः अरधोऽस्तुवतां स्तोत्राणामितीति स्तुतिकर्मणां शब्दः स्मृतिप्रत्यपदेशमिरात्रैः स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्रा
णां विश्वशब्दः सर्वत्र सौभगपद्मानामसिषो भगशब्दः स्मारकः इत्यर्थः इन्द्रत्वनाष्टावर्थः सप्रजापतिः मनसा वा चेत्रयीम
पश्यत्समभवत् मनोवागन्ययमिथुनेऽभावित्यत्र नेत्रयी प्रकाशितास्तु हि मात्रेति च ताभ्यां अथ रश्मिरितिवादिसृजन
कथं पुनर्वचनमित्येतदत्यपमतिर्जसीति मत्यतोऽनुमानाभ्यां प्रकृतेः प्रामाण्यप्रदर्शनत्वात् श्रुत्युनुमानेस्स्मृ
तिः प्रामाण्यमतिसाधनत्वात् तदिह शब्दपूर्वकत्वं सृष्टेः श्रोत्रतः एतदिति प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव
इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतेः तथान्यत्रापि स मन
सा वाचं मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्रुता इति स्मृतिरपि अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भु
वा आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तय इति उत्तमोऽत्र वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मकोऽनुभवः अनादिनिधना या श्रुत्या
दृष्टास्तस्यास्सम्भवात् तथा नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनं वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर इति सर्वेषां तु स न
मानि कर्माणि च पृथक् पृथक् वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे इति अपि च चिकीर्षितमर्थं मनसा निश्चित्य तद्वाचकं शब्दं पूर्वं
स्मृत्वा पश्चात्तमर्थं मनुष्यः सृजतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभू
वुः पश्चात्तदनुगतानर्थान्ससर्जेति गम्यते तथा च श्रुतिः स भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृजतेत्येवमादिका भूरादीनेव
मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्शयति किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते स्फोटमित्याह वर्णा
एव हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभवस्तन्नुपपन्नं स्यात्
नेत्यादि अनित्यादिशब्दार्थः संप्रदायोऽनुच्छिन्नस्तस्य नित्यत्वं स्यात् यावत्प्रजापतिः सृष्टेः प्राक् प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रत्यक्ष
घटादिवदिति प्रत्यक्षेणानुमानेनाभिमतार्थोऽन्तर्भावः अपि चेति अतः प्रभवत्वं समर्थं कृतं स्वरूपं च कुतः मात्रमिति किं
मात्मकमिति वर्णात्मकत्वेति स्फोटरूपं चेति किं तात्पर्यार्थः तत्त्ववर्णानामनित्यत्वात् तथा चायमर्थः ततो इत्यत्र स्मृत्यादि
नीयपदं वैयाकरणोऽनुदाहृति स्फोटमिति सूत्रानुगतं शब्दं ज्ञातिस्फोटवर्णाभिव्यक्तिं स्फोटाकारानवादिना नेति तमभिप्रेत्य

शा
भा
६२

भेदप्रत्ययस्य कुंभरूपकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादन्यथासिद्धेः अन्यथासिद्धत्वेनैकत्वप्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्वरूप
त्वबलवत्वाबाधकमितरमाह अन्येति नात्यादिदेशेः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां अभिव्यक्तत्वात् वर्णेष्वपि वैचित्र्यधीरित्यर्थः
कल्पनागौरवाच्च वर्णेष्वतो भेदो नास्तीत्याह अपि चेति अनेकाः गकारादिव्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्वादिजातयस्तास
चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पना तु वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति अस्माकं लघ्वनादीनां च कल्प
नमयुक्तमित्यर्थः ननु भेदस्य बाधकाभावादौपाधिकत्वमित्यत आह एवं इति अनुस्वनदितप्रत्ययद्वयसामान्यविशेषभेदाभेदयोः
समत्वं तत्राह कथं हीति उभयोरेकत्र विरोधात् भेदं औपाधिक एवेत्यर्थः ननु वायुसंयोगादेरतीन्द्रियत्वान्न तद्गतवैचित्र्यमादाय

अत्राभिधीयते सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यंग्यत्वाद्गत्वादीनामभिव्यंजकवैचित्र्यनिमित्तोयं
वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्ध्यर्थं वर्णाकृतयः कल्प
यितव्याः तासूपरागोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यं तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः स्वरूपनिमित्तं च प्रत्य
भिज्ञानमिति कल्पनालाघवं एवं च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञाने कथं ह्येकस्मिन्काले
बहूनामुच्चारयतामेक एव सन्नकारो युगपदनेकरूपः स्यात् उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुना
सिकश्चेति अथवा ध्वनिकृतोयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः कः पुनरयं ध्वनिर्नाम यो हि दूरादाकर्णयतो वर्णविवेक
मप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च पटुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वासंजयति तन्निबंधनाश्चामी नादयो विशेषा
न वर्णस्वरूपनिबंधनाः वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ॥

त्वादेर्वर्णेषु प्रसक्तारोपः संभवतीत्यरुचिवदिष्यन्त्यमतमाह अथवेति ध्वनिर्यत उदात्तत्वाद्युपभेदाभासो हि वर्णेषु भाती
त्यर्थः प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह क इति अवनरतिम ध्वनिरिति विशेषः वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः समीपंगतस्य तु
स तारत्वमंदत्वादिधर्मान्वयगतान्वर्णेषु स एवारोपयतीत्याह प्रत्यासीदत इति आदिपदं विवृणोति तदिति ननु व्यक्तेव
र्णा एव ध्वनिर्नातिरिक्तस्यत आह वर्णानामिति प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्तन्ते ध्वनिर्व्यावर्तत इति भेद इत्यर्थः अन्यथा वाचि
केऽप्युपवर्णेषु व्यक्तेषु ध्वनिर्बुद्धिः स्यात् डिंडिमादिध्वनेश्च भूतमात्रेणादृश्यमानोऽयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मंतव्यं ॥
॥

90

६२

स्फोटे किं मानमित्याशंक्यैकं पदमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह सचेति यथानन्तेष्वेकदेशिस्त्वात्तथा प्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवादिपद
स्फोटो गकाराद्यनेकवर्णाभिव्यक्तप्रत्ययैः स्फोटोऽपि पूर्वपूर्ववर्णाहितसंस्कारबीजेनान्त्यसिद्धिनानेन स्मिन्नन्त्यवर्णाभिव्यक्तप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्त्यः
संस्कारोऽयमस्मिन्नस्मिन्नपि निश्चितेन एकं गौरिति पदमिति प्रत्ययः प्रमदः नहि पूर्वपूर्ववर्णानामस्य प्रत्यवभासते इत्यर्थः अनेन वर्णान्व
यव्यतिरेकयोः स्फोटज्ञाने न्यायसिद्धिः ननु कस्मादेकत्वं तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तिः येन वर्णान्तरवैधर्म्यं किं न तत्तद्वर्णप्रत्ययसंस्कृ
तेचित्ते सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति ननु नेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं तस्य वर्णास्तम्भूहाल
वनस्तित्वादित्याशंक्य निषेधयति नचेति स्फोटस्य नानात्वे तन्नाशनित्यत्वमाह तस्येति ननु तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा
सैवैकत्वप्रतीत्यादि संस्कारबीजेन्यवर्णाप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्यभिज्ञानेकप्रत्ययविषयतयाऽकृतिप्रत्यवभासते
न चायमेकप्रत्ययो वर्णविषयः स्यादिति वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः तस्माच्च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमा
नत्वाभिन्नत्वं भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् तस्मात्प्रत्यभिज्ञा कस्मान्नेकस्फोटरूपादभिधायकः क्रियाकारकफललक्षणार्थगद
भिधेयमर्थं प्रमवतीति वर्णपदवाक्यार्थस्यैतिभवाच्चार्थः ननु तत्र प्रत्यक्षं वर्णानामुक्तं तद्वत्पदेति प्रत्यभि
ज्ञानात् साहचर्यात्प्रत्यभिज्ञानेकत्वादिति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणांतरेण बाधानुपपत्तेः प्रत्यभिज्ञानस्याकृ
तिनिमित्तमिति चेन्न व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् यदि हि प्रत्युच्चारणं गकारादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तदाकृ
तिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् नचैतदस्ति वर्णानामनवयवत्वादिप्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमाने द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिप
त्तिर्न तु द्वौ गोशब्दाविति ननु वर्णानामप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रती
भ्रमः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह भेदेति प्रयत्नभेदशब्दयोः किं पूर्वकं सिद्धं नयति वर्णस्यैवेति वर्णान्तरिकस्फो नेतियुक्तं
टात्मकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः नादरूपदोषादेरिति शंकते नादस्यादिति नेतरं नयवेभेकेत्याह इति धीर्मा
तिरित्युक्तं भेदधीर्विरोधात्समवायेवर्णेरिति धीस्तु प्रमेव बाधकाभावादित्याह नेति गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावद्वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानात्वा
विषयेति शंकते प्रत्यभिज्ञानमिति व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात्तत्र यावत्तत्र तदेव समयापीति भिन्नाद्दे न
तथ्यं व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति नव्यक्तीति वन्नत्वमिति अन्नमनेन तान्नित्यत्वः उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वाद्व्यक्तिभेदोऽनुमा
नसिद्धः समनुवदति नचेति ॥

अनेकस्यावयवात्पिण्डस्यैकत्वं युक्तमित्याह संभवतीति ननु तत्रैकदेशादिरूपापि विलिप्त हृतेकत्वप्रतिभासनमाह यातीति पदार्थ
स्फो॰ भा॰ ९२ शक्तमेकपदं प्रधानार्थपदकृम्पितत्वं यद्वदेकं वाक्यमित्येकार्थसंबंधादेकत्वोपचार इत्यर्थः नचैकपदत्वेनानेकपदार्थज्ञानमस्मिन्ना
तेन द्वित्वमेवास्याप्ययरितिवाच्यं उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाह अनेकमेकमेव वर्णाश्च वस्तुनं तरं वा तत्त्वमेक स्वरूपारूढ ताना मध्यमे स्वस्वरूपप्रहणादि विशिष्टा
नुमितैकार्थधीहेतुत्वं निष्ठयैवानेकपदवाक्यानित्याख्यायात वर्णास्ता प्रतिपदमभेदहेतुवर्णानितिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमेकमर्थमिति
ग्राकते अत्राहेति क्रमभेदाद्वर्णाभेदपदमभेदहेतुरितिनिरूपितुं वृत्ते ग्रतेति ननु नित्यविभूनां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पदत्वं ताने
संभवत्वे कस्माच्चैकबुद्धिविषयत्वं पंक्तिवत्तेनेत्याह ग्रावर्णमदमीत्यादि दृष्टान्ताघातुगोरित्येकोंऽश इतिबुद्धिः सावयवेषु
वर्णेषु एकार्थावबोधनिबंधनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव अत्राहर्यादि वर्णाएव समस्तेनैकबुद्धिविषयतामाप
द्यमानाः पदं स्फुटं ततो जातो राजा कपिः पिकः इत्यादि स्वपदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् तएव हि वर्णा इत्थं ततत्र वप्रतव
भासं तत्स्मत्र वदामः समर्पि समस्तवर्णाप्रत्यवमर्शीयथाक्रमानुरोधि एव पीपीलिकाः पंक्तिबुद्धिमारोहन्तीवक्रमान्रो
तत्र५ धिनएव वर्णाः पदबुद्धिमारोहन्तीति वर्णानामविशेषेपिक्रमविशेषकृतार्थविशेषप्रतिपत्तिर्नविरुध्यते इह व्यवहारेव
मेव वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसंबंधाः सन्तः स्वव्यवहारे एकैकवर्णग्रहणानंतरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ
तादृशाएव प्रत्यवभासमानास्तत्तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णावादिनो लघीयसी कल्पना स्फोटवादिन
92 त्यः३ स्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना वर्णाश्चमे क्रमेणामत्रमाणं स्फोटं व्यंजयंति स स्फोटोर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् अपा
पिनामप्रयुच्चारणामन्ये मेवर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभिज्ञा लब्धनभावेन वर्णासामस्त्यानामव्ययापायपरीतमत्वात् सार्वर्णा
मर्थप्रतिपादनप्रक्रियारचिता सामामान्येषु संचारयितव्या ननस्य निमेषः शहेभ्यो देवादीनां प्रभवः स्यादिरुद्धं अत एव
चनित्यत्वं ३।

नार्थधीहेतुत्वं तत्राह हृदेति अनुपतितदशायामुच्चारणक्रमेणोपलब्धिक्रमस्त्वनुपलभ्यमानवर्णाश्चारोप्यन्ते वर्णाएतत्क्रमेतत्त्व
त्वाच तएतदर्थप्रकाइतिगृहीताः स्तेतः अन्तः प्रवृत्तिकालेतत्र्थैव स्वरूपारूढाः स्वस्वार्थं बोधयंतीत्यर्थः स्थायित्वं वर्णावादमु
पसंहरति वर्णेति इत्थं वर्णानामर्थबोधकत्वे अदृष्टः स्फोटः संप्रतिवर्णानामस्थिरत्वमंगीकृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं विघट ९२
यति अपायीति स्थिरवर्णानां नादिमामात्यातिक्रमविशेषवंतिगृहीतसंगतिकानर्थबोधकानीतिक्रमेषु सामान्येषु प्रक्रि
यासंचारयितव्या नत्वकृमः स्फोटकल्पनीयइत्यर्थः वर्णानास्थायित्वं वाचकतयोः सिद्धमनिलितमाह ननस्येति ॥

एवं प्रमाणिकत्वे स्वमते गत्या वदन्नाप्युपाधिकत्वं सर्वांशं सह विदीपयति एवं चेत्यादिना अस्त्वकोदोषस्तत्राह संयोगेति वायुसंयो
गादेरुच्चारणादित्यर्थः तस्मादुच्चारणादेर्भिन्नोदात्तत्वाद्यारोपणादिति भावः एवं विरुद्धधर्मकवर्णानां भेदेऽपि तेष्वनुगतो वर्णो
न सिध्यतस्तेन नैव दृष्टान्तेन दूषयति अपि चेति यथा लेखस्य रेखादिविरुद्धानेकवर्णविशिष्टभिन्नत्वं तथा ध्वनिशुद्धवर्णान्यत्र भिन्नपदेऽप्यर्थः
उदात्तादिध्वनिभिन्न देऽनेकेऽनुगतवर्णनाम पौनःपुन्यप्रत्यभिज्ञा विरोधादित्यत्राह यतस्तूदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञायमा
नत्वाद्वर्णानां भेदस्यावश्यकत्वाद्दृष्टान्तेन निरस्यते अपि चेति वर्णानामस्यापि नित्यत्वप्रसाधनेनाभेदवाचकत्वं वर्णस्फोटं विघटयति वर्णे

एवं च सति सात्वेन तु तोदात्तादिप्रत्ययाभिधेयति इत्यर्थादिवर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता
उदात्तादिविशेषाः कल्प्येरन् संयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वात्तत्प्रयोगविशेषाः वर्णेष्वध्यवसीयन्ते इत्यतो निराल
म्बना एवैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः अपि च नैवं लक्षितनित्यत्वमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदोऽस्त्विति न
ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्यापि घटमानस्य भेदोऽस्त्विति तद्भेदेन किं भेदेन ज्ञातिभिन्नोऽभ्युपगन्तव्यः वर्णस्यार्थप्रतीतेः संभवात्स्फोट
कल्पनानर्थिका न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेवैतमवगच्छामि एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ सदिति प्रत
वभासनादिति चेत्तन्न अस्यामपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात् एकैकवर्णग्रहणोत्तरकालाहोपमेकबुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णावि
षयानाथीनतरविषया [illegible] कथमेतदवगम्यते यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते न तदकारादयः यदि ह्यस्याः
बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो गकारादयोऽस्या व्यावर्तेरन् तस्मादियमेका बुद्धिर्वर्णविषयैव
स्मृतिः नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यते इत्यत आह तस्यातिक्रमः ॥

अथ श्रुतिकल्पनामसहमानः शङ्कते नेति यत्तु यावद्गृहीता यावद्धीमत्त्वं वक्रोऽशेषवर्णाः प्रत्यायकत्वं बुद्धौ विनैव तदन्तरं स्फोटः प्रयत्नः
इत्याह फलितीति यस्मात्संविदितोऽर्थोऽवभासते सात्त्वप्रमाणं एकं पदमिति त्रिरे वर्णा एव स्मरतिनातिरिक्तस्फोट इति न तु स्फोटप्रमा
णमित्याह नायमपीत्यादिना नन्वेकोपदबुद्धेः स्फोटविषयो गकारादीनां नानुव्यञ्जकत्वात् न ह्यनित्यत आह यदिहीति ये
एवंविधवुद्धेरनेकप्रमस्यानु ह्येतदृष्टान्तादित्यर्थः वर्णसमूहेनैव नोपपन्ने न स्फोटः कल्पनीयः पदार्थान्तरकल्पनागौरवादित्या
ह तस्मादिति ॥

स्तापप्रबोधयोर्लयसर्गं सिद्धिमांसंकाङ्क्षिमाह स्वापेति अयं तदास्य प्रभो प्राणोपस्माल्लिङ्गेन एकीभवति एतेनप्राणस्य जीवत्वे हेतिशेषः
पा० पुनस्माप्राणस्मनः प्राप्तनेनोलकं प्राणेन तेजो च मोक्षशोभ्य इत्याद्या इत्यस्य प्रबलस्थितस्याज्ञानस्यनाभावाद्दर्शनस्थितिः सुदर्शनेन
भा० ६३ पं तिरस्थितिस्थिपतः अनभिव्यक्तेन इति भावः इदानीं वेषम्यमाशङ्क्य परिहरति स्यादित्यादिना अविकृतमनन्तमपोन्नमदिकमितिशेषः इ
६७ त्यप्रामीदयः सर्वैकस्यानुसंधानस्य नस्मात्संसारित्वादस्मदादिवदिति माशङ्क्याह यद्यपीति इतिपदपीतस्यापितस्यानन्तवेदितयोनना
त्मनाद्वैतिकधर्मत्वैकप्राणीकार्यः बाधाभावादिति मायानुगृहीतत्वस्यादिभिः सामान्यतोदृष्टानुमानेन बाधमित्याह यथा
हीत्यादिना ननुतथापि सर्वैकस्येश्वरस्य सकलात्मकस्य लोकानुसंधानेऽप्यनन्तमाह ननुचेति ज्ञानाद्युत्कर्षादित्यर्थः स्तेनमो
स्तापबोधयोस्त्र प्रलयप्रभवो सृष्टे तेषु समः स्यात् एकैकस्यैव पथमयाल्लिङ्गनाप्राणैकधा भवति तदेतेनावत्त्वैतेनाप्यमिः सह
योतिच नः सर्वैरूपैः सहाप्येति भ्रातृंस्त्वैःशब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः स
र्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति स्वा
प्रति४ रेतत्स्वापप्रबोधान्तरव्यवहाराविच्छेदात्तथैव च महाप्रलयेऽपि सर्वैकव्यवहारानुसंधानसंभवाद्विरुद्धमहाप्रलयेन सर्वव्यव
92 हारोच्छेदात् जन्मान्तरव्यवहारवदेककर्तृकत्वात् नान्तरव्यवहारस्यानुसंधानसंभवात् इष्यमिति नैषदोषः सत्यपि सर्वव्यवहारो
च्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः यद्यपि प्राकृतानां प्राणि
नां तत्कल्पान्तरव्यवहारमनुसंधानानोपपत्तेरिति तथापि तत्कृतवदीश्वराणां भवितव्यं यथा हि प्राणित्वविशेषेऽपि मनुष्या
दिस्तम्बपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान्भवन्दृश्यते तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्य
परेशा३ भिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेषु असकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्र
कृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तर
व्यवहारानुसंधानोपपत्तिः तथा च श्रुतिः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मनुसंधानमस्तीति भावः परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशयेऽपूर्वोक्तातिस्मृतिवादानाह तथा चेति पूर्वं कल्पादौ सृजति तस्मै ब्रह्मणे प्रहि ६७
णोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति यः तं देवमात्माकारमहं वाक्यार्थबुद्धेः प्रकाशकं मुमुक्षुः शरणं प्रपद्ये मम भयस्यानिवृत्तिः
अपरस्वरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः न केवलमेकस्येव ज्ञानातिशयः किं तु बहूनां शास्त्राद्दृष्टमिति विश्वासार्थमाह स्मरन्तीति
ऋग्वेदे दशमे मण्डले वर्षवाक्यत्रयं भवाक्यवेदत्रयानयः वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह प्र
तीति ॥

पूर्वेणैव हेतुना च वाक्यस्य संक्षेपमाचष्टे कर्त्रभावादिना पूर्वेणैव सिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिमत्त्वस्य होतृत्वाच्च कथमप्यस्पष्टमि
त्यभिप्रायः काश्चिन्नाम तिवाच्च कारणप्रकृतिज्ञेयत्वात् सा केतिकत्वेन निरस्य वेदस्य नित्यत्वं तथाप्यस्यानादिनिधनात् सुरवदित्यनुमा
नेन दर्शयतीत्यर्थः एतेन पूर्वेणैव कृतेन न वाचो वेदस्य लभ्योपपत्तिप्रमाणाः संतो घातिकालस्य विशुद्धस्थितत्वाच्च ततः इति सूत्रार्थः अनु वि
ज्ञानमपलभ्यास्य वेदमवाप्नुवन्तः ऋष्यादौ ननु महाप्रलये जगतो व्यस्तत्वात् कार्यसंबंधानित्यत्वे शंकायां समानेति सूत्रं निरस्य शंकामा
ह अपार्थेति व्यक्तिमेव न मायाजातीनामसतो नश्वरस्य प्रमाणसंबंधः लिङ्गनिश्चयेऽप्यशरीरिकेऽदृष्टत्वात् पूर्वेचाति वेदस्य न प्रत्ययेन प्रामाण्येन
कश्चिद्विशेषः स्यात् निर्लेपत्वे लयसंबंधनाशमतः स्पष्टोक्तेन चिन्त्यसंकेतः कर्तव्यः स्मृतिप्रकृष्टबुद्धिस्मापेक्षत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमथवा

कर्तृस्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशंक्यातः प्रभवादिति परिहृत्येदानीं त
देव वेदनित्यत्वं स्थिरीकृतं स्मृत्युपन्यासपूर्वकं च नित्यत्वमिति अतएव चनियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनित्यत्वम पि
प्रत्येतव्यं तथा च मन्त्रवर्णः यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टामिति स्थितमेव वाचमनुविन्नां दर्शयति वेद
२८ व्यासश्चैवमेव स्मरति युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा इति समाननाम
रूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च २९ अथापि स्यात् यदि पश्वादिव्यक्तिवत् देवादिव्यक्तयोऽपि संतत्यैवोत्पद्येरन् नि
रुध्येरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्संबंधनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत यदा त्वखिलमेव त्रै
लोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदंति तदा कथमविरोध इति तत्रेदम
भिधीयते समाननामरूपत्वादिति तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगंतव्यं प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्या
नादित्वमुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवद्व्यवहार
दर्शनान्न कश्चिद्विरोधः एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यं

एकस्यापि प्रपञ्चस्य नाशादावपि तस्यानित्यत्वं च प्रामाणिकमित्यर्थः महाप्रलयेऽपि निर्लेपलयासिद्धिः सत्कार्यवादात् तथा च संस्कारात्मना प्रप
ञ्चस्य संबंधानां सतामेव पुनः सृष्टावभिव्यक्तेर्नित्यत्वं अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयनामरूपसमानत्वान्न संकेतेन केनचित्कार्यः वि
शेषः स्पष्टो हि संकेतापेक्षा न तस्य स्पष्टा विलिपतीत्यर्थः तदेवमित्यादिना तन्वायं स्पष्टो संकेतः कार्य इत्यत आह तथापीति महा
सर्गप्रलययोरेतावपीत्यर्थः नन्वत्रानादिसंसारे संबंधस्यानादित्वं तथापि महाप्रलयेऽवस्थानादस्य लोकव्यवहारस्य
द्धाद अनादौ चेति न कश्चिद्विरोधः शब्दार्थसंबंधस्य नादेवेति शेषः ॥ ॥ ॥

भा॰
टी॰
९६

विग्रहोऽविद्यमानोऽप्यर्थे न प्रसज्यताम् फलप्रदानमिदमनर्थकं विग्रहादिकं मानाभावादेव नास्तीति दूषयति नेत्यादिना न चात्र
निर्विग्रहादाविमर्थः अर्थवादमंत्रावामूलं विमर्शमाह अर्थवादादीत्यादिना नीयते देवतायोगविधिगृहीतानां मंत्रप्रयोगस्य
स्वार्थाभिधानार्थाः नात्मानं विग्रहादिपरा इति मीमांसका आचक्षते तदर्थः तस्माद्विग्रहाभावादिमर्थः सूत्राभ्यां प्रागेव पूर्वप
क्षं निरस्यति तु शब्द इत्यादिना अस्मिन् विद्यादेवादीनामधिकारो नेति विद्यानामपूर्वविद्यावद्देवतात्वेन प्रयोजकत्वात् यद्य
पीति इत्यादिकं न ब्रह्मणमधिकरोतीति कर्मत्वात् राजसूयादिवदिति आभासमात्रमस्य विद्यात्वे देवतात्वं अत्रैतत् यत्रस्याधि
केऽभ्युच्यते न तावल्लोके नाम किंचिन्नातेऽपि प्रमाणमस्ति प्रमत्वादिभ्य एव हि विचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्धमर्थो
लोका अभिधीयते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति इति हासपुराणमपि पौरुषेयतया प्रमाणान्तरमू
लतामाकांक्षते अर्थवादाश्च विधिनैकवाक्यत्वात् तत्परार्थाः सन्तो न पार्थं गच्छन्ते देवादीनां विग्रहादिमत्त्वावेदकत्वाभावं प्रति
पद्यन्ते मंत्राश्च प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्थानुष्ठानं कस्मिन्नर्थे प्रमाणमित्यवगच्छन्ते तस्मादभावो
देवादीनामधिकारस्य मावेद बादरायणेनेति २७ तदाह पदं यावदर्थयति वासो यथात्वाचार्यो भावमधिकारस्य
देवादीनामधि[illegible]मन्यते यद्यपि मध्वादिविद्यास्वदेवतादीनामधिकारस्य संभवो विकल्पस्तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्या
यां संभवोऽर्थित्वसामर्थ्यप्रतिषेधाद्यपेतत्वादधिकारस्य न च क्वचित् संभवतीत्येतावता यत्र संभवस्तत्राप्यधिकारो घटते
मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां [illegible] राजसूयादिष्वधिकारः संभवति तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति ब्रह्मवि
षयं च मनुष्यसंभवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्या
णामिति तेहोचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानितीन्द्रो हैव देवानामभ्य
भिप्रव्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि च स्मार्तमपि गंधर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादिरूपेण ज्योतिषि भावाच्चेत्यत्र सूत्रम्
कारः संभवति सत्राधिकारो नित्यायस्तत्त्वस्यार्थः यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न संभवति ततो न चायो ह्यतेऽस्मिन्नयः तद्रूपयोग्या
देवादीनामध्यात्मकेनात्र युक्तत्वं तद्रूपा भवन्ति तदर्थः ते ह देवा ऊचुरित्यादि तत इन्द्रविरोचनौ हरामराजानौ प्रजापतिं ब्रह्मवि
द्यार्थं जग्मतुरिति च लिंगमस्तीत्यर्थः किं च तत्र स्मार्तमिति गंधर्वप्रश्नं यात्तवल्क्य उवाचेति मोक्षधर्मश्रुतं देवादीना
मधिकारलिंगमित्याह स्मार्तमिति ॥ ९६

93

वस्वादिभिरुपजीव्यानीति मध्ववतां ४

अतस्त्र वस्वादीनां तत्राधिकारस्याशंका तेषामपि तत्र ध्येयत्वान्नाध्यत्वाच्च तदधानत्वमित्याह उतस्मेति चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवस्येति
पंचकुसमानि तेभ्यः सोमाद्याहुतिद्रव्याणि हुतानि तेभ्योऽहि तस्मृत्कत्स्म परः कस्माद्याभ्यो निष्पन्नास्तानि तन्मत्रभ्यो रसप्रा
प्तानपंचदिग्गवस्थितानि रश्मिदिग्गतरश्मिनाडी मिश्रेण अलि कृता मित्यादित्यमंडलमानीतानि सायसोनेत्र रश्मिपीयाग्रादन्नाद
ि तानि पंचविक्लपित्यादिस्थानिर्दिष्टानि गुर्वादितल्प्राप्तानि पंचदिक्स्था रश्मिरूपे पुष्पं मधुपं पुष्पं मधुपमिति तम्मादित्यैः ये पाद्य होता ने
त्रेहैनामिति केषकारावाणि नियमस्थानि दिगुपरि अमृतानि स्युः तत्र विध्यानंकार्यमित्याह तमेव मानेति अथर्वाद्याः कर्माः यत
स्त्रावाप्तं सहान अमृतत्वाने तत्तानि केविद्याति वस्तिरोदकमध्ये दृत्रिकरस्य पोवागत्रि विस्पर्शः यत्र यानित्यं तत्र
पुनस्माद्दोनवणस्थानि पंचरोदिनाडीन्यस्थानि पुरुकस्यवसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पंच देवगणाः क्रमेणान्न
मतस्त्रपनीवंतीत्युपदिश्यमयपनदेवस्य तेनदं वस्तानां वेकाभ्यासेन वसवि नेतदेवामस्तेतद्भूदर्पनी दिनावस्वादि
पजीव्यामस्तानि विज्ञानेनतांवस्वादिभिरूपाप्रिदर्शयति वस्वादयस्तत्काश्नात्वस्वादीनमृतोपजीविनो विज्ञानो पुः
कवान्यवस्वादिमदिमानप्रेष्युः तथाग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायुर्वीवसंवर्ग आदित्यो ब्रह्मेत्या
मधु देशादिष्वदिषु देवतालोपासनेषु तेषामेवदेवतानामनधिकारः संभवति तथा प्राकेवमग्नेरमगवदाज्ञावद्यमेवगोतमो
यमस्राजस्त्यादिषु ऋषिसंबंधेषूपासनेषु तेषामेव ऋषीणामनधिकारः संभवति कृतस्तदेवादीनामनधिकारः ज्योतिषि
भावाच्च ३१ यद्दिदं ज्योतिर्मंडलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां वंभमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावाचनाः शब्दाः प्रयुज्य
तेलोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च नचज्योतिर्मंडलस्यहृदयादिनाविग्रहेणचेतनतयार्थित्वादिना वायोगावगंतेशाक्य
ते मृदादिवदचेतनत्वावगमादेतेनाग्न्यादयोव्याख्याताः स्यादेतत् मंत्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्योदेवादीनां विग्रह
त्राधिकारः किंचविग्रहाभावाद्देवादीनां तत्कापि तथा पिकारःस्यात् ज्योतिषिभावाच्चेति आदित्यः सूर्यः सूर्यः गुको गावकरःस्यादि
शाब्दानां ज्योतिः पिंडे प्रयुज्यमानस्य भावात्तत्र विग्रहवान्कश्चिद्दृश्यते यतः आदित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेते
त्यविपुविधाना का सा ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः तद्धि ज्योतिः पिंडानामेवाधिकारोऽस्ति तत्राह नचेति अग्न्यादीनाम
धिकारसमाधानाह एतेनेति अग्निर्वायुर्भूमिरित्यादिशब्दानामचेतनवाचित्वं तेनान्यः सिद्धोऽतीयाकते स्यादेतद्विग्र
दिना वक्तव्यः शब्दप्रयुक्तदयोगज्ञः सोमादीहितादयोर्वा दाराच्छो भोगा नहिते देवादास्तेतयते भाविताः तेन्दमस्त्वर्थे

यदेकवाक्यत्वात्कैकवाक्यत्वेष्वप्यर्थमित्याह अत्रोच्यत इति ननु इमे केयदा स्तुतिं विधेरिति पदाभ्यामन्वेति तदा पदैकवाक्यमेकमेवा
भा र्थानुभवं करोतीति न तु पदद्वयं पृथक्त्वानुवाक्यानर्थं बोधयतीति तस्यापि यौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं प्रत्यहेतुत्वादर्थवादस्य भूतार्थसंसर्गं
भा स्तुतिहार्दं बोधयन्ति विना वाक्यैकवाक्यतां भजन्त इत्यस्ति विधिवाक्यानुभव इत्यर्थः नन्वर्थवादस्य पदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विनाप्य
९० त्वादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्राह यद्यपीति स्वात्मादन्वयायोग्यं दर्शयति नहीति अर्थवादानामवान्तरवाक्यार्थग्रहणमन्तरेण कार्थवादान्विभजते न
घटेति न तत्रार्थवादेषु यत्र ग्रियिर्दिमस्यभयज्जमित्यादावित्यर्थः आदित्यो यूप इत्यभेदाबाधितार्थवादेषु तेजस्वित्वादिगुणलक्षणः यत्र वन्त्यरूक्षः

अत्रोच्यते विषमउपन्यासोऽयुक्तं यत्स्तरायान्नप्रतिषेधपदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्य ग्रहणं विधुद्देशार्थवादयोस्तथैवा
दृष्टानि पदानि पृथगन्वयं [illegible] हृत्वा न विषयं प्रतिपद्यन्ते तं केन संभवति न वि[illegible]त्वावकत्वप्रतिपद्येनेयथा हि वायव्यं
श्वेतमालभेत भूतिकाम इति अत्र विधुद्देशवर्तिनां वायव्यादिनां संबंधोऽनेव वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप पदानां विधि२
धावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यर्थवादगतानां पदानां न हि भवति वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा देवता आलभेत तस्माद्वायु
स्वभावसंकीर्तनेन तत्र वायव्यमन्वयं प्रतिपद्येवं विशिष्टदेवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति नयत्रसोऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणां
तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं
प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहो स्वित्प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानवाद इति प्रतीति यावतो विद्यमानवाद आश्रयणीयो
न्याय्यो गुणवाद इत्येतेनमन्त्रो व्याख्यातः अपि च विधिभिर्वैश्वदेव्यादिदेवत्यानि हवींषि चोदयद्भिः रूपेतिमिन्द्रादीनां स्वरूपं नहि स्व
रूपरहिता इन्द्रादय श्वेतस्याराधयितुं शक्यन्ते न च चेतस्य नारूढाये तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यतेऽवयतिच

पुरंदर इत्यादिमात्रेणान्तरसंवादविसंवादौ न स्तः तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थः इति विस्तरेणेत्यध्याहारः विग्रहार्थवादस्यार्थे पितामहवान
न्यपरत्वे समन्वानावाधितार्थकत्वात्प्रयाजादिवाक्यवत् इति न्यायमेत्र सूचितिदिशति एतेनेति वेदान्तानुवादगुणवादानां निरासः
यद्वैतौ पदानि न चोभयपरत्वे वाक्यभेदोऽवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थत्वादिति भावः विध्यन्तपत्यापि स्वर्गवद्देवताविग्रहोगीका २
ये इत्याह अपि चेति ननु लोके यत्र स्वके कर्मणि विधिः फलं विनानुपपन्न इति भवतयत्रड ग्वेन संभिन्नमित्यर्थवादसिद्धः स्व
र्गो विधिप्रमाणकः विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिरित्याह नहीति ॥

यथा वा लौकिकेऽप्यलौकिकप्रवृत्त्यादिपदस्य योगोऽपि शास्त्रे तैर्गौणलक्षणादिभिः द्विविधास्तौत्रिकं यन्ते तथाप्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगोऽपि
विग्रहवद्देवताः स्त्रीकार्या इत्याह ज्योतिरादीति तथा चैतत्तेनव्यवहारादिसिद्धेः एकस्य तत्त्वे च तत्तेजोमयरूपत्वं कथं तत्राह ब्रह्मेति
ति तथा हि विग्रहवत्त्वादेव व्यवहारः श्रूयते तत्र प्रत्यक्षत्वाद्ब्रह्मणा अत्र स्याद्यस्तत्त्वे तत्त्वेऽपि योगोऽर्थवादं इत्याह छेत्यादिः तत्र मेधातिथे
र्मेधातिथेः इन्द्रो यजमानं यद्यथा चास्ये मेषेति मन्त्रैर्मेधा भवतीति त्वाय नाथं मेधातिथे इन्द्रो यजमानेऽर्थः यदुक्तमादित्यादयो
मरुदादिवद्देवतात्वेनापि तत्र सर्वे तत्र उक्तं शब्दरूपसत्त्वादित्याह मरुदिति आदित्यादेः कोऽप्यर्थः कथं तत्त्वानां शब्दतित्वाद ज्योति
ज्योतिरादिविषयाग्न्यादित्यादयो देवतावचनाः ऋग्वेदे तत्र वेदे तत्त्वेऽपि युक्ते तत्त्वे देवतात्वानां समर्थयन्ति मन्त्रार्थवाद
दिषु तथा व्यवहाराद्भिन्नतेऽपि सर्वे योऽग्निः देवतानां ज्योतिरादीनामभिधानादस्मात् तेऽपि तत्त्वे चित्रं तदा ही ते सामर्थ्यं तत्राह श्रूयते
सूत्रस्थस्याप्यर्थवादे मेधातिथेर्मेषेति मेधातिथिरेकाकी एवान्तर्हितो योऽभून्मेधाकारेति स्थ ये तेन च आदित्यः पुरुषोऽभूत्ताके
तो मेघपर्जन्यमहिति मरुदादिषु पिचेतनाधिष्ठातारोऽम्बुवाप्यन्ते मरुद्भ्यो वीर्यादावित्यादिदर्शनात् तेऽर्थत्वादेतत्त्वभूतप्र
तेनादित्यादिष्वेतत्त्वं सम्भवत्याप्यते चेतनाधिष्ठानका देवतानां तेऽमन्त्रार्थवादाद्दिव्यवहारादिरुक्तं यदप्युक्तं मन्त्रा
र्थवादयोरन्यार्थत्वात् न देवताविग्रहादिप्रकाशने सामर्थ्यमिति तत्र मन्त्रप्रयोगस्य स्मारकत्वावान्तरवाक्ययोः कारणानाम्
न४ र्थत्वमेतावता वश्चनयात्वार्थमपि प्रस्थितः यथावस्थितेन प्रमाणत्वेऽपि स्वप्रतिपद्यते तत्राह विधानउपन्यासः तत्र हि
स्तावकार्थादिविधेयप्रशंसापेक्षत्वेऽपि नेत्वादिवाक्यत्वं प्रतिपद्यते अत्र पूर्वाऽऽद्युत्तरैकवाक्यभावेनस्तुत्यर्थवादेन पार्थे टी॰
गार्थेन तत्त्वानि विषयाप्रवृत्तेः सकामार्थवत्त्वेन हि महावाक्ये प्रत्ययकेवलान्तरवाक्यस्य स्वार्थकप्रत्ययकत्वमस्तित्वानसंगेः ८
पि वेदितिनत्वे तिवाक्यपदत्वं च संबन्धारापानप्रतिषेधयेवेको गम्यते तथा पुनः स्वार्थेऽपि वेदितिमदहृदयसंबन्धात्पानवि
राद्दृश्यतेति मन्त्रादिकं पदशक्त्याभासमान विग्रहादेः स्वार्थेन प्रमाणमनपरत्वादिदं भवत्येतिवाक्यवदित्याह यद्यपीति अन्यपर
तादपि वाक्याद्दृष्टाभावे स्वार्थो ग्राह्य इत्याह अत्र इदमस्ति तात्पर्यं भूतेऽर्थे प्रत्ययप्रामाण्यमस्तित्वमदादवृत्तिः तथा हीति स्वगुणदे
प्रत्यक्षोक्तिविग्रहादेः सत्त्वात्तेनैवमंशकतेऽत्राहेति विभुरेवार्थविधिवाक्यान्तरवाक्यतयापसिद्धोऽपि विधित्वेवाक्या
र्थवादेषु प्रत्ययः तत्ता भवतार्थे विग्रहादेः न हि षयः प्राप्येऽनाको तर्थः तत्त्वा नवाक्यान विग्रहादिप्रमाणत्वमस्तित्वमाह

वि॰ टी॰ प्रकाशसहितभाट्टचिन्तामणिः

पा भा ६८

चित्रकारादिप्रसिद्धिर्विविधरूपमित्याह लोके इति अधिकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति चिन्तायाः फलमाह क्रमेति एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा मुक्तिफलाच्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे तासामावात्क्रममुक्त्यर्थिनामुपासनेषु प्रवृत्ति र्न स्यात् अतोऽधिकारनिर्णयान्मुक्तिसिद्धिरिति भावः अपशूद्राधिकरणे इति पूर्वोक्तस्य दृष्टान्तसंगतिमाह यथेति एवं देवादीनामधिकार सिद्ध्यर्थं मंत्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ समन्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः अत्रापि शूद्रस्याधिकारेऽस्मिन् तत्त्विषय समन्वयो न दृढीक्रियते इत्यधिकरणत्रयस्य प्रासंगिकत्वाद्धि समन्वयाध्यायसंगतिरेव इति मत्वा पूर्वपक्षे शूद्रस्यापि ब्रह्मज्ञानेऽधिकारः सिद्ध ति सिद्धान्ते तदभाव इति फलं अत्र वेदान्तविचारो विषयः स किं शूद्रमधिकरोति न वेति संभवाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह तत्र शूद्रस्यापीत्या

१ लोकप्रसिद्धिरपि न सति संभवे निरालंबनाध्यवसातुं युक्ता तस्माद् यथाशास्त्रं मंत्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः तत्सा र्थित्वादिसंभवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते शुगस्य तदनादरश्रव णात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ३४ यथा मनुष्याधिकारनियममपोह्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनि यमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशंकां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादि ति तावत्प्राप्तम् अर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात् तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इतिवच्छूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति निषेधाश्रवणात् य
२३ च्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिंगं न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्य ते भवति च लिंगं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति अह हारे त्वा शूद्र तवै
धिकार२ व सह गोभिरस्त्विति विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति

दिना तस्मादनग्नित्वादनवक्लृप्तोऽसमर्थः विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयोगाल्लिंगादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह भवति चेति जानश्रुतिः किल बहुधनान्नदो वा रथेऽचरैकोऽपश्यत्रैव निवेदयन्तमिति तमुवाच ततो रैक्वो विधुरः कन्यार्थिनमिदमुवाच अहेति निपातः खेदार्थः हारेण निष्कहारेण युक्त रथागतमयं हारे त्वा तव गोभिः सह हे शूद्र तवैवास्तु किमनेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति ६८ भावः अर्थित्वादिसंभवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचितास्वाभाविकत्वादित्युपोद्बलितं लिंगादित्याह तस्मादिति ॥

गा१

अदृष्टमेवोपपन्नं चेत्तस्माद्देहांगीकार्य इत्यत्र [illegible] पश्यन्ति अन्तर्हितस्यापि [illegible] विग्रह एव [illegible] किंच कर्मप्रकरणपाठादिप्र
[illegible] यागादेरङ्गत्वेन [illegible] विनाकृ[illegible] किंच [illegible] विग्रहवत्त्वे [illegible] देवतेति भक्तिरप्युक्ते
[illegible] नचाकृतिमात्रं [illegible] किं विग्रहेणेति [illegible] शब्दस्यार्थो [illegible] मन्त्रादि[illegible]
विग्रहेऽङ्गीकार्य इत्याह तेनेति एवं मन्त्रार्थवादमूलकमिति [illegible] विग्रहे मानमित्याह [illegible] प्रमाणान्तरेण सम्भवेदिन
[illegible] व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीति [illegible] मूलमित्याह प्रत्यक्षेति व्यासादयो देवादिप्रत्यक्षभूता [illegible]
[illegible] नमानमतिप्रसङ्गेन दूषयति [illegible] सर्वे [illegible] तथा [illegible]
[illegible] देवतादि [illegible] तस्मात् [illegible] भवति [illegible]
[illegible] व्यासादीनामस्मदादिप्रत्यक्ष [illegible] प्रमाणके [illegible] इति [illegible] न सर्वं [illegible]
[illegible] मन्त्रार्थवादमूलत्वाभावेऽपि देवताविग्रहादिसाधकत्वे प्रत्यक्षादिमूलमपि सम्भवति भवति [illegible] प्रत्यक्षमपि चिरेत
[illegible] प्रत्यक्षं तथा व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं [illegible] इदानीं [illegible] देवा
दिभिः [illegible] सामर्थ्यमिति [illegible] इदानीमिव [illegible] इतरेतराश्रय [illegible]
[illegible] इदानीमिव [illegible] इति जानीत [illegible] विषय [illegible]
[illegible] मनर्थकं स्यात् तस्मात् [illegible] देवादिभिः प्रत्यक्षं [illegible] अपि च स्मरन्ति [illegible] दे
वतासंप्रयोग [illegible] योगाणिमादि [illegible] फलं [illegible] योगा
[illegible] पञ्चात्मके योगगुणे [illegible] प्राप्तस्य योगाग्निम
यं शरीरमिति [illegible] सामर्थ्यं [illegible] तस्मात् [illegible] मूलमिति [illegible]

[illegible] तथाच [illegible] धर्मस्य [illegible]
[illegible] योगसंज्ञा [illegible] देवादिप्रत्यक्ष [illegible] इत्याह अपि चेति [illegible] योग [illegible]
ति [illegible] देवादिप्रत्यक्षमित्याह योगेति [illegible]
[illegible] पञ्चके समुत्थिते [illegible] योगगुणे [illegible] योगाग्निमयं शरीरं [illegible]

मं०२

तामदीयेनसामर्थ्ये २

यज्ञ॰
सू॰
९९

नोर्हि सूत्रस्यानुपलक्षणाभावात्कालत्रैगुण्यमाह शाकल्ये चेत्साहित्या तत्र अतिर्नो मया न्यानि हात्र ममस्येशा ग्रामसादनले सहायनदान देयो
त्रदानादिरगण्णानो मिताऽत्र ग्रयोमा हिनार्थे हरा भूताभाला कृष्णन मया परित्राननयः ते प्रथ ग्रन्थोहेशोग्रसंरूस मुवाच प्रायो महतं किं
नपरश्चैमिनान अत्रैरयतेनः सर्वाकाण्डस्थितेन तत्राथ द्योतिनगाछाति तमग्रमरउवाच कमथ्यनवाकौ विद्या हीनमतेअश्रेस पुगवानगत्री
शकटीनयामदस्थितरैकमिवेन हृचनमास्थैरैकस्य हित्रसिद्धस्य तेनो पुरतिक्रमनाप्यानात्मनसेन यः अस्महरुचनानखिन्नेरानाय
कर्तलिरोनरैकं तानाविद्यावान्अविद्यतीतिहंसानामभिप्रायः कंउअश्रेरितिपदच्छेदः अप्रयोग्यथर्यो तेषांहंसानामनादरवाक्यश्रवण
दस्यानः अगन्नचासाधूद्रश्चैवरैक्राणमचानेहीतिसूत्रान्वयः अतोयमिकार्थंत्वाभेमन्यनन्वितरूपार्थंस्यापरतिन्यायघोतनायो
दिशाह्नः तदाद्वयणनयाश्रुत्वाप्रोद्वयण्न सूद्रः शोकमायमवान् श्रुचावाकर्णीरानाश्रमिहुष्टेवप्रामः श्रुचावाकरणोनरैकागतवानिन्य

साधते चायं सूद्रशब्दोपि कृतविषयेयोजयितेकथमित्यापाते कस्वरथनमेतत्संतेस पुग्वानमिवरैकमान्येममस्माहंसवाक्या नी२
त्रिवृन्ने२ दासनोनाउरिदृश्चत्वलोनानत्रातेः योग्राणस्य सूगमेर्दानाटश्चौरैकः सूद्रशब्देनेन सूत्रचयोवभूवात्मनः परोऽतत्तानस्याऽ
नी३ पनाघेतिगम्यते नाभिसूद्रस्याधिकारात् कथंपुनः सूद्रशब्देन श्रुगमनतोग्रामूअतरस्मचानेनदास्वयणवक्तुवमसिद्धहावश्य
चाऽमिद्धुत्वेऽपुचा वारैकमसिद्धहावेतिसूद्रः श्रवणस्यार्थंसमवान् रूपार्थं सूचासंभवाहश्यतेचायमर्थः सामाद्योधिका
यो त्रिपर्णीगतेश्चात्वत्रवैत्ररथेनलिंगात् ३९ इतश्चनजातिसूद्रोज्ञानश्रुतिः यत्कार्याणेप्रकरणानिरूपणेनत्रिपत्वमसे
चैत्र६ नत्रचैत्ररथेनाभिप्रतारिणात्रिपेणाममभिव्याहाराह्लिङ्गाद्गम्यते उत्तरत्रहिसंवर्गविद्यावाक्यशेषेचैत्ररथिः अभिपतारीत्रिय
सेकोर्मीत अथहशौनकं च कापेयमभिप्रतारिणंच काक्षसेनिपरिविष्यमाणौ ब्रह्मचारीविभिक्षदत्ति चैत्ररथित्वंचाभिप्रता
रिणः कापेययोगात्द्वगतंकापेययोगोहिचैत्ररथस्यावगतः एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्निति समानान्वयानांच
सचेणासमानान्वयायाजकाभवंति तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रियपतिरजायतेति च तत्रपतित्वावगमात्तत्रियत्वमस्याऽवा
तम् तेनेतत्रियेणाभिप्रतारिणासहसमानायां विद्यायामंकीर्तनं ज्ञानश्रुतेरपितत्रियत्वंसूचयति समानानामेवहिप्रायेण
समभिव्याहारोभवति तस्मात्पौत्रायणस्यापि ज्ञानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः अतोनसूद्रस्याधिकारः
यः सूद्रशब्दस्ययौगिकत्वेलिंगमाह त्रिपत्वेति संवर्गविद्यावाक्यशेषे नरमणार्थवादरूपे अस्यतेशुनकस्यापत्यंकपिगोत्रंशुनोर्हित्वाभि ९९
प्रतारीनामसेनासेनापतिस्तेचकक्षसेनस्यापत्यंसेनपरिविष्यमाणौ भोक्तुमुपविष्टौब्रह्मभिक्षितवानित्यर्थः तत्वस्यचैत्ररथित्वेन अन्नमि
तत्प्राह चैत्ररथित्वंचेति एतेनद्विरात्रेणातिछांदोगश्रुतौ एवं चैत्ररथस्यकापेययोगादुक्तमभिप्रतारिणामपि तेषांयाज्यत्वचैत्ररथवंशवत्वं
निश्चीयते राजवंश्यानांहि प्रायेण एते हितंवंश्ययाजकाभवंतीत्यर्थः तत्वस्याभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वेतावताकथंतत्रियत्वंतत्राह तस्मा

96

सूत्राद्बहिरेवेति सूचयति न शूद्रस्याधिकार इत्यादिना आपाततोऽविदितो वेदार्थो येन तस्येत्यर्थः अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदस्तद
ध्ययनापातज्ञानं च वेदार्थविचारे शास्त्रीयसामर्थ्यं तदभावाच्छूद्रस्यार्थित्वादिसंभवमात्रासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः
यद्वाऽध्ययनसंस्कृतेन वेदेन विदितो नाधिगतो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थे प्रविचारेऽधिकारो नास्त्यनधीतवेदस्यापि वेदार्थानुष्ठानाधि
कारेऽध्ययनविधिवैयर्थ्यापातादतः फलपर्यन्तस्य विद्यासाधनेऽश्रवणादिविधिशूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः अधीतवेदार्थज्ञान
वत्त्वरूपस्याध्ययनविधिलभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादित्यध्ययनतत्फलतात्पर्यदं वेदार्थोपलब्धृत्वमित्यादि न्यायस्येति तस्माच्छू

न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावादधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्त्युप
नयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्योपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वाद्यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति
सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् शास्त्रीय
स्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवकॢप्त इति तन्न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्य
नवकॢप्तत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात् यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गं न्याया
भावान्न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति न चात्र न्यायोऽस्ति कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकु
र्यात्तद्विषयत्वान्न सर्वासु विद्यास्वर्थवादस्थत्वात्तु न क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते ॥

द्र इति तच्छूद्रपरामर्शवन्न्यायपूर्वकत्वाद्विद्याविषयोऽप्यस्त्वित्यर्थः पूर्वोक्तं लिङ्गं दूषयति यत्पुनरिति असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसंभ
वमात्रस्य निरस्तत्वादित्यर्थः ननु निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभावेऽपि निषादस्याग्निविद्यादर्शनादेवं शूद्रस्याप्यस्तु शू
द्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति काममिति तद्विषयत्वात्तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः वस्तुतस्तु
विधिवाक्यस्थत्वान्निषादस्थपत्यधिकारसमर्थकः शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवादस्थो नाधिकारं बोधयति असामर्थ्यन्या
यविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासंभवादिति मत्वा [illegible] अर्थवादेति

ब्र॰ भा॰ ९८

97

स्मार्तश्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह श्रवणेति अस्य शूद्रस्येति । पद्युमानं वेदमध्याश्रुवतः सीसलाक्षाभ्यां श्रोत्रद्वयपू
रणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः पद्यु पादयुक्तं संचरिष्णु श्मशानमित्यर्थः शूद्रवति चाधीतिरिति निषेधः सति वेदाध्ययनं दाने नित्यं निषिध्यते शूद्र
स्येति मितं कं तद्दानमस्त्येव पद्युक्तं विदुरादीनां ज्ञानित्वं स्मृतमिति तत्राह येषामिति सिद्धानां सिद्धेरप्युक्तत्वेऽपि साधकैः शूद्रैः कथं
ज्ञानं लब्धमित्यत आह श्रावयेदिति कंपनात् अस्यापि प्रासंगिकत्वमाशंक्याह अवसित इति समाप्तमित्यर्थः काठकं पठन्ति यदि
दमिति सर्वं जगत्प्राणे निःसृतं उद्यतं प्राणाश्चिदात्मनि प्रेरके सति राजति चेष्टते तत्प्राणाख्यकारणमस्ति तद्ब्रह्म विभेत्यस्मादिति

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥ इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्र
तिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते श्रवणप्रतिषेधस्तावत् अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपु
जतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यमिति च अत एवाध्ययनप्र
तिषेधो यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथमश्रुतमधीयीत भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति अत ए
व चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति न शूद्राय मतिं दद्यादिति द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति च येषां पुनः पूर्व
संस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुं ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् श्रावयेच्चतुरो क
वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकारस्मरणात् वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितं कंपना
त् ॥ ३९ ॥ अवसितः प्रासंगिकोऽधिकारविचारः प्रकृतामेवेदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः यदिदं किंच जगत्सर्वं प्रा
ण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति एतद्वाक्यं एजृ कंपने इति धात्वर्थानुगमाल्लक्षिते अस्मिन्वा
क्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते महच्च किंचिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते तत्र कोऽसौ
प्राणः किं तद्भयानकं वज्रमिति प्रतिपत्तौ विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत् प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति प्रसिद्धेरेव चाशनि

भयं तस्मिन्नुद्यते तद्वेदृष्टान्तमाह वज्रमिति यथोद्यते वज्रे भयं तथेत्यर्थः यदेतस्मात्प्राणाद्ब्रह्म निर्विशेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्या
ह य इति ननु प्रसिद्धस्तत्रैकथमिदं वाक्यमस्पष्टं तमित्यत आह एतदिति एजत्यर्थस्य कंपनस्य सूचितत्वात् एजतिपदयुक्तं वाक्यमुदा १॥
हृतमित्यर्थः प्रासंगिकाधिकारचिंतयास्य संगतिर्नास्तीति शांकादेवप्रमितस्त्वेन न्यायेन तत्राप्यद्भुतवाक्यं जीवानुवादत्वमसंक
ल्पनार्थं इत्युक्तं न तथेह प्राणानुवादे प्रतिमानार्थं संभवति प्राणस्यस्वरूपेणाकल्पितस्यैकायोगात् अतः प्राणपाशिपरं वा
क्यमिति प्रसिद्धहृष्टान्तपूर्वपक्षयति प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिरिति ॥ ॥

अत्र शूद्रस्य वेदेऽधिकार एवं सति न शूद्रस्याधिकार इति स्थिते तत्र द्विजातीनामाह संस्कारेति उपनयने वेदग्रहणं तेन शूद्रस्य नास्तीति सर्वं
मतमिदं विद्याग्रहणाङ्गत्वेनोपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परामर्शात् शूद्रस्य तदभावान्न विद्याधिकार इत्युच्यते भाष्ये आदिपदेनाध्य
यनगुरुशुश्रूषादयो गृह्यन्ते तं ह शिष्यमाचार्य उपनीतवानित्यर्थः नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह अधी
अधीहीति उपदिष्टे इत्यादिवाक्यत्रयं वेदपाठगः समन्वयोक्तनिष्ठाः एवं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणा उपपन्नाः तन्निरूपितं तस्मि
वैश्वस्य नीतिनिश्चितमनेन यदुक्तं पदः षट्कुमारपदलक्षणया कार्यः ननु वैश्यानवविद्याः शूद्रस्यानुपनीतस्यैव विद्याभावा
चेति श्रुतेरनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह नानेति नेदमभिप्रायं शूद्रोऽपि तत्र ब्रह्मवाक्ये इति एवं वाक्येऽप्यस्ति
उपनयनार्थमागतानामनुपनयनेनैव विद्यामुपदिष्टवानित्युच्यते अनुपनीयैवोपदेशः आचारस्थापनार्थं

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ३६ इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते
तं होपनिन्ये अधीहि भगव इति होपससाद ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समि
वे३ त्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्ना इति च तान्हानुपनीयैव इति चोपनयनपूर्वकमेव विद्याग्रहणं शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभि वे२
लप्यते शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः इत्येकजातित्वस्मरणेन न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ३६ तदभा
वनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ३७ इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशा
वे। सितुं च प्रववृते नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति श्रुतिलिङ्गात् ॥

इत्यर्थः एकजातिः अनुपनीतः बालकमात्रत्वात् सत्यकामः किल जाबालो मातरमपृच्छत् किंगोत्रो
ऽहमिति तं माता उवाच अहमेतन्न वेद पितृगोत्रं न जानामि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति
सत्यकामो जाबालोऽस्मीति ब्रुवीथा इति स गौतमं गत्वा ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामीति उपेयां भगवन्तमिति
स्थित उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जाबालोऽस्मीति अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावो निर्धारित इत्यर्थः
नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हतीति निर्धार्य समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इत्युपनयने प्रवृत्त इति
इत्यतः सत्यवचनेन ब्राह्मणत्वनिर्धारणात् न शूद्रस्याधिकार इति तदभावेति ॥

ब्र॰
भा॰
९९

बृहदारण्यके वायुरेव व्यष्टिरित्यत्र पुनर्मन्त्रमिति श्रुतस्य ज्ञानयजुष्यपाठेऽपि कस्मात्तत्वमुच्यते नन्वृत्वाम्नातत्वेनैव वायुप्रा
त्तिप्रकरणे समाम्नायादेनमुपक्रमः एवं ज्योतिरिति ये यानामा नमस्कारवाक्यादेर्नाशिल्वके निमित्तमाह यत्तु वाक्यितत्वादिना नतु नाकाठक
वाक्येतेय समन्वितमिति सिद्धं ज्योतिर्दर्शनात् सूत्रेऽपि प्रजापतिर्विद्यावाक्यमाह एषइति परं ज्योतिः श्रुतिम्याः ससंप्रसा
द तदेवेति घटादिविषयावरकतमोनाशकं शारीरमितम्पद्भिः पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुग्राहकः सर्वत्राहसंकोचाघयोगा
त्ती निसमाणरूपतिः ब्रह्मणिनीतात्तत्रात्राग्नत्रात्माप्यदृतपाप्मेति प्रकरणस्यानुग्राहकं परूपसंः तिप्रमेद्दवृत्तानदं
पदमाह प्रसिद्धमेवेत्यादिना पूर्वपक्षस्तु यथाश्लिः सिद्धान्तेब्रह्मताना मुक्ति इति फलं ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिः शब्दस्य

यत्तु वाक्यवितानात् कुचिदस्य तत्वमभिहितं तदपि देवकेतत्रैव प्रकरणे स्वकरणे न परमात्मानमभिधायतो न्यदाते
मितिवाक्यादेरितत्वाभिधानात् प्रकरणाद्यत्र परमात्मलिङ्गत्वान्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र भूताच्च
भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति परमात्मनः प्रस्तुतत्वात् ज्योतिर्दर्शनात् ॐ एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरु
98 पसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते तत्र संशय्यते किं ज्योतिः शब्दं चक्षुर्विषयतमोपहं तेजः किं परं ब्रह्मे १।४
ति किं तावत्प्राप्तं प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिः शब्दमिति कुतः तत्र ज्योतिः शब्दस्य रूढत्वात् ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र हि
शा॰१।२ प्रकरणे ज्योतिः शब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तितः नचेह तद्वत् किंचित्स्वार्थपरित्यागकारणं दृश्यते तथा च नाडीखण्डे श्रू
यते अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो
ज्योतिः शब्दमिति

अस्यापि प्रकृते कृत्वात्कस्यैवोपक्रमस्तमाह ज्योतिरिति तत्र गायत्रीवाक्ये प्रकृतं ब्रह्मपरामर्शकयत्नद्दृष्टसामानाधिकरण्याज्ज्यो
१।२ तिः शब्दस्यार्थत्यागः कृतस्तत्रस्वार्थत्यागे हेतुदर्शनात्स्वेव पदस्यार्थः ज्योतिश्शक्तेरेवग्राहकत्वेनार्चिरादिमार्गस्यत्वे लिङ्गमा
ह तथा चेति तावा एतस्य हृदयस्य नाड्यः इति कण्डिकया नाडीनां रश्मीनां चान्यः संश्लेषमुक्त्वाथ यसे नातेपानं तरथ यत्र का
ले एतन्मरणं यथा स्यात्तथोक्ता मन्त्रिस्रयतदा एतैर्नाडीसंश्लिष्टैर्रश्मिभिरूर्ध्वमनुपविश्य ततिगत्वादित्यं ब्रह्मलोकं वशं भूतं
कतीत्यभिहितं तथैवात्रापि शरीरात्समुत्थाय सत्वा परं ज्योतिरादित्यमुपसंपद्य तद्द्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभिनि ९९
ष्पद्यत इति वक्तव्यं समुत्थायेत्यस्य पदसंनिधानात् ज्योतिः शब्दोऽर्चिरादिमार्गस्यत्वमानादित्यर्थः ॥

नन्वत एव प्राणः प्राणस्याश्रयत्वलिङ्गमाख्यातं नीला अत्रापि सर्वं चेष्टाश्रयदेहत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नाक्षिप्तं पूर्वपक्षाव सरोगतार्थत्वादि त्यत आह वायोरपीति प्रतिष्ठायामिति लब्धा प्राणोवायोर्निमित्तेन जगच्चलतीति प्रसिद्धे अतः स्पष्टब्रह्मलिङ्गं नास्तीति भावः वज्रलिङ्गमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह वायुरिति वायुविशेषः समष्टिः सामान्यं तत्राह इदमिति विशेषणं प्राणेति नानीन्द्रियमेवेति पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुरक्तीति सर्वाश्रय

वायोरेवेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते कथं सर्वमिदं जगत्कंपते वायौ प्राणे प्राणितेयमितिष्ठेजति वायुनिमित्तमेव चमहद्भयानकं वज्र मुद्यमानेवापीति पर्जन्यभावेनवि वर्तमानेविद्युत्स्तनयित्नुवृष्टि वर्णन पर्य वर्तते वायुविशेषादेवेदमन्तत्वं तयापि मृत्युं तत्रवायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिर्वायुः पुनर्मृत्युं जयतीति श्रुतेरिति तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ब्र ह्मैवेदमिति प्रतिपत्तव्यं कुतः पूर्वोत्तरालोचनात् पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे इहैव कथम कस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि पूर्वत्र तावत्तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्ये ति कश्चनेति ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानाज्जगत्सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते प्राण शब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः प्राणस्य प्राणमिति दर्शनात् एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य तथा चो क्तं न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति उत्तरत्रापि भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः स्ववायुकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात् तदेवेहापि सन्निधा नान्महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते वज्रशब्दोऽप्ययं भयहेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः यथा हि वज्र मुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामिति भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तते एवमिदमग्निवायुसूर्यादि कं जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तत इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरं भीषास्माद्वातः

स्मा२ पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते ब्रह्मज्ञानाद्धि स्तत्वप्राप्तिः तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति मन्त्रवर्णात्

यत्त्वग्निलिङ्गवाक्यभेदकप्रकरणकैर्वायुकमित्यादि पूर्वेणादिना अयुक्तं स्वप्रकाशात्तद्वात्मेतित्रमाना ... कोपिलोकोक्तास्यवेचप वक्तावायुः सोऽग्निलिङ्गमाचष्टे एजयितृत्वमिति सवायुकस्य सर्वस्य कंपनश्रवणादपि प्राणः परमात्मैवेत्यर्थः अग्निवज्रं कं यामित्यांशकाणोण इत्याह वज्रशब्द इति ॥

नामादिकर्तृत्वेन ब्रह्मलिङ्गं जीवस्य नास्तीति शङ्कते नन्विति अनेन जीवेनात्मनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन कर्तृत्वश्रवणात्साक्षा
ब्र॰ दृष्टोऽस्मादिति परिहरति बाढमिति यद्योक्तं स्रष्टृलिङ्गं नास्तीति तत्राह कामेति नहि जीवकर्तृत्वमत्राह कामेति नहि स्रष्टृ
भा॰ कि तत्राह आकाशेति तस्यैव साधकं हेतुं विवावः अत्राकाशपदस्य ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धवत्कृत्य तत्र संशयादिप्रवृत्तेः फलमादि
१२ तिन पौनरुक्त्यमिति भावः सम्प्रसन्नाभेदेन अर्थान्तरत्वं प्रकृतम् आत्मेति नन्वकस्माद्ब्रह्मवत्त्वमाह पायमिति वि
ज्ञानेऽवृद्धिः तन्नयत्नत्यागः समर्थात्प्रतिरेकार्थाप्रमाणबुद्धिः अमिश्र इत्यर्थः हृतेवज्ञानावभेदमाह भूतस्यति इति प्रकृष्टः
प्राप्तिरर्थः उभयोर्लिङ्गयोर्दर्शनात्संशयमाह नन्विति एवं नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो जीवस्तत्प्रवृत्ते प्राप्तेना

ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति बाढं ब्रह्माभेदस्त्विह विवक्षितः नामरूपनिर्वहणाभिधानादे
व स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति नतु मन्तरा तद्ब्रह्म इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि आकाशस्तल्लिङ्गादित
त्येवायं प्रपञ्चः सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ४२ व्यपदेशादित्यनुवर्तते बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके कतम आत्मेति योऽयं विज्ञा
नमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः इत्युपक्रम्य महान्प्रपञ्चः कृतः तत्किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानप
रं वाक्यमुत असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः किं तावत्प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरमिति कुतः उप
99 क्रमोपसंहाराभ्याम् उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात् उपसंहारे च स वा एष महानज आत्मा यो
ऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः पर
मेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरं कस्मात् सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशा
त् सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमिति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति

त्मना सम्परिष्वक्त इति अभिन्नयोरपि जीवात्मनोर्भेदोक्तिर्वैयधिकरण्यबाधिकभेदोक्तिसंभवादित्याक्षेपसंगतिः पूर्वपक्षे कर्मकर्तृजी
वस्तुतिः सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभिन्नस्य परमात्मनः स्तुत्यैकस्य प्रमितिरिति फलं बुद्धान्तो जाग्रदव १२
स्था आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेर्जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्त इति परमेश्वरेणादिना वाक्यस्य जीवत्वा
वकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्यात्मनः प्रोक्तिर्न संगता स्यात् अतो ज्ञाताज्ञातत्वसंनिपाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयम्
पूर्ववाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति सिद्धान्ततात्पर्यम् ॥ ॥

श्रुतेर्मार्गस्थस्तेषां परस्माकमममक्तिस्पष्टं वा सर्वमिति प्रामेसिद्धान्तयति एवमिति व्याख्यान्तेनोपक्रान्ते मन्त्रास्तैर्वाक्यज्योतिः शब्देन व्याख्येयरति
ज्योतिर्वाक्ये नैकवाक्यतामप्येवं नक्रमेकरणानुसारेण तेनात्मसृष्ट्यादिकल्पनावाक्यभेदकत्वान्तिः श्रुतिर्वाक्यमिति भावः अशरीरत्वफललिङ्गाच्च ब्रह्मैवे
त्युक्तं तेन सर्वं प्रमाह अशरीरमिति न च स्वर्गप्राप्यकर्मणामशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिषस्य ब्रह्मत्वमत इति परामर्शेनाश
रीरत्वनिश्चयादित्याह परमिति पूर्वोक्त लिङ्गं निरूपयति पतितिति नाडीखण्डे दृष्टोदाहरणसकलस्य प्रायत्यप्रामिरुक्तासन्नमोक्षइतियुक्ता सर्वोक्तिः अ
न्त्यप्राप्यत्वाच्च निर्गुणविद्यायां मार्गस्य [illegible] सकलनपादनं केवलात्मत्वात् अस्मान्तरूपेसान्तरक्तत्वपरं ज्योतिस्तदेवोपसंप
पद्येत्यामे ब्रह्म परमेव ब्रह्म ज्योतिः शब्देन कस्मादर्शनात् तस्याहि प्रकरणेन चकथाने नानुवृत्तिर्दृश्यते यच्चात्मापहतपाप्मत्वादि
पाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादौ तत्कृतेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानादेतत्तेवं वेदमृतोऽनुव्याख्यास्यामीति चान्तसंस्था
नाद्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति चाशरीरतायै ज्योतिः संपत्तेरस्यामिधानात् न चाभावाद्यन्यत्राशरीरत्वानुपपत्तेः प
रं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इति च विशेषणात् यत्तु तन्मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति न चास्यात्यन्तिकोऽमोक्षात्मनुक्ताभ्रित
त्वेनात् न ह्यात्यन्तिकोऽमोक्षोगन्तुक्तो गतिदेशनिवृत्तिमतः आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ४१ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्व
हिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूयते तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे
भूतपरिग्रहो युक्त आकाशशब्दस्य तस्मिन्रूढत्वात् नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात्
स्रष्टृत्वादेश्चास्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणादित्येवं प्राप्ते इदमुच्यते परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति कस्मादर्थान्तरत्वा
दिव्यपदेशात् तद्यदन्तरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभव
ति सर्वस्यैव विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति अनेन जीवेना
त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् ॥ निर्वहणं ता २
ग्नत्वादित्याद्यारोपमिति भावः आकाशोऽत्र परमेशान्तो दोषमनुवदन्ति आकाश इति यथोपक्रममत्वात् ज्योतिः श्रुतिवाधस्त्वाका
शोपक्रमादुत्साहितः इत्याशङ्कते दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति भूतेति भूतमेवाकाशशब्दवाच्यत्वात् [illegible] नामरूपत्वेनाका
शस्त्वलिङ्गमाह त्वतेन तत्कर्तृता भावमुत्तरदत्ते [illegible] द्वितीयमवगम्यते इति पक्षति साध्यस्थितेति वै नामेति प्रसिद्धलिङ्गसाका
शात्विति [illegible] नामनेकलिङ्गगुणात्मत्वाद्यो युक्तः [illegible] सर्वावकाशप्रदत्वात्
शेऽत्यादिमिति सिद्धान्तयति परमेवेत्यादिना नामरूपे [illegible] इत्यस्मिन् [illegible] युक्तमित्यर्थः ॥

सां
भा
१६

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथानेकाममतेषु तत्त्वकारणं वक्ताराणां वेदितव्यत्रियं वेदप्रकृतिपुरुषं परं ॥ अस्मिन्नाद्यधिकरणत्रयमेव तम
धिकरणेन संगतिवर्णनमनुवदति अशेति महत्तास्त्रैवेन प्रधानस्य वैदिकशास्त्रप्रमाणेनोपर्थ: इदं तत्त्वाधिकरणोनिरूपणमा
सत्त्वेनच प्रतिपादनेन अशब्दमिति वेदान्तवाक्यानिप्रमाणसम्बन्धिते अधुना प्रधानस्य शास्त्रत्वमसिद्धमित्याशंक्य निरूप्यते इमानेवपरा इति
तेनाशास्त्रत्वनिरूपणेन अयमिति वेदान्तवाक्यानां समन्वयोदृष्टो हेतोमन्त्रोक्तस्य प्रयोजनत्विवरणादिकरणात्रयमस्तेषां अत्रानुमानपदे विष
यः तत्किं प्रधानस्य वेदप्रवेशोऽनभ्युपगतमेवेति स्मृतिप्रकरणे प्राप्तं सर्वमप्रसिद्धं प्रसह्य प्रतिपादनमप्रधानत्वमनुमानिक एतद्व्याकं

मनुमानिकमप्येकेषामिति चेत् शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ अस्य विषयसन्निरूपयन् गोलत्वमाह
तत्त्वोदयमयत इति तत्त्वं प्रधानस्यापि समानमित्याशंक्य तादृशां न निराकृतमेतत्तेनो शास्त्रमिति गतिसामा
न्यबोधेनवाक्यानां अत्र कारणत्वादेव प्रतिपद्यते न प्रधानकारणत्वावेदनं प्रतिपादनेन तेन तेन प्रत्ययेन इदानीमवशि
ष्टमाशंक्यते यदुक्तं प्रधानस्याशास्त्रत्वं तदसिद्धं कासुचिच्छाखासु प्रधानसमर्पकाणां शास्त्राणामुपलभ्यमानत्वात् प्र
धानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते तेषां वचनेषां शा
नामन्यपरत्वं प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमव्याकुलीभवेत् अतस्तेषामन्यपरत्वं
दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते
काठके हि पठ्यते महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इति तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्म
तिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भ
वात् स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसि
द्धिभ्य इति चेत् नैतदेवं न ह्येतत्काठकं वाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरं ॥ २०८

परमप्रसिद्धं प्रधानमप्रामितिमिति शङ्कयति आनुमानिकमिति अपि शब्दाद्युक्ताश्च यो कारणमप्रमाणशब्दत्वादुपेक्षते तत्र च यत
था च यस्य प्रधानस्य वैदिकत्वेन कारणत्वाद्गुण एव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलेसिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति
विवेकः पूर्वविचारत्वात् अधिकरणेनाक्षेपसङ्गतिर्बोध्यस्मान्तक्रमहद्भ्यामव्यक्तपाठः प्रधानपर शाह स्मर्तारोऽपि प्र
सलेतयोरसम्भवेनाह शब्दादीति प्रधानस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वेकान्तानिमितमाह तस्यैवेति अनामैकामि मायो
क्तमितिवः प्रकृतिश्चात्महकाशोऽस्यैतः यदव्यक्तं तत्प्रकृतिकमितिमायः ततोऽत्रस्य कारणमितिमतन्तनिरितिभावः

पुरुषः शारीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वारयति नन्विति यस्मादित्यादिना देहस्यैव देहत्वाभिमाने निषेधायोपात्तस्वरूपो जीव एव प्राज्ञस्वरूपः परमेश्वरो
यः अन्वारूढो निश्चितस्तस्येतरेतराध्यासात्संबन्धः बुद्ध्याद्युपाधिसंबन्धाद्ध्यायतीव चलतीव चलतीवेत्यस्य निर्विक्रियाशून्यत्वमुक्तम्
संसारित्वाभावमित्याह यतइति उपक्रमेऽप्युपसंहारवाक्येऽपि केवलविवक्षितमित्याह नेत्यादि व्याचष्टे योयमिति प्रकृतोपन्यासस्य तत्त्व
मध्ये शुद्धिहानेरेकापरत्वाज्जीवलिङ्गत्वमित्याह यतो नन्विति श्रोत्रान्तराभ्यामसंसारित्वमात्मन इत्याह यदनूद्येति कामादिविवे

नन्वपुरुषः शारीरः स्यात्तस्यैवेदं तन्त्वाद्यध्यात्मं वेदनप्रसङ्गेऽस्ति तत्रापि चैतन्यसंभवात् अतः परमेश्वरः सर्वज्ञत्वलक्षणायामस्
यानित्यसविशेषात्मतत्त्वान्वयेशारीरआत्मा प्राज्ञेनात्मनेत्युक्त्वा तस्मात्प्राज्ञो जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति तत्रापि
शारीरो जीवः स्यात्तच्छरीरस्याभिव्यक्तत्वात्सुषुप्त्यवस्थायां तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते
यद्यप्यत्र देहमध्ये शारीरलिङ्गं तथापि तत्स्वभावासंसारित्वं प्रमः उपक्रमे तावद्योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारित्व
रूपं विवक्षितं किं तर्हि असंसारित्वरूपं ब्रह्मस्वरूपमेव कर्तुं विवक्षति यतो ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमादिना पुनर्ग्रन्थप्रवृ
त्तिः संसारधर्मनिराकरणायास्त्येवेति तथापि यथोपक्रमे मध्ये च संसारित्वमेतावदवगम्यते तथोपसंहारेऽपि यो विज्ञान
मयः प्राणेष्विति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः य
स्य सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स एव आत्मा प्राचीमपि दिशं प्रत्यपिप्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठितः यतो न बुद्ध्या
द्यवस्थायामध्यासेनावस्थावत्त्वमसंसारित्वं विवक्षति किं तर्हि अवस्थाद्वयं तत्त्वमसंसारित्वं च रूपमत्र दर्शयतीति यदनूद्य वि
मोक्षायैव ब्रूहीति पदे पदे पृच्छति यज्ञानन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति पदे पदे प्रतिवक्ति अनन्वागतं पुण्येनान
न्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवतीति च तस्मादसंसारित्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्त
व्यम् पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥ इतश्चासंसारित्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यं यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असं
सारित्वप्रतिपादनपराः संसारित्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्येवं जातीय
का असंसारित्वभावप्रतिपादनाः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्येवं जातीयकाः संसारित्वभावप्रतिषे
धनास्तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमा
ध्यायस्य तृतीयः पादः भवतीति चेति तस्मादुक्तिः तस्माद्दृश्यते इत्येवोक्त्वा तेनावस्थात्रयेण न त्वागतोऽस्पृष्टो भवति असङ्गत्वात् सुषुप्तभाव
व्यासेन न चपुण्यपापाभ्यामस्पृष्टो भवतीति इत्यसङ्गस्वरूपोऽसंसारी शोकातीतः तस्माद्धृदयस्यैव सर्वे शोका इति प्रत्युक्तं वाक्यस्य प्रसा

का॰ भा॰ १४ शरीरस्य प्रकृतत्वेऽप्यव्यक्तपदेन प्रधानेन ग्रहणमित्याशंक्याह तत्रायमेवेति एवं प्रकरणप्राप्तिं विना शरीरस्य परिशेषवशात्तत्त्वान्नयति तत्रेन्द्रि
येभ्यादिना अर्थानां स्वस्वं मनसि किं शब्दं कार्यं वासयत्यत्वसूपपादयति अर्थाइति स्वस्वैर्निग्रहणं यत्रैश्च बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां ग्रहत्वं विष
याधीनमस्तीति विषयेषु तेषामकिंचित्करत्वान्नतो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठा अतिग्रहा विषयाः श्रुतिप्रसिद्धा इत्यर्थः एवं केवलमनसस्त्वं श्रेष्ठात् भिन्नाय नन्तान
रत्वे नेति भावः सविकल्पकत्वान्मनसः निर्विकल्पनिश्चयात्मिका बुद्धिरात्मशब्दप्राप्तस्य बुद्धेः परः प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः हिरण्य
गर्भभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टिबुद्धिः महानित्याह अन्यवेति मननशक्तिरूपिणी भाविनिश्चयः ब्रह्मा आत्मा भोगापवर्गौ

तत्रायमेवेंद्रियादयः सर्वे प्राणरथरूपककल्पनायां महदात्मभावेन प्रकृतास्तेषामेवेह परिग्रहोऽत्र प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरि
हाराय तत्रेन्द्रिय मनोबुद्ध्योस्तावत्स्वरूपेण समानत्वात्तथापि अर्थानां ग्राह्यत्वे विषयाणां इन्द्रियद्वयगोचरत्वेन निर्दिष्टा
ते तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वमिन्द्रियेभ्यः परत्वमिन्द्रियाणां ग्रहत्वे विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धे विषयेभ्यश्च मनः
परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धिप्रारूढो भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पतीति बुद्ध्यात्मनाम
हान्परोयः स आत्मा नरथिनि विष्ठितिरथित्वेनोपलिप्तः आत्मशब्दाद्योग्यभोगोपकरणमपरत्वोपपत्तेः महत्त्वं चा
स्य सामित्वादुपपन्नमथवा मनोमहानिति ये सा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः प्रज्ञासंविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते
तिस्स्ते: योब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इति श्रुतेः प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वे बुद्धी
नां परा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीतापि हिरण्यगर्भस्य व्यष्टिभ्यः पृथगिहोपदिश्यते तस्या अप्यस्मदीय
भ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेण तेनेति पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं परमा
र्थतः परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमप
ददिदर्शयिषया समनुक्रमन् परिशिष्यमाणेनेहान्तेनाव्यक्तपदेन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते ॥

अयः तात्कालिकनिश्चयः कौशिकशक्तिः निजमननशक्तिः त्रैकाल्यनिश्चयः संविद्धि ध्वनिका चिद्भ्रमस्तान्नसर्वार्थग्राहिणी
समष्टिबुद्धिरित्यर्थः हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह य इति तत्प्रकृतात्मकथमुच्यते तदङ्गीकारे प्रधानेन किम
पराद्धमित्यत आह सा चेति हिरण्यगर्भस्य व्यष्टिबुद्धिभेदेनोपादानं ततोऽभेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः नहि स्वपराधीनो हि १४
परिशिष्टाव्यक्तेनेत्याह एतस्मिन्निति अतो व्यक्तपदपरिशिष्टमाह तदेवमिति तेषु सर्वेषु षडंपदार्थेष्वित्यर्थः परि
शेषस्य फलमाह इतराणीति वेदाय मे वा निःशेषः दर्शयति चेति तत्र भागे व्याख्यातः ॥

201

ननु यथा तन्मात्रप्रत्यभिज्ञानाद्दैहिकत्वमित्यत आह नयुयेति ननु यद्यप्रत्यभिज्ञापकत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायतनस्य तत्राकायैतिकत्व

हादसतिनियामकेनार्थविशेषपौरित्यत आह सचेति रूढा तद्दीतिस्वार्थाकाङ्क्षि: किं लौकिकीत्यालौकिकी वा नाद्य इत्याह नचेति दि

वेर्थप्रमाह यानिति अरूपसंकेतानामानादिवेदार्थवेदार्थनिर्णायकेन: शुमतेविचित्रतादिमर्थः एतत्स्यानेकप्रमप्रत्यभिज्ञयोः

क्रमिकार्थः स्यानेएवेति तत्राह नचक्रमेति स्यानानत्वपप्रत्यभिज्ञानस्यांकायामसती मनन्वयात्तानेया मासेना तद्रूपस्यतद्

पविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञानेसनीयर्थः पूर्वेतात्तरूपार्थप्रस्यानेतेहरूद्रतानेसतितस्यपौनो लौकिकद्दष्टान्तमाह नहीति प्रकृतेनो

क्तिविरुद्धतानमिज्ञार्थकायकरणं शरीरत्वान्यत्वमत्यत आह एकत्वाभेति शरीरमेवरूपके एतदर्थसारूप्यमविस्पष्टशरीररूप

नह्यत्र पारंपर्यस्थितिप्रसिद्धत्वेनैकत्वं तादृशं प्रधानेनाद्यंप्रत्यभिज्ञायते एतन्मात्रं प्रत्यभिज्ञामितिप्रत्यभिज्ञायते सचैन शब्दो

यत्क्रमयत्क्रमितिसिद्धौ भोक्तृत्वाद्यस्यमिच्छुपिस देश सहदेवेह वपद्युत्पन्ने तत्राप्येकं लिप्सिद्धः यान्तप्रधानवादिनाकृति:

मानेषामेवपारिभाषिकीमनीनवेदार्थनिरूपणकारणभावप्रतिपद्यते नचक्रमसाक्षसामान्यानुमानार्थप्रतिपत्ति

र्भवमस्तितद्रूपप्रत्यभिज्ञाने नह्यस्यानेकपयत्रप्रसिद्धमनुमेयावयवेति प्रकरणनिरूपणप्रपञ्चात्रतत्परत्वेक

स्थितप्रधानेऽसलीयते शरीररूपकविन्यस्तत्वदीनेः शरीरे शवरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देनप्रत्यद्यते कुतः प्रकरण

परिशेषाच्च नयाह्यनेनवातेनोपलब्धाश्मशरीरादीनांवतिरथादिरूपकत्वमिदर्शयति आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरं

रथमेवतुबुद्धिंतुसारथिंविद्धिमनःप्रग्रहमेवच इन्द्रियाणिहयानाहुर्विषयांस्तेषुगोचरान्आत्मेन्द्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्या

हुर्मनीषिण इतीन्द्रियादिभिर्बद्धस्यैतेःसंसारमधिगच्छति संयतेन्द्रियत्वेन: पारंविष्णो:परमंपदमाप्नोतीतिदर्शयि

त्वा किंतदध्वनःपारंविष्णोःपरमंपदमित्यपेक्षायां इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा

महान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरिति ॥

कश्चित्पूर्वोक्तेनसहसंबन्धाकांक्षायांमिन्द्रियादीनांपूर्वस्यानप्रतिपन्नस्याव्यक्तमध्यस्थेनावाक्यार्थेनग्रहणंप्रधानस्यवैदिकत्वमितिसङ्ग्रा

द्यः स्यात्तत्र: किमितितत्कथंमायांकश्चोनकमस्यप्रकरणस्यानुग्रहेणावक्तव्यमित्याह कुत इत्यादिना तदुभयंविद्य

त्वाति नयाहीति रूपकत्वमिः कारणकल्पनात्प्रयत्नोऽयमानुग्राह्यमिदर्शयितिविवेकीनदमनसेन्द्रियवशास्यविषयमवि

षयमायाभावकर्षति यदविवेकीतदामनेदुराबोहानायनेयतीतिमनः प्रग्रहेणेशकेनेन्द्रियगोचरानात्मागत्वानुप

तस्थितात्मनोभोगमसमवान्किंरथादिनमनतआह आत्मेति आत्मादेरःदेहादिसंबन्धस्यतथाभोक्तृत्वेनतस्तेत्यसंगत्वादिन

विष्णोःपरमंपदमित्यस्यामाकांक्षायांतेभ्यएवइन्द्रियेभ्यईक्षणादिभ्यःपरत्वेनपरमात्मानमध्वनःपारं

शंकोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे उक्तमेतदित्यादिना कार्यकारणयोरभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारोऽपि लक्ष्यत इत्यर्थः गोभिर्विकारैः पयोभिः मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति यावत् श्रीञ्पाके इति धातोर्लिङि मध्यमपुरुषैकवचनमेतत् अव्यक्तात्मकार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह श्रूयते हीति तर्हि प्रागवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीदित्युक्तिलब्धमर्थः बीजरूपशक्तिः संस्कारत एव स्वयमपसिद्धान्तशंकोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे अथवेत्यादिना तदिदं देवं सतिमत्त्वमशक्तिप्रागवस्थाभ्युपगमे सति ईश्वरैक

परि१ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् उक्तमेतत्प्रकरणशेषाव्यक्तशब्देन प्रधानमिति इदमिदानीमाशंकते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य यावता स्थूलत्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति प्रत उत्तरमुच्यते सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारंभकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति श्रुतिश्च तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति इदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति तदधीनत्वादर्थवत् ३ अत्राह यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापद्येत अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति अत्रोच्यते यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसंजयेम तदा प्रधानकारणवादं परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जग

साः२ तोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा सा चावश्याभ्युपगन्तव्या अर्थवती हि सा न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् अविद्यात्मिका

स्थिता तन्नियमेनर्मीकाराप्रसिद्धो नेत्याह अबोध्यत इत्यादिना कूटस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिध्यर्थमविद्यास्वीकारे मुक्ते वे धमुक्तिभवस्था शंमसिद्धा सीकार्यं स्यादू मुक्तानामिति यद्यप्यन्यत्कि सांप्रकार्योत्पत्तिर्न वस्तुत्प्रसक्तानांश्वनर्वैधा पत्तिरित्यर्थः तेषां परकल्पितसत्त्वं सत्त्वं प्रधानाद्भेदस्तदर्पमाह अविद्यात्मिकेत्यादिना मायामयी प्रसिद्धमायोपमिता लोके

किंच अस्मात्मैकत्वपरे ग्रंथे भेदवादिनां प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह शरीरेत्यादिना भोगो वेदनाकारकत्वं यस्येति तात्पर्यं

शरीरेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्याविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसार
मोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा चैष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशत इ
त्यनेनात्मवाचकशब्दाः सूक्ष्मास्सूक्ष्मदर्शिभिरित्येतेन वस्तुतत्त्वमस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं
दर्शयति । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आ म्रा। ४
त्मनीति । एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत् । वागादीन्द्रियव्यापारं मनस्युपसंहृत्य मनोमात्रेणावति
ष्ठेत मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दाभिधेयायां बुद्धावध्यवसायस्वभा
वायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्यग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् । महान्तं चात्मा
नं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचना
यां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥

गतत्त्वेयत्त्वज्ञानहेतुयोगविधयो लिंगानि संतीत्याह तथा चेत्यादिना । अत्रापि समानपरिपाकत्वाद्वा नामित्रद्वि
तीयाध्यायस्थं दृष्टव्यमिति द्रष्टव्यं च ॥

वा॰
मा॰
१९

अवान्तरपदवत्त्वात्मकं तत्सविशेषत्वेनाप्युत्तरत्रैव शंकते आम्नातस्येति एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकांक्षयैकसंबन्धाद्वाक्
यत्वमेकवाक्यता तत्र समन्वयस्य प्रमाणाभावात् अर्थबोधः किमप्याधत्ते नेति तां विना व्यर्थबोधः किं तस्मादित्यत आह नहीति शरीरस्य
द्वैतरूपत्वात्स्थूलत्वेन प्रकृते तत्स्वरूपस्य प्रकृतस्य भूतत्वस्य लक्षणावाक्यपदेन ग्रहणासम्भवादिस्यर्थः अन्यैकवाक्यतेयमत आह नचे
ति ततः किमत आह तत्रेति साकांक्षत्वाद्वाक्यैकवाक्यत्वस्य निग्रहत्वेन शारीरद्वयस्य वाक्यपदेन ग्राह्यसाकांक्षायास्तत्वत्त्वादिति
भावः अन्नात्मनिष्क्रान्तः श्रुतिः तदर्थसूक्ष्ममेव वाक्यात्त्विति ग्राह्यत्वस्य सूक्ष्मत्वेनात्मभेदेनाग्रहो तस्य दुःखायनात्मत्वस्य दृष्टदोषात्

आम्नातस्यार्थप्रतिपत्तिप्रभवाभ्यामाम्नातस्यार्थं तु योऽर्थं आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति तेन तदव्यक्तत्वा
तस्येति चेन्न एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः नहीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्यमाने किंचिदर्थं प्रतिपादय
तः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात् न चाकांक्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति तत्राविशिष्टायां शारीरद्वयस्य ग्राह्य
त्वाकांक्षायां यथाकांक्षं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति कुत आम्नातार्थस्य प्रतिपत्तिः नचैव
मंतव्यं दुःशोधनत्वात्स्थूलस्यैव शारीरस्याव्यक्तपदेन ग्रहणं सूक्ष्मस्य तु सुशोधनत्वात्तस्य ग्रहणं यत्तेनैव दुःशोधमिति
नैकस्यचिद्धि वस्तुनः शोधनविधिप्रतिपत्तिर्विद्यात्वमस्ति अननुनिर्दिष्टत्वात् किं तर्हि वेद्यः परमं पदमितीदमि
हविवक्षितं तथाहि इन्द्रियेभ्यः परत्वेनार्थानुक्रम्य परं किंचित्तस्मात् सर्वमपि तन्मात्रिकनिराकरणेन प्रत्यक्ष
तामात्मानं किंचित्प्राप्नुते ज्ञेयत्वावचनाच्च ४ ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमि
ति वदद्भिः नहि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति ॥

दिनालक्षणादिवदनात्मत्वं च वैराग्यायोः स्थूलभक्त्यादिविशेषणं शंकते नचेति दृष्टादृष्टान्तरमयस्मिंस्तस्य भावस्तत्वेनेत्यर्थः हे
यमिति यत इति वैराग्याय स्त्रीषु स्तन विवक्षितं तास्विधभावा किंत्वेवमेव पदे विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमे
वाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः किंच सूक्ष्मस्य लिंगात्तः पातित्वं इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणं न पृथग्वाव्यक्तपदेन शारीरपदाभ्यां ग्र
हणमुपेयमित्याह सर्वथेति स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा ग्रहणेऽपीत्यर्थः तथात्वात्मेति सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः अत्राव्यक्तेऽप्यथा
नेनेत्यत्राह नेत्यर्थः सत्त्वं ज्ञेयत्वेति सत्त्वादिगुणरूपात्प्रधानात्पुरुषस्यान्तरं भेदः स ज्ञातव्यः इत्यर्थः नहि शक्यमिति च वद १९

[illegible]

मव्यक्तप्रभवत्वान्महतो यदीहे हिरण्यगर्भबुद्धिर्महत्त्वं तदा तु जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तम्॥

जीवभेदोपाधित्वेनापि साक्षीकार्येत्याह महानात्मबुद्धिरिति कुतो बुद्ध्युपाधिभेदाज्जीवाः इव हूतिरविद्यायामुक्तिमप्याह नेदं तदि ति आकाशहेतुत्वादाकाशः तन्नैव नित्यत्वाभावादत्र विविक्तः कल्पितत्वान्माययेति भेदः इदानीमविद्यायाः आत्मभेदात्मनाप्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह अव्यक्तेति तस्य महतः परत्वं कथमित्यत आह तदिदमिति यद्बुद्धिर्महान्तदा तद्धेतुत्वात्परत्वमित्यन्वयः प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्रत्वाद्गुणार्थः प्रतिबिम्बपरत्वमाह यदा त्विति देहे तस्य दृश्यत इति अविद्येति अव्यक्तस्य परत्वे

महानात्मबुद्धिर्यस्यास्तत्स्वरूपशक्तिवो परिहिताः शेषत्वेऽसंसारिणो जीवाः तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः क्वचिदक्षरशब्दितमक्षरात्परतः पर इति श्रुतेः क्वचिन्माययेति सूचितं मा यां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति मन्त्रवर्णात अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् तदिदमह तः परमव्यक्तमित्युक्तं अविद्याप्रभवत्वात् सर्वावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संसारः सुव्यवहारः सन्ततो वर्तते तदाव्यक्तमह तः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारे शारीरपरिकल्पयते तस्यापि शारीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवा भेदोपचाराद्व्यक्तशब्देन ग्रहणमिन्द्रियादीनां तु शब्दैरेव ग्रहणात् परिशिष्टत्वाच्छरीरस्य अन्ये तु वर्णयन्ति द्वि विधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च स्थूलं यदिदमुपलभ्यते सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते तदन्तरा प्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननि रूपणाभ्यामिति तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथत्वेन कीर्तितमिह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्म स्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वं यथार्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति तैस्तु तदुक्तं अव्यक्तविशेषाणां शरीरद्वयस्यापि रथत्वेन संकीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरि तर शिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शारीरमिह गृह्यतेन पुनः स्थूलमपीति ॥

पिशरीरस्य किंतावत्तदाह तदेवेति तदिन्द्रियादीनामपाव्यक्ताभेदाद्व्यक्तत्वं परत्वं च किमिति नोच्यते तत्राह स्थूलस्यापि शरीरस्य तद्विकारत्वात्तदभेदाद्व्यक्तत्वं परत्वं च किमिति नोच्यते तत्राह सूक्ष्मशरीरं ति सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्व्याख्यानमुत्थापयति अन्ये त्विति पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मावयवाः स्थूलदेहारम्भकाः सूक्ष्मशरीरं प्रतिजीवं लिङ्गस्यायत्वेन नियतमस्तीति वदन्ते देहान्तरप्राप्तौ तेन पुष्कलग्रहणमिति पञ्चकमित्यर्थः कथं तस्याह तो जो वाममव्यक्तमित्याशङ्क्य द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे तदधीनत्वादिति अर्थवदिति सूत्रमाहत्यान्तमाह यथेति तद्व्याख्यानं दूषयति

पू. मी. ९१

प्रयत्नेनोद्भूताऽपूर्वा भवति तत्रानाख्यातेति हेत्वभावः सम्बन्धरूपानवरत्वं स्वर्गादेः तु मतिविरहितस्य तन्वेदेहान्तरेऽपि तत्र तद्विनेयस्य पापोत्पन्नत्वम्
यत्नतन्त्रे नैमित्तिकं तस्य नित्यत्वं कर्मणो नरत्वं यमात् इति तत्र नमयतीति लोके दृष्टविरोधात् तस्य तत्र तत्कालान्तरे
त्रिकालमस्य कवाचन चित्तैकत्वेन यावत् स्वरूपानुपपत्तेः संभावनाः यथाक्रमेण त्रिधा प्रयोजनं तेन स्वर्गसुखादेरर्थः इतरेतरानि अदृष्टवशा
मीति तस्यैवाकोऽत्र जीवमात्रस्य पुनरिति समपि यथा च मरणं मित्राद्विवक्षातो विषयभूत्तरेण पञ्चाद्वितीयः वाक्यार्थत्वं प्रयोजनात्
ताप्यपयाभवति तथा च स्वामीति प्रतिज्ञानमाह ऐन्द्रियमिति चाचकत्वं दृश्यमानमिति मात्र यथेति कृतमुपासनं तत्र प्राधान्य
तत्र तावत्तन्मपि स्वरूपमपेक्षितस्य आगमः त्रिविधा तथा यत्ता मित्र त्रिविषयः पञ्चः रोगं प्रति विधि किन्नाम तत्त्वमितीति
केनायमनीति चेत् कृतत्वं यावद्भावशिष्टस्य तयोर्द्वयोरप्येकवचनादि शक्तिर्जीवविषयः प्रश्नः अन्यत्र धर्मोऽ न्यत्राधर्मा
कृताः । तत्तत्तत् अन्यत्र भवतो न च सम्प्रयुज्यमानं नमयत्यस्मिन् इष्टे निपरमात्मविषयः प्रति तत्र तन्मपि लोकादित्वं प्रतिनियमाद्वाचनसे
यादृच्छिकात्प्रवर्तीयेत् यथाचैतत्परं विषयं तत्तद्देवताविशेषगुणप्रसङ्गान्नावत्तते यथा च सर्वगतत्वमात्मा भवति गोत
मयो निमित्तप्रपत्ते स्वरीयत्वादर्थदेहिनः स्वरूपमन्येन तु संयोगविषय कर्मणः यथा आत्ममिति सर्वदिग्जीवविषयं तत्रा
यते भिन्नये तेनाविष्टत्तिस्थितादित्व तु प्रयोजनस्य स्वात्मविषयं तेन प्रधानविषयः प्रश्नोऽत्र पृष्ठे लाघवान्नुपपन्नमनीय ततश्च
ति अत्रात्र योगमात्मविषयः प्रश्नोऽयं प्रेतेविधि किन्नामत्तु यस्तेनिकिं सपवाद्यमसन्त्र धर्मो द्रव्याणां गुणेति पुनरुक्तं
२८ यत्ने किं वाचितो योगमपूर्वः प्रश्नस्याप्यर्थं इति किं वा नः सप्तार्थं प्रश्नः पुनरुक्तमनर्थक्यप्रसङ्गात् तथा मात्मविषयः
प्रश्नये चैकतापत्तेः त्रिविषयस्यात्मविषयस्य हा चैवप्रश्नाविमलोनव तत्त्वेन यावत्प्रश्नोपयुक्तात्वाविति अथात्मयोगमपूर्वः
प्रश्नः तथान्तरं सम्बन्धेन तन्त्रेण यथैवं वरप्रधानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः एवं प्रश्नव्यतिरेकेण पि प्रधानोपमा
सकल्पनायामदोषः स्यादिति त्रयाणां तेनैव वयमित्यवरप्रधानव्यतिरेकेण प्रश्नैक विकल्पयामः वाक्योपक्रमसामर्थ्या
त् वरप्रदानोपक्रमादिमत्त्वेन विकल्पः संवादरूपाचाक्षुप्रवृत्तिमात्रसमासः कथं त्रीन्नानसते प्रश्नः किल नचिकेत
सेपित्रा प्रहितायत्रीन्वरान्दत्तेन चिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेणापितुः सौमनस्यं वव्रे द्वितीयेनाग्निविद्यां तृतीय
काऽयतनर्थवे त्वयाऽऽत्मनोऽपमानः प्रश्नयतः अतोन प्रधानप्रश्नमिति योजना उक्तार्थसंक्रमात् क्षिपति अत्रादेति
एकप्रश्नः द्रोमप्रश्नावितिपरत्वप्रयोग फलितं प्रश्नानि किंचान इति सममर्थेतास्मिः अत्र पक्षद्वये पि किमिमर्थः प्रश्नोऽतस्त्रास
गतिः प्रेतप्रधानमात्मा तत्त्वसिद्धिरिति पूर्ववादाह सपक्ष्यादिना प्रश्नकापन्नमादाय सिद्धान्तमाह अत्रोच्यत इति यत
प्रधानसिद्धिः स्यादिति दोषः चतुर्थप्रश्नकल्पने वरत्रित्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विरोधाति वरेणादिना वरप्रदानमुप

204

नकेवलं भेदश्रुतिविरोधित्वेन प्रधानस्याचेतनत्वे निरीक्षणं किं तर्हि सोपासनयापि समाधिशास्त्रेष्वपीत्याह कश्चिच्चेति तान्विधाय
वेदपद्धतिपदजनस्तानागमत्वमाश्रितं तेषु नमस्तोत्रत्वमाह नवानुपदिष्टमिति उपदिष्टं हितानफलवदिति तानुपायांनि
ष्पत्स्येयापदेशयोगादनुक्रम्य चतानाननपदेशनफलवत्तानागमत्वासिद्धिरित्यर्थः फलितमाह तस्मादिति सांख्यैः
सफलतानागमत्वावचनाचेत्यर्थः ननु प्रारीरस्यापीत्येतत्वानुमेः कथमिद्धस्तां तत्राह अस्माकमिति अस्मन्मतेविस्ता
कश्चिद विभक्तिविशेषप्रमयेण पानं तेषामितिच स्मरेति तदिदमिहाद्यमंतेषां तेनोयनेनदमात्रेय व्यकृश होनेहामुक्तं
तानत्वमनुपासितवावे तिवाकमस्ति ननानुपदिष्टपदार्थत्वानेप्रकृपायोमिति निशाकं प्रतिपन्नं तस्मादपिनाव्यक्तशब्देन
प्रधानमभिधीयते अस्माकं तु रूपकन्यासशरीररागदन्नमत्र रोतनविशेषेव परमंपदं दर्शयितमपसमासहन्व
यं वदतीतिचेन्न प्राज्ञोहि प्रकरणात् ॥ अत्र दमात्मोतेषनानवनादिस्त्रीमिदं क एष्यतेषु तत्राव्यक्तशब्दो हि तस्य
५५ प्रधानस्य तेषां नवचनं अशब्दमस्पर्शरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगंधवच्च यत्नादानेन मह तः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्यु
मुखात्प्रमुच्यत इति अत्रहियादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं
तस्मात्प्रधानमेवेदं तेषु चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति अत्रब्रूमः नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं प्राज्ञो हीह परमात्मा
निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते कुतः प्रकरणात् प्राज्ञस्य हि प्रकरणं वितनं वर्तते पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा
गतिरित्यादिनिर्देशात् एषसर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेनतस्यैव तत्र वाकादरतणात् यच्छेद्वा नदृ
६५ ङ्मनसी प्राज्ञ इति च तेज्ञानायैव वाग्यादिसंयमस्य विहितत्वान्मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च नहि प्रधानमात्रं निचाय्य
मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः सर्वेषु वेदान्ते
षु प्राज्ञस्यैवात्मनो शब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते तस्मान्न प्रधानस्यात्रेतेषामव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं त्रयाणामेव चैव
मुपन्यासः प्रश्नश्च ६ त्रयाणामेव चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते तद्विषय एव च प्रश्नः नान्यस्य प्रश्नः उपन्यासो वा
त्वोपदेष्टो कस्यैव तेयन्नानदृशीनार्थं मध्यकपदेन शरीरादिपरार्थपुरुषः स्यार्थः साधारणशब्दमात्रत्व प्रधानस्याभ्युपेत्यास्मि
लिंगप्रमाणानुमानिरूपकामानादिनिताप्यर्थविरोधं किमाशंकानिषेधति वदतीति चेद्धि तु अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमि
त्यन्वयः स्पष्टमन्यत् किं चात्र कठवल्लीषु प्रधानस्य प्रश्नात्तरयोरमन्वात्त्रयाणामित्याह त्रयाणामिति मन्त्राननचकेन

प्रकृतप्रश्नयोः प्रश्नस्य चाधिलिङ्गेन दृष्टस्य जीवस्य देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिनानादुःखस्य सिद्धिरित्याह अन्यं वरमित्यादिना पुत्रादिकं हस्तीहिरण्यादिके
पि विषयांस्तदौत्सुक्यमात्मज्ञानाच्च चालयितुमनेकप्रकारविवेकेनाहमिति नः निश्चयत्वान्न दास्यन्नधुनायमात्मज्ञोऽप्यस्तु नैव प्रश्न इति भोग
पवर्गयोर्भेदं तत्प्रतिपादनाय दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञातेति नचिकेताः प्रेयः श्रेयसं स्वरूपं दर्शितं किं विषूचीरवि
रुद्धफले विद्याकर्मणी विद्याविद्ययोरर्थयोः विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतस्त्वां कामा बहवोऽपि कामाः प्रत्यूहाय समयादीनामा
नालोलुपन्त नालोलुपन्त लोभं चेतः कृतवन्तः इति प्रश्नार्थं तत्त्वमात्मज्ञानं विना इदं भवतो नचिकेतः इष्टमिति तत्त्वविज्ञानसत्त्वार्थः
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मा प्रसंसस्तनातिसृजैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल तदैनं मृत्युरुव
तिः श्रेयस विभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलो
लुपन्त इति प्रशस्य अथ पश्चादविद्याग्रस्तानामनुद्वाच न इदं ग्रहवमनुप्रविष्टमहादिना इह तेह प्रशंसा अथ आत्मपाया
भिमानं देवं मत्वा यो येद्दर्शं शोकेन हन्तीति तेनापि श्रेयो वप्राकृतोऽसि भेदपवेदविचित्तितं इति समयते यत्स्थानिमि
त्तावप्रशंसामहतो मन्यतोः अमपदं न नचिकेता यदिदं विहायधारास्तेन तन्त्यमेवमुक्तमपहितपिण अयस्थानपव
स्मात्मवीयप्रशंसा प्रशंसितामानस्याशेषप्रशंसन्त्यपि च प्रश्नमिन्दनुकम्पामस्य च यदपि निधनपश्च कामा यावेल वाप्य
मक्तेन तद्धर्षानदीयस्यैव विशेषस्य प्रवक्तुं कृतसमानत्वात् पूर्वं श्रद्धिदेहदिव्यतितिक्षया तमेनातित्वप्रश्न
रजनन्तस्यैवाप्रशंसितत्वं कृतस्य तमिति यावदविद्यानिवर्तते तावद्भूमोदितो वरन्तं जीवन्मुक्तो जीवन्तं च तनित्वं नेन
विद्यत्तेन प्राप्तपवन्तत्वमप्रीतिं च मानप्रयाप्नुते न चाविद्यावत्वे तदुपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति यथा क
श्चित्तं तमसि पतितो कोऽपि रज्जुत्वमहिमयमानस्ततो भीतो वेपमानः पलायते तेनापरोऽयं पाशमन्य मे ध्रीः नायमहिरय
रज्जुरेवेति स च तदुपगमादिकृतं भयमुत्सृजेत् तदुपशुपलायनं च न तु रज्जुरिकालेन दृष्टपगमकाले च वस्तुनः क
श्चिद्विशेषः स्यात् तथैवपतदपि दृष्टव्यं तमस्तु तन्नायते म्रियते वेत्येवमादि यद्यपि भवतान्तिनवप्रश्नप्रतिवचनं तद्व
विद्याकल्पितं जीवमात्रभेदापेक्षया चोपजनितत्वं एकत्वेऽपि यान्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायश्च वक्ष्याय्यतो मातिरिक्ता
इयं प्रशंसा प्रश्नभेदपदेन तत्तदस्माद यत्सम्बन्धेति यत्संबद्धेन स्ततिलक्षणवानुत्तमः प्रविहायपथग्रामहेवोऽस्यापयेत इन्नवसरेत्ल
ति: कृतवस्यादिनार्थः तस्मादिति प्रश्नप्रभेदाभावादित्यर्थः प्रश्नवाक्यान्तः सादृश्यमावात्मप्रभेदत्वं केनिरप्यति पति
मादिना यौमारिश्रयस्य जीवस्य ब्रह्मत्वेकप्रमितमप्राद यावदिति अविद्यानाशाज्ञानत्वं ब्रह्मत्वे चेदावा वकमतिश्चवस्या

का० भा० २८

205

ननु द्वितीयपक्षे जीवविषयत्वे तदीयो ब्रह्मविरोधितिरस्कार्यभेदः द्वित्वत्वात् तथामिति प्रतिबन्धकस्यान्तरीयत्वे किं लिङ्गान्तरीयत्वान्तरविशेषवत्
तीयत्वं वरस्यान्ये: एवं वा केवलमेव लिङ्गान्तरं न युक्तमित्याह तत्रेति मध्यगतधर्मान्तरं लिङ्गमन्यथा प्रत्यगेव जीवेश्वरयोर्भेदात्सत्यभेद
सिद्धे र्धीकारणत्वेन युक्तः इत्याशङ्क्य ननु सत्यादिना केवलत्वाद्यगत्वाद्युक्तं केवलं यथा तत्त्वमभेदः स्वभेदः किं तु प्रमावाक्ययोः सामर्थ्याभावा
द्भीत्याह प्रमाणत्वेति मद्गतभेदोऽसिद्ध इति पदेऽदृष्टेति नेत्यादिना किं च स्वप्रकाशे जन्मादिनिषेधे न जीवस्य स्वरूपं स्वतन्त्रमस्त्येवं क्वचिस्
चपलत्वमाह इदं चानन्तेति न विशेषवाक्ये जीवो विरुद्धो न स्वरूपमनयुक्तं सत्यमिति भाष्यादिपूर्वकः तस्माद्विषयाज्जीवस्य प्रामाण्यं जन्मादिनिषेधेन

येयं प्रमेत इति कारणत्वमेव वरं तत्त्वानीति लिङ्गमत्र नव्यपक्षमन्यत्र धर्मादिमत्वेन प्रसज्यते: प्रत्यक्षप्रमाणेन न तत्त्वं विरुद्धं तथा निरेके
एवेति प्रत्यक्षं कस्य नामनिर्वाच्यत्वेन ननु प्रत्यक्षमभेदादृष्टं प्रत्यक्षं न भवति तस्मदिति सर्वेऽपि प्रत्यक्षा जीवविशिष्टाः येषां प्रतेस्मिन्तृष्णो
र्निर्वाच्यतीति विचित्रसत्त्वा ज्ञानजीवस्यैव धर्मादिधर्मो न तत्त्वा ज्ञानं न धर्मादिरिति प्रत्यक्षसमस्तेति प्रत्यक्षत्वं धर्मतत्त्वात्तत्त्वार्थसिद्धं
दिति प्रत्यक्षमस्तीति प्रत्यक्षत्वाच्च न समानान्तरे तेन प्रत्यक्षं हि तन्मात्रं विषयत्वात्तु न सर्वथा तीन वस्तु विषयत्वात्तस्मा
न्न भिन्नाभावात्सत्यभेदः न सर्वदेहेषु प्रत्यक्षान्तं कर्मणि मिति चेत् न जीवस्य यन्त्रप्रमेयत्वानुपपत्तेः भेदस्यापि सत्यभे
दस्याप्रत्यक्षत्वे जीवः प्रमाणत्वात् ननु न च प्रमित इति न जन्मादौ तस्य विरुद्धत्वात् इति चान्यत्र धर्मादिमत्त्वस्य प्रत्यक्षत्व
निवर्तते न नामत्वेन विषयत्वेन सत्यभिन्नभिन्नत्वात् प्रतिबन्धेन प्रतिपाद्यमानं वस्तुतोऽस्य भेदस्य प्रत्यक्षेण भेदं दर्शयति स
तिरिक्तत्वेन प्रतिपन्नो भाव एव निर्भेदत्वात् न जन्मादयः श्रुतीरत्र प्रमाणं कार्यं न भवति तत्र प्रमेयत्वस्य तथा प्रत्यक्षसिद्धत्वा
न्यदि तावद्वेदो येन कारणप्रत्यक्षमिदं हि विभुमात्मानं न स्वतन्त्रं नश्यति किं तस्य प्रत्यक्षमितरदृष्टं जीवस्य नश्वरत्वं विशेष
णस्य मननेन तत्त्वतः केवलं दर्शयति तस्य मानं जीवस्य इति दर्शयति प्रत्यक्षत्वान्न प्रत्यक्षं केवलं तदिति वेदान्तसिद्धान्तः
तथाप्येवं तन्त्रस्य तत्त्वज्ञानस्य विनिवृत्तिः प्रत्यक्षः समस्तमात्मेतिवत् तत्त्वमेव परमेश्वरो जीवस्य तत्त्वमभेदं दर्शयति तथा

स्वरूपमनिर्वचनीयत्वं किं च जीवो ब्रह्मणो भिन्नः सोऽत्र देहेन जन्मविषयत्वात् तत्त्वमेवमिति प्रत्यक्षेण तत्त्वमेवेति श्रुतेर्विशेषेण तस्मादेव
तेर प्रमाणाप्रत्यक्षेत्यनुमानं न भिन्नं तस्य इदं तेन प्रत्यक्षेण कर्तव्यमात्मनः कर्तृत्वमेव विशिष्टं तत्तु इति विशेषमाह ज्ञानेति किं चाभेद
मुक्तस्य भेदस्यानिर्वचनीयत्वं न भेदस्य वस्तुत्वमाह तथेति इदं देहेनैव तत्त्वमिदं न तस्य प्रत्येयत्वं सिद्धं वेदे कर्मस्य प्रत्यक्षेण
ज्ञानेन विभिन्नाभेदं प्रत्यक्षमभेदं दर्शयन्नन्यथा प्रमाणाभावादिति समस्तप्रयोजनं स्वतन्त्रं तस्य: किं च जीवस्य प्रत्यक्षेण तत्र दृश्य
त्वात् भिन्न इत्यनुमानं चेतनाश्रयत्वेन भेदो नास्ति तत्र इति सिद्धः ॥

प्रत्यक्षविरुद्धत्वमर्थस्य विशेषप्रमाणविषयत्वमिति दृष्टान्ततः

च४

विभुत्व३

स्या
भा
१९

ग्रन्थायनं विद्गणोति नास्मृचाविषेयेति अविवेकेनेत्यर्थः विषयाणां भोगः गुणामिश्रान्मत्यतिरयकाः सिद्धान्तयति एवंआसर
ति मायादावपि साधारणात्मत्राङ्गिशेषार्थग्रहोनग्रकः विशेषग्रहे नो सकरणादेरभावादिति हेतुमाह आय दृष्टान्तमाचष्टे च
मसवदिति सर्वत्रैतामि विगुणा वापि गुणरसत्रयावर्मांशकमाह मत्रमिति चतुर्विधमेवेति जगत्गुणोऽजलेदग्नोऽद्रिलत्

नाप्रेदं विषयाणां सत्वेनो प्रधानस्य सत्वादि गुणामिश्रा विवेकनयाम्प्रसरति अमः पुनः अजः पुरुषः उभयविवेकता
नोविरतो जहातिभोक्तृनिमक भोगां कृतभोगापवर्गां परिनिश्चलतिमत्वानाद्यर्थः तस्मात्तु लिङ्गे वप्रधानादिक
ल्पना कापिलानामिति एवं प्राप्ते सूत्रः कालेन मंत्रेण कृतिमन्वर्थामत्यवादस्यशकामाप्रपिते नहयं मंत्रः स्वातंत्र्य
णाकेविदपिवादे समर्थयितम्स्वरूपेन सर्वत्राविधियाकर्याविकल्पनयाजानादिम पादनोपपत्तेः माय्येवादपवेद
मिमेनइतिविशेषावधारणकारणाभावात् चमसवत् यथायकोविलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइत्यस्मिन्मंत्रे स्वातंत्र्येण
नामासौ चमसोमिप्रेतइति न शक्यते नित्यथापितु सर्वत्रापियथा कश्चिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः एवमिहाप्यविशे
षोजामेकामित्यस्यमंत्रस्य नास्मिन्मंत्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुं तत्रविदं तच्छिरएषर्वागिबलश्च
मसऊर्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषात् चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येत्यत्र ब्रूमः ज्योतिरुप
क्रमात्तुतथाह्यधीयतएके ९ परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिः प्रमुखा तेजोवन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृति
भूतेयमजा प्रतिपत्तव्या तु शब्दोवधारणार्थः भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा कस्मात्तथा
ह्येके शाखिनस्तेजोवन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति यदग्नेरोहितंरूपंतेजस
स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति तान्येवेह तेजोवन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते रोहितादिशब्दसामान्यात् रोहितादी
नां च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात् भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यते

यस्तेनार्थः स्वस्यान्काकृतोनग्राह्येति शंकते कस्मादिति श्रुतेः श्रुतेनवादर्थस्य ग्रहो युक्तः सजातीयान्मृलानपेक्ष्याशेया
द् तथाहीति याखिन स्वरो गोः किञ्चलोहितादिशब्देरपि मूलत्वाभ्यामस्यावधानात् नवरं जनोपत्वादिगु
णात्मवरितासत्वादिगुणलक्षणत्वमाह रोहितादीनां चेति ननु श्रावितवेणुशाखितस्य मंत्रस्य निर्णयः कथमित्य
तआह असन्दिग्धेनेति सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति भावः १९

अत्राजापदं विषयः तत्किं प्रधानपरं मायापरं वेति रूढ्यर्थसंभवासंशये पूर्वत्राव्यक्तशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञापनात् ॥८॥ टी०

कल्पितभेदान्यथा भेदकल्पनेत्याह न तस्येति परमात्मनः स्वकार्यजाततया न स्यैवैषम्यमनात्मत्वं न तत्तोपवर्णितं भी वायोगादि तिभावः श्रौतो व्यक्तशब्दो न सांख्यसाधारणत्वागोचरः वैदिकशब्दत्वान्महच्छब्दवदित्याह महद्वदिति सत्तैवाचष्टे यथेत्यादिना वचोकाशादिशब्दा सिवाश्याकाशादेर्मनोनरसाधारणत्वेन सांख्यसाधारणत्वासिद्धेः साध्यस्यापि तत्वादिति मन्तव्यं सत्ता मात्रे सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकवृत्ताविमर्शः आत्मायाप्रतिज्ञान्य प्रयोगमनमत्वा नञोच्यते तमसः परस्ता दित्यादिनाशोकात्यमसः परस्तादिस्य श्रुतमहच्छब्दः सांख्यतत्त्वमभिधत्ते इतिसंबन्धः अधिकरणार्थमुपसंहरति अत इति चमसवदविशेषात् सत्र त्रिगुणात्वादिविशेषेणा ज्ञाप्यमभिधत्ते इति प्रत्युदाहरणेन स्वैवपदयति पुनरपीति पूर्वपक्षे

तत्सूत्रमुक्ताश्रितीवपरमात्मकृत्यानापधानकल्पनायां न तु वरस्य लक्षणप्रमाणप्रतिवचनमिति वैषम्यं महद्वच्च पक्षमहद्वत्ते रात्रेः सत्तामात्रेपि प्रथमजेप्यश्रुते तत्मेव वैदिकेपि प्रयोगे गोमिथ्यवेद्ये हेत्वात्मा महान्परः महान्त वि भुमात्माने वेदात्मेनपुरुषं महान्तमित्येवमादौ आत्मशब्दप्रयोगाद्विश्वेश्वरः तथा व्यक्तशब्दोपि न वैदिके प्रयो गे प्रधानमभिधातुमर्हति अन्यत्रानुमानिकस्याप्रकृतत्वं चमसवदविशेषात् पुनरपि प्रधानवाद्याशंकते प्रधानस्यापि श्रुतिमत्वमाह कस्यांचिच्छाखायां अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य इति अत्रादिमत्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दैः रजः सत्त्वतमांस्यभिधीयंते लोहितं रजः रंजनात्मकत्वात् शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात् कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात् तेषां साम्यावस्थावयव धर्मैरुपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति न जायत इत्यजा मूलप्रकृतिरित्यभ्युपगमात् नन्वजाशब्दः छागायां रूढः वाच्यार्थकृतिरिह नाश्रयितुं शक्या विद्याप्रकरणत्वाच्च बह्वीः प्रजाः त्रैगुण्यान्विता जनयतीति तां प्रकृतिमजः एकः

पुरुषः साम्यमन्त्रस्थितिः सिद्धान्ते न शास्त्रिरिति सर्वेव प्रकृत्वं रागद्वेषत्वादियुक्तेषु लोहितादिशब्दैरजाशब्दादि गुणान्भेः पदेकत्वस्याभिधान सिद्धि ... तेषां सत्त्वादीनामेव विकल्पं प्रधानलाभः तत्राह तेषामिति अवयवाः प्रधानस्य रजआदयस्तेषां धर्माः रंजकत्वादयः तेनि मित्ते लोहितादि शब्दैः प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा गुणभेदात्प्रधानलाभ इति भावः तत्राकाशादियोजयति नेति तद्विद्याप्रमपद्दशाकृत्येन शा खे प्रधानमुक्तमिति कृत्स्नमभावात् जागत्या प्रयत्नं त्वाह चादिति अजाशब्दितप्रकृतिस्वरूपभेदस्तत्र प्रधानस्य कृते नन्विति कृत्स्नभावात् महदादयः तेषां सावद्वंद्वमोहः

सिद्धेत्याह सर्वेषामादिना प्रजायन्त इति प्रजाः महदादयः

प्रसवधर्मि सि इत्यत्र आह भेदानामिति कल्पनोपदेशो यद्यान्ते आचष्टे महदिति तच्चैतत्सम्यगुक्तं नित्यानेन प्रधानं तद्देशस्य व्याप्तिता
प्रक च कार्याणां च परिमाणात् समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य तत्वादिति सिद्धिरिति तद्भावादिति प्रसिद्धम
मा तानुपदर्शयत्याह तु यथा प्रतिज्ञानं प्रधानस्य तत्वस्य साधितत्वात् प्रकृतिरव्यक्तं प्रधानं ब्रह्म अक्षरं क्षेत्रं तमः प्रसिद्धं महदादयश्च
११ ३१४ गुणाः तैर्यथा प्रकृतिरुच्यते प्रधानमिति तस्मात् दृश्यते प्रधानमिति सिद्धं तत्संग्रहः इत्यस्य पंचवक्त्रपाद्यः सांख्यानां परमर्षि
गोवेतियावत् केवलं निःश्रेयसं तस्य पंचपदार्थानां विद्यापिकाः प्रधानमित्यभावः क्वचित् प्रकृतिरिति पंचमं तत्वं श्रुतानाम्
एव भावास्तत्वेष्टेन तत्त्वमित्यत्र प्रकाश्यन्ते तत्संख्यानमनेन संख्यायते प्रकृतिरिति पश्यति पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः

भेदस्तु प्रतिविभिन्नः सिद्धान्तानुकल्पितो न पारमार्थिकः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा इति श्रु
तिभ्यः स एव अद्वितीयः यथा हि समासमस्तु नाम पुनर्वाचस्पत्येऽपि तुल्यलोकादीनां चानन्तानां संगृहीतत्वमिति एवं तत्त्वानीयं
कं कस्पते एवमिदमनन्तानामानन्त्यं तत्त्वं कल्प्यते तत्रानन्तस्य तस्मात् विशेषस्तेनाविशेषस्तत्वसमासम्य तत्संग्रहं
विनानाभावादतिरिक्तानि ॥ एवं पदार्थतत्त्वानामतोऽनन्तरमस्मात् समासात्तत्त्वाः समानतां तदाश्रयाः सम्यग्भेदा पंचविंशतिराख्याता
अप्रतिष्ठितः तमेवमनन्तस्य आत्मानं विहाय समस्तानां समस्तमित्यस्मिन्नेतेषां च पंचविंशतिः तत्त्वसमासविषया अपरा एव समा
श्रुयते पंचविंशतितत्त्वानां तेषां च पंचविंशतिः संपद्यते तथा पंचविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः मोक्षयोगात् संशयोऽत्र
नास्ति तत्त्वानि सांख्ये संक्षेपतो मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्र
कृतिर्न विकृतिः पुरुषः इति तथा अनिमित्तापि पंचविंशतितत्त्वानि समस्तानि प्रसिद्धानि पंचविंशतितत्त्वान्युपसंहृ
त्य समुत्पन्नः कृतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां तन्त्वं तस्मात्संग्रहादविशेषानादीनां कृतिमत्त्वं समाप्तं तत्त्वसमासे
इदानीं एवमिमाद्याः कर्तृत्वं एवं प्रमाणवत्त्वं चाज्ञात्वा तत्त्वानां सांख्यं तत्संख्याः पंचवर्गाः पंचवर्णाः चत्वारः तत्रैवं
तत्त्वाः कारणमव्यक्तमाहुः तत्कार्यं महदादिसंज्ञं तत्त्वं परमेव तन्नम्रं तत्र समस्तमस्य तत्त्वस्यानन्तं नाहं तेन इमम् तत्त्वमिति तत्र इत्थं
वेदेषु तत्त्वं पंचविंशतिः पंचतत्त्वैश्च एतेः पंचतन्मात्रपंचविंशतितत्त्वप्रतीतिः तत्त्वानां कर्मात्मा योगधर्मः कार्या
तत्त्वानि यावद्यथा इति तत्प्रकृति तद्भावात् प्रकृतिः प्रधानं च कस्य प्रधानं न महदादिनां दर्शकत्वात् अविकृतिः कस्य विकारो न भव ११
तीत्यर्थः महदहंकारः पंचतन्मात्राणि प्रकृतयः तत्र महत् प्रधानस्य विकृतिरहंकारस्य प्रकृतिः अहंकारस्तामसः पंचतन्मा
त्राणां शब्दादीनां प्रकृतिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां पंच तन्मात्राणि पंचानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः
चक्षुरादीनामेकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात् पुरुषस्तु नित्यः
निराकारः कार्यः सर्वतो व्यापकत्वात् अस्य प्रकृतिविकृतिभावं ... मिति प्रसिद्धत्वादित्येवमिति ॥

यथा स्फाटिको लोहितादिना प्रधानगुणस्य [illegible] मायाप्रकाशानन्दहृदय [illegible] तथेति सखाद्वौ किं सरूपं वेतिविम
र्शे तेन सर्वादिना [illegible] प्रविष्टाः संतः तेन देवस्यात्मभूता [illegible] परलेशमायासत्वादिगुण
वती ब्रह्मणः [illegible] मायायाएकत्वेपि [illegible] जीवोपाधीनां [illegible] विद्या [illegible] भेदाद्वौ [illegible]
तेनाभिव्यक्तेनाम [illegible] तदूपत्वेन [illegible] किमकानुमानं [illegible]
ति नामेति मायायायोरितादिरूपत्वेनैक [illegible] तस्मादिति विषयः [illegible]
तथैव अपि ब्रह्मवादिनो वदंतिकिंकारणं [illegible] किं [illegible] मितिपारमेष ४१२
र्थः श्लोकः समस्तजगद्विधायि [illegible]
तिष्ठतेकरतिचन [illegible] तदेवदेवी
[illegible] सर्वविकारविषयाणां [illegible]
कथं पुनर्नतेजीवब्रह्मणोः [illegible] नचतेजीवब्रह्मणोः [illegible]
[illegible] संभवतीति [illegible] कल्पनोपदेशमात्र [illegible] विरोधः १ नायमन्यादृशेतिनिमि
[illegible] यथाहि
[illegible] लौकिकः [illegible]
लोकेपरेण [illegible] जनयति मृ
[illegible] तत्तथे
[illegible] पा
दः पारमार्थिकः परमात्मेति [illegible] प्रतिपादयिषं [illegible] ॥१॥
[illegible] प्रतिपादके
[illegible] कथमिति किं तेनाव [illegible] नना
[illegible] नचेति जा
[illegible] लौकिका [illegible] कल्पनेति [illegible]
[illegible] नचेदमिति [illegible]
[illegible] तिति ॥

नैमित्तिकत्वप्रयोगात् एकपदत्वमित्यादि प्रयोगसूत्रे चेति आनन्ततायां पंचानां पंचजनानां देवविशेषाणां पंचत्वप्रथमावयवस्य मीमांस्य
हणम् त्रयोषः देवतानां कर्माणि पंचत्वे वद्विधत्वं तस्मात् इत्येवं प्रमिहस्य प्रमाणाधारस्य सिद्धत्वात् कल्पयोमिति यज्ञमानो नि:
श्रुतसमासस्य कि मिलत आह समस्ततां चेति आहवनीये स्थानं इत्यादौ पंचकत्वाग्रहणं मन्त्रविधानमित्येतदविनीति सिद्धेति
तिभावः जनपंचकस्य कंपंचकानां पंचकं द्वितीयमितिमिच कहृदयं न स्याद पंचवेति ग्रहणं नेपन्तराथे: किं वासमासपदेपि
किंपंचवशहृदयोः पंचजनयोः परस्परान्वयः किं तान्तयोः पुरुजनैरन्वयः प्रधानपंचवाविशिष्टैर्जनैर परस्परपंचजनस्यान्वयः का
यस्मात् नचपंचसंख्याया इतिविशेषणमन्वयः अनन्वयेत आह उपसर्जनस्येति अप्रधानानां सर्वैषां प्रधानेन विशेषणेनावान्व
योवाक्यः गुणानां परस्परान्वयो वा का भेदाभावाद् इत्यर्थः द्वितीयदशायां संख्या प्रतीतिः स्यात् नचपंचविंशतिसंख्याप्रतीतिः स्व
१।१ प्रयोगे तत्रैव पंचानां पंचजनानामिति कपदैकस्यैव पंचविभक्तित्वात् समस्तता चत्वारो पंचपंचेति नचपंच
पंचकहृदयग्रहणं पंचवपंचेति नचपंचसंख्यायाकस्याः पंचसंख्यायाविशेषणापंचपंचकादृति उपसर्जनस्य विशेष
णत्वासंभवात् तत्वापन्नपंचसंख्याकाजनापवगः पंचसंख्याविशेषणमानः पंचविंशतिः प्रतीयते यथा पंचपंच
पूलाइतिपंचविंशतिपूलाः प्रतीयन्ते तद्वत् नेति द्वन्द्वः पुरुषपंचपूली समाहारासमासाभिप्रायत्वात् नेति समासाभेदा
कांक्षायां पंचपंचपूला इति विशेषणात् इतः पंचजनानां इत्यादितपवभेदापादानात् नेति असत्त्वाभेदाकांक्षायां पंचपंच
जना इति विशेषणीभवेत् भवत्पीतं विशेषणं पंचसंख्यायाः एव भवेत् तद्वचोक्तो दोषः तस्मात् पंचपंचजना इति नपं
चविंशतिनत्वाभिप्रायं अतिरेकाचनपंचविंशतिनत्वाभिप्रायं अतिरेकोऽपि भवत्यात्माकांक्षायां पंचविंशतिसंख्या
याः आत्मानं वहिः प्रतिष्ठा प्रमाणावनेति निर्दिष्टः यस्मिन्निति समासितवितस्य तमेव मन्त्रआत्मानमित्यात्मत्वेनान्वय
प्रणेन आत्मा च चेतनः पुरुषः पंचविंशतावन्तर्गतपवे तितनसेवाधारत्वमाधेयत्वं प्रतने अर्थान्तरपरिग्रहेतत्व
तीयमन्यापयति नवेति पंचवविशिष्टैषपंचत्वान्तरान्वयेति विशेषणीभूतपंचत्वे पिपंचत्वान्वयात् पंचविंशतित्वप्रतीतिरि
त्यर्थः दृष्टान्तैरप्रपरिहरति नेति द्वन्द्व इति पंचानां पूलानां समाहारः संख्यापूर्वो द्विगुरिति समासविहितं तत्रैव द्वि
गोरिति स्त्रीत्वेङीपो विधानात् समाहारप्रतीतेः समाहारः कृतीयाकांक्षायां समायपंचेति पदान्तरान्वयप्रयुक्तः पंचजनाः स्य
त्त्रीवत्त्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतेः जनानां चादित्यपवर्पंचत्वे पादानात्स्याकांक्षायां असत्त्वान् पंचेति पदान्तरान्वेति
आकांक्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः भेदो विशेषणं नत्वजनानां निराकांक्षत्वेपि तद्विशेषणीभूतपंचत्वानि कांक्षाकांक्षायां
पंचत्वान्तरं विशेषणीभवति माषाकृते भवत्पीति नोपसर्जनस्यापन्नानां त्वेनान्वयः किं त्वप्रधानेनैवेति नोपसर्जनस्य
विशेषणत्वमिति परिहरति तत्रेति पवनानामावादितिस्याकांक्षायां अतिरेकाचेतिस्याचष्टे अतिरेकाचेत्यादिना अतिरेकः आ

नानानमिगुमिन्यनखाह नैमाक्षिनिपंचसप्तपंचसमापाशगोपेनसंचकापाहनमापमिस्मामाकेत्रनानान्नेविवदितमिनर्थः यद्यपिता
नकर्मेदूषिपुद्वयासतानकरणान्नेकमेकरणान्नेचपंचकहृयेति पंचनन्माजासंपंचसुसूत्रयहूनितंचनथापिपस्मिन्निमासनखाका
पासवहृयगाके: सत्वसनत्नमोमसदहंकारा: पंचकर्तव्याः मनसत्नारिमनानिपंचास्मिनपंचकहृयेमिथोनुसूनेनरपंजक्याहूनय
मैनानतीसर्थः मालिमनसाह येनेति धर्मेणेत्यर्थः नदेवस्कृदइति नदीति महतसंप्याघामवांतरसंख्याः प्रविशंतियथाहवहिनोस
ममर्घपाषेवसबधीति समदृशोमनाक्षित्वादिकमासापहित्वादयः प्रविशंतिनान्यो मथपंचस्राह्नुयेनस्ववाचानस्नसुख्याहावेण
नयाप्यामहासंख्यांबनास्वतदंतमरशीतयाकेते मर्थेति सुव्यार्थस्यवसमग्रणात्वाज्ञलगानयुक्तेतिपरिहृत्ति नदपिनेति पंचन
स्याद्भुपोरससमासमगीकृत्यपंचविंशतिसंख्यागीतिनिरस्तासंप्रतिसमासनिश्रयाज्जनस्यतीतिरिमाह परस्रेति समासेहेतमाहमा
षिकेनेति प्रथमर्थः प्रसिन्संत्रेण प्रथम: पंचणाह्नगाहुदानः द्वितीयः सर्वानुदात्तः ननशहयानेदानः नणश्च नद्विनीयपंचशाहूजन
शाह्नयोः समासेविनोंमणकारणेभ्योदानत्तंपूर्वंषामनुदात्तंवहूदन्नेसमासमसेति सत्रेणसमासस्यांतोदात्तत्वविधानादंतद

नैनांपंचशाः पंचशाः माघायत्वेनपर्गेमित येनपंचविंशनेरेवनाराणयना: पंचपंचसंख्याति विगम्यकनिवेपनस्मनेरणानाम्
नेषुतिन्नादिका: संख्यानिविशंते कथंवापंचविंशतिराश्रीवेयमवथदृश्यतेत्यत्राने यद्यापंचसप्तचवर्षाणिनवचर्षणन
कन्नुदिनित्रिहृदयावाधिकोमनानुहिंकयथोनिनहृदिति नदपितेपयपाते व्युत्पन्नसिमदादेशादयत्रप्राप्त्युपयणाभ्यासात पर
श्रात्रपंचशाहोजनशाहेनसमसनः पंचजनानाइति मामिकेणस्वरेणेकपदत्वंनिश्चयात

नैपदसेकवर्त्मेमिनिचसूत्रेणायमित्युदात्तः स्वरितोवायस्यविधीयतेनत्रमकेवर्मेयिनावसिद्धेनमदमनुदात्तंभवतीतिविधानाच्च
एवंमात्रिकानोदात्तस्वरेणैकपदत्वमितिसूत्र: भाषिकासिन्नयात्रपयसासएपम्नुवपायकांश्रेशुस्वरितोनदानेवेतिसूत्रेणायमवद
घायामनुदात्तः स्वरितोवासन्नाएणादयायामनुदात्तोभवतीतिसूत्रपवाद: भाष्यितः नयाचांगणदाकागवैषामनुदात्तानामुदा
त्तत्वमासणएवहृणापांप्रामैउदात्तमनुदात्तमनेनपमितितिसूत्रेणमंत्रदृशाणामुदात्ततस्मानेसमपरलक्षनयोचापमात्रास्यानुदात्तत्व
विहितंतथाचात्रनकाराइत्युदात्तस्याकारसाकाराज्ञमनेनविहितनायपदसमानेनुदातांभवमवमेनेनुदात्तस्वरः भाषिकः तेनआ
रुणस्वरेणैकपदत्वंनिश्चीयतइति प्रकृतोर्थ: कारेणपादकरण्मिश्चेनोदात्तस्तेभाषिकइति कायत्वेनकल्पनमुक्तकारेहेषिते व्रना
नुदात्तेहिसमासान्तोदात्त: पंचजनशाहृमधीयतइति यायदकमसिद्धस्मिदितिलयावपंचजनानाइतिमात्रिकेणोदात्त: स्वर: यस्मि
न्नचपंचजनानाइत्येनानुदात्तोसामान्यस्वरइति विभाग: इत्यथर्वकाणेकमण्धासमाससिद्धिरिति ॥

सा. मा. ११२ ननन्नापेनातिननाः मरुद्वादयः न चकल्मानतः प्रधानमिति तिपोगसंभवे किमिति रूढिमाश्रित्य लक्षणाश्रयणमत आह समा
सेति यथा सकृत्शब्दसमर्थस्य समुदायस्य प्रवृत्ते रूढिरेवं पंचजनशब्दस्य रूढिरेव तत्रावयवार्थानामकोपयोग इत्यर्थः पूर्वकालिकप्रयो
गाभावान्नरूढिरित्याशंक्याह कथमिति स्यु इत्यादि समासः पंचजना इत्यसमस्तेन चाद्यप्रयोगात्प्रथमत एव तद्भावमेवोपन्यस्याह शाकेति न
नसंबंधात्रेतिपूर्वभाषेण चेषु पंचजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्याद्यस्य प्रयोगे तत्रानर्थक्यं न तत्प्रवृत्तिवादेन प्रमाणादिषु रूढिरुपचारात्तिसे
नवांसमस्ती नविवक्षितेति प्रसिद्धमाद्रियेत उद्भावयनेन पशुकामस्य आदिस्यं देवविषयगुणार्थकं कर्मेनामधेयं वेति संशये पशु
नित्राद्युद्भिदत्यस्य प्रसिद्धेर्यागनामत्वे प्रसिद्धिविरोधान्नोभिद्यते यागविधिरिति प्रसिद्धिर्हान्त यत्र नयागे नेष्टभावे यथेत्यर्थः
नतश्चोद्भिदेव प्रसिद्धस्यानरती यागस्याभिधाने पनेन प्रसिद्धार्थके न सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वे निश्चीयते उद्भिन्नेति प्रसिद्धपयते

समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धं तेषु न रसानि प्रथमप्रयोग रूढिः शाकाश्रयेव शाकोद्भिदादिवदित्याह प्रसि
द्धार्थस्त्विधाने प्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारान्निश्चयो नियम्यते यथोद्भिदा यजेत पशुमिच्छन्निति वदि
करोतीति तथायमपि पंचजनशब्दः समासान्वाख्यानादेव नास्य संज्ञाभावः संख्याकांक्षी वाक्यशेषसमभिव्या
हृतेषु सम्यक्प्रवर्तिष्यते केचिन्न देवाः पितरो गंधर्वाः असुरा रक्षांसि चपंचजना इत्याहुः अन्ये चत्वारो
वर्णा निषादपंचमाः परिसंख्याताः केचिच्च यमाचजन्यथा विशेषेण तिपनायुः प्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते न
तरियद्देषी नकश्चिद्विरोधः आचार्यस्तु न पंच विंशतेनन्त्वाना सिद्धप्रतीतिरस्तीत्येवं परैर्यागप्रामाण्यदर्शने वा कर्म

निप्रसिद्धेरविरोधादसङ्गतमोक्ति होमेस्य शाविधायोगमत्तद्भावो वोद्भिदादिसमगोत्रतापयोगेनेति मनसैवं सेवंपलत्तु लाभसंगच्छे
ति कर्मनामधेयोद्भिमद्न्यथाक्रियतीति प्रसिद्धार्थ छेदन योग्यार्थकशब्दस्य समभिव्याहारादेव विशेषाभूपशब्दार्थः करोती
ति समभिव्याहारात्तद्विशब्दार्थः संस्कार्यायास्पदविशेषविशेषे इति गम्यते तथा प्रसिद्धार्थकप्रमाणादिशब्दसमभिव्याहारा
त्पंचजनशब्दः प्रामाण्यार्थकरहितं निश्चीयते इत्यर्थः एकदेशिनामतद्द्वयमाह केचिदित्यादिना पूर्वापरगणान्तो
निषादः पञ्चमः पंचजनशब्दस्यार्थान्तरमाह केचिदेति पांचजन्ययाप्रजयाविशतीति विदन्नयाविषाणप्रकर्षेण पर्यं इत्या ११२
ह्यानार्थे छोषाः स्वष्टाःनियतेषु कर्मेषु वाचकानि रूढिनाद्यापद्यन्ते इति श्रुत्यन्तरेण पंचजनमात्रमपि न विरोध इत्यर्थः
एतद्विरोधः इत्याशंक्याह आचार्यस्त्विति अतःसोमेन तानिरिक्तयमिति विमर्शतयापंचजनशब्दस्य व्याख्यायामविरोधइ
तिभावः

१०९

तथाकाशोऽविकल्पः स्यादिति तदेति इत्यादि दोषः संख्याधिक्ये पंचविंशतिजनता स्यान्नाकाशोऽप्यतिसमर्थं विंशतिसंख्याप्राप्तिरित्यर्थः न च सत्यम् तत्त्वसंग्रहे न संख्यायोगात्तथापीत्यादि शंकितव्यं आकाशस्य तु पृथग्ग्रहणेन विरुध्यते तथापि तत्त्वान्तरत्वे निर्णीतविरोधात्तदपि तत्त्वं प्रधानस्यैवानाधारत्वात्तत्रैवान्तर्भावात्तत्त्वान्तरत्वादिना किं च पंचविंशतिसंख्यापूरणे तावत्यपि संख्यातत्त्वानां गृहीताःसंभवात् कथं चेति किं तत्त्वान्तरसंग्रहः तत्त्वसंख्येति कथं सत्यार्थः नाधारत्वात् जनेति नहि तेऽपि पंचसु पंचसु जनेति किं तर्हि नानात्वेन पंचजनसंख्यायां विशिष्टेति कथमिति पंचजनेति नानात्वेऽपि च संख्या तत्त्वान्तरे प्रधानादिसमासे तत्त्वसंग्रहात्तत्त्वसमास-स्यामीत्यादि संख्यावद्भावात्तदिति किं च विकल्पसंख्यावाचिनः पंचसंख्याता अस्मिन्नानात्वेऽपि जनेषु पंचजनसमसंख्येति

तथाकाशस्य प्रतिष्ठितत्वात्कार्यत्वाच्च पंचविंशतावेतद्वचनेऽस्य तत्त्वावयवादितरत्वात् अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्ते दूषणं कृ-तं तु संख्यामात्रस्य वाचिनः पंचविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत तत्र प्रधानस्य तत्त्वेऽस्मिन् तत्त्वान्तरेऽर्थान्तरोपसं-ग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः कथं हि पंचपंचजनानामुपपत्ते दिक्संख्यावचनात्पंचसंख्याविशिष्टानामेकत्वं पंचसु प्राणादिषु पंच पञ्चजन-शब्दोऽनभिधानात् तत्त्वान्तरेष्वपि एतेनैव कृतं पंचजनानामविवक्षितेति तत्संख्यात्वेन तत्त्वस्य पंचकत्वेनोक्तं तत्त्वसमाधानम् याथार्थ्यतः पंचेति प्रयुज्यते पंचजनानामेकत्वेऽपि पंचजनेति तथा संख्यावाचिनः पंचसंख्यापूरका एव पंच पंचजनानामिति तत्त्व-इत्याह प्राणस्याधारत्वेनोक्तस्य ॥१२॥ प्राणस्य चक्षुषः श्रोत्रस्यान्नस्य मनसो ये विदुरिति प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुरिति तत्रैवाकाशोपचारात् संनिधानात् च जनाः विवक्षन्ते कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः समानेऽपि प्रसिद्धिरतिक्र-मे वाक्यशेषेण सामान्याद्युपदेशप्रवृत्तेरात्मवत्त्वेति जनशब्दस्य प्राणादिषु प्रयोगो गौणो भवति जनवचनस्य पुरुष-वाचकत्वात् प्राणेषु प्रयुक्तः तेनात्मना च ब्रह्मणः प्राणाद्यात्मना इति तत्तथैव प्राणादि च ब्रह्मसंस्थं ॥

यथा दक्षिणोत्तरः समाहारस्येत्यादि अर्थं तत्समासस्य पंचसु पंचजनेषु पंचसंख्याऽऽत्मत्वेन कथनार्थं सूत्रेण हेतुमिति के-पुनस्त इति कुतो वा तत्तथापत्यर्थः ये प्राणादिषु तत्समानात्मना विदुस्तेषां प्रविदधतेऽर्थः पंचजनशब्दस्य प्राणादिषु क-याश्रयत्वयोगादिति शंकते कथं पुनरिति यथा तत्त्वेषु जनशब्दस्य तत्त्वान्तरयोगात्तथा प्राणादिषु पंचजनशब्दस्य त-त्त्वायेत्याह तत्रैवेति नहि रूढ्यातिक्रमस्य सामान्यवत्तात्पर्यवशाद्गौणी तत्त्वाद् समानेनेति संनिहितत्वात्तथा तत्पंचत्व-निरूपणवशाद्गुणः तत्त्ववचनेऽपि तत्त्वसापेक्षस्थितिरित्यर्थः तत्त्वान्तरेण संबंधमाह जनेति जनः पंचजन इति पर्यायः

कुतः पितृदेवा ह्यादिव्यपंचजनशब्दस्य प्राणादिलक्षणेषु त्वमित्याह जनवचनमेवेति ॥

पा॰ भा॰ ११२

अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयाः ताः किं ब्रह्मणि समन्वेतीति संशये अस्मिन्नधिकरणे सामान्यतो दृष्टिक्रियाणां विकल्पेऽपि कारणे विकल्पासम्भवात् सह
कारणमित्यादिविकल्पासम्भवादसमन्वयमिति प्राप्ते दर्शनेन सर्वेऽपि वेदान्ताः कारणे पर्यवसिता इति प्रतिवेदान्तमित्यादिना वेदान्तानाम्
समन्वयसाधनात् पादसंगतिः अस्पष्टलिङ्गानां कारणसमन्वयोक्तेः पादसंगतिः पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फले सिद्धि
रिति सिद्धिरिति विवेकः क्रमाक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तावद्दर्शयति तथाहि क्वचिदित्यादिना सप्तमात्मा लोकानसृजत अम्भश्च
द्युप्रभृत्यूर्ध्वलोको भः स्वाहाः सूर्यरश्मय आपो नित्तिरिक्षलोको मरीचयः मरो मर्त्यलोकः अप्पुद्भूताः पातालकाः आपसनि
र्थः सृष्टिविरोधमुक्त्वा कारणविरोधमाह तथेति असदित्यत्र नामरूपात्मककारणत्वेनोक्तेः कारणस्वरूपमिच्छन्ति एतदस्या

प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात् तथाहि क्वचिदात्मन आकाशः सम्भूत इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते काशा
क्वचित्तेजआदिका तत्तेजोऽसृजतेति क्वचित्प्राणादिका स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धामिति क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्ति
राम्नायते स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापः इति तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै
सदजायतेति असदेवेदमग्र आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवदिति च क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञाय
ते तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्युपक्रम्य कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेव सो
म्येदमग्र आसीदिति क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्या
क्रियतेति एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता
न्याय्या स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति एवं प्राप्ते ब्रूमः सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादि
षु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किंचिद्विगानमस्ति कुतः यथाव्यपदिष्टोक्तेः यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते

यैकदेशवाक्यमाह असदेवेति किं शून्यमेवेत्याह तत्सदिति अबाधितं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत्सृष्टि
काले समग्राभिव्यक्तमभवत् प्रक्रिया सृष्टिः तत्र कारणे एकवाक्यत्वं तेषां मतं श्रुतिरेव दूषयति कुत इति कुतस्त्वेवं पदयो
रर्थमाह कुत इति कुतस्त्वेवं स्यादित्यर्थमाह कथमिति स्वमतमाह सदिति तदिदं जगत् किल तर्हि प्राक्काले व्याकृतं कार
णात्मकमासीत् श्रुतीनां विरोधमुपसंहरति एवमिति किमतो न्याय्यमित्याशङ्क्य मानान्तरसिद्धं प्रधानं लक्षकं वेदा ११२
न्तानामित्याह स्मृतीति तत्र सृष्टौ विरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टरि विरोधं परिहरति सत्यपीति आकाशादिषु ब्रह्मणः कारण ८
त्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह कुत इति

220

यं केनचित्सहेत्याह भवेयुरिति ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरित्युक्ते देवा उपासत इत्यर्थः नन्विदं ब्रह्म तज्ज्योतिःपदेन सूर्यादिकं
ज्योतिः कस्मान्न गृह्यते तत्काण्वानां पञ्चसङ्ख्यापूरणेनान्नस्याप्यभावे विकल्पेन प्रकृतिः शङ्कते कथं पुनरिति आकाङ्क्षाविशेषाद्
कल्पप्रकरणं हि स्यादिति अपेक्षेति यथा तिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति न गृह्णातीति विकल्पभेदाद्विकल्पं तद्वदत्रापि
पाठभेदाज्ज्योतिषो विकल्प इत्यर्थः ननु क्रियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति चेत्सत्यं अत्र विधाभावे दर्शनाज्ज्योतिः सहितानां
पञ्चत्वं प्रतिपत्तव्यं न स्वरूपमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरिति न च वस्तु उक्तं प्रधानस्याप्रकृतत्वमुपसंहरति तदेवमिति
नत्वपि स्वतन्त्रप्रकृतिं प्रधानमेव जगत्कारणमिति शङ्क्य स्मृतेरिति कारणत्वेनेति एवं वेदान्तानां समन्वयं निर्वर्त्य प्रत्यक्षमनुवदति प्रतिपा
दितमिति श्रुतिकरणत्वेन प्रधानस्य शास्त्रतो नास्ति तत्कारणत्वं नचेतनत्वं वस्तु निरूप्यते निश्चितं वस्तु निर्दिष्टं ब्रह्मणि
भवेयुस्तावत्काण्वानां पञ्चजनानां प्रधानानां यो न्याय आकाशप्रतिष्ठानमन्नेन काण्वानां तु केषाञ्चित्ज्योतिः पञ्चजनानां भवेयुरित्यन्नप्रा
णादि पुनरसन्नेतीति अतएवाह ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने १३ अन्नस्याकाण्वानां मन्त्रे ज्योतिषा तेषां पञ्चसङ्ख्यापूर्णते
ना २ पिहितं स्यान्माध्यन्दिनानामन्नेन तः एवं स्थितमन्नेनान्नं प्रतिपूर्यते न कश्चिद्विरोधः प्राणादिभिरेवेति अन्ये तु ज्योतिषामिति कथं पुन
समान ४ रूपभेदेऽपि समानजातीयत्वाद्विद्वज्ज्योतिः पञ्चजनानां संख्यापूर्त्यापञ्चत्वं तदतः काण्वानां चित्रितेति अपेक्षाभेदादित्याह अथ
द्वि ५ हितानां हि समानमन्त्रपठितानामपि यजुर्वेदे सामान्यासमन्त्रस्य पठितस्य विकल्पभवति न तत्सामान्यकाण्वानां भव ना ५
न्नपेक्षा अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषोऽन्नस्य च ग्रहणाग्रहणं यथा समानेऽपि अतिरात्रे षोडशिनो ग्रहणाग्रहणं तद्वदिति
वेदान्तवाक्यानि प्रसिद्धिः कथितं प्रधानविषयाणि श्रुतिवाक्यानि ब्रह्मविषयत्वेन परिहृतानि कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदि न ३
ष्टोक्तेः १४ प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं प्रतिपादितं ब्रह्मविषयत्वं निराकृतं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वं
तदेवं परमार्थं न जन्मादिकारणं ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिविषयं निराकृतं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपत्तव्याकरणं कस्माद्धि गानदः
वेदान्तानां समन्वयः निराकृतं प्रधानस्य सर्वज्ञस्य समन्वयोपपत्तिः सिद्धे वक्ष्यतीत्यन्तरविरोधदर्शनाद्धि मा हेत्वरूपेणेतिनामपि
गतिमाह नचेति सम्भवविरोधचिन्तायाः हि एतां स्यात्प्रधानानुमानं तत्र प्रधानवादिनां सिद्धं समन्वये समानान्तरविरोधनिरा
समूहं नौ याथार्थत्वानभ्युपगमात्करणकारणवादिषु नात्र विरोधः प्रमाणानां विरोधात्तु नच समन्वयोऽसिद्धः प्रमाणपात
न ३ त्मा धर्मकाविरोधचिन्तायाः वेदवेदान्तत्वात् नचैवं स्पष्टिष्वतीतानामपि विरोधं वेदवचनविषयादि वाक्यसमन्वयस्य व्यवस्थितो विरोधस्य
वाक्यवादिनामर्थान्तरे हि तीतपदानां तत्त्वं विवक्षितं समासान्तरस्य मिति स्यः इति तस्य समन्वयस्य वाक्यार्थसमन्वयज्ञाने यत्न एव दार्ढ्यम्
तिनिरोधः परिहृत्य न प्रतिपन्न पदार्थ कृति विरोध नपरिहृतेऽयः तथापि पूर्वमसङ्ग्रहाद्य मिथ्यात्वमन्वना दोष विरोध इति ह प्रप

छा. भा. ११७ फलवत्त्वाच्चाकाशेषत्वेन स्तुतिवाक्यानामर्थवत्त्वसंभवान्नस्वार्थे इत्यन्यथा तेन कल्प्यं वाक्यभेदापत्तेरित्याह नचकल्प्यमिति न्यायादे
कवाक्यत्वे सिद्धे श्रुतिरपि दर्शयतीत्याह दर्शयति चेति श्रुतेन कार्येण लिङ्गेन कारणस्वरूपानायुक्तं स्वहेतुभूतानां मृत्कारणस्य
इयत्त्वात्तेनैकत्वेनैवमाह सदादिति एवं निश्चितायाम स्वार्थायां स्तुतौ तात्पर्यामावादिति योजनादोषं इत्यन्नब्रह्मेतिमाह तथाचे
ति अन्यथान्यत्वेनेतीत्याह इत्था अवतारयन् सर्वीजमाने अनन्तरश्रुतावपि सर्वत्रैनमेदः इत्येव ज्ञानमित्यर्थः श्रुत्यो

न च कल्प्यमिति प्राकारेऽपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र सर्वविषयेभेदे स्वाक्येकवाक्यतायाम्प्रमाणत्वात् दर्शयति चेत्यस्य श्रुतिर्
यच्चेदं स्थानियमर्थतामत्रैनम सोम्य शुङ्गेना पो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलम ७२
न्विच्छेति सदादिदृष्टान्तैः स्वकार्यस्य कारणेनाभेदं दर्शयन्तुः स्वभावादिप्रपंचः श्रूयत इति गम्यते तथाच संप्रदायविदो वदन्ति मृ
ल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचनेति श्रुत्यन्तरेऽपि सर्वं ब्रह्मफलं श्रूयते अन्य
विद्यप्रोतिपरं तद्रविशोकमात्मविन्न तमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति प्रस्तावागमेवेदफलं तत्त्वमसीत्यत्र सार्थात्मत्व प्रति
७२ पतौ सर्वात्मसार्वात्म्यमाह तेः यत्पुनः कारणविषयविज्ञानदर्शितं सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादि तत्परिदं तमसत्रोच्यते स
माकर्षात् ६ असद्वा इदमग्र आसीदितिनात्रासन्निरात्मकं कारणं तेनाख्यायते यतो सतः तत्सद्भवत्सद्भूतस्तेति वेदवचो दृष्टि
व्रतेनेति चेदिदं सत्तमेनं ततो विदुरितसदादाय वादेना स्तित्वलक्षणं ब्रह्मात्रमयादिकोशपरंपरया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य
५३ सोऽकामयतेति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सर्वं स्थितमात्मावयितात्मतत्त्वमिमाच तत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको
भवतीति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिमममुदाहरत्यसद्वा इदमग्र आसीदिति यदि तमसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेयेत तत
तोऽन्वयमाकर्षणेनासत्सोदाहरणं दसंबद्धवाक्यमापद्येत ॥

नसत्स्तुतिशेषत्वमुक्तं तन्निर्वाहायतस्य फलमाह ब्रह्मेति सत्युमसत्येत्यन्वयः एवं सृष्टिद्वारकं विरोधमसत्त्वं समाधाय का ११७
रणस्य सदसत्त्वादिनासत्त्वाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते समाकर्षादिति यतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमु
दाहरति अतो ब्रह्मश्लोके निरात्मकमसत्त्वाभावतैर्नियोजनात्ततत्र सदात्मनि श्लोकेऽसत्त्वोभवति ॥

यथाभूतत्वमेवाह सर्वज्ञ इति कारणत्वमसर्वज्ञत्वादिकं प्रतिक्षेप्तुं तदेव रूपयन्नाह तथाहि सर्वविषयेण ज्ञानविषयेण चेतनेन सर्वज्ञं
तदात्मानं स्वरूपमकुर्वन्नित्यनेन परप्रयोज्यत्वं तस्माहुः एतस्मादस्मान इति प्रमाणमतन्त्रं स्वमात्रं तद्रूपं न कामनया स्थितिकालेष्वपि हि तौ
प्रत्येयत्वानित्यत्वेकसर्वज्ञत्वादिकं कारणत्वमनेन परित्यक्तमित्युपादानवादिभिः रूपयन्नाह तद्वद्ब्रह्मणः परिणामिनि सिद्धान्तव्याख्यानं रूपिणीतां
र्थत्वादविरुद्धार्थकत्वात् कारणत्वानिमित्तप्रतिपत्तिरितिशेषः तथापि कार्यविशेषान्तरोपाधिविशेषैः स्वादिमात्रंकानिषयति

सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मको द्वितीयः कारणत्वेन वर्णयिष्यते तथाभूतमेव वेदान्तेषु प्रतिपाद्यते तद्यथा सत्येन ज्ञानम
नन्तं ब्रह्मेति श्रुतत्वादनन्तत्वं नास्तीत्यत्र चेतनत्वेन कामयितृत्वं वचनेन चेतनं ब्रह्मस्वरूपं परप्रयोज्यत्वेन च
कामयमानत्वात् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्येकस्य सर्वेश्वरस्य प्रवेशानेकसर्वेश्वराः प्रमाणत्वात्
निरूपयत् बहु स्यां प्रजायेयेति चात्मविषयेण बहुभवनं श्रूयते तत्स्वमात्मानं स्वयमकुरुतेति भेदमभावत
तथैवेदं सर्वमसृजत यदिदं किं चेति समस्तजगत्सृष्टिर्निर्दिश्यते स एष प्रत्यगात्मा ब्रह्म तदेव परं ब्रह्म
सकारणत्वेन विना तेन तत्त्वमसि तात्पर्यप्रतिपाद्यते सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां
प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेति चात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति चैवमा
दीनां च कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविशेषेण प्रतिपादनात् कार्यविषयं तु विशानेदर्शनेऽपि
तत्कारणादिसृष्टिः कश्चिदेव श्रुत्यादिकेष्वेवंजातीयकं न तु कार्यविषयेण विशेषेण कारणमपि तस्मात् सर्वे वेदान्ते षविशी
तमत्रगम्यमानमविवदितं भवितमर्हतीति प्राप्नुवन्नेवं श्रुतिप्रसिद्धमपास्य स्मार्तमिति चाचार्यः कार्यविषयमपि विशि
नेन विपद्यते तन्त्रमिदमारभ्य भवेद्यपि कार्यं स्ववि विशि तत्र सप्तति प्रसज्यत्वाद्यस्य स्मृत्यादिवेदैः प्रतिसंदधीयतः नादितत्स्य
तित्वन्तः कश्चित्समर्थार्थदर्शनेन स्मृत्येवा
॥१॥
कार्यविषयं त्विष्यादिना स्मृत्युपपत्तीनां प्रमाणत्वमध्यात्मनिरूपणे सिद्धिरिति तत्प्रमाणतावगमनात्तथेदं तदैक्यविनानात्वेऽप्रसक्तेऽत आह प्रति
प्रश्नमिति स्मृतिविरोधमङ्गीकृत्य सद्भिरविरोधस्तत्कर्तुमधुनाऽभिधातुमेतदिति समाधास्यतीति किमर्थं तर्हि ग्रन्थः
स्मृतिमस्य प्रावदन्तीत्याशङ्काह स्मृत्यविरोधं तावत्प्रतिपादयतीत्याह भवेदित्यादिना श्रुतार्थे स्मृतिविरोधो न दोषायेत्यर्थं साधयति नहि

न केवलमादित्यादीनां कर्ता किं तु सर्वस्य जगत इत्याह यस्येति एतज्जगद्यस्य कर्म क्रियत इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः कर्मेति शब्दस्य योग
रूढिभ्यां संशयमाह नचेति पूर्वपक्षे कवाक्यस्थमादित्यादिपुरुषकर्तृत्वं सिद्धान्तेऽपीति अतो वा कार्यं वा कर्म अन्यद्वा परिस्पन्दलक्षणं कर्म
इन प्रमाणादित्याहोस्वित् पर इति न तेन नूनं शब्दान् इति प्रसिद्धादित्यन पूर्वपक्षमाह किं तावदिति पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणमुख्यप्राणपरत्वा
दुपास्तिसमन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते समन्वयसिद्धिरिति फलं अथ स प्राणौ हैवेतिशेषः अतो प्रत्यक्षत्वं वाक्यस्य कर्म मिति अतः आह
यो वेन इति सद्धात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादयस्तस्य समानमाह कतमइति यद्यस्मिन् महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितं अतः
यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्य इति तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विशयः किं तावत्प्राप्तं प्र
प्राण इति कुतः यस्य वैतत्कर्मेति श्रवणात् परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् वाक्यशेषे च प्राणशब्ददर्शनात् अथास्मिन्प्राण एवैकधा भव
तीति प्राणशब्दस्य मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वाद्ये चैते बालाकिना हिरण्मयपुरुषं हमसि प्रजापतिः सेव मादय
पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतानां कतम एको देव इति प्राण इति स
ब्रह्म त्यदित्याचक्षत इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रा
वयितुं यस्य वैतत्कर्मेति सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवग
म्यते यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्या
मन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थापनात्
प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्ये
वमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्त एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्तीति प्रज्ञात्मत्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणभृत्त्वं तस्मा
ज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः तल्लिङ्गानवगमादिति एवं प्राप्ते ब्रूमः परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां
कर्ता स्यात्कस्मात् उपक्रमसामर्थ्यात् इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह संवदते ब्रह्म ते ब्रवाणीति स च वदितुं प्रक्रमे स च कतिचिदादि
त्याद्यधिकरणान्पुरुषानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव तमजातशत्रुर्मृषावादिनमसंवदिष्ठा इत्युत्पाद्य वा एतेषां
सर्वदेवात्मकत्वात्सप्राणैरपि सप्तसु सोत्तेषु लोकेषु घटादिव्यर्थः पूर्वपक्षे तत्र माह जीवो वेति यत्कारणं यस्मात् सुप्तं जीवं बोध
यति तस्मादस्ति सुप्तोत्थापने जीवलिङ्गमिति योजना हे बृहत्पाण्डरवासः सोमराजन्निति नामभिः संबोध्य
संबोधनानामिति तदा प्राणे देवता तत्र नावगम्यते तेनोत्थापनं जीवं बोधितवानित्यर्थः श्रेष्ठी प्रधानः स्वैर्ज्ञातिभिः परिवृतो भुङ्क्ते
स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति एवं जीवो व्याप्त्यादिभिः प्रकाशादिनोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च देवा इन्द्रादयो जीवमुपजीवन्तीत्यर्थः

१२५

२००

सदात्मसमाकर्षादलेऽप्रियार्थकासम्बन्धेन ब्रह्मलक्षणत्वादित्याह तस्मादिति न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यं चेतनार्थकत्वस्यादिश
ईक्षणमनेकेषां लक्षणगौरवादिति भावः तित्तिरिश्रुतौ सत्त्वेऽयोनमित्यादौ दोषादौ योजयति एवंचेति सदेकार्थकतत्पदेनस्वो
क्तासतः समाकर्षोऽत्र शून्यत्वमित्यर्थः ननु सम्यग्दलत्वाद्यनुपपन्नत्वात् किमिदं वसमतभेदेनोदितानुदित दोषवह्निकल्पस्य दर्शित
त्वादित्यत आह तद्धेकइति एकेषामिति ननु अस्यार्थो न भवति किन्तु नासीदिति भवेत् कस्यादेवात्राभ्युपगमः शून्यनिरासेन सम्यगिति भि न्न
हारस्य वेदमन्त्वात्मनो विरोधस्य निरासाय लक्षणमुक्तमिति भावः यद्युक्तं विकल्पे कारणं हि तत् कथितमिति तत्राह तद्धेदमिति
तस्मादव्याकृतमव्याकृतवादविषयः प्रायेणामसकृत् श्रुतिस्मृतिसिद्धाकरणाभावाद्येतत्तथा प्राप्नुयात् सदेव सोम्येदमासीदिति
पश्चाद्वदति एवंवासदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि योजना ननु सदासीदिति समाकर्षणमुक्तं तथा सम्प्रयोगमेदि तत्सदासीदितिकिं
समाकर्षेण तद्धेक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि नास्ति यत्र यत्राप्युक्तं पूर्वमेकोऽपि न कोपामर्षः किं पापा मिववत्तनि
विकल्पस्यासम्भवात् तस्मान्नु तिलिलिङ्गहीनसत्त्वसदादेर्भावार्थमद्भावत्वेन किञ्चित्तस्यासत्त्वम् अस्य निरासाय इति श्रुत्यं
तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्रापि न निरस्यत्वमतावव्याकृतत्वात् स्पष्टार्थोऽपि पुनरनादिराशिः स्यात्तस्याव्याकृत
कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षणं निरस्यते आकरण्यमनुपपन्नमेतदनेन रूपप्रकृतिस्तल्लिङ्गिनास्तस्य तेनैव नाम्नाकः कार्या
नुप्रवेशित्वेन समाकर्षणं येन तस्य वायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते प्रविष्टस्य चेतनतत्त्वस्य वर्णनात् पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रो
त्रं मन्वानो मन इति अपि च यद्युभयमिदमयं तेन नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणत्वप्रकाशत्वं आक्रियते एवमादिसर्वोपीतिगम्यते
इत्थं विपरीतकल्पनानुपपत्तेः अन्येन्तरमयते नकी वेनाम नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति सा एतास्वेवं जगतो व्या
क्रियां दर्शयति आक्रियतनस्यापि कर्मणि कर्तरि लकारः प्रसव परमेश्वरे व्याकर्तरि सर्वेषां धर्मश्चेत्यद्वयः यथा लूयते केदा
रः स्वयमेवेति समेधसाणिकेलवितरि यद्वा कर्मणि कर्मवलकारः अयं हि समर्थो निरूपयतु यथा प्रयागस्य तेयामरति ज
गद्धाचित्वात् ।२। कौचोलकिञ्चसरोवालानेनानानेनजनसंवादे श्रूयते यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता ॥
अथातः कर्ता ननु कर्त्रभावप्रयत्नमयस्तस्मात् आह चेतनस्य चायमिति यत्तदर्थं ज्ञानेन ज्ञातामनोऽमेमर्थः अपकार्यमसक
तर्कं कार्यत्वान्तरादित्याह अपिचेति श्रूयते इदानीं ननु कर्मकार्यकर्तुदेनस्यकर्तेः स्वान्तकर्माणि च कर्म वा चित्तकारो विरुद्धः
आहरूपतं व्याक्रियत इति श्रमादारसिद्धिरपि स्वकुमैषाः कर्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः आक्रियते तद्गन्त्वमसवर्तितव्रममितिवाच्यं
केनचिद्व्याकृतमितिवाच्यं यद्वेति एवं कर्तानामविवादात्कारणत्वात्समन्वयादिति सिद्धे जगद्वाचित्वात् विषयमाह कौ

परिवार्यस्योदानिकल्पत्मतत्सदात्मनः

प्रकृतिः ... अन्वयदि ... इति

अलंनामात्मनो वेदितव्यः परमेश्वरस्यापि किं मायात्मकमित्यत आह परमेश्वर इति सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षवादी मतमुपन्यस्यति जीवस्यापि
प्र० प्राणलिङ्गादिति पुरुषस्य बहुभावयति त्रिविधमिति श्रेष्ठप्राणापानविज्ञानात्मनिरुक्तत्वे प्राणादसमर्थमस्त्वमिति भेदः सम्भवम
भा० कर्त्वान्तरवाक्ये हि नैव प्रत्यस्तत्त्वे पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते नन्वेवमिति कर्मफलवद्भूयसा पूर्वपक्षमाह प्राणोऽन्यत्रासमर्थस्या
११६ पुरुषस्य इत्याह अन्यत्र प्राणानां जीवलिङ्गत्वेऽपीत्यत आह प्राणस्य प्राणोपीति ममेत्ये जीवः जीवलिङ्गेन अश्लेषविवक्षत इत्युक्त इदा
नीं लिङ्गत्वं जीवोऽस्ति इत्यत्र स्वरूपमित्याह अन्यार्थमिति जीवपरामर्शस्यान्यार्थत्वं प्रकरणवशात् सम्भवमनार्थत्वे प्रथममाह केव
परमेश्वरः सर्वजगतः कर्तास्त्वे वेदान्तेषु प्रथावितः जीवस्य प्राणलिङ्गस्य त्र निवेतत्याहाने ११ अथ यदन्यवाक्यशेषत्वा
त्वज्जीवलिङ्गमस्य प्राणलिङ्गात्वं स्योपासनाय दृष्टा व्याख्यानं परमेश्वर एवेति तमर्थं दर्शयति अत्रोच्यते परिहृत चेत
त्रापासात्रैविध्याद्विलक्षणत्वादिह नाप्राणादिप्रत्रैविध्यप्राणोपासनस्य सतितप्रसङ्गेन जीवोपासनस्य ब्रह्मोपासनस्य चोपासनं
त्रसोपासने चेति न चैतदायुक्तं ब्रह्मोपासनाश्चराभ्यामिह प्रतिविधित्वं मुख्याकाम्यावाममते नत्रापवर्गस्य तावदुक्तावि
षयत्वे दर्शितं उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् दृष्टविषयत्वं दृश्यते सर्वान्पाप्मनोपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वारा
राज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेदेति नन्वेवमपि मतं देवं वाचा नाभिवाक्येनेदं ममिवाकां निर्दिश्यते इत्युक्तं निर्दिश्यते यस्येवेतक
मनस्यत्रस्य विषयत्वेन नत्रानिर्दिष्टत्वात् तस्मादत्रजीवमुख्यप्राणशब्दा पुनरुक्तमद्यमाना निवर्तते प्राणशब्दोऽपि ब्रह्म
विषयो दृष्टः प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इत्यत्र जीवलिङ्गमपुपक्रमोपसंहारयोश्च ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेणायोजयितव्य
मा १ इत्युक्तमिति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ११ अपि चनैवात्र विवरितव्यं जीवप्रधानत्वे देवाकोऽप्राणस्य प्रधानं
वेतियता मार्ये जीवपरामर्शत्वं प्रसङ्गमपि प्रत्यक्षमस्मिन्वाक्ये निरिदं चार्यमन्यते कस्मान्मत्याख्यानामप्रत्युक्तं वत्स
मत्युरूपणा पत्नैन प्राणादिभ्यानिमिते जीवप्राणो पिनत्रं जीवत्वानिरत्नविषयो दृश्यते कैषपत्रद्वालाके पुरुषोत्तमयिष्ट
कवाप्तदमकुलपत्तरमाहिति प्रतिवचनमपि ह्यस्मप्रः स्वप्नके वलपत्र मयस्मिन्नाप एवैकधा भवत्यात्मानं दिप
तस्मादात्मनः प्राणायाय तत्र विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति च
इति हेवालाकेपतत्त्रयेत्रविशेषभावात्तानरूपं यथास्मानिवैपपुरुषः काप्याधिक मित्रधिकरणोपन्यस्तं कृतवा निरर्यः प
कीमा वाग्यत्तानार्यं पृच्छति कवाइति एतद्वि नमस्कीमावरूपं यथास्मान्नयाप्यपुरुषः कामन्न्यमः केनेके प्राणोनोति
यावत् उत्पानापादानेऽपृच्छति कुत्रइति एतदारामनमैकाम्यारूपं यथास्मानवपुरुषः कुत्रप्राणतत्त्वमर्यः प्रथममुक्ता ११६
माख्यानमाह प्रतिवचनमिति यथनमवनयोरयोः उत्थानपादानेच प्राणप्राप्तिप्रसिद्धेवमर्थः ॥

213

सचवालाकिंचेयतव भोगमाश्रित्येतिगतरूपाणां पुरुषाणां नुकाराणामनिरस्ततत्संनिधिमात्रः नत्वकं कर्तृत्वभोगस्यैव कारणो यमानं ब्रह्मैवेति विवक्षितममतया
रात्मेत्यभिमतत्वाचादित्वप्रसंगमाशंक्याह यदिहोपीति केचित्तद्योपीत्यर्थः अन्यपुरुषककर्तृत्वं ब्रह्मणएवलिंगं प्राणानीचयोगवित्रिपदस्येवनाम्ना
नेत्यादिमाह कर्तृत्वंचेति यदुक्तं चलनादुपपाद्यचकः कर्मग्राह्यः प्राणानीचयोरुपचारात् कर्तृत्वमितिनेत्याह तस्येति अनेकार्थकारत्वाद्भ्रस्य
नार्थस्य प्रकरणानुपपत्तेरुपपदगृहीतत्वाद्यस्य प्रकरणोपपदयोरसमन्वात्कस्यचित्तसंभवेपुरुषकर्तृत्वपदस्यात्रिधान्निकियतेरितियोगम
त्वान्तरुद्धमित्यर्थः एतत्कर्मेतित्रयकलपरामर्शात्पुरुषाः शब्दाः कर्मग्राह्येन निर्दिश्यन्तामित्यतआह नापीति योनरुक्तापात्ताः पुरुषा
त्तानुपरस्त्येककवचनपरामर्शायोगात्केमर्थः ननुपुरुषोकास्तकस्यकर्तृत्वापारः करोत्यर्थस्यास्तित्वंतस्यफलेपुरुषजन्मतदन्यतरवाची
यदिहोव्यमन्यत्रप्रसिद्धिमात्रस्यानुपक्रमोपादानेन तस्मात्कर्मस्वरूपवाचपुंगतिवसदेति कर्तृत्वंचेतेषांपुरुषाणांतत्परमेश्वरादन्यस्य धर्माधर्मलक्षणस्य२
स्यानेअणवकस्येति यस्येतेनकर्मेत्यपिनाचं पशिसंपदलक्षणसंवा कर्मेतिनिर्देशः नयोगस्यतत्रस्याप्रकृतत्वात् अत्रे
प्रहितत्वाच्चनापिपुरुषाणामसंयुक्तिर्देशः पर्येषांपुरुषाणांकर्तृत्वंतेषांनिर्दिष्टत्वात् लिंगवचनविभागाच्चनापिपुरुषविषय
स्यकरणस्थंस्यक्रियाफलस्यवाचिनिर्देशः कर्तृत्वाद्येनेवतन्तोक्तपानत्वात्पोयाग्रस्यचात्रहिदितंजगत्सर्वंकामेतत्कर्मेतत्कृतेनेति
दृश्यतेक्रियत इतिवचनात्कर्तृतमाप्ततथारादसकृतमेस्यापितेयस्याभेनेन तत्तत्रत्रासुतिविशेषणासप्तेनसाधारणप्तार्थेन
हेतिपाचेनसंनिहितंवस्तुमात्रमुपपद्यतेतप्ताइतिग्रान्तेर्नाभिहितपुरुषकस्याचित्वचिविशेषसंनिधानाभावात् सर्वंचजगदेकदे
शभूतानांपुरुषाणांविशेषणोपादानादविशेषितेमतगदेकदेशपादीयतइतिग्रान्ते एतद्धतमभवति यथैतेषांपुरुषाणांजगदेकदे
शभूतानांकर्तृत्वंकिमनेनविशेषणेनपरस्यकृत्स्नमेवजगत्सर्वविशेषिते कर्तृतिवावाच्चापकर्तृत्वंवर्तितोत्रकर्तृत्वमाहत्यर्थः येवा
लौकिकानां ब्रह्मत्वाभिमताः पुरुषाः कीर्तिताम्तेषामब्रह्मत्वापनाय विशेषोपादाने एवंप्रासंगानापविशेषनकत्वायेनसाम्या
सविशेषाम्तेनवाक्यः कर्मेतिवेदितव्यत्वेनोपदिश्यते
कर्मशब्दोत्रक्रियावचन आह नापीति कर्तृत्वाद्येनेति क्रियाफलभोक्त्राविना कर्तृत्वायोगात्कर्तृत्वाहेतेनवन्योऽग्रहणमित्यर्थः जगतोपि
करणोपादानत्वाद्यनुकूलंकरोति सर्वमिति प्रकरणादिकंस्वजातेनाप्यः नेकोवर्तते मिन्नस्तिसामान्येनपुरुषस्यसर्वमेवकस्य
तेत्रसंकोचकाभावात्सर्वार्थकेनसर्वनाम्नानुदिश्यस्यकार्यमात्रस्य कर्मशब्दोवाचकइत्याह नतस्यचीति किंचजगदेकदेशेत्यादि
गत्यकृतमित्याह एवंचेति जगत्कृत्पुरुषाणामपिपुरुषाश्रयत्वं निर्दिष्टयत्नआह एतदुक्तमिति सर्वेदिनव्यवहृतिसंबंधः पुरुषमात्र
निरूपितेकर्तृत्वमितिविश्वोमितिनिराकार्यो वाचाह ब्रह्मणएवभोजयितृत्वमापरिज्ञानकाले तात्पर्यवाचास्याप्यत्राहः परिज्ञानकाम्यविषयः
तथात्रकर्मशब्दः पुरुषमनजगद्वाचीत्याह एवमिति ॥

यथा सम्यत्वेत्र वाणीन्द्रपञ्चसबन्धाहासास्पष्टमप्यत्वेनयाञ्जीवोपक्रमात्स्पष्टाकारमेवपरत्वमितिहृष्टेनसर्वेपरत्वपक्षे किंनावदि
छा॰ नि सर्वेपरत्वेवाकास्पमीवोपादित्यपरत्वेसिद्धान्तेहेयेप्रत्यक्षस्त्रीप्रिस्मत्वप्रतिपक्षे इदमसकृत्सदृष्टपोरिद्धान्तपरसमनेनेनिसमपारे
भा॰ सर्वेशानेविदेकरसएतेभ्यःकार्यकारणान्मनानानायस्मान्नेभ्यःभूतेभ्यः सामनेनामायभूतोपाधिकत्वमानभूयतामेवभूतानिलो
११२ पमानान्यन्नुसृत्यविनश्यति शोपाधिकसर्वसर्वज्ञत्वविशेषशून्योनास्तीतित्यर्थः विज्ञानार्विज्ञानत्वकर्तारंमोक्षविज्ञानेभो
किंत्वत्वासिविज्ञानात्मोपदेशाद्दैतिकस्मात् उपक्रमसामर्थ्यात् प्रतिज्ञापाश्चत्यविज्ञाटिकंदिमोक्षपमनेसर्वेज्ञानादात्मार्थेनया
प्रियभवतिप्रियसर्वस्वितेमोक्षारमात्मानमुपक्रम्यानेनवामिदृष्टात्मनोदर्शनाद्युपदिष्टमानेकस्मात्स्मात्मेनःस्यात्म
योधीदंसर्वदृष्टमनेनसप्तारेविज्ञानतत्त्वनएवतेभ्योभूतेभ्यः सम्मुत्थायतान्येवानुविनश्यतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीति प्रकृतस्मेव
ना महतोभूतस्यइत्युपसंहारभूतेभ्यः समुत्थानेविज्ञानात्मभावेनसुर्वविज्ञानात्मनएवेदंदृष्टव्यत्वेदर्शयतितयाविज्ञानभमेवेनविज्ञ ना
ज्ञानीयादितिकर्त्तृवचनेनशब्देनोपसंहर्त्तविज्ञानान्नानमेवोपदिष्टंदर्शयतितस्माद्दात्मविज्ञानेनसर्वविज्ञानवचनेमो
224 क्षर्थत्वाद्धोपज्ञानमौपचारिकंइष्टव्यमिति एवंप्राप्तेब्रूमः परमात्मोपदेशएवायंकस्मात् वाक्यान्वयात् वाक्यंहीदंपौ
२१ र्वापर्येणावेक्ष्यमाणपरमात्मानंप्रत्यन्वितावयवंलक्ष्यते [illegible] कथमितितदुपपाद्यते अमृतत्वस्यतुनाशास्ति
वित्तेनेतियाज्ञवल्क्याद्उपश्रुत्ययेनाहंनामृतास्यांकिमहंतेनकुर्यामितियदेवभगवान्वेदतदेवमेब्रूहीति अमृतत्वमाशासा
नायमैत्रेय्यैयाज्ञवल्क्यआत्मविज्ञानमुपदिशतिनचान्यत्रपरमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीतिश्रुतिस्मृतिवादावदंति
तथाचात्मविज्ञानेनसर्वविज्ञानमुच्यमानंनान्यत्रपरमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते नचैतदौपचारिकमाश्र २४
शङ्कं३ यितुं यत्कारणमात्मविज्ञानेनसर्वविज्ञानंप्रतिज्ञायानन्तरेणग्रन्थेनतदेवोपपादयतिब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्र
ह्मवेदेत्यादिनायोहिब्रह्मक्षत्रादिकंजगदात्मनोन्यत्रस्वातन्त्र्येणलब्धसद्भावंपश्यति तंमिथ्यादर्शिनंतदेवमिथ्या
दृष्टंब्रह्मक्षत्रादिकंजगत्पराकरोतीतिभेददृष्टिमपोद्येदंसर्वंयदयमात्मेतिसर्वस्यवस्तुजातस्यात्माव्यतिरेक[illegible]मवता
रयंज्ञानमित्युपचारःमोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादिलिंगैर्वाकस्मान्नायंदृष्टान्तैर्वाचारम्भणाद्दृष्टप्रमाणैकत्वमितिसिद्धान्तयति
एवमिति नविज्ञानात्मानेनकर्मणोपक्रमःभेदनिरासेनैकस्मभेदसाधनेनैवविज्ञानात्मसर्वविज्ञानस्यसमर्थनादौपचारिकत्वन
युक्तमित्याह नचैतदौपचारिकमित्यादिना पराकरोतिश्रेयोमार्गाद्दूरीकरोति यथा दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तेनशङ्खसामान्यग्रहणात्
नैवगृह्यमाणास्तदवान्तरविशेषाः अतिरिक्तत्वेनगृह्यन्ते नचात्मानेकल्पितानामनेकत्वंविरुध्यते एवमात्मसामान्यात्सर्वं ११२

द्रुतरेषा लोके: सुप्तो विज्ञानविषयत्वमत्राह सुषुप्तिकालेचेति मनाद्युक्तत्वजीवे कार्यकारणोपाधीसंबन्धः जीवोक्तेरन्यार्थमुपसंहर
ति तस्मादिति निःसंबोधनविशेषणोपात्तस्वता स्वच्छतादिलक्षणमलसूत्रसम्बन्धे रज्जौ नित्यं तादात्म्यमेकमाह उपाधीति पूर्वमुक्तमावृतयो
द्वेषविषयत्वेनायातोन्तरसंवादमाह सुषुप्तिरेवमेकेनायतिनहोति ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमुक्तं तेन ब्रह्मणात्मनमाह आकाशेति उपाधिहा
रायमाणात्मनन्तद्रे न्याद्याकारोपाश्रयस्यत्याह सर्वमिति एवं जीवनिरासार्थं कत्वेन तद्देकाकारोपाधिनिरासपरत्वेना पिबाचष्टे प्राणेति

सुषुप्तिकालेच परेणात्मना स्वपितीयक्तं प्रमाणमिति परस्मात्तत्र प्रत्यगात्मा प्राणादिके मनस्तायतनरतिवेदोतरपर्यादा तस्माद्यत्राप्यजी
वस्मतिः संबोधनात्मत्वमात्रतया स्वापभावानुविज्ञानविशेषविज्ञानादिति स्वरूपंयन्तत्त्वेन ब्रह्मरूपत्वानामनन्तसात्र परमात्मा वेदिन
यनयाश्रयितत्वादि गम्यते सुषुप्तिरेवमेकेनायतिनोवाजमनोऽपि नो सिद्धेर्ववात्मा काजातशत्रुसंवादेस्य विज्ञानमयशब्देन
जीवमात्रस्य तद्यनिमित्तं परमात्मानं साक्षमनंतमिति य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति प्रश्ने प्रतिवेच
नेऽपि य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंछेत इति आकाशशब्दस्य परमात्मनि प्रयुक्तत्वेन हृदयोपाधिकोपलम्भात् सर्वेषामात्मनो
मुक्तंरं तु निश्चायादि सततमात्मस्वरूपत्वात् वारणमाभासेनेतः परमात्मानं एव कारणान्वेषणमनन्तं नीतिगम्यते प्राणानिवाकरण
स्यापि सुषुप्तस्थानत्वेनात्मनि च प्राणानिरूपितं कोपरेक्ष्यत्वेपि च तयः वागात्मयाते २ बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे योयत्ने तत्राय
रूपतःकामार्थत्वप्रकृष्टतवादे सर्वस्यकामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति श्रुतेनेन द्विविकिन्नते किं विज्ञानात्मै
वायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते सुषुप्तिस्थितपरमात्मेति कुतः पुनरेव विचिकित्सा प्रियसंसूचितेनात्मनाभोक्तोपक्रमादि
ज्ञानात्मापदेश इति प्रतिभाति [illegible] इत्यात्म विज्ञाने न सर्वं विज्ञानं यदेतत्तु
सुषुप्त्यात्मा कोप्यात्मोपदेशोऽत्र स्याद्वात्मा परमात्मेति निःउपपत्त्युपात्तानामाचार्यस्य पुरस्तादुपक्रमादपि चैकेश्वरविनतः एव
मेवप्राणादीनां जीवात्मानं ततः प्राणस्याप्यात्मत्वे बाध्यमानेति सत्योपात्ता अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राणानिवाकरणाभ्या
स्य एतद्वत्सामिति सिद्धे वाक्यान्वयात् विषयवाक्यमाह स्वरीति यत्मादेरा
त्मप्रोपदेशेन प्रियत्वादात्मे वसर्वं प्रियप्रियतमोत्मान्तरतिमव्यात्मैवद्रष्टव्यः दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमिति प्रियसंसूचितेने
नियतिज्ञापादिकमि प्रियेभोक्तै वतयानुमितेनेतर्षेः ॥

सू॰ भा॰ ११८ सिद्धान्तमाह अवस्थितेरिति। अस्यैवाभेदज्ञापनार्थं जीवस्योपक्रमः स्वरूपत्वान्न ब्रह्मणोंऽशकार्यस्येत्यर्थः। एतेन जीवलिङ्गान्न ब्रह्मपरत्वक-
थनार्थमिदमधिकरणं न भवति प्रतर्दनाधिकरणे कथितत्वात्। अपि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भिन्नगतत्वादतो व्य-
र्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वश्रुतिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदवादिनामाशौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादित्यव-
तोऽनन्ताभेदज्ञापनार्थमस्याभेदान्वयप्रणेचाद्वितिरोमात्माग्राह्ने नोपक्रान्तस्य धर्मिणो ब्रह्मणोपसंहरस्य ग्रहणाद्विनैव मत्स्यधर्म-
कथनं भेदाभेदपक्षे सिद्ध्यत्विदं स्यादिति। मन्त्रस्यार्थः धीरः सर्वज्ञः सर्वाणि रूपाणि कार्याणि विचित्य सृष्ट्वा तेषां नामानि च कृत्वा तेषु बुद्ध्या-
दिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन्यो वर्तते तं विद्वानिहैवामृतो भवतीति। मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह मन्त्रेति। जीवस्य ब्रह्म-

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः २२ अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमि-
ति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। तथा च ब्राह्मणम् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्येवंजातीयकं प-
रस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति। मन्त्रवर्णश्च सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्त इत्ये-
वंजातीयकः। न च तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात्। काश-
कृत्स्नस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम्। आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासि-
द्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तराप-
क्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते। प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुति-
भ्यः। एवं च सति तत्त्वज्ञानादमृतत्वमवकल्पते। विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसंबन्धे प्रलय-
प्रसङ्गान्न तत्त्वज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत। अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंभवात् उपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते।
अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणा उपाध्याश्रयैव वेदितव्या॥

विकारत्वाद्वैलक्षण्यमित्यत आह न च तेज इति। मतत्रयं विभज्य दर्शयति काशेत्यादिना। कियानपीति। अभेदवद्भेदोऽपीत्यर्थः। तत्रास्य ११८
मतस्योपादेयत्वमाह तत्र काशेति। सोऽयं देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्यन्ताभेदः प्रतिपादयिषितः सिद्धार्थः न
दनुसारित्वादित्यर्थः। ज्ञानान्मुक्तिश्रुतेरन्यथानुपपत्त्यापि एवमेव पक्ष आदेय इत्याह एवं चेति। अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः। कल्पित-
स्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः संभवति न सत्यस्येत्यपि द्रष्टव्यम्। बन्धकजीवे नदीरहस्यान्ताकारं स्वाभाविकरतिरिवेत्याह अतश्चेति। स्वनाम-
रूपवत्त्वाज्जीवस्येत्यर्थः। उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभेदावित्यत आह अत एवेति। उत्पत्तेः स्वाभाविकत्वे मुक्तत्वायोगा-
दित्यर्थः॥

एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः मुख्यत्वाद्ब्रह्मनिश्चयः सर्वेषामेव लिङ्गदर्शनमाह अस्य महत इति अस्यैव सदादिकेनाम्नः हृदमि
तिकर्मप्रपंचलोकः परस्य लोकः इति किञ्च प्रपञ्चस्य सर्वात्मसमर्थ्यात् एकायनमिति लिङ्गदिकपासं ब्रह्मप्रपंचस्य मल्यलयाधमतमा
त्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह तथैवैकायनेनेति जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वाद्भेदांशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाधकमित्यास्मरथ्य
मुख्यमतेनोक्तस्य निश्चितमेतद्घटेवद्रूपादिनामरूपलयात्मनेनामरूपकर्मप्रपंचकारणं तोयाचत्तायाः परमात्मान
वै२ मेवैनगमयति तथैवैकायनप्रक्रियया विषयविषयत्वमिंद्रियस्योत करणस्य प्रपंचप्रकायनमनेनरमवारांकूलं प्रतान
ता३ घनमाचेतः परमात्मानमेवैनगमयति नत्वन्यस्मात्तत्व यथा प्रदर्शनापुपदेशात् नित्यमेव घनानवक्षं प्रियसंस
क्तिनोपक्रमादितत्त्वानात्मनवा यदर्शनापुपदेशात्मत्रसूत्रसः प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः २१ मुख्यत्रप्रतिज्ञानालनि
विज्ञानेसर्वमिदं विज्ञातम्भवतीदं सर्वं यदयमात्मेति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं च यमेन लिङ्गो पनिषुयसंसवितसात्मनो
दर्शनमत्वादितंसकोतेने यदीदं विज्ञानात्मा परमात्मनोन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेपि विज्ञानात्मैव ज्ञात इत्येकविज्ञा नं६
नेन सर्वविज्ञानं प्रत्यज्ञाते तत्र इहैतनतदात्मकविज्ञानं मितमनानात्वभेदांशेनोपक्रमणमिति आश्मरथ्य आ प७
चार्यो मन्यते उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः २२ विज्ञानात्मनएवदेहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसम्पर्कात्कलु ॥
षीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रम
णमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः अस्यैव परमात्मनोनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्न
मिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते तथाहि ब्राह्मणम् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति
नामरूपेविहायन्यत्र विज्ञानात्मनामरूपाविहायतः परमात्मनोपरमात्मनि विज्ञानामिति यथा लोकेनद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति ना
मरूपे विहायं तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति यथा लोके नद्यः स्यन्दमाना मन्दरमुरूपं वि
हाय समुद्रमुपयान्ति एवं जीवोपि प्राज्ञं परमात्मनामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति मंत्रार्थः प्रतीयते इत्यौडुलोमिरिति कथा
मतं समं संसारदशायां भेद एव मुक्तावेवाभेदस्त्वौडुलोमिमतं तत्र प्रमाणमाह श्रुतिरिति समस्तानमुत्क्रान्तिः ननु संसारदशापा
धिकृतात्मनो देवाभेदस्तत्रैव समर्थनं श्रुत्या तथैव कालाग्निर्देवाभेदस्त्वोपाधिकारोपितभेदतेन नसम स्वस्यामावि
कत्वमित्याह कात्स्न्येति यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं मंत्रस्यार्थ यथा लोक इति
॥ ॥

गी॰
भा॰
११९

किंच सर्वोपरमेण लोचनयायाकाम्यस्मृत्या न्मयत्वावगमाद्द्वितीयत्वं कल्पितमेवानयानरयितिन न द्विरोम जीवपरत्वमित्याह अपि
चेति आर्षिषुपदेषु काष्ठा कृत्स्नापदत्वं वादेण लेकिंचीजेनदाह दर्शनमिति अनस्यकृतिम त्वाद्युनरपिकृतिस्थितिमन
माह सदेवेत्यादिना देहानां भेदेन पारमार्थिकइतिप्रतित्या संबंधः भेदाभेदपदे जीवपरत्वमादिविकारवत्वात्तन्निषेधोनस्मा
दित्याह सवाएषइति भेदस्य सत्यत्वे तत्वमाणवाधादद्वैतेतिनिर्विघ्नेनात्तस्यादित्याह अन्यथाचेति अभेदस्यापिसत्वान्म
अपि चयद्विदिहैतमिवभवतितदितर इतरं पश्यतीत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणां विशेषविज्ञानं प्रपंचय
त्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्केन कं पश्येदित्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणास्य विशेषविज्ञानस्याभावम
भिदधाति प्रतस्य विषयाभावप्रात्मानेविज्ञानेयादित्याद्यावाविज्ञातारमरेकेनविजानीयादित्याह ननस्य विशेषविज्ञा
नाभावेपप्पादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सम्भतस्सर्वगामाकत्वे वचनेनतत्त्वानिर्दिष्टइतिगम्यते दर्शि
तत्वपरस्ताकाष्ठाकृत्स्नोयस्मपदत्वस्य कृतिमत्वे अतस्य विज्ञानात्मपरमात्मनोर्विद्याप्रत्यपस्थापितनामरूपरचि
तदेहाद्युपाधिनिमित्तोभेदोनपारमार्थिकइत्येषोर्थः सर्वैर्वेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः सदेवसोम्येदमग्र आसीदेक
मेवाद्वितीयं आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं इदं सर्वं यदयमात्मा नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता इत्येवं रूपाभ्यः श्रुति
भ्यः स्मृतिभ्यश्च वासुदेवः सर्वमिति क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरमित्येवं
रूपाभ्यः भेददर्शनापवादाच्चान्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुः मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीत्येवंजाती
यकात् सवाएषमहानजआत्माजरोमरोमृतोभयोब्रह्मेतिचात्मनिसर्वविक्रियाप्रतिषेधात् अन्यथाचमुमुक्षू
णां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः सुनिश्चितार्थानुपपत्तेश्च निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकांक्षानिवर्तकमात्मविषय
मिष्यते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति च श्रुतिः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः इति च स्थितप्रज्ञल
क्षणस्मृतेश्च स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेतिनाममात्रभेदात् क्षेत्रज्ञोयं परमात्म
नो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयकआत्मभेदविषयो निर्बन्धो निरर्थकः

मेत्याशंक्य भेदाभेदयोर्विरोधात्संशयानत्स्यादित्याह सुनिश्चितेति मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह निरपवादमिति अद्वैतबोधे
सर्वभूतनिष्ठयसेवशोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र स्मृतिमप्याह स्थितेति आत्मेतिकेकेत्वेहि प्रज्ञाप्रतिष्ठितात्भवति नभेदाभे ११९
दयोरितिभावः ननुजीवपरमात्मानोस्तलोमिन्नोअप्यपर्यायनामवत्त्वात्स्तंभकुंभवदित्यतआह स्थितेचेति ॥

116

प्रश्नस्यैव तेषां नञ्प्रयुक्तं नीयमानोयक्रमः परस्यैव समन्वयान प्रश्नतोवाभेदाभिधानं विज्ञानस्य हृष्येति नत्रापंतीवं निरस्त्रा
निरस्तं प्रतिद्वितीय मनप्रतये निमाचष्टे यदप्युक्तमित्यादिना आत्मविज्ञानास्तदं विज्ञानेय त्मविज्ञानं नत्रेहेतुमिदं सर्वं
यदप्मात्मेत्यत्रापि रेकउत्तस्त्वस्यप्रतिपादनान्ते देव प्रतिज्ञान समन्वयादितमितियेना एकस्मान्यसवोयस्य एक सिमात्मनो
यस्मात् द्वावादित्यर्थः समन्वयान समभेदाभिधानमितियावत तत्त्वनामात्व कोनाभेद स्मात्विप्रपरिहृतेति नत्विमादिनाप
नस्य संज्ञान मस्तीति वाकेत्रेव मांसोहितवानसिताकनरूपस्यास्मनोज्ञानाभावेनायाग्रसमादितिमिवेयात्को मुनिराह त्वाग्रे
यदप्युक्तं एकनस्यैव मस्तोमृतस्य स्फुटत्वास्यभूतेभ्यः समन्वयानं विज्ञाना नत्वभावे नरशीय विज्ञाना नत्व एवेदं दृष्टव्यं नेदं
नेयनीति तत्रापीयमेव नितत्त्रोक्ताजयितव्या प्रतिताभिदं विनामा प्रश्नश्च: इदमन्नप्रति ज्ञानमात्मनि विदिते सर्वं
विदितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मेति च उपपादितं च सर्वं स्यात्मा नरूपतः सिद्धं चात्मक अमवत्वादकत्त्वे या साधु
भ्यादिदृष्टांतेन कार्यकारणयोरव्यतिरेक प्रतिपादनात् तथा एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिः तच्छ्रुतंत्र नैयायिकत्वादनेभ्यो
चा५ भूतेभ्यः समन्वयानं विज्ञाना नत्वभावेन कथितमित्याप्रश्नचायोयमस्याते अभेदे हि सत्येक विज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रति
ज्ञानमवकल्पत इति उक्तमित्यात एवमावादिमोपदेशोमि: उक्तमित्यात विज्ञानात्मनो ज्ञानत्वात्मादिसामर्थ्यात्स्य
सच्छब्दस्य परमात्मने बरसंमतादिदमभेदाभिधानमित्युक्तामिता वाचमन्यते अवच्छिन्ने तितिक्षा कुत्र: प्रश्नैव पर
ता मात्मनो नेनापि विज्ञानं भावेनावस्थाना तुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते ननु अभेदाभि
धाने मेतत् एतेभ्यो भूतेभ्यः समन्वयतात्मेवानो किंग यतिनय समर्त्वात्मीति कथमेतदभेदाभिधानं नैषदोषः
विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायं अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ती
तिपृष्ट्वा नुश्रुतस्वयमेव श्रुत्यार्थान्तरस्य दर्शितत्वात् नवा अरे हं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेयमात्मा नुच्छित्तिधर्मा
मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति एतदुक्तं भवति कूटस्थनित्यएवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसंगोस्ति मात्रा
भिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्या
भावान्न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति यदप्युक्तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञा
नात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वमिति तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयं ॥
इति मोहं मोहकं वाक्यं प्रविनाशिनामादेनुपत्त्य: श्रुतानिविधानंनायावान्नभवतीनिन्निविधिर्प्रसंगः नत्विनेयंवीनेत्तनो
येनेवनिरस्तनीयमितरार यदंगित्यादिना शास्त्रमतद्वयमितमभेदंगीकमानेनेत्यादेपानयुक्तः काशकृत्स्नस्य मते त्वभेदा
भेदादिनानस्यकारकाभोकानस्तुकृत इति अत्यन्तसाहित्यान्तत्त्वममनः कस्मिन्ते विकारेत्वम् केऽग्रसतरमेनिभ्रमस्तेगायास्मि

तिर्विशेषात्मनि प्रतिष्ठितं

सू॰ भा॰ १९ जगदिदं कर्तृपादानकं कार्यत्वाद्घटवदित्याह अनेकेति अस्य केवलनिमित्तत्वे राजादिवदित्याह ईश्वरेति जगद्ब्रह्मप्रकृतिकं न
भवति लक्षणत्वात् यदित्थं तत्तथा कुलालविलक्षणत्वाद्घटवदित्याह कार्यं चेति निष्कलं निरवयवं निष्क्रियमचलं शान्तमपरिणामि निर
वद्यं निरस्तसमस्तदोषं निरञ्जनं निर्लेपमिति अन्यत्तत्स्मृतिः स्मृत्युपपन्नमित्यर्थः नहि जगतः सरूपोपादानं किञ्चिदत्राह पा
रिशेष्यादिति ब्रह्मनिषेधे प्रधानं योग्यमिति अभिमानः सिद्धान्तयति प्रकृतिश्चेति चकारान्निमित्तत्वग्रहः एवमुभयरूपेका

अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुं ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्चेश्वराणां
हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तस्मात्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिप
त्तुं कार्यं चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं कार्यकारणयोः सारूप्य
दर्शनात् ब्रह्म च नैवंलक्षणमवगम्यते निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिभ्यः पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽ
न्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति
एवं प्राप्ते ब्रूमः प्रकृतिश्चोपादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणं च न केवलं निमित्तकारणमेव कस्मात् प्र
तिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते प्रतिज्ञा तावत् उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रु
तं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते त
२५ च्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं संभवति उपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य निमित्तकारणाव्यतिरेक
स्तु कार्यस्य नास्ति लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् दृष्टान्तोऽपि यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञा
तं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते तथैकेन लोहमणि
ना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यादेकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादिति च तथान्यत्रापि कस्मिन्नु
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञाया यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्तीति दृष्टान्तः ॥

रणत्वे तयोरस्वाधो भवतीत्याह एवमिति कार्यज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह निमित्तकारणाव्यतिरेकस्त्वि रत्न॰ १९
ति मृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य ब्रह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह दृष्टान्तोऽपीति वाचारम्भणं नाममात्रं
विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणात्तत्त्वानाद्विकारस्तादात्म्यमित्यर्थः प्रतिसाम्नाय्यमेकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह तथा

कथं न द्रव्यपर्याययोः सर्वथा भेदः स्यादित्याशङ्कायां जीवनेत्यादिना निमित्तभेदादित्याह एकान्तेति किंचाविद्यमानत्वे बुद्धिरूपाधिकारणयोः स्थितौ नीलो भवति
तस्यामेव तत्र निर्मूलमिति स्फुटं ततः स्यान्नैकान्ती वस्तुतत्त्वमित्याह नहीति कथंचिदेवैकान्तिमिति भेदस्यानादृत्याभिप्रायः ननु एकस्य गुणपर्याये
किं न स्यादित्यत आह नचेति स्वपूर्वापरवर्तिनो जीवनादभेदः ननु तदंशाभेदे जीवस्य स्वास्थ्यप्रमाणाद्रूपाविरोधः स्यादतः संभूतास्वाह
न्यायो नयाभेदः इति चेन्न दर्पणे प्रतिबिम्बस्य स्फुटत्वे पि बिम्बस्य स्फुटत्वं च कल्पितभेदे न विरुद्धधर्माध्यासोपपत्तेः सम्भेदे यथा माय
इत्यादौ दृष्टान्तमाह घटेति सापेक्षितत्वात्मनो कार्यकारणभावसम्बन्धाभावात् कस्यचिद्भेदाभेदविरोधात् तथा एवं निरपेक्षस्य
नैतस्य बाधो न प्रकृतस्यार्थः किंतु भेदाभेदवादिनो ज्ञानवत्कथं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चेति तत्र नियमत्वदोषः यत्र तत्र कथमपि निष्पत्तिरिति
न च पर्यायस्य सामान्येन द्रव्ये नियमिति निरपेक्षत्वाच्चेति प्रत्यक्षेण न तत्र सम्पन्नता तस्य चान्यत्र नियमसम्बन्धाभावात्मना नियमनदोषः प्रतिभावः
सिद्धं८ न तस्यानेकत्रैव व्याप्तत्वात् सम्बन्ध एव नियमसमन्वितमिति प्रकृतिश्रुति तत्राप्यस्मत्कर्मस्य संगतिवत्कर्तृत्वं तस्यास्तीति यथेति नत्र दिग्दर्शनम्

एकोऽप्ययमात्मा नानात्मभेदेन बहुधा भिद्यत इति न दिग्भ्रमेण तत्र तद्वत्पर्यायो वेदनादिभेदेन गुह्यते इति कश्चिदेवैको
गुणात्मकः क्रमेण तद्युक्तः न चैवं स्वगुणपर्यायाणां निरित्येति तत्स्वरूपं तदेवानुपानिधाय इति स्वरूपे वर्तमानश्च यत्र निर्गुण
कुर्वन्ति ते सदा तत्त्वं बाधमानाः कुतो ह्यत्र सम्यग्दर्शनमेव तत्त्वं नेतृत्वेन कर्मणि तच्च न तत्कर्तृत्वमिति न्यायेन तत्र संगतमिति इति
प्रकृतिश्रुतिप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् २२ यथाभ्युदय इत्यादि मातृत्वसामान्ये निश्चयः सदृशत्वात् स्वनिष्ठा सुसिद्धयुक्तं ब्रह्म
णोऽल्पताया न चास्य व्याप्यत इति लक्षितं तत्र लक्षणे चक्रादीनां स्वत्वज्ञापकत्वेन तत्कुलालस्य ब्राह्मणादिवन्निमि
त्तत्वे च समानमिति तावन्नाभवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्नयप्रमाणेः कारणत्वमादिति तत्र निमित्तकारणमेव न तावत्त्वेन स्यादिति
प्रतिभाति कस्मात् ईश्वरः पूर्वकं हि प्रमाणैः कर्तृत्वमवगम्यते स ईश्वरश्चैकः प्रमाणसंमतत्वात् तस्मादिष्टं ईश्वरः पूर्वकं च कर्तृत्वम्

बुद्धिपूर्वत्वं सामान्यतो जगत्कारणत्वं लक्षणमुक्तं तेन बुद्धिस्थत्रयाणां कृत्स्नवेदान्तसमन्वयप्रतिपाद्यतत्कारणत्वं किं कर्तृत्वमात्रमुत
प्रकृतित्वं कर्तृत्वमुभयरूपमिति विशेषजिज्ञासायामिदमारभ्यते तथा चाधिकरणस्य विषयसंशयौ तादृत्वेन प्रसङ्गतिः यद्यपि तथात्वं
तथ्यमस्य यद्यपि तथापि निश्चिततात्पर्यवेदान्तैः कर्तृत्वमात्रेण परमतनिरासः स्वकर्तृत्वे समन्वयनिर्देशविरोधेन लक्षणसमस्ताध्यायादिसं
गतत्वात्स्वाध्यायादिसंगतिः पूर्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायामुक्तत्वाद्यस्य जीवपदवाच्यनिरस्तत्वं तदर्थं कर्तृपादानयोर्भेदेन प्रति
ज्ञायायोगात् इत्याहि तदिति तत्र निमित्तमात्रं न पूर्वोक्तप्रतिपादयोर्हेतुत्वे तथा सिद्धिरित्येव ईश्वरपूर्वकं तत्त्वमात्मकत्वाकर्तृत्वं निश्चितं तथा च
ब्रह्मत्वप्रकृतिः कर्तृत्वात्पायवत्कर्तृत्वस्य तन्निमित्तकं तत्कुलालवदित्यर्थः ॥

ईश्वरपूर्वककर्तृत्वप्रकरणात्

सा॰
भा॰
५१

ननु कृतेनाप्यनुमानेन संस्कारः सिद्धो भवति विषयतत्त्वमपि स्मृतेः कायो मयोऽविशिष्ट इत्यादि शंकते कथं पुनरिति यत एवं साध्यपरिणामभेदेन कृतिवि
घटनेन नयसत्समन इत्याह परिणामादिति आत्मानमित्यविरोधि इति शेषः सिद्धान्तिनामाधेनेह शोधनमाह विकारात्मनेति ननु पूर्वस्मात्
अस्मानुमिति द्वितीयस्य कार्यत्वसाधनान्यथा च तत्प्रकृतित्वं कर्तानन्तमात्मन इत्याह स्वरूपमिति चेति प्रमाणः कृतिकर्मतोप
पादनार्थं परिणामादिति परस्यान्योन्यास्यापि न च तु एवं च तत्त्वमिति सन्निकृष्टादि तद्भूतस्य च सम्बन्धेनोपरिणामसामानाधिकर
ण्यप्रकृतेः प्रमाणः प्रकृतित्वमित्यर्थः समयस्तंभनत्वं न तत्रेदं भवत्येव विकल्पं वक्तुं सावकाशतया दि अनिरुक्तत्वं तु प्रमाकं कर्ण
न्तरूपाधिकं च सैवाभवदित्यर्थः अतएव परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तत्समस्तकार्यान्तपरिणामपरः तदनन्तमिति वि
कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन नयावस्थितस्य क्रियमाणत्वं यावत्संपादयितुं परिणामादिति इत्यस्य पूर्वसिद्धोऽपि हि स
न्नात्माविशेषेण विकारात्मना परिणमयामास आत्मानमिति विकारात्मना च परिणामो सद्वाधात्स प्रकृतिरूपत्वं स्वय
मिति च विशेषणं तत्र निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते परिणामादिति वा पृथक्त्वं तु न स्पष्टोऽर्थः इत्यस्य प्रकृतित्वेऽस्य पञ्च
रूपा वचनमेव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येन नाम्नायते सच्चैवयच्चाभवत्तिरुक्तं चानिरुक्तं च समादिनेति योनि
श्चाभिधीयते इ॰ इत्यस्य प्रकृतित्वे स्वयं कारणत्वं च योनिरित्यपि प्रमाणेन दातव्यं कर्मस्थं प्रकृष्टं च स्वयोनिमिति यद्भूतयो
निं परिपश्यन्ति धीरा इति च योनिशब्दस्य प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति स्त्रीयोनेर
प्यस्यावयवग्रहेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्व कविस्थानवचनोऽपि योनिशब्दो हि इष्टः योनिष्टे इन्द्र निषदे अकारीति वा
कथं तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते यथा आसीदः स्वजनेदहनेऽपि तेजातीयकाटेव प्रकृतित्वं प्रमाणः प्रसिद्धं यत्पुन
रिदमुक्तं इत्यापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणाश्च वकुलमालादिषु लोके दृष्टं नोपादाने भिन्नादि तत्त्वमुच्यते न लोकवदिह
भवितव्यं न प्रत्ययमनुमानगम्योऽर्थः प्रतिज्ञागम्यत्वात्तस्यार्थस्य यथा श्रुतिरिह भवितव्यं शास्त्रादित्युक्त्वा स्वस्य प्रकृतित्वं प्र
वर्तपादस्यवचसमभ्यात्वात् योनिशब्दाच्च प्रकृतित्वमित्याह योनिश्चेति कर्तृत्वं क्रियाशक्तिमत्तमो यं नियतारं पुरुषं प्रपञ्चं च ब्रह्म प्र
र्गे योनिप्रकृतिध्यानेन न पश्यतीत्यर्थः ननु नउपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह स्त्रीयोनेरिति ग्रन्थि तमवयवशाह
र्थः योनिग्राहकस्य स्थानमप्यर्थाभवति सोऽत्र भूतयो न्यादिशब्दे न ग्राह्यः कुलानामादिषु प्रकृतेर्दृष्टान्तवाक्यशेषविरोधादित्याह क
विदिति हे इन्द्र ते नवनिषदे उपवेशनाय योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः पूर्वपक्षोक्तानुमानानि अत्र न यागमं बाधमाह
यत्पुनरित्यादिना नन्वनुमानस्याप्रतिपक्षत्वात्तत्र तयोर्वाधा इत्यत आह नहीति लागकत्वोपपत्तेः कस्यैव सिद्धत्वादिति प्रकृतेः सा
धारीरज्जेतिवाक्यविरोधेन निमित्तकृतिमत्तानुमानासंभवात् श्रुतमोत्सर्गं पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने भवसेवोपजीव्य
प्रामाण्यप्रकृतित्व बोधकश्रुत्याबाध इत्यर्थः ॥

118

१२

मूलकारणमेकेषिताकात् तथात्मनीति तदः स्वरूपतो नर्चार्थस्य ततः प्रकृतिस्तदभिर्वेकेन विकारानसंतीतिस्पृशमर्थाय यास्कतः स्यानधा दृष्टान्तः सत्यत्वेऽसमानहेतुमिति न्यायेन सामान्यवादात् निःशेषतः प्रतीयमाना मन्यत्र तदनभिधेये नार्थग्रहीतत्वात् ताक॰ स क्रियार्थस्य स्वतन्त्रत्वेन हेतुभावात्तस्य प्रसङ्गविशेषोपगृहीतो भवति तस्य वाच्यत्वेन तदर्थान्तरपरिग्रहीतो भवति अतः शब्दसामान्यग्रहणात् सविशेषसामान्यकल्पितः तद्धर्मात्मभावमा [illegible] कल्पितार्थः प्रतिज्ञा [illegible] प्रकृतिस्त्वात् पंचमीग्रहणात् यतश्च यतो [illegible] पञ्चमी प्रकृतौ [illegible] जनिकर्तुः प्रकृतिरुपादानं [illegible] श्लो॰ १

न२ तथात्मनि [illegible] विदितमिति [illegible] समानत्वात् [illegible] क्रियाहेतुत्वाद्धेतुः [illegible] प्रकृतिस्त्वप्रसाधनोपप्रमेयः यतः [illegible] तत्र [illegible] प्रकृतिरिति विशेषस्य [illegible] प्रकृतिलक्षणं [illegible] उपादाने [illegible] ८३

यथापि पंचमी यतो [illegible] कर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्य [illegible] तदभावादशिष्यत्वं यथा [illegible] अपादानकारकत्वं [illegible] प्रतिपादक [illegible] उपादानकारणस्य [illegible] एवं विज्ञानं सर्वं [illegible] दृष्टान्तवशात् [illegible] प्रकृतिस्त्वं [illegible] प्रतिज्ञाहेतोरपरायत्वात् तस्मादविशेषेण [illegible] उपादानत्वाभावाच्च प्रकृतित्वं [illegible] तत्र प्रकृतित्वं [illegible] २८ [illegible] प्रकृतित्वं [illegible] सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति तदेतत् बहु स्यां प्रजायेयेति च [illegible] २९ प्रकृतिरुपादानं [illegible] आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति [illegible] सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते [illegible] उपादानत्वं [illegible] प्रकृतिरिति [illegible] क्रियायां तदा [illegible] स्वयमकुरुत [illegible] कर्तृत्वं [illegible] ॥

[illegible] पञ्चमी [illegible] प्रकृतिरित्यर्थः [illegible] उपादाने पञ्चमीति [illegible] प्रकृतिर्भवति [illegible] [illegible]

प्तुकं विलक्षणत्वाद्युपादानत्वमिति भिन्नत्वाह प्रकृतिश्चेति न विलक्षणत्वादि तात्पर्यमतः प्रकृतश्च परमं कारणं
त्वेन सर्वेषां लक्षणत्वमिति सिद्धं एतेन सर्वे व्याख्याताः अस्मान्निर्देशात् कारणत्वसमन्वयवक्तव्यमनुवदति ईक्षतेरिति प्रधान
वादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुमाह तस्य हीति यद्यपि न तद्वदन्येषां वाद्युपेक्षणीयत्वं तत्त्वाद्यमित्याह तेऽपीति नि
मेत्तानेकत्वं प्रतिपत्ताद्यमित्याह तेषामिति तथापि कारणत्वस्यानेकाणत्ववादिपक्षत्वेऽपि तत्र प्रत्युक्तत्वाच्च अतो अत्र स्थानान्त
रेण प्रत्येकं प्रतिपादितत्वमिति वाच्यं तत्र तु परिहारश्च प्रत्येकमिति न किंचन मतान्तरमाह तत्रापि प्राणिमाने
१२६ तत्प्रश्नोत्तरं न तथा च न किंचन शास्त्रान्तरं भाववादे प्रतीयते अणुवादाद्यन्यमतवादः इति एवमस्य वेदसमन्वयस्य
प्रत्यक्षं न सर्वविलक्षणत्वेन निवध्यामः एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः
सूत्रैरेव पुनः पुनराशंक्य निराकृतः तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन्प्रतिभा
न्तीति स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थे
स्वीकृतः तेन तत्प्रतिषेधे यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणप्रतिषेधे तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षा
मा५ प्रतिषेद्धव्याः तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किंचिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन्प्रतिभायादिति अतः प्रधानमल्लनिबर्हण
न्यायेनातिदिशति एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्या
ता वेदितव्याः तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वा[illegible]च्छब्दविरोधित्वाच्चेति व्याख्यातव्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्याय
परिसमाप्तिं द्योतयति ॥ इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पा
लिङ्गानीयानि मन्दमतीन्प्रतिभान्तीति अत्र एवाद्विवादः प्रतानन्वेति सेश्वरे यदि असदेवाग्रे इत्यादि वलाज्जैनादिनिरासेऽपि
दिशति एतेनेति अस्मान्निर्देशात् इत्यत्र कारणत्वसमन्वयोऽयं न किंचिदस्य सन्दूषणं पक्षत्वात्परत्वात्सर्वश्रुतिसमन्वया
भिप्रायत्वाद्युक्तं तेषां वादानां प्रधानवादवदशब्दत्वं ब्रह्मकारणत्वनिर्वाहितत्वं च तस्माद्ब्रह्मैव परमकारणमिति सिद्धं
वसर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धं इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्कृतौ शारीरकमीमांसा १२२
भाष्यव्याख्यायां रत्नप्रभायां प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः अध्यायश्च समाप्तः १ शुभमस्तु ॥

119

शारीरक मीमांसा भा.
२ अ. अ.का चतुर्थपाद:
पृ. ९२२